

કુંઠન અને કુસુમ.

ભાગ ૩-૪

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય

[ગુજરાતી કૉપીરાઈટ વિભાગ]

અનુક્રમાંક ૧૦૦૮-૮ વર્ગિક

પુસ્તકનું નામ ડૉ. જી. રત્ન કુમ્હર-૩-૪

વિષય ૬-૩

ગ્રન્થોદય ગ્રન્થમાળા મળુકા ૩-૪.

મી નવલ

કુંદન. અને કુસુમ.

ભાગ ૩-૪.

સચિત્ર.

આધુનિક આર્ય ધર્મસંસ્કારનું પ્રતિબિંબ
અથવા

સુધારાનો સાર કે ફેશનનો માર ?

દોહરો.

સ્વામીને છે દીકરો ગુણવંતી છે નાર.
તેના પરમાં તે વસે ધન્ય તેનો અવનાર.

***

લખનાર

ત્રિવેદી રણછોડલાલ મહાસુખરામ કવિ.

રાયપુર-અમદાવાદ.

પ્રકાશક

હરિભાઈ દલપતરામ પટેલ.

સહાપુર-અમદાવાદ.

કિંમત રૂ. ૨-૮-૦

(પ્રકાશકે સર્વ હક્ક પોતાને સ્વતંત્ર રાખ્યા છે.)

આવૃત્તિ ૩ છ.

પ્રત ૧૦૦૦.

સંવત ૧૯૭૮.

સને ૧૯૨૨.

અમદાવાદ—થકાપુર વનમાલી વાંઝાની પોળમાં પટેલ હરીભાઈ

દેવભાઈએ પોતાના “ અથોદય ” ગ્રંથમાં જાણી.

પ્રાચીન વિદ્યાપીઠ
૧૯૭૮
રાત્રી કોપીરાઈટ-સંગ્રહ

શાર્કુલ ચિકીટિત છેદ.

માનુષ્યં વરવંશ જન્મ વિભવો દીર્ઘાયુરારોગ્યતા ।

સૈન્ધવં સુસુતઃ સતી પ્રિયતમા ભક્તિશ્ચ નારાયણે ॥

વિદ્વત્ત્વં મુજનત્વ મિન્દ્રિપજયઃ સત્પાત્ર દાનેરતિ ।

સ્તેપુણ્યેન વિનાત્રયો દશગુણા સંસારિણાં દુર્લભાઃ ॥

શ્રીપ્રમાણસહસ્રી-આચાર પ્રકરણ.

મનુષ્યપણું, સારા વંશમાં જન્મ, વૈભવ, દીર્ઘ આયુષ્ય, આ-
રોગ્યતા, સારો મિત્ર, સારો પુત્ર, સતી સ્ત્રી, નારાયણમાં ભક્તિ,
વિદ્વતા, મુજનપણું, ઇન્દ્રિયોને જય અને સત્પાત્રમાં દાન કરવા-
નો પ્રીતિ એ તેર ગુણો સંસારી ગૃહસ્થને ધણાજ દુર્લભ છે.

શ્રી પ્રમાણ સહસ્રી—આચાર પ્રકરણ.

*

*

*

શ્રી સરસ્વતિ પ્રેમશૌર્ય મંદિર.

આનંદ દર્શન.

દાહરા.

રસિક હૃદયનો જાણુછે, આનંદ આડે જામ;
ગુણવંતો ઝાલો સદા, ત્રિભુવન છે સુખધામ.
મંદ હાસ્યનું મૂખડુ, લોચન પ્રેમ અલિરામ;
વિમળવૃત્તિ ઉરની સદા, ત્રિભુવન છે સુખધામ.
અંતર કરી વેદના, ટાળી આપે હામ;
મિત્ર ધર્મને જાણુતો, ત્રિભુવન છે સુખધામ.
વાત વિસામો વિશ્વમાં, અંતરનો આરામ;
ત્રિભુવનમાં એકજ જડે, ત્રિભુવન છે સુખધામ.
મરવો ને ગમતી રૂડો, કરી ખતાવે કામ;
રાગંતો રણુછેડ ઉર, ત્રિભુવન છે સુખધામ.

दाहुरा.

ज्हेन अन्धु ते पितु सुता अंतर आएली प्यार,
विकार विण वांछे सदा ते कविता सुअकार.
रंगे हृदय रसिकनुं चित्तमां करी अमकार.
कविता के लखिना सदा रीजवी करे अतकार.

☀ કથાગરો દીકરો ☀

“ પ્રજ્ઞયા વા વિસારિણ્યા યો બલેન ધનેનવા ।
ધુરં વહતિ ગોત્રસ્ય જનની તે ન પુત્રિણી ॥ ”

“ જે પુત્ર સર્વ ટેકણે પ્રસસ્તી બુદ્ધિથી, અર્થા અને ધનથી અથા ગોત્રનો કારખાર ચલાવે છે, તેવા કુળદીપક પુત્રના જન્મથીજ માતા ભાગ્યશાળી અને પુત્રવાળી કહેવાય છે.”

ઐશનસ સ્મૃતિ.

“ કો ધન્યો बहुभिः पुत्रैः कुशूला पूरणाढकैः ।
वरमेकः कुलालम्बी यत्र विध्रुयते पिता ॥ ”

“ કોઈના પૂરવાના માપ જેવા ઘણા પુત્રોથી કાણુ ધન્ય-વાદને પાત્ર થયું છે ? કોઈ નહિ ! પણ કુળમાં દીવા રૂપ કુળને ટેકા આપનાર એક પુત્ર સારો. કારણ કે જે પુત્રથી તેનો પિતા પણ પ્રખ્યાત છે.”

શુક્લાનિ.

“ पात्रं नतापयति नैव मलं प्रसूते स्नेहं
न संहरति नैव शुणोन्मिक्षणात्ति ।
द्रव्या वसान समये चलतां न धत्ते
सत्पुत्र एष कुलसम्पत्ति काऽपिदीपः ॥

“ કુલવાન ગૃહમાં સત્પુત્ર રૂપી એક વિવક્ષણ દીવો છે, જે દીવો ખીજી દીવાની માફક પાત્રને તપાવતો નથી, મેલને ઉત્પત્ત કરતો નથી, રોત્તેહને સંહારતો નથી, શુણનો ક્ષય કરતો નથી અને દ્રવ્યનો અવસાન સમય આવે તો પણ જે અપ-ળતાને ધારણ કરતો નથી.”

શ્રીપ્રમાણુસહસ્રી.

ગઝલ.

૩૩૬૬૬

જગતમાં જન્મીને જેણે, પૂજ્યાં મા આપ પ્રીતિથી:
પિતૃભક્તિ ગણી મુક્તિ, જીવન તે સુતનું ધન્ય છે ! ૧
નીકગતાં મુખથી વચનો, ધર્યાં છે શિરપર નિત્યે:
કર્મો છે કાર્ય કલ્યાણી. જીવન તે સુતનું ધન્ય છે ! ૨
સુધારું વૃદ્ધપણ વહાલે, કરીને ચાકરી રૂડી:
સુવાર્યો શાન્તિમાં જેણે, જીવન તે સુતનું ધન્ય છે ! ૩
જીવે આરા સુખે પાળી, મુવે કીર્તિ અજવાળી:
લીધી આશ્વિપ સ્વર્ગેથી, જીવન તે સુતનું ધન્ય છે ! ૪
હૃદય મંદીરમાં રાખી, નિહાળે દીવ્ય દ્રષ્ટિથી:
પૂજે છે પ્રેમ વૃષ્ટિથી, ધરામાં ધન્ય તે સુતને ! ૫
રંગેરંગમાં રમી રહી જ્યાં, અજન્મ એ ધુન્ધની શક્તિ:
વૃથા એ વિભુ આશક્તિ, ધરામાં ધન્ય તે સુતને ! ૬
સમાધિમાં ઉપાધિમાં કે, વ્યાધિમાં વિભુ સમ તે;
ગણે ગણુના ધરીને નેહ, ધરામાં ધન્ય તે સુતને ! ૭
અરણ્ય પિતૃના ચુમે પ્રીતે, નિયમ નિત્યે જે પાળીને:
શંકર રનેહે નિહાળીને, ધરામાં ધન્ય તે સુતને ! ૮

❀ ગુણવંતી નાર ❀

“ સ્ત્રીભિર્મર્ત્વત્ત્વઃ કાર્યમેષ ધર્મઃ પરઃ સ્ત્રિયાઃ ।

આશુચ્ચઃ સંગતિશ્ચ મહા પાતક દુષિતઃ ॥ ”

“ સ્ત્રીઓએ પોતાના સ્વામીનું વચન પાળવું, કારણ કે એ સમાન બીજો ધર્મ નથી; તેમ સ્વામીનાં વચન પાળવાથીજ સ્વર્ગ મળે છે. જેમ કોઈ પણ મનુષ્ય ધણાં પાપો કરવાથી પાતકી ગણાઈ પવિત્ર થતા દુષ્ટ છે તેમ સ્વામીનું વચન એજ ધર્મ છે એમ માની તેની આજ્ઞામાં રહેવું. ” પ્રસન્ન સ્નાવળી.

“ અહંકારં વિહાયાથ કામ ક્રોધૌ ચ સર્વદા ।

મનસો રંજનં પત્યુઃ કાર્યનાન્યસ્ય કુત્રચિત્ ॥ ”

“ સ્ત્રીએ પોતાના મનનો અહંકાર તથા મનના ખરાબ વિચારો અને ક્રોધ એઓને ત્યાગ કરી હમેશાં પોતાના તન મનથી સ્વામીને પ્રસન્ન કરવામાં પ્રયત્ન કરવો, પણ તેનાથી વિદ્રુપણે વર્તી બીજા જગ્યા પર મનને રાખવું નહિ કેમકે સતીને પોતાના પતિ કરતાં અધિક દેવતા પણ નથી. ”

ચાણક્ય નીતિ.

નૈતાદશંદૈવતમસ્તિકિંચિત્સર્વેષુલોકેષુસદૈવતેષુ ।

યદાપતિસ્તુષ્યતિસર્વકામાનુભવત્પ્રકામંકુષિતઃપ્રહન્યાત્ ॥

“ સ્ત્રીઓને સ્વામીની સેવા કરવી એજ આ જમતમાં મુખ્ય ધર્મ છે, અને જ્યારે સ્વામી પ્રસન્ન થાય ત્યારેજ પોતાના મનના મનોરથ પરિપૂર્ણ થાય છે અને જ્યારે સ્વામી કોપાયમાન થયા કે તમામ મનોરથ નાશ પામે છે માટે સતીએ પતિને સર્વદા પ્રસન્ન રાખવા ” માનવધર્મ શાસ્ત્ર.

ગઝલ.

મધુરી મોહની મંતર, જીવનનું જગનું જંતર;
સહુણા શામનું અંતર, સહુણી સ્વર્ગની દેવી ! ૧
જગતની સાક્ષી સારી, સૂવનની ભાગિયણ બારી:
નસીમની ચાવી છે પ્યારી, સહુણી સ્વર્ગની દેવી ! ૨
ભિતરના ભાવનું દર્પણ, તપેલા તનનું તર્પણ;
વદનના વેણનું છે પણ, સહુણી સ્વર્ગની દેવી ! ૩
નૃપાને શાન્ત તે કરતી, ક્રુધાને પળમાં હરતી:
શરીરમાં સ્નેહને ભરતી, સહુણી સ્વર્ગની દેવી ! ૪
ખુલાવે પ્રેમ પારણીએ, હૃદય મંદીરમાં રાગે:
હરે વ્યાધી ખરે મોજે, મીઠી બુલબુલ નારી એ ! ૫
ધરે ભોગો લલા આને, ફા દાવે રમાડીને:
લલિત લગની લગાડે છે, મીઠી બુલબુલ નારી એ ! ૬
વસુધામાં સુધારસનું, કરાવે પાન પ્રીતેથી;
અચળ શાન્તિ સદા સીંચે, મીઠી બુલબુલ નારી એ ! ૭
વૃથા છે સ્વર્ગનાં સુખો, ફના છે દીલનાં દુઃખો;
શંકર મંત્રુષ્ટ તો કરતી, મીઠી બુલબુલ નારી એ ! ૮

પરતાવના.

સંસારિક વસ્તુ, સરસ ભાષા અને રસિક કાવ્યોથી રસાગ્રેહી નવલકથા વિશુધ વાંચકવર્ગમાં ફેટલે દરજ્જે અધિક ફચિકર અને પ્રિય-કર થઈ પડે છે એ માનવું હવે સુસ્કલ રહ્યું નથી. વર્તમાન વખતનો વર્તમાન દર્શક નવલકથાને વાસ્તે ઘણાજ ઉત્તમ અને અંધમેસ્તો છે. એમ જે કહીએ તો તે અવગણ્ય ગણાશે નહિ. ભાષાની ભલક, વસ્તુની રસિકતા અને નિર્દોષતા અને સાંપ્રત સમયની તાદરશ ત્રિધિતિ અસર-કારક રીતે રજુ કરતી નવલકથાઓ દરેક આયજનના ઘરનું ભુષણ થઈ પડી છે. રસિક અને નવીન નવલોની કદર ગુજરાતી પ્રગ્લમાં જેવી જોઈએ તેવી થતી નથી. એવું કહેનારાઓ અત્યારે મિથ્યા પ્રસાપ કરે છે. કેમકે જનમુગ્ધતા મનહર દિન પ્રતિદિન કાંક વધારે ને વધારે પ્રચારી અને ઉચ્ચ ભાવનાવાળાં થતાં ગય છે. નવલકથાઓની વસ્તુ વધારે ભાગમાં વધારીને વધારવી અને તેથી વાંચકવર્ગનું ધ્યાન ખેંચી લેવાયુંની કોસીટી કરાવવી એ રસમને ફેટલાક લેખકો સારી સમજે છે ત્યારે ફેટલાક તે નરક અણગમો બતાવે છે. પણ તેના ચોક્કસ પ્રત્યુત્તર સાક વધારે જમાનાની જરૂર છે.

કુંદન અને **કુસુમ** નવલકથાના એક અને એ ભાગ કરતાં આ ભાગમાં વસ્તુસંકલનાને સારી રીતે વધારી, તેને રસ અને ભાવથી અજવાળી વધારે તંગ કરવામાં આવી છે. કવિજ્ઞાનું નવુંજ દર્શન વાંચક વર્ગને કરાવવામાં આવ્યું છે. અને તેની સાથે સુંદરશાસ આવીરને પણ કાંક નવાજ રંગદંગમાં રંગી રંગાવીને બતાવવામાં આવેલ છે. કુંદન

અને હીરાલાલના હૃદયપ્રદેશ પરથી વ્યવહારનો પડો ખસેરી તેમને નવીન પ્રદેશમાંજ મૂકવામાં આવ્યાં છે. કેસર અને કાન્તાને પણ સુધારાની વિજય પતાકા હાથનાં આપી સ્વતંત્રતાના પ્રદેશમાં ઘસીજ આગળ વધારી છે. કુસુમને જમાનાના ટપલા, ખત્તા અને ફોકરો ખાતી કરી પુરાણી પરનાશિકાના પંથમાં ખતાવવામાં આવી છે. કોધર વિલિયમ પુરોષોત્તમરાયજીને પણ દુનિયા ઝુકતી હય ઝુકાનેવાલા ચંદીએ એ પ્રમાણે જમાનામાં ઝુકાવ્યા છે; અર્થાત દરેક પાત્ર પાસેથી દરેક કાર્ય ઘસી ઝડપાવે અને ચાનકથી લેવામાં આવ્યું છે; જે વાંચેથી ખાતરી થશે.

(ત્રીજી આવૃત્તિની પ્રસ્તાવના.)

વસ્તુ કથાનક વિકાસનો અંત અંતરમાં આવેખાય છે. તેમ છતાં કદરહાન આલમની અભિરૂચી વધવાથી ત્રીજી આવૃત્તિ પ્રગટ કરવામાં આવી છે. વર્તમાન મોંઘવારીમાં સારી સારી નવલકથાઓ પણ મુદ્રણની ઝડપ અને કાગળ સાથે રૂશણાં કરે છે. તો પ્રસ્તુત નવલકથા વતર અને જંદમતનો ભાગ આપી ઉત્તરોત્તર અધિક ચિત્રદર્શન કથા સાથે મુદ્રણ-મંદિરની મૌદ્વંતામાં ઝમોળાને મુદ્રાંકિત કરવામાં આવે છે. વાંચકવૃંદનાં છતાસાને નૃપિ કરવામાંજ લેખક અને પ્રકાશક ઉલ્લસ રવ કરજ ગમ્મવી કૃતાર્થ થાય છે.

રાયપુર પંખાલીની પોળ
મગડાવાડ-અમદાવાદ.
જન્માષ્ટી-ગ્રંથ ૧૯૭૮.

}

લી.

રણછોડલાલ મહામુખરામ કવિ.

મુંદરી સ્વરૂપ.

ધન્ય જેને ઘેર સુધડ છે સતિ,
 સંસાર વિષે ધન્ય જેને ઘેર સુધડ છે સતિ:-૦
 સર્વથા સુખી છે સતિનો પતિ,
 સંસાર વિષે ધન્ય જેને ઘેર સુધડ છે સતિ:-૦
 અતિથી આવે તો કદી વિમુખ જતો નથી,
 જમાડી જમે છે સફુને સતિ:-૦
 સાચવે વિવેક ઘેર નામ ન્યુનતા નથી,
 સર્વદા સકાળ છે સતોષથી:-૦
 સફળુ ધરણે રૂડી સાધવી છે શોભતી,
 પૂર્ણ પતિવ્રત થકી ઓપતી:-૦
 નમ્રના વિવેક સુલાવણતા થકી ભરી.
 પ્રભુએ બનાવી પ્રેમી પૂતળી:-૦
 પતિને તો પ્રભુના સમાન ગણી પૂજતી,
 દ્રવ્યનો કલાવ જોઈ ટુંબતી:-૦
 સંસારમાં સર્વને સુરનેહથી બોલાવતી,
 પારકાં પોતિકાં કરી સ્થાપતી:-૦

નવલ ગરખાવળી.

મારી આ ભૂમિ ગુજરાત !

ઊધાર છંદ.

માતા માધવો દિવ્ય જ્ઞાન દેતા દેવતા સન્માન,
એવા રાજવિરની માત મારી આ ભૂમિ ગુજરાત:-
પૂરણ પ્રેમના જે પાત્ર ગુણિયલ જેલનાં છે માત્ર,
એવા પ્રેમ વિરની માત મારી આ ભૂમિ ગુજરાત:-
ક્યાં છે દેશ દિતનાં કાજ કારે કરી જીવન સુખ સાજ,
એવા ધર્મ વિરની માત મારી આ ભૂમિ ગુજરાત:-
મુકીને મોહ મમત ને માત લજ્યા છે ભાવથી ભગવાન,
એવા ભક્ત વિરની માત મારી આ ભૂમિ ગુજરાત:-
સાચ-ચું સત્ય છાડી સર્વ ઘટમાં અરૂપ ધરીયો ન ગર્વ,
એવા સત્ય વિરની માત મારી આ ભૂમિ ગુજરાત:-
રચિને રસિક રૂડા ગ્રન્થ દાખવ્યો ધર્મ નીતિનો પથ,
એવા કાવ્ય વિરની માત મારી આ ભૂમિ ગુજરાત:-
કુદન ધ્યારી કુદરત આગ કલ્યાણ આપે સુખ અથાગ,
એવી કામધેનુ મીઠી માત મારી આ ભૂમિ ગુજરાત:-

સ્વર્ગસ્થ કવિ મહાસુખરામ.

જય જનનિ ગુજરાત.

રાગ માલ.

જય જનનિ ગુજરાત અમારી જય જનનિ ગુજરાત;
 શુદ્ધ સુપુત્રોની માત અમારી જય જનનિ ગુજરાત.
 રસવાળી કસવાળી રૂપાળી યશથી વિભુષિત અંગ;
 રાગ ને આગ અનુપમ વાળી રંગજ તારો અલંગ.
 સરવર તરવર મનહર ફળકુલ મુક્તામણી મુલ્યવાન;
 ધાતુ ધાન્ય ને ઔષધી આપી સંતોષે સંતાન.
 અગણિત આદત અસિમાં પેશી માતા દીશે મૂળરૂપ:
 દંડ પ્રચંડ સહ્યા પશુ દેવી એવી ને એવી અનુપ.
 પાવાગઢ આરાસુર આણુ કુંચી ચઢી આકાશ:
 ગુણવંતી ગુણ તારા ગળવે ધમ્મજે અમર ગણુ વાસ.
 અન્ય લુભિની ઉણપ ટાળે આશ્રય આપે અથાગ;
 પર ઉપકારી પનોતી પુનિતા તું કુદરતનો બાગ.
 દાતાર ભક્ત શુરા નરવંદી સદન સદન ક્રંગાર;
 ઇચ્છા મહાસુખરામ તણી એ પુરીને પાર ઉતાર.

સ્વર્ગસ્થ કવિ મહાસુખરામ.

અનુક્રમાંલિકા.

પ્રકરણ.

વિષય.

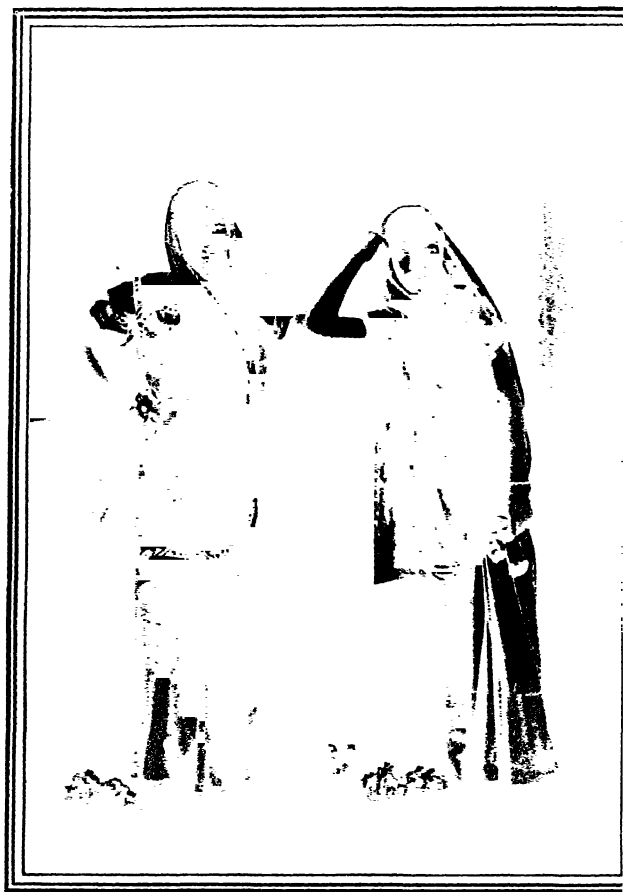
પૃષ્ઠ.

૧	હું. પ્રેમની ભાગ્ય કે અંતરની અગન ?	૧
૨	હું. જ્ઞાતાનું જ્ઞાત કે જ્ઞાતમનું સાથ ?	૨૨
૩	હું. રમણી કે રાક્ષસી ?	૪૪
૪	હું. ઉજરનું કૂંડ કે ભાવિની ભૂલ ?	૭૨
૫	હું. જ્ઞાતાનું જ્ઞાત કે જાહેરી જ્ઞાત ?	૮૦
૬	હું. હોલી હાટકની મઝા કે સુધારાની ધમ ?	૧૧૫
૭	હું. વિયોગને અંતે સંયોગ કે સંયોગને અંતે વિયોગ ?	૧૩૮
૮	હું. સ્વચ્છંદી સધવા કે વકરેલી સધવા ?	૧૬૬
૯	હું. પુનર્લેખનું પારણું કે અનાચારનું પારણું ?	૧૮૮

ભાગ ચોથો

૧	હું. અર્ધાંગનાનો ત્રાસ કે વારાંગનાનો વિશ્વાસ ?	૨૧૭
૨	હું. સુધારાની હવાઈ કે ભુંગળા વિનાની ભવાઈ ?	૨૫૦
૩	હું. પ્રીતિનું મોતી કે જીવનનું જ્યોતિ ?	૨૭૩
૪	હું. દેશનનો હવાડો કે ભાગ્યનો ભવાડો ?	૨૮૬
૫	હું. નેહલક્ષ્મી મીઠા નેહા કે જીવરના જીવનના છુટા છેડા ! ?	૩૩૨
૬	હું. વંધાના કલાપા કે જમાનાના ઝપાટા ?	૩૫૮
૭	હું. પતિના વચનને વરતે એજ સતી અને સતીના જ્ઞાતને વાંચે એજ પતિ ! ?	૩૬૨
૮	હું. આશાની નિરાશા કે નિરાશાની આશા ! ?	૪૧૧
૯	હું. અમનો રંગ કે રંગમાં અમ ?	૪૩૩

કુંદન અને કુસુમ.

કુંદન અને કુસુમ.

શ્રી પરમાત્મને નમઃ

શ્રી નવલ

કુંદન અને કુસુમ.

ભાગ ૩ જો.

આધુનિક આર્યઘરસંસારનું પ્રતિબિંબ

અથવા

સુધારાનો સાર કે ફેશનનો માર ?

પ્રકરણ ૧ લું.

પ્રેમની લગન કે અંતરની અગન ?

દાહરો.

પાંપણના પલકારમાં, કરે પલકમાં વાત;

ખંજન ફેંકી ખલકમાં, મારે શિર પર લાત.

અંધારું તેમ અજવાળું પણ નહિ, અંગે ખંડિત તેમ
અખંડિત પણ નહિ, અમૃત તેમ વિષ પણ નહિ, પાણી તેમ
અગ્નિ પણ નહિ, સુખ તેમ દુઃખ પણ નહિ, ધીર તેમ અધીર
પણ નહિ, મરેલ તેમ જીવીત પણ નહિ, નિદ્રા તેમ જાગૃત પણ
નહિ, શુદ્ધ તેમ બેશુદ્ધ પણ નહિ, હેઠે તેમ ઉપર પણ નહિ,

પરોક્ષ તેમ પ્રત્યક્ષ પણુ નહિ, અથાગ ઉંડું તેમ છીછરૂ પણુ નહિ, એ પ્રકારે એવી વૃત્તિયોની જેને પ્રીતિ લાગે છે તેનેજ પ્રેમની સંપ્રાપ્તિ પ્રાપ્ત થાય છે.

અનુવાદ-પ્રવીણસાગર.

પ્રેમ રાખ્યો ન રહે કનકના પાત્રમાં પ્રેમ આંખ્યો ન રહે ઘેર દોરી.
પ્રેમ ઉતરે નહિ આત્ર વડ પીંપળે પ્રેમ નવ સાંપડે ચોર ચોરી:
પ્રેમ આકાશ પાતાળમાં નવ જડે પ્રેમ નવ ચોરટા લેજ ચોરી,
પ્રેમનો વાસ પ્રેમી તણી રગરગે વિમળ રે' વાસના શુદ્ધ દોરી.

પક્ષીસમાજ.

રાત્રીમાં જ્યોતિ, ઉદ્યોતમાંથી અંધારૂં, જવાળામાં શિ-
તળતા, ધરફમાં ઉષ્ણતા, નાગના મુખમાંથી અમૃત કદપવૃક્ષમાં
વિષ, કુંદનમાંથી કથીર, કથીરમાંથી કુંદન, હંસોમાંથી કાગ,
કાગમાંથી હંસ, મણીમાંથી પત્થર, પાષાણમાંથી મણી, દેવો-
માંથી દાનવ અને અસુરોમાંથી સુર એ પ્રકારે જે ઓળખી
શકે છે તેજ ખલકમાં પ્રેમના સત્ય સ્વરૂપને પિછાની શકે છે:-

* * * *
“ વાદળી વેરાળે વેરાળે સાંજે,
જોખનીયા તું મળે મળે;
જીવન રહ્યા છે દૂર,
અલેલી આળાને કાળે કાળે,
છપીલા એતું નવ છાળે છાળે;
જીવન આવો જરૂર.

મન મોરચંગ લઇ કર વિષે ગુંથાણી શાણી સ્નેહ સિતારમાં.
તુટયાજ તનના તાર તદ્દપિ તરૂણી ઉમી એક તારમાં.

[ભાગ ૩ નં.] કુંદન ઓલવા લાગી:-“વાદળો વેરાળે વેરાળે સાંળે.” [ચિત્ર ૨ જી.]

સા સા સા સા સાસ ધરો સાંસતા,
 રી રી રી રી રિસાઇ થું નાસતા;
 ગ ગ ગ ગ ગોરીને છે મનગમતા,
 મ મ મ મ મૂકો શું મમતા.
 ધ ધ ધ ધ ધીંગા છે સર્વદા,
 પ પ પ પ પરહરશે નવ પ્રમદા;
 ની ની ની ની નિત્ય રહ્યા નમતા,
 સા સા સા સા તોય ધરો નવ સમતા.
 રસિયો ક્યાં આજે રાજે રાજે,
 જીવતી મવાવે માને ઝાંઝે ઝાંઝે:
 હડીલા ઉભી હજુર-૦ ”

પારધીના પાસમાંથી નાઠેલી, કેશરીના પંજમાંથી છટકેલી
 અને વિધિના ધક્કાથી હડસાએલી પામર ગરીબડી અનાથ મા
 દીકરી મણિલક્ષ્મી અને કુંદન રાજનગર પરહરી ભાવનગરમાં
 આવી મામા અમીધરપ્રસાદને ત્યાં લપાએલાં છે. મામાએ મીઠો
 આશ્રય કુંદનને અત્યારે આપેલો છે. મણિલક્ષ્મીએ ભાઈ પાસે
 પોતાનું અંતર ઉઘાડી ઉની વરાળ કાઢી નાખેલી છે. કાધર
 વિલીયમ પુરૂષોત્તમરાયના વર્તનથી મામાના મિલસ અને ક્રોધનો
 પાર રહ્યો નથી. જહેને પરાણે ભાઈને સમજાવી શાંત રાખેલા છે.
 મામાએ ભાણીનું લમ ભાવનગરમાંજ હીરાલાલને તેડાવી કરવું
 એજ નિશ્ચય કરેલો છે. આજકાલ પોતાની દીકરી ગોમતી
 અને દીકરા મણીધર કરતાં પણ ઝાઝાં લાડ કુંદનને લડાવી રહ્યા
 છે. ઘરમાં અને આખા કુટુંબમાં કુંદન કુંદન જહેન કુંદન જહેન
 થઈ રહ્યાં છે. ભાભી ગોઢાવરી અને જહેન ગોમતી કુંદનને જોઈ

કાલીઘેલી થઈ રહી છે. મામી મહાલક્ષ્મીના આનંદનો પાર કુંદનના આવવાથી રહ્યો નથી. ભાઈ મણીધર પણ કુંદન ખેનને દરેક વાતે સાડૂ સાડૂ મનાવી રહ્યો છે. મા દીકરીને મોંસાળમાં દેઃપિણ્ણ બાબતનું ઓછું મામા આવવા દેતા નથી.

અત્યારે કુંદન એકલી ઝડખામાં આવી પોતાની હૃદય-ભાવના કાઢી રહી છે. ઘડી ઘડી આકાશ ભણી જોઈ પરમાત્માની સ્તુતિ કરે છે; અને ઘડી ઘડી હીરાલાલને સંભાળી આંસુના પ્રવાહ કાઢી હાથ જોડી જોડી વિનવે છે. સંધ્યા ઉતાવળી ઉતાવળી અદ્રશ્ય થતી જાય છે અને ચતુર ચંદ્રરાજ આસ્તે આસ્તે વિકાસતો જાય છે. ચતુરાના ચિત્તને ચમકાવતી ચંદ્ર-પ્રભા ચોગરદમ પથરાતી જાય છે. ઠંડી સુધા અને મીઠી શાન્તિના ઝેણુની ઝીણી ઝીણી ફરફર નક્ષત્રરાજમાંથી ઝરે છે. ઝડખામાં એકલી કુંદન આમ તેમ આંટા મારે છે. થોડીવાર સુધી હરફર કરી અને છેવટે અટારી પર ચઢી રત્નાકરને નિહાળવા લાગી; રત્નાકરને જોતાંજ તેના ચિત્તમાં અજબ ચમકારો થયો; ચમકારાની સાથેજ હીરાલાલ તેની દૃષ્ટિ સમક્ષ તરવા લાગ્યો, અને કાંક હૃદયભાવનાના ગાનનું તાન સંભળાવવા લાગ્યું.

* * * *

“ સાથે આવો તો સગપણ જાણીએ હોજી,
અમે વ્હાણે ચઢ્યાં પ્રેમાનંદને,
કરી જગત્ત બધાને ભુહારે;
હોડી માછીડા બેલી હંકારજે હોજી-”

આવો દૈવ નમું તમને નમી,
તમે ખેલ રમાડી રંજાડીરે;
ઘડી હોડીને સાધા પૂરીયા હોજી-૦
નમું નમી નમી હું ખેવકાધને,
જેણે રસખસ રસથી રમાડીરે;
દીધા મૂકી આ આનંદ રેલમાં હોજી-૦

સાક્ષર-મણિલાલ નથુભાઈ.

થોડીક વારમાં ભાભી ગોઠાવરી આંકળી ફાંકળી કુંદનને
શોધતી અટારી પર આવી; કુંદનને કાંઈક ગંભીર વિચારમાં અને
દીન મુખમુદ્રાવાળી જોઈ તે એકદમ દોડી અને તેને બાજી પડી:-

“કુંદન ખડેન અહીં એકલાં બેઠાં બેઠાં શું કરો છો? અમે
તો તમને નીચે શોધીએ છીએ.”

“હું જરા અહીં બેઠી બેઠી રત્નાકરને જોતી હતી.”

“ના ના તમે આજ કાંક વિચારમાં છો. આજ તમારી
મુખપ્રભા કાંક કરમાએલી છે.”

“ના ના, હું તો રહેજ અહીં આવી બેઠી છું.”

“ના રહેજ ખડેજ એ બધું જુઠું!”

“ખરેખર કાંઈ નથી.”

“હોવે! એમ કહી અંતર છુપાવો નહિ.”

“તમે બધાં બહાર ગયેલ હતાં, ત્યારે હું એકલી અહીં
બેઠી આનંદ કરતી હતી.”

“ઓ બાપરે, આજે તમાને એકલાં બેસવું પડ્યું! ખરમા
તમને! આજ તમને કાંક સાંભરી આવ્યું છે. જુઓને મોં પર

રતાશના શેરડા પડયા છે, આંખો આંસુથી છવાયેલી છે; મને તમારા ભાઈ વારંવાર કહ્યાં કરે છે કે જ્ઞેનને ઘડી પણ એકલી ન બેસવા દેશો. આજે એકલાં બેસવું પડ્યું એટલે અંતર ઉકળ્યું જણાય છે, ખમ્મા મારી જ્ઞેન ખમ્મા તમને ! ”

આમ કહી ભાભીએ નણું દેને છાતી સરસી ચાંપી પળવાર કુંદન પણ ભાભીની બાથમાં ભરાઈ રહી. મોસાળમાં મામાન. પ્રેમે માવતરનો પ્રેમ ભૂલાવી દીધો. કુંદનને હવે ફક્ત હીરાલાલજ સાંભરે તેમ હતું. અને વખતે વખતે કુસુમ પણ યાદ આવતી ત્યારે આંખો આંસુથી ભરાઈ જતી હતી. કુંદન ભાભીના પ્રેમમાં તન્મય બની પોતાનો કલેશ કેટલીકવાર ભૂલી જતી હતી. ભાભી જરા પણ તેને વીલી મૂકતી નહોતી. મોડી રાત સુધી તેની પાસે બેસી રહી ગપ્પાં મારતી હતી, અને જ્યારે કુંદનની આંખમાં ઉંઘ ભરાતી હતી ત્યારેજ ભાભી શયનભુવનમાં મણિધર પાસે જતી હતી. કુંદનને સૂવાને ખંડ ભાભીન. ખંડની પાસેજ હતો; મણિલક્ષ્મી માતાનો ખંડ નીચે હતો. હમણાં જ્ઞેન ગોમતી પિયર આવી રહી હતી એટલે ગોમતી અને કુંદન એકજ ખંડમાં સૂઈ રહેતાં હતાં. આ વખતે ગોમતી જમવા ગયેલ હતી અને ભાભી ઘરકામમાં ગુંથાયેલ હતી અને મણિલક્ષ્મી તથા મામી કાંક ખાનગી કામમાં ગુંથાયેલ હતાં, એટલે કુંદન અટારી પર આવી એકલી બેઠી હતી.

“ ભાભી તમારા ઉપકારનો બદલો ક્યારે વળશે ? તમે તો મને બધુંએ ભૂલાવી દીધું. ”

“ જ્ઞેન જ્યારે જ્યારે હું તમને જોઉં છું ત્યારે ત્યારે

મારા આનંદને! પારજ રહેતો નથી; બહુ મને તો તમારી પાસેથી ઉઠવાનું પણ મન નથી થતું.”

“ભાભી તમારો પ્રેમ તો કાંક બુઢોજ છે.”

“અરે ઉઘ્યો મારો રોયો પ્રેમ ! એ પ્રેમજ આખા જગતને નચાવે છે. ખેન એ પ્રેમ તે શી ચીજ હશે ?”

“ભાભી મારા કરતાં તમે વધારે સમજો.”

“હું તો કાંઈ ધુળે સમજતી નથી.”

“તમે બધું સમજો છો, મને રહ્યાં રહ્યાં બનાવો છો.”

“શું હું તમને બનાવું છું ?”

“હા તમેજ.”

ઓ મારાં લાઠકવાયાં ખેન ! ‘બમ્મા તમને’ કહી ભાભીએ ફરી કુંદનને છાતી સરસી ચાંપી ચુંબન કર્યું.”

“ભાભી તમારામાં કાંક બહુ છે.”

“બધી મોહિનીજ તમારામાં છેને !”

“હા પરણેલામાં બહુ અને કુંવારામાં મોહિની રહેલી છે.”

“ત્યારે બહુ કરતાં મોહિની ચલી.”

“અરે મોહિની તો એક બાબુ પર રહી પડી !”

“અરે બહુ સાથે મોહિની લડી અને છેવટે એક તમુ ઉચે ચડી.”

“ત્યારે અમે હાર્યાં ને તમે જીત્યાં !”

“ના એમ કંઈ નહિ છુટાય ! મને સમજાવો કે પ્રેમ એ શું ?”

“એ બધું તમારી પાસે ! અમે તો છોકરાં ને તમે મોટાં !”

“અરે અમે કુંવારાં ને તમે પરણેલાં !”

“બરાબર જગતમાં પરણેલાં કરતાં કુંવારાં વધારે સમજે છે !”

“અરે કુંવારાં તો બહુચક અને પરણેલાં ચતુર ! માટે પ્રેમની મધુરતા પરણેલાંજ જાણે !”

“અરે અમે તો ડોળાં ને અભણ, અને તમે જાણેલાં !”

“ત્યારે તમે પરણેલાં; એટલે જાણેલાં કરતાં એક આંગળ વધારે ચડે !”

“હવે એ બધું ટાયલુ જવા દઇ મને પ્રેમ શું છે એ સમજાવો.”

“એ અધિકાર તમારી પાસે છે. પ્રેમ પિછાનવાની અવસ્થામાં અત્યારે તમે છો.”

“અરે મૂઝો અમારો અવસ્થાવાળો પ્રેમ ! તમારો વગર અવસ્થાવાળો પ્રેમ મને સમજાવો.”

“ભાભી આ તમારી ખોટી જક છે. મને નાહકે પજવો છે !”

“જેન તમારા જણતરમાં પ્રેમનું જેટલું સમજવામાં આંચું હોય તેટલું તો મને સમજાવો.”

“એ પ્રેમનાં ચણતર તમારા હૃદયમાં ચણાઈ ચૂક્યાં; અને મારી ભાભી હવે પ્રેમનાં જણતર તમારાથી જણાઈ ચૂક્યાં. ખાલી મને ઉડાવો નહિ !”

“તમને મારા સમ છે; તમારો જણતરનો પ્રેમ મને સમજાવો.”

“ભાભી તમે મારો કેડો નહિ મૂકો ?”

“ના નહિ મૂકું !”

“ત્યારે મારો જીવ ખાશે ?”

“હા.”

“તમે મને મૂઈ દેખો, જો તમે મને ન સમજાવો તો.”

“ઉંઘી આ ભાભી ! રાણીએ તો મારો જીવ ખાધો ! !”

“હશે, ભાભી કહો, રાણી કહો, જે કાંઈ કહેવું હોય તે કહો પણ પ્રેમની વાત તો થવા દો.”

“ભાભી અમારી વાત તમને ફીકી લાગશે !”

“છો ફીકી લાગતી !”

“ફીકીમાં તમને નહિ મળ પડે.”

“ત્યારે માંહી નીકી મૂકજો !”

“નીકી તમારી પાસે, અમારાં કુંવારાં પાસે હોય !”

“ખેન તમને જગ પણ પહોંચાય તેમ નથી, વાતે ને વાતે તમે ખાંધી દ્યો છો ! !”

“ભાભી દ્યો ત્યારે સાંભળો.”

“હં....હવે મારાં ખેન ડાહ્યાં થયાં ! કહો હવે પ્રેમ એ શું ?”

“પ્રેમ એ શું છે ? પ્રેમ એ શું એ કહેવાતું નથી, એ સમજાવાતું નથી, ફક્ત અનુભવમાં આવી શકે છે; અને હવે એ અનુભવે તમારી પાસે રહ્યો માટે તમે જાણો.”

“જુઓ પાછાં વાતમાંથી છટક્યાં, જો આપરે જગતમાં ભણેલાં ને પહોંચ્યાં !”

“ લાલી જેણે સાકર ખાધી છે તેજ સાકર એ શું છે તે જાણી શકે છે. જેમ મધ નહિ ખાધાથી એનો સ્વાદ અને મધુરતા સમજી શકાતાં નથી, તેમ પોતે પ્રેમરસનો સ્વાદ નહિ મેળવતાં એનું સ્વરૂપ જાણવામાં અસમર્થ થાય છે. છોકરાં વિનાની મા બિચારી છોકરાંના સ્નેહના ભાવ શું સમજી શકે ? માટે લાલી તમે જાણો તેટલું હું ના જાણું. ”

“ બુઝો પાછાં ખસ્યાં ! ”

“ લાલી તમે પ્રેમમાં ક્યાં છો તે પ્રેમની વાત તમે જાણો હું તો ખસીજ પડું તો ! ”

“ એ મારાં બચુકડાં જ્ઞેન તમે તો મને બહુજ બહાલું લાગે છે ! ”

“ લાલીના મનના વિચારો શબ્દથી બહાર પ્રગટ કરવા એ અશક્ય છે, તો હૃદયના ભાવ ક્યાંથી જ કહી શકાય ? માટે તમે મને ભાવ બતાવો ? ! ”

“ એ તારીની આ પાછાં નાહાં ! ! ”

“ લાલી હૃદયના જે બધા ભાવો છે, તેમાં આ પ્રેમભાવ કાંઈક ઉંચો, ધીર, ગંભીર અને સર્વથી ઉંડો છે. આ ભાવની સાથે હર્ષ, વિષાદ, આનંદ, શોક, રતિ અને અરતિ ભાવો ગાઢી રીતે મળેલા છે. એનો સ્વભાવ કાંઈક એકમેકથી ઉલટો છે. શીતળતા અને ઉષ્ણતા એક ઠેકાણે રહેલાં હોય એમ જણાય છે. દેશકાળાદિ અવસ્થા ભેદથી એનું રૂપ તથા કામમાં ફેરફાર થાય છે પણ સ્વભાવનો ફેરફાર થતો નથી. ”

“ કહો જ્ઞેન હવે પકડાઈ ગયાં છો. પ્રેમભાવમાં પરણેતર

ક્યાં આઠ્યું ? ”

“ મારી લાલી પૂરું સાંભળો તો ખરાં ! પાનેતર અને પરણેતરની પછી વાત કરજો ! ”

“ બહુ સાડું મારાં મીઠાં જ્ઞેન બહુ સાડું ! ”

“ આનંદ આપનારી વસ્તુની તરફ હૃદય દોડે છે તે મેળવવાને હૃદયમાં પ્રબળ ઇચ્છા ઉત્પન્ન થાય છે, તે વસ્તુ તરફ હૃદયનો જે લાવ છે તેજ પ્રેમ છે, અને તેજ પ્રેમ એજ ખરો ધર્મ છે. “ Oh ! What is love ! love is my religion. I could die for that. ” જુદાં જુદાં હૃદયને એકમેકની તરફ ખેંચે છે, ખંનેને એકઠાં કરે છે, મેળવે છે તેજ પ્રેમ છે, અને એજ પ્રેમમાં માળાપ, લાઇ, જ્ઞેન, ધણી અને ધણીયાણી સમાએલાં છે; તમારાં પાનેતર અને પરણેતર એમાં સમાએલાં છે; જુઓ સાંભળો :—

* * * *
“ ગગને આજ પ્રેમની ઝલક છાઇરે ગગને આજ. ”

પૃથ્વી રહી છવાઇ, પર્વતો રહ્યા નાહી :

સચરાચરે ભરાઈરે—ગગને. ”

“ મૂત ને ભવિષ્ય ગયા વર્તમાન સર્વ થયા :

એકમાં અનેક રહ્યારે—ગગને. ”

કીડીથી કુંજર સુધી, ગળી ભેદ બુદ્ધિ ઉંચી :

વાટડી અભેદ સુધી—ગગને. ”

વાદને વિવાદ ગળ્યા, ઝેર વિખવાદ ટળ્યા :

જુદા સહુ ભેગા મળ્યારે—ગગને. ”

ધન્ય ભાગ્ય તેનાં જેણે, પ્રેમ પી નિહાળ્યો નેણે :

સુખને શું કહેશે વેણેરે-ગગને
 સાંભળશે કાણુ કંશે, શા થકી વખાણી લેશે;
 ન કલે કહેવાય રહેશેરે-ગગને
 પ્રેમ જે કહી બતાવે, પ્રેમ જે કરી બતાવે:
 મણિ તેને મન લાવેરે-ગગને ” અક્ષેહાર્મિ.

“ Love is that which brings together and unites the lover with the love of the beloved. ”

“ મારાં કુંદન ખડેન ખરેખર તમે કુંદન છો ! જેમ જેમ તમારા મોંની હું વાણી સાંભળતી જાઉં છું તેમ તેમ મારું હૃદય પાણી પાણી થઈ જાય છે. ”

“ લાભી ભાવના વિષે વિચાર કરવા લાગ્યાથી મનની અને આંખની સામે ત્રણ વસ્તુ ઉભી રહે છે, ભાવ, ભાવિક અને ભાવના. એમાંથી એકને છોડીને બીજાના વિષે વિચાર કરવો એ અસંભવિત છે; માણસના હૃદય બીજને ફોડીને જે ભાવની કળી ખીલે છે, તેમાં પ્રેમજ ગુલાબનું ફૂલ છે. ”

Rose of all in Flora's kingdom,
 Dear to eye, and heart and feeling..

એની સુગંધી ચારે બાજુએ પસરે છે એજ તે ભાવ છે. જેમ તારા તારાની તરફ ખેંચાઈને જાય છે, તેમ એક આત્મા બીજા આત્મા તરફ ખેંચાય છે, એક પ્રાણ બીજા પ્રાણની તરફ દોડે છે તેજ એ પ્રેમ છે. નયન સાથે નયનનું નિરખાવું, પ્રાણ સાથે પ્રાણનું ગુંથાવું, હૃદય સાથે હૃદયનું ભેળાવું અને આત્માનું આત્મામાં ભળવું ભેળાવું એજ પ્રેમ છે. એકની સત્તામાં

બીજાની સત્તાનું લેણાવું એજ પ્રેમ છે. પોતાને ભૂલી પારકામાં મળવું એજ પ્રેમ છે. એક માણસનું બીજાને ભેવા ઈચ્છવું, ભેધને સાડું લાગવું, સાડું લાગ્યાથી પાસે રહેવાનું મન થવું, પાસે રહી તેને સેવા ચાકરી તથા સુખ આપવાની ઈચ્છા થવી તેજ પ્રેમ છે. જેને ભેયાથી સુખ થાય, સુખ થવાની સાથે હૃદયનો જે ભાવ જન્મે છે તેજ પ્રેમ છે. એક માણસને નહિ ભેયાથી, સુખી નહિ કરી શક્યાથી જે ભાવ થાય છે તે પણ પ્રેમ છે; વસ્તુ માત્રમાં એકય અનુભવવું; One mind in all things. ' એજ પ્રેમ છે. એક બીજાના સુખમાં સુખી અને દુઃખમાં દુઃખી થવું એજ પ્રેમ છે. બીજાના ભલાને માટે મન, વાચા અને કાયા અર્પણ કરવા જીવનની આહુતિ આપવી એજ પ્રેમનું નિદાન છે. " greater love hath no man than this, that a man lay down his life for his friends. "

“ કુંદન ખડેન તમારી ખુબી તો કાંક જુદીજ છે. તમે દેવાંશીછો. તમારા ખોળીયામાં ખુબીનાં અજબ તત્ત્વો સમાયેલાં છે. જેમ જેમ તમારા પ્રસંગમાં વધારે રહેવાય છે તેમ તેમ વધારે ખુબી સમજાય છે. ખડેન આટલું બધું ક્યાંથી શીખ્યાં?”

ભાભી એમાં શીખવાનું શું ? સંસ્કારે સૌ શીખાય છે; વિચારે યોગ્યાયોગ્યનું મનન થાય છે અને આચારે તેની ખુબી અનુભવાય છે. ”

“ ખડેન હવે ધણી રાત ગઈ, જરા સુખાળાં થાઓ; આરામ કરો અને ચિન્તાને પરહરો ! ”

“ ભાભી તમે પણ હવે ઉઠો, મારા ભાઈ વાટ ભેતા હશે.” +

“ પાછી લાલીને ખનાવી ? ”

“ એમાં ખનાવવું શું ? ખનાવવાનું હતું તે ખની ગયું ! ”

“ હવે અમારું તો ખની ગયું પણ ખેન તમારે હવે ખનવાનું રહ્યું ! ”

“ એતો જે નશીબે નિરધાર્યું હશે તે થશે ! ”

“ મારી મધુરી ખેન સૌ સારાં વાનાં થશે ! હીરો તો કુંદનમાંજ જડાશે. અને નાગરવેલ તો અપેજ વીંટાશે ! ! ”

“ બહુ સાડું, લાલી બહુ સાડું, હવે તમે જાઓ, હું તો હવે થાકી ! ”

“ હજી વાર છે ! ”

“ થોડી રાત છે ? ”

“ અરે રાત શું પ્રભાત છે ! ”

“ ત્યારે બેસો ! ”

“ કુંદન ખેન ખોટું ન લગાડવું હો ! કુંદન હોય તેનેજ કસાય ! તેનેજ તપાવાય, તેનેજ ટીપાય ! તેનેજ તણાય અને તેનાજ અલંકારો કરાવી હૈયામાં પહેરાય ! ! ”

“ લાલી હવે તો હું હારી અને તમે જીત્યાં ! ”

“ કુંદન ખેન હારે પરણેલાં, અને જીતે કુંવારાં ! ”

“ જેમ તમને અનુભવ હોય તેમ ! એમાં હું તો કાંઈ ન સમજું ! ! ”

“ જુઓ હું સમજાવું ! ! ”

“ સમજાવો. ”

“ જ્યારે તમારી અવસ્થામાં હું હતી ત્યારે મારી ખુબી

તો જુદીજ હતી.”

“ ભાભી જગતમાં તમને કેઈ પહોંચે એમ નથી ”

“ જુઓ સાંભળો:-

* * * *

ધડકે જાતી હવે (૨) હા...મારી બેની,

ક્યાં સુધી કુંવારાં રહીએ ?

નેણા શાં આંજીએજી ? વેણી શી સમારીએજી ?

મનનું ખોલીને વાત કોને જઈ કહીએ-મારી

ચરણાં ને ચોળી શાં ? હૈડાની હોળી આ !

પ્રીતિની પોળી આ ક્યાં જઈને ખાઈએ-મારી

ચટકે શાં ચાલવાંજી ? મારગ શાં મ્હાલવાંજી ?

લોક કરે આંગળીઓ શરમાઈ જઈએ-મારી

“ વાહરે ભાભી વાહ ! મને ખનાવી ! પણ ભાભી ભાઈ
તો ચતુર છે અને ભાભી તો રાભી છે ! વાહરે ભાભી વાહ ! !”

* * * *

“ ભાભી આંખ્યાં મહિઅરેથી શો સદેશો લાંખ્યાં

કોથળામાં કાપડુંજી ચણા ચાવતાં આંખ્યાં.

ભાભી ભેળાં રહેવુંજી આપણે નણુંદ ભોળાઈ-ભાભી

ભાભી આંખ્યાં મહિઅરેથી છોકરડાં ખોલાંખ્યાં,

છોકરડાં ટોપરડાં માગે ભાભીએ હાથ ખતાંખ્યાં,

ભાભી ભેળાં રહેવુંજી આપણે નણુંદ ભોળાઈ-ભાભી

ભાભી આંખ્યાં મહિઅરેથી ગાલીચા પથરાંખ્યાં,

ગાલીચામાં ગોથું ખાધું ભાભીજી રંગાયાં;

ભાભી ભેળાં રહેવુંજી આપણે નણુંદ ભોળાઈ-ભાભી ”

“કુંદન ખેન હવે બહુ થયું બહુ ! હવે મારો છાલ મૂકો ! હું તમારું નામ નહિ હઉં !”

“હયો લાલી હવે ઉઠો ! રીસાશો નહિ હો !”

“સારું મારાં ચતુરશિરોમણી ખેન સારું !”

લાલી શરમાશો નહિ હો ! જાઓ, ગજરા બાંધજો : મજરા કરજો અને મારા બાઈને રીઝાવજો હો જાઓ !!”

“ખેન તમારો પણ વખત આવશે !”

“પીંપળ પાન ખરંતાં, હસતી કુંપળીઆં :

મુજ વીતી તુજ વીતશે, ધીરી બાપુડીઆં. ” લોક કથાનક.

“અત્યારે તો જાઓ ! લાલી જોજો હોં હરખઘેલાં થતાં !”

“હવે અમે તો હરખઘેલાં છો થતાં; પણ તમે જોજો વરઘેલાં થઈ જતાં ?”

“લાલી વરઘેલાંની વાત તો તમે જાણો. અત્યારે તે : વરવાળાં તમે છો; માટે કાળજી ઠેકાણે રાખજો. ”

*

*

*

*

“શાને શાને આ તું શરમાણી, જ્ઞાણી જ્ઞાણા વિના ધુળધાણી : આછી ઓઢાણી બાને લાગે અળખામણી પરપચો પડોળુ લાવે, પરપચા પડોળું, તારું પડે છે પાતળું, પાનેતર તોલે ન આવે.

ચોટે ખીચડી દાંતે વખાણી:—

બાજીઓ બાને દોઢો ન ગમતો, રોજ થશે મારામારી : પરપચા પિયરનું પ્યાડું પાનેતર, પછી તારી પાલખી ખ્યારી.

જગ જોશે ફજેલી જાણી:—

પરણ્યો તે લાવે કેળ સોપારી, પાન ખીડાં ખાને લાવે:

મૈહરીયામાં મંમળ ફરતાં, મુંદર વર સમજાવે,

હસે જખીલી આ જાનીમાની:—૦

“ હ્યો ખહેન તમને નહિ જતાય ! આવજો ! ! ”

“ હા લાલી હવે પધારો ! ”

ગોદાવરી કુંદન જોડે રમત ગમત કરી મોડી રાત્રે પોતાના શયનભુવન લણી વળી. લાલીનાં તીણાં મેણાંટુણાંથી કુંદનને અંતરમાં જખરી અસર થઈ; પણ ચતુરાઈથી અસરને છુપાવી દીધી, અને લાલીને ખબર ન પડે તે સારૂ ઉલટી લાલીની ખુબી ભરી મફકરી કરી વાત ઉડાવી દીધી. લાલી ગઈ, અત્યારે ખંડમાં એકલી કુંદન રહી, થોડીવાર સુધી પથારી ઠીકઠાક કરી ગોમતીની ઘણીવાર સુધી વાટ જોઈ; પણ ગોમતી ઉપર આવી નહિ. જેવટે થાકી કંટાળી કુંદન એકલી પથારીમાં પડી. ખંડની ખારીઓ ખુણી મૂકી સામસામેના જાળીઆનાં ખારણાં ખુણાં મૂક્યાં. ચંદની ચોગરદમ પથરાઈ ગઈ; કુંદન પથારી પર પડી, કુદરત પુરખહારમાં ખીલી, નીશાકર મરાખર કુંદનના વદન પર આઠ્યો. ચંદ્રપ્રભા રૂમઝુમ કરતી કુંદનના મુખ પર નાચવા લાગી. કુંદન વિચાર, આશા, નિરાશા, આતુરતા અને અધીરાઈના તરંગોમાં તન્મય થઈ નિંદ્રાવશ થઈ. ધડી ધડી પડખુ બદલાવા લાગી, પળે પળે હાથ ઉછાળવા લાગી; આંતરે આંતરે પુલકાયમાન થવા લાગી. પાસુ એક બાજુએ ગોઠ્યું નહિ છેવટે ડાબી અને જમણી થવા લાગી; વળી વચ્ચે વચ્ચે ચત્તી પણ સૂઈ રહી, આખતેમ તરફડીયાં મારતી સુખપ્રભા પર વિવિધ

પ્રકારની મનોવૃત્તિઓ દર્શાવતી પથારીમાં ચત્તીપાટ પડી રહી. તેના પર પરિધાન થયેલી કશળી શાલ પલ્લ પગ પરથી નીચે સરી. આવી અજળ સ્થિતિમાં કુંદન પડી રહી, છેવટે કાંક સ્વપ્નાવસ્થામાં આવી અને ઘડી ઘડી હરખાવા તથા ગભરાવા લાગી. આખરે આંખ ઉઘડી ગઈ અને વદન પર સામે આવેલા ચંદ્રને જોઈ છળી ગઈ, અને એકદમ પથારીમાંથી ખેડી થઈ, ખેડી થતાંની સાથેજ ચંદ્રમાંથી હીરાલાલની દિવ્ય મૂર્તિને પોતાના લણી સામે આવતી જોઈ. જોતાંની સાથેજ આતુર ખાળા હરખાઈ ગઈ.

“ઓહો જીવનહાર આવો, પધારો; ંહાલા ઘણા દિવસે દર્શન દીધાં. આટલા દિવસ સુધી ક્યાં અદર્શ રહ્યા હતા. રસિયા ક્યાં છુપાણા હતા, લલિતવર કયી લતામાં લપાણા હતા, આવો આવો જીવનહાર આવો:-

* * * *

“અલખેલડા આવો અરે જીએ છે વાટ અલખેલડી,
રસધેલડા રીઝવો રમે રંગે રસી રસવેલડી:
મનમેલડા આવા મયા અવધિ હવે તો થાય છે,
છળી હેલડા નિરખ્યા વિના ચતુરા ચિત્તે ગભરાય છે.”

રસિયા આવો, અધવચ કેમ દેલા રહ્યા ! જીવનહાર પધારો !
બહાલા વચ્ચેવચ કેમ અચકી પડ્યા. આવો, પધારો; આવોને !
ખજું આમ તે શું કરતા હશે ? આવો આવો મારા સમ,-

* * * *

“લલસાવશે નવ લાલ મારા પ્રેમ પ્યાલો કર ધરી,
તલસાવશે નવ શામળા ઉર આમળા દો પરહરી;

વરસાવશે અમી વૃષ્ટિ દૃષ્ટિ છા તણી કરી આ સમે,
હરખાવશે હર ચાંપીને બાળા રહી આ કમટમે, ”

આવો આવો અલખેલા આવો, ઝાઝા માને ન તણાવો;
હવે હહ અર્ધ. હું ગભરાઈ અર્ધ; હવે સમતા ધરવાની શક્તિ હું
ગુમાવી બેઠી; બહાલા આવો:—

* * * * *
“ કુંદન લતા આ કારમી રસ્તે પડી ચગદાય છે.
કુંદન લતા આ એકલો પાણી વિના કરમાય છે;
કુંદન લતા રજથી ભરી કાન્તિ સૌ ઝાંખી થઈ,
કુંદન લતાને કર ધરો વ્હાલા હવે તો મૂળ ગઈ. ”

નગીના હવે નેહ નજર કરો ! આ ટળવળતી બાળાને
સાનિધ ધરો ! બહાલા આવો; હવે નમેરા ન થાઓ !

* * * * *
“મન મંદિરે આવો અરે પૂજુ સદા પ્રિત ધારીને,
ખૂબ ભાવનાં ભોજન ધરું નિત્ય આરતી ઉતારીને;
હૈયા વિષે ધરું નાથજી આવો પધારો શ્રમભા,
દોષો થયા જો દાસીથી કરજો ક્ષમા પિયુ પાતળા, ”

પ્રાણુ આવો, ન તલસાવો, શીદ લલચાવો, ન ભરમાવો
હવે આવો આવો ! શું નહિજ આવો ? હા....આવો ! અરે
આવો ! આ પ્રમાણે કુંદનને પ્રેમલેલચા અર્ધ, અને લેલચામાં
ને લેલચામાં ધડીમ લઈને ધરણી પર ઢળી પડી. મૂર્છાવશ થઈ
ગઈ મૂર્છામાં ને મૂર્છામાં તે તરફકવા લાગી; છેવટે કાંક મૂર્છા
વળી જોટલે ઝટ પામુ ફેરવી બેઠી અર્ધ, અને કાંક કોઈ કહેતું
હોય તેમ કાન માડી સાંભળવા લાગી; જેમ જેમ સાંભળતી

ગઈ તેમ તેમ બડબડવા લાગી:-

* * * *

ગઝલ

“ દુઃખી નવ થા દિલે માળા, સમારી દે હૃદય જવાળા
જપુ તારી જીભે માળા, ખચીત લે માની છું તારો.
ઓહો અલબેલા બોલ્યા તો ખર, બહાલાજી પ્રસન્ન થયા
તો ખરા, દાદ સાંભળી તો ખરી, દાસીને ધીરજ આપી તો ખરી.

પ્રમળ ભાવી પ્રતાપોથી, વિખૂટો વાસ છે આજે;
સમજ પણ દેહ આ તુજ કાજે, ખચીત લે માની છું તારો.
ત્યારે બહાલા આવોને ! શું કામ તલસાવો છો; આમ
અદર ઉભા રહીને શું કામ બોલ બોલ કરો છો; પાસે આવોને !
ઓ બહાલા તમને થાક લાગશે !

નયા ન્યારો છું આખર એક ભલે આવી કે મારે મેખ;
લખેલા છે તુજ સાથે લેખ, ખચીત લે માની છું તારો.
પણ તમે પાસે આવોને ! શું કામ ન્યારાને ન્યારા રહે:
છે આવો, આવો મારી પાસે આવો ? !

હશે જે જેહનું તે ત્યાં, જશે ચાલી જરૂર તેતો;
અજબ છે પંથ અરે એતો, ખચીત લે માની છું તારો.

હેં હેં હેં શીદ આલ્યા ? અરે ઉભા રહો; ઉભા રહો.
પાસે આવો; મારા સમ ! જતા રહ્યા, છેતરી ગયા; છળ કરી
નાસી ગયા. અલબેલા આવો આવો, અરે ચંદ્ર એ નફ્ટ નફત-
રાજ તેં મારા નાથને છુપાવી દીધા. ઓ તરફર બતાવ મારા
નાથને ? ઓ ચંદ્ર બાબ મારી નજર આગળથી દૂર થા.

* * * *

“ વણુ પરણ્યાને વ્યાકુળ કરવા વ્યોમ વરયો છે પાપી,
શું કહીયે કમળાપતિને રાહુનું મસ્તક નાખ્યું કાપી;
સિંહીકાસુતને શરીર હોત તો મુજને ચિન્તા થોડી,
સુધાકરને ગગત પેટમાં બળી થાત રાખોડી.” નળાબ્યાન.

ચાલ જા મારી દૃષ્ટિથી દૂર થા. તારી શીતળતા મને
નથી ગમતી; તારી ચાંદની મને પ્રબળી નાખે છે. ઓ બાપરે
બળી ગઈ, બળી ગઈ, સળગી ગઈ; મારા શરીરમાં લાહ્ય લાહ્ય
થઈ. ઓ મામી, ઓ લાલી આવો, અરે આવો; મને બળતીને
બચાવો ! બળી ગઈ બળી ગઈ ? !

આ પ્રમાણે કુંદન ચંદ્રને જોઈ ચમકી ઉઠી; છળી ગઈ
અને પોતાનું લાન ભૂલી ગઈ, તેની ખૂમ સાંભળતાંજ ઘરનાં
સર્વે જણાં કુંદનના ખંડમાં દોડ્યાં.

“ ખમ્મા ખમ્મા મારી લાડકી ખમ્મા તને ! ”

“ ઓ બેટા કુંદન તને શું થયું ? ! ”

“ ઓ મારી ખડેન ખમ્મા તમને ? ક્યાં દાઝ્યાં ? ”

આમ કહી દરેક જણાં સરસરા કરવા મંડી પડ્યાં, પૂછ-
પરછ કરવા લાગ્યાં; જવાબમાં કુંદને કહ્યું કે, મને આ ચંદ્રે
સળગાવી દીધી. આવો અજબ પ્રત્યુત્તર સાંભળી દરેક જણ
મનમાં સમજી ગયાં. લાલી, મામી, ખડેન વગેરે સર્વે જણાં
કુંદનના શરીર પર હાથ ફેરવવા લાગ્યાં. છેવટે લાલી આ બધું
મનમાં સમજી બોલી ઉઠી:—“ બળી આતે પ્રેમની લગન કે
અંતરની અગન ” કહી મોં મચકોડી સારવાર કરવા લાગી.

પ્રકરણ ૨ જી.

વહાલાનું વહાલ કે શોકયનું સાલ ?

દાહરો.

જીદો જીવ જીવતી તણો, પતિનું એહું અંગ;
પોદે એક પલંગ પણ, પેખે પરમ ભુજંગ.

જીવની જાત, સમાધીનું શોધવું, પવનનું રહેઠાણ, સુવા-
સથી કુમાડાનું ધામ, ધામનું ધારણ, ધારણ વસ્તુનું કારણ અને
માયા એ શું ? પ્રાણીનો રંગ અમૃતનો મેઘ, શૂન્ય-કાંઈ નાહ
તેની ધુન્ય એટલે તે સુરનું ગવાવું તે શું ? એ વસ્તુની જોડે
પ્રેમના રૂપને અને પ્રકાશની કાયાને જે પામે તેજ મનુષ્ય આ
જગતમાં મહા ભાગ્યશાળી કહેવાય છે. પ્રવીણસાગર-અનુવાદ.

પ્રેમ માગ્યો મહીતળ વિષે નવ મળે ના મળે રત્નના હાર સાટે,
પ્રેમ વેચાય ના ચોક ચોટા વિષે ના મળે શોધતાં સઘ હાટે.
શોધતાં પ્રેમ તે ના જડે સાગરે ના જડે ગિરિ ગુફા ગંગ ધાટે,
પ્રેમીના હૃદયમાં પ્રેમ રમીને રહ્યો પ્રેમીને તે જડે પ્રેમ વાટે.

સોના તેમ લોહાને એક કરી બાણે, અમૃત અને વિષને
સમાન ગણી પીએ, કીર્તિ અને નિંદાને પણ સમાન લેખી માને
ઉચ્ચ અને નીચને સરખા દેખે અને રંક અને રાચ બન્નેને એક

સરખા સરકારથી બોલાવે અને હરદમ એક સ્વરૂપનેજ સમરે
એ પ્રકારે જે મનુષ્યમાં અખંડ પ્રેમ પ્રકાશિત થયો હોય છે
તેજ મનુષ્ય આ જગમાં જીવનમુક્ત કહેવાય છે.

* * * *

“ અવસર આ જશેરે કાલે થું થશે કોણુ જાણે,
મુરખ દાં દસેરે માયા જાળ વિષે તું પરાણે;
મારું મારું મિથ્યા અંતે સમાસ થાશે મસાણે:-૦
ધાર્યું ધુળમરિ રે જાણશે જીવસાગરની માંહે,
ડાહ્યા દુઃખ નાં રે જાને સંત સમાગમ છાંયે;
આશા અંતર કરી તારી ચાલી જાશે વાયે:-૦
તારું થું ગણેરે તારી ત્રિયા તું જાણે મારી,
મોઢે મીઠું જાણેરે નથી તું અંતરનો અધિકારી;
દાંદાં દોગટ દૂધમાં તું મૌ ચતુરાષ્ટ્ર ચુલામાં તારી:-૦
સગાં સૌ સ્વાર્થનાં રે તારાં ક્યાં લગી તું ધારે,
મજાશે સાથરે રે રોશે સ્વારથને તે વારે;
વાત વિસારે પડતાં તુજને કોઇ નહિ સંભારે:-૦
છત જાજે નહિરે એ તો ચાર ધડીનું ચટકું,
કોઇની થઈ નથીરે કહે છે કઈ વખતે હું છટકું;
કાળ કહે છે કાંક સમજ હું પળમાં જાળે પટકું:-૦
આ સંસારમાં રે દેખું વિષમ વિપનો ખાલો,
જાજ કીરતારને રે તારી રહાય કરે નંદલાલો;
શંકર શિખામણને માને વિચાર કરવાવાળો:-૦

શંકરલાલ-ચંદ્રભાણ.

મરણ પધારી પર પડેલી જાનુશંકરની જીની મોટી અને

ઠંડાલી સ્ત્રી શાન્તા અત્યારે ભાનુના ઉછંગમાં પડી કીરતારને
ચાઢ કરી રહી છે. તેનું શરીર છેક ઘસાઈને અણુ થઈ ગયું છે.
અવલેણુ ક્ષય વ્યાધિએ ભાનુના અગરને અને શાન્તાના શરીરને
છેક તાવી દીધાં છે. શાન્તાના શાન્ત આત્માને હવે સર્વેશ્વર
છેલ્લીવારની ચાવી ખોલે એટલે તરત નીકળી રસ્તે પડે એટલું જ
રહ્યું છે. શાન્તાને હવે ઝોખા ઉપર ઝોખા આવે છે. તેની સાર-
વારમાં હવે ફક્ત ભાનુજ રહ્યો છે. તેના મંદવાડ લંબાયાથી
શાન્તાનાં મામા મામી પણ કંટાળી માર્ગ માપી ગયાં છે;
ભાનુનાં માત પિતા અને સગાંઠંડાલાં પણ કાયર થઈ શાન્તાને
મરવી તાકી રહ્યાં છે. આજકાલ શાન્તાની સારવારમાં ફક્ત
એકલો ભાનુજ ગુંથાયેલો છે. શાન્તાના નસીબે કોલેજમાં પણ
મે વેકેશન પડેલી છે તેથી શાન્તાને છેલ્લીવારનો તેના હૃદય-
અવનનો ખોળો સૂવાને વાસ્તે મળેલો છે.

ભાનુશંકરનાં માતપિતા ભાનુને શાન્તાની સારવારમાં
ગુંથાયેલો જોઈ મોં મચકોડી આંખમીંચામણી કરી રહ્યાં છે.
તેની નવી સ્ત્રી કાન્તા પણ આંખમાં ઝેર આણી પિયર ચાલી
ગઈ છે. ભાનુની મા ભાનુને ન કહેવાનાં વચન ભાનુને ખવરા-
વતી વખતે કહી રહી છે. ભાનુના પિતા પણ ભાનુને અઘટતા
ચપ્પો સંભળાવી ત્રાસ પમાડી રહ્યા છે. આ સર્વે પ્રકારનાં મેણાં-
દુણાં ભાનુ ફક્ત શાન્તાને વાસ્તેજ સાંખી રહ્યો છે. શાન્તા
ક્યારે મરે અને ક્યારે ઝટ ઘર ચોખ્ખું થાય એવી આશા
ભાનુનાં વડીલો અને સગાં અંતરમાં રાખી રહ્યાં છે. હમણાંથી
હમેશાં કલેશ ભાનુને થયાં કરે છે. જેમજેમ ભાનુનાં મામાપ

શાન્તાનો પ્રેમ વિચારવા સાડું લાનુને હંફાડારની ટોકણી કરી રહ્યાં છે તેમ તેમ લાનુનો પ્રેમ શાન્તા ઉપર ઉત્તરોત્તર અચળ અને અડગ રીતે વધતો જાય છે. પહેલાં લાનુ કાંઈ કામકાજ પ્રસંગે બહાર પણ જતો હતો; પણ હાલમાં તો આખો દિવસ શાન્તાની પ્રેમભરી સરભરા કરી શાન્તાને છેવટની શાન્તિ પમાડતો હતો. શાન્તા પણ છેવટની પોતાના પ્રિયતમની પ્રેમભરી સરભરા અને સેવા ચાકરીથી છક થઈ જઈ આગલી પાછલી ભૂલી જઈ એકીટસે પ્રેમભરી આંખે થરથરતા હૃદયે લાનુનું મુખકમળ જોઈ રહેતી હતી. જ્યારે જ્યારે તેને પ્રેમનો આવેશ આવતો હતો ત્યારે ત્યારે લાનુનો કર લઈ પોતાના મોં ઉપર ફેરવતી હતી. લાનુ પણ વખતે વખત શાન્તાના શાન્ત મુખકમળ ઉપર રનેહ ચુંબન કરી પોતાના આગલા કરેલા બુદ્ધિમનું પ્રાયશ્ચિત કરતો હતો આ પ્રમાણે આ પ્રેમી જોડું પ્રેમમાં તન્મય થઈ અન્યો અન્ય હૃદયભાવનાની કસોટી કરતું હતું.

શાન્તાને ભયંકર અને જીવલેણ મંદવાડ જોઈ લાનુના હાંબ ગગડી ગયા હતા. લાનુ તેનાથી થાય તેટલા ઉપાય કરી છેવટના હાથ ધસી ગયો હતો. તેના મિત્રો, દાકતર અને સગાં-વહાલાં તમામ જણે શાન્તાની આશા મૂકવા સાડું લાનુને કહ્યું હતું. લાનુને હજુ પણ કાંક કાંક આશા શાન્તાનું જીવન લંબાશે એમ રહેતી હતી. તેણે શાન્તાના બે ચાર મંદવાડ આવા સખત જોયેલા હતા; તે તમામ મંદવાડથી શાન્તા સાજીતાજી ઉડી હતી, એટલે આ વખતે પણ લાનુને કાંક કાંક આશા રહેતી હતી. શાન્તાના આ મંદવાડમાં લાનુની તબીયત પણ થોડી

ધણી લથડી પડી હતી. તેણે ખોરાક અડધો અડધ ઘટાડી નાખ્યો હતો. જ્યારે તે શાન્તાને ખોળામાં લઇ પથારીમાં બેસતો હતો ત્યારે તેની આંખમાં શ્રાવણ ભાદરવો છાઈ રહેતો હતો. શાન્તા ભાનુને ઘણું દિલ્હાસો આપતી હતી; પણ ભાનુનું હૃદય ઘણુંજ પોચું હોવાથી ભાનુ રડી જતો હતો. ભાનુને માત પિતા અને નવી સ્ત્રી તરફનું કેઇ પણ પ્રકારનું તલમાત્ર પણ સુખ નહોતું ધરનાં તમામ માણસો ભાનુને ત્રાસદાયક થઈ તેના કલેશમાં વધારો કરતાં હતાં. ભાનુ શાન્તા વાસ્તે તદ્દન અધીરો, ખાવરો ગાભરો અને કાંક કાંક ઘેલો થયો હતો. શાન્તાને જોવા આવનારમાંથી જો કેઇ પણ માણસ શાન્તા હવે નહિ જીવે એમ ખુદ્દી રીતે કહેતું તો ભાનુ તરત નિરાશ થઈ જતો હતો. તેના માવતરના મનમાં ભાનુ શાન્તાના મરી ગયા પછી તદ્દન ગાંડો થઈ જશે, અને શાન્તા સાડ પોતાનો દેહ પાડશે એ પાકી અને સારી રીતે ઠસી ગયું થતું. ભાનુ રૂમાલ લઈ શાન્તાને પવન નાખી તેનું સુખ કમળ કરથી પંપાળી પંપાળી શાન્તાને મીઠું મીઠું અને સાડ મધુરું મનાવી રહ્યો છે.

“ બહાલા હવે મારો મોહ મૂકી દો, હું તો હવે જવા બેઠી કાન્તા ઉપર પ્રેમ કરો અને મને છેવટની જ્ઞાનભરી દૃષ્ટિથી જોઈ ઉપદેશ આપી ઠારો અને ઠરો.

“ બહાલી શાન્તા હવે માફ શું થશે ? આ જીવંત તારા વિના ખરાબખસ્ત થઈ જશે. પ્રિયા ! શું પરમાત્મા મારી અરજ નહિ સાંભળે, અરે તેને મારી દયા નહિ આવે, અરે હાથ ! અત્યારે પ્રભુને કોણ સમજાવે ? હે દિનદયાળ વિશે ! આ દુઃખી

ઉપર દયા કર. નહિ તો શાન્તાની સાથે મને પણ લઈ લેજે ? !
મારી મધુરી શાન્તા તું આ કસાઈને ઘેર પડી જરા પણ ઠરી
નહિ. અરે મારી મધુરી મેનાં તું સર્વદા જળાતી ને જળતી રહી.”

“ બહાલા હવે એ બધું વિચારી ઘો, મને તથા તમને
આગલી પાછલી ચાલ લાવવાથી હૃદયમાં ઘણોજ સંતાપ થાય છે.
હવે તમે એક અક્ષર પણ આગલી વાતનો યોલશે નહિ. નહિ
તો મને ચમક થઈ જશે, અને તમને દુઃખ થશે. હરિએ જે
ધાર્યું હતું તે થયું, અને જે ધાર્યું હશે તે થશે; એમાં માનવી
મિથ્યા હસે કે રડે તેમાં તલમાત્ર પણ વળે નહિ; માટે પ્રભુ
ઉપર વિશ્વાસ રાખો ! તે કોઈને દુઃખી કરતો નથી, અને કરશે
પણ નહિ. એ મહા પ્રભુ બહુજ દયાળુ છે ! ”

“ મહારી શાન્તા તારા પછી મને કેણુ આવો મીઠો અને
જાનલયો ઉપદેશ કરશે ? અરે હાય ! પછી કેણુ આ દુઃખી
લાનુને મારો કહી બોલાવશે અને ઠારશે ? ”

“ મહારા બહાલા શાન્ત થાઓ, આમ નાહિંમત થાઓ
નહિ; પ્રભુ સૌ સારાં વાનાં કરશે. તમે શા સાફ ઓછું લાવો છો ?
તમારે માથે માછે બાપ છે અને સ્ત્રી પણ છે ! તે તમામ વખત
આવે સુધરશે અને તમને ઠારશે ? ”

“ બહાલી જે માવતર તરફનો ઠારકો હોત તો મને આટલું
બધું ના લાગત; પણ માવતરજ મારા તરફ કાંક જુદા લાવથી
વરતે છે. અરે પેલી કામડી નવી કાન્તા તો મને ભેઈ ગજ ગજ
ફૂંદે છે. એતો રાંડ રાત કિવસ પોતાના કુળમાંજ ફુટાઈ મરેછે.”

“ બહાલા સૌ સારાં વાનાં થશે. મારી હયાતીમાં જે તમને

દુઃખદ લાગે છે તે તમામ મારી હયાતી પછી તમને સુખદ લાગશે, અને દરેક જણું તમને સાડું મનાવવાને સતત પ્રયત્ન કરશે. ઓ મારા બહાલા હું તમને એક છેલ્લી શિખામણ આપું છું કે તમે માવતરથી બગાડશો નહિ, અને કાન્તા બહેન જોડે લડશો નહિ. મારા સાડું તમે ઘણું કર્યું છે; ઘણાંને સંતાપ્યાં છે. અને હું અભાગણી તો તમને ફગો દઈ ચાલવા લાગી. ઓ મારા બહાલા તમે જરા પણ અકળાશો નહિ, અને આઠળા ઉતાવળા થઈ કોઈને પણ દુભાવશો નહિ. મારા મરી ગયા પછી ઘરમાં દરેક જણને સુખ અને સાડું થશે. પછી તમને કોઈ પણ સતાવશે નહિ, તમામ બધું મનમાં રાખો; મોંઢેથી ભાંખી નાખો નહિ, દુનિયાં દોરંગી છે; મારા જીવનહાર, ‘રંગે રંગી નારંગી પણ દુનિયાં કહે ના રંગી’ માટે બોલ્યું બહાર પાડશો નહિ. જે કાંઈ હોય તે તમામ મનમાં સમજજો. એકદમ પેટની વરાળ કાઢી નાંખશો નહિ. આ જગતમાં ‘સાચું બોલનારને સગી માએ માયો’ માટે બધું લોળપણ કાઢી નાંખજો. કોઈની જોડે જરા પણ બગાડશો નહિ. દયો હવે મારાથી બોલાતું નથી, મારી છાતીમાં દરદ થાય છે માટે થોડું કહ્યું ઘણું માની લેજો. ઓ મારા બહાલા !”

“મારી શાન્તા હવે તું ઝાઝું ન બોલીશ. બહાલી હવેથી હું તારું અક્ષરે અક્ષર માનીશ. જા હું તને વચન આપું છું કે હું કોઈથી પણ બગાડીશ નહિ. જે કાંઈ હશે તે મનમાં રાખીશ. હવે તડકડ નહિ બોલું અને કોઈને બોલું નહિ મનાવું. પ્રિયા ! હવે તું મારી ચિંતા ન કરીશ.”

“ઓ મારા બહાલા તમને તો હું જરા પણ વિસારીશ

નહિ. હું મરતી વખતે પણ પ્રભુ પાસે તમારી જન્મે જન્મની દાસી થવા સારૂ માગીશ એ નિશ્ચય સમજજો. આ ભવમાં તો શું પણ લલિત્યના ભવોભવમાં જે ખોળીયામાં હું હાથ ત્યાં તમને સંભાળીશ, અને તમને સુખી જોઈને સર્વદા કરીશ મારા પ્રભુ, મારા જીવનહાર, મારા હૈયાના શ્રંગાર, મુસ્તકનાં મણિ, નયનના તારા, બહાલા ભરથાર તમને જોતાંજ માફ તમામ દુઃખ દૂર થાય છે.”

“શાન્તા, મારી મધુરી શાન્તા ! હવે આ સંસારનો મોહ મૂકી દે ! મારી કોઈપણ પ્રકારની ચિંતા તું કરીશ નહિ. પરમાત્માએ મારી વિનંતી નજ સાંભળી એજ માત્ર મને દુઃખ થાય છે.”

* * * *

“હે ભમરા તું મૂલવણીમાં ક્યાં ભટકતો,
પ્રેમ પરવણી તારી પ્યારી વહી જાય:-હે
મન ગમતા તું જે વાડીમાં મલપતો,
તે વાડી તારી આજરે ભેળાપ:-હે”

બ્રમરપંથી રનેહસંધી વજ્રમંધી ગુંથી ત્રંધી ક્યાં ગયો,
ધેરો તારો તીડે માળો આજ ન્યારો શું થયો;
બહાલા તારી બહાલી વેલી વાટમાં વેડાયરે:-હે”

બસ કરો, બસ કરો, બહાલા હવે બસ કરો. હૃદયગાન ગોવીંદને નજ ગમ્યું તો હવે એટલેથીજ અટકાવી રાખો. પિતાજી માતાજી આ અનાથ દુઃખિયારી તમારી રાંક ઢિકરીને તમારી પાસે હવે લઈ લ્યો ! તમારી મીઠી પાંખ તમે આ

બળતીને રાખી ઠારે ! પિયરની બળેલીને કોઈ સાસરામાં ઠારે
 અને સાસરાની બળેલીને કોઈ પિયરમાં ઠારે; પણ માંદારાની
 બળેલીને પિયર પણ ન લે, સાસરું પણ ન લે. અને જમત પણ
 ન લે, તેને તો ચિતાજ્વ ઠારે. અત્યારે શાન્તાને પિયર પણ
 નથી અને સાસરું પણ નથી. પિયરીઆં પણ નાસી ગયાં અને
 સાસરીઆં પણ ત્રાસી ગયાં, હવે તો પિયર ગમને અને સાસરું
 મસાણું ! પિયરીઆમાં પતિ અને સાસરીઆમાં પ્રભુ ! હવે
 નજર ગમન-પિયર ભણી પહોંચે છે ! !

* * * *

“ મારા પિયરનો આ પંથ નજર નવ પહોંચે,
 માઈ હૈયું વડીમાં આજ પિયર ભણી દોડે;
 ઓ આ મારમના જનાર પિયર મારે જળેરે,
 જઈ કહેજે મા ને બાપ દિકરી સંભાળેરે.
 ઓ વાદળના ઉડનાર પંખી ઉડેરે,
 મારે પિયર પરગડી ત્યાંજ જઈ ક્ષણ રહેજેરે;
 પંખી બેસજે પિયરને મોલ મોટે મળરકેરે,
 મારાં બાપાપ ચોકની મધ્ય ઉભાં હોશેરે.
 મારા બાપ તે ચોટે જય માવડી પૂછેરે,
 પૂછતા આવજે નક્કી આજ કે દિકરી સુખીછેરે;
 પૂછી પૂછી એવું મારી માત કુશકે રોશેરે,
 પંખા અમોલકા એવું જોઈ તુંયે રોજેરે.
 જઈ કહેજે માને બાપ દિકરી તમારેરે,
 મરી ગઈ-સાસરીઆ માંય પરદેશ નાખીરે;
 નણદી દે છે એણી રોજ સાસુ સંતાપેરે;

મારો માવડીઓ જરથાર કાળજી કાપેરે,
કાઠું અંતરની હો વરાળ કોતી પાસેરે,
કર્કે હું કુવો કે તળાવ મન મુંઝાયેરે;
મારો જીવવામાં નથી જીવ પણ ઓ માડીરે,
તને મળવા તલસે જીવ નથી તું જતી છાંડીરે. ”

ગો. મા. ત્રિપાઠી.

“ વહાલી હવે બધું ભૂલી જાઓ અને કેવળ સતચિદાનંદ પ્રભુના ગુણ ગાઓ. માયામાંથી જીવને કાઢી નાખી માયાપતિમાં જીવને બેડો ! !

મારા પ્રભુ હવે તમે પણ મને વિસારી છો ! આપ હવે મને કાંઈ જ્ઞાનામૃતનું પાન કરાવો કે જેથી મારી રંગે રંગે શાન્તિ થાય. ”

“ શાન્તનુ ! આ વખતે તને શાથી શાન્તિ થશે ? પ્રિયા હું હવે શું કરું ? તને શાથી શાન્તિ થશે ? તારા હૃદયની વિષમતા શી રીતે વામશે ? ”

“ જીવનહાર હવે મારા જીવની જીવનમુક્તિ થાય અને મારી ભૂઠી માયાનાં આવરણ દૂર થાય એવો કાંઈ મધુરો જ્ઞાનનો ઉપદેશ કરો ! વહાલા તમે જે જે કાંઈ સાડું સાડું અને મીઠું મીઠું ભણ્યા હો તેનો સાર સાર મને કહી જતાવો ? ! ”

“ મારી મીઠી શાન્તા ! વહાલી તું હવે શાન્તિથી સાંભળ. પ્રિયા હું તને જીવનમુક્તિનો વિષય સંભળાવું છું ! ”

“ બહુ સાડું મારા વહાલા હવે મને ઘણોજ આનંદ થયો, આજની રાત બધાં એમ મને લાગતું નથી. આજે જે કાંઈ

તસ્દી તમને આપું છું તે છેલ્લીજ આપું છું, આ જે જે કાંઈ તમારી સાથે બોલું છું તે છેલ્લુંજ બોલું છું. આ ખોળામાં સૂતી છું તે પણ છેલ્લીજ સમજજો. બહાલા મારા હુંકારાની વાટ ન બોલો, તમારી મેળે મને સંભળાવેજ જાણે ! !”

“મારી મધુરી શાન્તનુ ! હવે શાન્તિથી જ્ઞાનામૃતનું પાન કરો ? પ્રિયે હવે આનંદ કરો, ચિન્તાને પરહરો અને પરમાત્માનું ધ્યાન હૃદયમાં ધરો ! ! .

“યથાસ્તિ એવું આ જગત્ વ્યવહારવાળા એવા પણ જેને કેવળ અસ્ત થઈ ગયું છે ને વ્યોમવત્ સામાન્યતા રહી છે તે જીવનમુક્ત કહેવાય છે. ” “ સુખથી કે દુઃખથી જેની મુખપ્રભાનો ઉદય કે અસ્ત થતો નથી, યથા પ્રાપ્તને વિષેજ જેની સ્થિતિ રહે છે, તે જીવનમુક્ત કહેવાય છે. ” “ રાગ, દ્વેષ, ભયાદિને અનુરૂપ આચરણ કરતે સતે અંતરથી જે આકાશની પેઠે અતિ સ્વચ્છ છે તે જીવનમુક્ત કહેવાય છે. ” “ જેનાથી લોક ઉદ્વેગ પામતા નથી અને જે લોકથી ઉદ્વેગ પામતો નથી અને હર્ષ ઇર્ષ્યા કે ભયથી મુક્ત રહે છે તે જીવનમુક્ત કહેવાય છે. ” “ સંસાર કલ્પના માત્ર જેને શાન્ત થઈ ગઈ છે, કલાવાન છતાં જે નિષ્કલ છે, સચિત છતાં જે નિશ્ચિંત છે, તે જીવનમુક્ત કહેવાય છે. ”

યોગવાસિષ્ઠ.

“વાહ મારા પ્રભુ વાહ ! મારા શરીરમાં આનંદની દહેરો ચઢે છે. મારા જીવ અખંડાનંદ અનુભવે છે. બહાલા ! હવે આગળ ચલાવો. ”

“પ્રિય શાન્તનુ ! સાંભળ:-

રજ્જુ જ્ઞાન થયે સતે પણ કંપાદિક તો ધીમે ધીમે શમે છે, અને જંદ અધિકારમાં નાંખતાં તેનું તે રજ્જુ પુનઃ સર્પ થાય છે, એમ પ્રારબ્ધ લોભ પણ ધીમે ધીમે શમે છે. હઠ કરવાથી શમતો નથી, અને લોભકાળે કવચિત્ હું મત્યં છું એવો પણ ભાસ થઈ આવે છે. એટલાજ અપરાધથી તત્ત્વજ્ઞાન જતું રહ્યું ગણાતું નથી કેમકે જીવન્મુક્તિ એ નામનું કોઈ વત્ત નથી પણ એતો વસ્તુ સ્થિતિ છે. ” પંચદશી.

“ ધન્ય પ્રભુ ધન્ય છે, મારા નાથ આજે મને કૃતાર્થ કરી; વિભો ! આગળ ચલાવો. ”

“ સુખ દુઃખ જેને સમાન છે, માટી અને કાંચન જેને સમાન છે, પ્રિય અપ્રિયને જે તુલ્ય દેખે છે, ધીરજ રાખે છે, નિંદા સ્તુતિને સરખી ગણે છે, માન અપમાનમાં સમાન રહે છે, મિત્ર કે શત્રુ એ બે પક્ષને સરખા લેખે છે, આરંભ માત્રનો ત્યાગ કરે છે તે ગુણુતીત કહેવાય છે. ” ભગવદ્ગીતા.

“ એના હૃદયશ્રિત કામ માત્ર જ્યારે પ્રમુક્ત થાય ત્યારે મત્યં અમૃત થાય, એમજ બ્રહ્માને સારે પ્રકારે કરીને અનુભવે; જેમ સર્પની કાંચળી રાફડા ઉપર નાંખ્યા પછી સુવેલી પડી રહે છે એમજ આ શરીર પડયું રહે છે, અને જે એવો અશરીર તે અત્રેજ અમૃત પ્રાણ, બ્રહ્માતેજ થઈ રહે છે. ”

પૃહ્લારવ્યકોષનિપત્.

“ વિદ્યા વિનય સમ્પન્ન બ્રાહ્મણ, ગાય, હાથી, શ્વાન કે શ્વપાક સર્વ પ્રતિ પંડિતો સમદર્શી હોય છે. ” ભગ્ગીતા.

“ (તત્ત્વ મર્યાદિ) વાક્યથી કે યોગથી નિરવધી સુખ

ભૂમા એવા અનંત સંવિત્ પરાત્મા અનુભવાધીરૂઢ થયે સતે તે પુરૂષ દૃઢ સમાધી કરે કે લોકાનુગ્રહાર્થે વ્યવહાર કરે કે વિષય, માત્રને ભોગવે પણ પુનરપી બંધનમાં પડતો નથી.”

સ્વશાન્ત્યસિદ્ધિ.

“સ્વારંભક એવું કર્મ જ્યાં સુધી છે ત્યાં સુધી સજીવ એવો દેહ જે દૈવવશ છે તે પ્રતિક્ષા કરે છે; સમાધિ યોગારૂઢ પુરૂષ પ્રપંચ સમેત તે દેહને ગણતો નથી, વસ્તુને વિષે જાગેલો સ્વપ્નની વાતનો પુનઃ આશ્રય કરતો નથી.”

ભાગવત.

“દૈવવશાત્ જે લાભ થાય તેથી સંતુષ્ટ, દંદ્રાતીન મત્સર રહિત સિદ્ધિ અને અસિદ્ધિને વિષે સમ એવો જે તે કરતો સતો બંધાતો નથી.”

ભગ્ગીતા.

“દિગમ્બર કે સામ્બર, ત્વગમ્બર કે ચિદમ્બરસ્થ, પણ એ ઉન્મત્તની પેઠે કે બાળકની પેઠે કે પિશાચની પેઠે પૃથ્વી ઉપર વિચરે છે.”

ત્રિવેકચૂડાનંદી.

“અંતરમાં અનુભવ હોવા વિના અન્યના પરમાર્થ ચમત્કારને અન્ય જાણી ન શકે, મધના સ્વાદને દ્વિજ જાણે નહિ.”

યોગવાસિષ્ઠ.

“યુક્ત એવા તત્ત્વજ્ઞે ‘હું’ કાંઈજ કરતો નથી’ એમ માનવું; જોતાં, સાંભળતાં, સ્પર્શતાં, સુંઘતાં, ખાતાં, જતાં, ઉઘતાં, શ્વાસ લેતાં, પ્રણપતાં, આપતાં, લેતાં, નિમિષોન્મેષ કરતાં સર્વદા ઇદ્રિયો ઇદ્રિયોના અર્થને વિષે વર્તે છે એમ ધારવું.”

ભગ્ગીતા.

“ઓતના વેગે કરીને લાકડું હિંચા નીચા સ્થાનોમાં તણાઈ જાય છે, તેમ દેહને દૈવ યથાકાળે જે જે યુક્ત ઉપલોગ છે તે પ્રતિ લઈ જાય છે.” વિવેકચૂડામણી.

“જવાના સ્થાન ઉપર એકનિષ્ઠાવાળા પાન્થના પગ ચાલે છે તે કાંઈ પણ સંકલ્પ વિનાજ ચાલે છે એજ રીતે કર્મને વિષે પ્રવૃત્ત થા.” યોગચાસિદ્ધ.

“ચોરનું નિવારણ થયા છતાં પણ તબજન્ય લીતિ રહે છે, વસ્ત્ર ખડયા છતાં ભસ્મ વસ્ત્રાકૃતિજ રહે છે, તેમજ જ્ઞાનીને સ્વતઃજ આધીત સતે પણ વિશ્વ પ્રારબ્ધ લોગના નિર્વાહને અર્થે દેહપાત થતાં સુધી વિદ્યમાન છે.” સ્વરાજ્યસિદ્ધિ.

“હે લાઈ દેહ છે ત્યાં સુધી જ્ઞાનીએ આચારાનુસાર દશામાં કર્મેન્દ્રિયોને પ્રયોજી રહેવું; પણ જ્ઞાનેન્દ્રિયોને તેમાં કદાપિ ભળવા ન દેવી.” યોગચાસિદ્ધ.

“આકાશની પેઠે મુનિને ઉપાધિમાં સતે તેના ધર્મ લેખ ઉપજાવતા નથી, સર્વજ સતે મૂઢની પેઠે તે રહે, કે વાયુની પેઠે અસક્ત રહી સર્વત્ર વિચરે.” આત્મબોધ.

“ભરતાદિ મહાત્માઓ આહારાદિનો ત્યાગ કરીને કદાપિ કાષ્ટ પાષાણની પેઠે રહ્યા નથી, પણ સંગની લીતિથી ઉઠાસીન રહ્યા છે.” પંચદશી.

“મને કર્મનો લેખ થતો નથી, કર્મ કૃણની મને સ્પૃહા નથી, જોમ જે મને સારી રીતે સમજે તે કર્મથી બંધાતો નથી.” ભગ્ગીતા.

“પારાવારને જાણનારા જનો જગત્ના વ્યવહારને

ત્યજતાએ નથી તેમ ઇચ્છતાએ નથી, સર્વને અનુવર્તે છે. સર્વસ્થ સતે હું અકર્તા છું એવી દૃઢ ભાવનાએ કરી પ્રવાહ પતિત કાર્યને કરતો કોઈ રીતે લેખાતો નથી. ઉભો સતે તે ઉભો નથી, જતો સતે તે જતો નથી, શાન્ત સતે વ્યવહારસ્થ છે, કરતે સતે અકર્તા છે.” યોગવાસિષ્ઠ.

“ શ્રેષ્ઠ જે આચરે છે તેનેજ ઇતર જનો અનુસરે છે, શ્રેષ્ઠ જે જે પ્રમાણ કરે છે તેનેજ લોક અનુવર્તે છે.” ભગ્નીતા.

“ જીવનયુક્તોની આવી જે વાસના તે વાસના નથી, એ તો શુદ્ધ સત્વ એ નામનું સત્તા સામાન્ય છે.” યોગવાસિષ્ઠ.

“ કર્મને વિષે આસક્ત એવા અવિદ્વાનો જે પ્રકારે કરેછે તેજ પ્રકારે હે ભારત ! વિદ્વાને આસક્ત રહી સર્વ કર્મ કરવાં. તેણે એ પ્રકારે લોક સંગ્રહ સાધવો, કર્મમાં આસક્ત એવા અજ્ઞાનીઓની બુદ્ધિમાં લેહ ઉપજાવવો નહિ, વિદ્વાને યુક્ત રહી સારી રીતે આચરણ બતાવી સર્વ કર્મ ઉપર પ્રીતિ જણાવવી.” ભગ્નીતા.

“ માટે એ પ્રકારે એને જાણી અદ્વૈતમાં સ્મૃતિને યોજવી; અદ્વૈતને સારી રીતે પ્રાપ્ત કરી લોક વ્યવહાર નટવત ચલાવવો, સ્તુતિ રહિત, નમસ્કાર રહિત, સ્વધાકાર રહિત, એવો હોઈ ચલ કે અચલ સ્થાન સેવતો યતિ તેણે કેવળ યદ્યજ્ઞને આધીન થઈ જવું.” ગૌડપાદચાર્ય.

“ કર્મકળનો આસંગ તણ, નિત્ય તૃપ્ત, નિરાશ્રય, એવો તે કર્મને વિષે અત્યંત પ્રવૃત્ત સતે પણ કાંઈ કર્મો નથી.” ભગ્નીતા.

“ પ્રિયે શાન્તનુ ! જીવનમુક્તિનો કાંઈ પૂરો થયો. વ્હાલી ! તને હવે કેમ છે ? ” કહી લાનુશંકરે અત્યંત ઢીન અને પ્રેમાળ થઈ શાન્તાના મુખકમળ ઉપર પોતાનો હાથ ફેરવવા માંડ્યો. અત્યારે શાન્તાથી પરાણે પરાણે ભ્રમ્યા તૂટ્યા ચળ્લે બોલાતા હતા. તેનાથી સંભળાતું હતું પણ કંઈ કંઈથી ભરાવાને લીધે ખરાબર બોલાતું નહોતું. તે ઘડી ઘડી ફાટી આંખે લાનુ લાણી બેઈ રહેતી હતી, અને ઘડી ઘડી આંખો મીચી પડી રહેતી હતી. લાનુનાં માખણ વખતો વખત આવી છાનાં માનાં ડોકીયાં કરી જતાં હતાં. લાનુ કોઈ પણ સગાને શાન્તનુ પાસે ઝાઝીવાર બેસવા દેતો નહોતો. જ્યારે તેને ખાસ કામ સાડું બહાર જવું પડતું ત્યારે ન ચાલતે ન છુટકે તેની માને બેસાડતો. દુઃખીયારી શાન્તા ક્યારે મરે અને ક્યારે ઝટ છુટકો થાય એ હેતુથી તેને કોઈ પૂરું દૂધ પણ આપતું નહોતું અને ગળામાં પાણી પણ કોઈ ટેવતું નહોતું. જ્યારે આ બધું લાનુના બજવામાં આવ્યું ત્યારથી લાનુ ખાસકરીને શાન્તાની સારવારમાં રોકાયો હતો; તેને જરા પણ વીલી મૂકતો નહોતો.

“ પ્રિય તમે જે જે કાંઈ કહ્યું તે તમામ મેં સાંભળ્યું, મને ઘણો આનંદ થયો. વ્હાલી ! તમારા વિના મારી કેણું સદ્ગતિ કરવાનો પ્રયાસ કરે ? આ સંસારમાં સીને ભગવાન એક ઘણી કે બીજો ધરણીધર ! જીવનહાર મારા જેવી પાપ-ણીના હૃદયમાં તમે જે કાંઈ જ્ઞાનસુધા રેડી મને ચાવન કરી તેથી હું મારાં અહોભાગ્ય માનું છું. મારો પ્રાણ હજી પણ

પીડને પરહરતો નથી. હજી પણ તે કાંક માયામાં ગુંથાયેલો રહે છે. કાંક સંસારીક વાસનામાં તે ભરાયેલો હોય એમ માલમ પડે છે. હજી તેને કાંક જ્ઞાનસુધાની વધારે જરૂર જણાય છે. મારા શરીરમાં સર્વત્ર શાન્તિ અને આનંદ છવાઈ રહ્યો છે. ંહાલા ! મારાથી જો કાંઈ બોલાય નહિ તો તમે ગભરાશો નહિ. મારાથી તમારા પુન્ય પ્રતાપે તમે જે કાંઈ કહો છો તે સારી રીતે સંભળાય છે. જીવનહાર તમારાથી જે પ્રમાણે બોલી શકાય તે પ્રમાણે જ્ઞાન ઉપદેશ બોલો. હું 'ધાર્' છું કે જ્યાં સુધી મારા પ્રાણને માયાના પાસ હશે ત્યાં સુધી તે બોળીયામાં ટકી શકશે; જો કે તેનાં સંસારીક ઘણાંક બંધનો કપાઈ ગયાં છે. હવે મને કાંઈ આગલું પાછલું સાંભળતું નથી, ફક્ત મારો પ્રાણ તમારા કમળવદનની ઝાંખી કરવા સાડ તદ્દપી રહ્યો છે. તમે તેને જ્ઞાનસુધાથી તૃપ્ત કરો. જ્યારે તેને સંપૂર્ણ રીતે તૃપ્તિ થશે કે તરત તમને પ્રણામ કરી ચાલતો થશે. ંહાલા ! હવે કાંક વિદેહ મુક્તિનો ઉપદેશ સંભળાવો !”

“ મારી મધુરી શાન્તા હવે હું તને વિદેહમુક્તિ સંભળાવું છું. વિદેહમુક્તિના વિષયથી આત્માને પરમ શાન્તિ મળે છે અને તે તરત દુઃખમાંથી મુક્ત થઈ આનંદમાં ભળે છે ! ”

“ પંચદશ કળા સ્વપ્રતિષ્ઠાને પામી, દેવતા માત્ર પોતા-પોતાના પ્રતિદેવતામાં સમાયા. કર્મ વિજ્ઞાનમય આત્મા, સર્વે પર અબ્યયને વિષે એક થાય છે. નદીઓ વહેતી વહેતી સમુદ્રને વિષે અસ્ત પામી નામ રૂપને તજે છે, એમ જે

નામ રૂપથી વિમુક્ત વિદ્વાન પરાત્પર દ્વિત્ય પુરૂષને પામે છે. જે આ પ્રકારે બ્રહ્મ જાણે છે તે બ્રહ્મ થાય છે; એના કુળમાં કોઈ અબ્રહ્મજ થતું નથી. તે શોકને તરી જાય છે, પાપને તરી જાય છે અને હૃદય-ગુહાગ્રનથી માત્ર લેહાતાં અમૃત થાય છે. ”

મુંડકોપનિષત્.

“ જ્ઞાન થવાના કાળને વિષેજ મુક્ત થઈ રહેલો જ્ઞાની તીર્થમાં કે ચાંડાલના ગૃહમાં સ્મૃતિહીન થઈને પણ જો કદાચ મરણ પામે છે; તો પણ તે શોક માત્રથી મુક્ત થઈ કૈવલ્યને પામે છે. ”

વાતીક.

“ શાન્ત જળ હોય કે તરંગ હોય પણ સમુદ્ર તો જે જળ તે જળજ છે, એમજ જે બોધરૂપ મુક્ત તેમના સદેહ અદેહ હોવામાં શો ભેદ છે ? તરંગમાં જે જળ હતું તેનું તેજ શાન્ત જળમાં પણ છે. ”

યોગચાસિદ્ધ.

“ જે અકામ, નિષ્કામ, આસકામ, આત્મકામ છે તેના પ્રાણ ઉત્ક્રમણ પામતા નથી તે બ્રહ્મ હોઈ બ્રહ્મ થાય છે. ”

ગૃહ્યદાર્ણ્યકોપનિષત્

“ મારે માયા નથી, શેષની શય્યા નથી, ચક્ર નથી, દશાવતાર નથી, પ્રપંચનું પરિપાકન કરવાનું નથી, તથાપિ સર્વનો પ્રભુ એવો વિષ્ણુ હું છું. ”

સ્વરાન્યસિદ્ધિ.

“ વિદેહમુક્તો ઉદય પામતા નથી, અસ્ત થતા નથી, કે શાન્ત પડતા નથી, સત્ કે અસત્ કે દુરસ્થ નથી, હું નથી, અન્ય નથી. સૂર્ય થઈ પ્રતપે છે, વિષ્ણુ થઈ ત્રણે જગતનું રક્ષણ કરે છે, રૂદ્ર થઈ સર્વનો સંહાર કરે છે,

પદ્મપોનિ થઈ સર્ગને સરજે છે, જે કાંઈ બાસે છે, ભાસ્કર
કે ભાસશે, ત્રિકાલમાં જે કાંઈ દ્રશ્ય છે, તે અને સર્વ ન
છે, વિદેહમુકતો ત્રૈલોક્ય થાય છે, ત્યારે હે જ્ઞાનીઓ
શ્રેષ્ઠ ! તે સર્ગમાંજ આબ્યા એમ મનાય; જો ત્રિભુવ
હોય તો તે ભલે તે રૂપ થાય, એમનામાં ત્રૈલોક્ય શબ્દ
થઈ સંભવતો નથી. ”

યોગવાસિષ્ઠ.

“ સ્વરૂપના સહજનંદમાં સદા વિહરતા, સ્વચ્છન્દ હીન
ભોગવતા એવા યોગીઓની, નિસંગ, નિર્મલ, જગત મ
ત્રને કલ્યાણકારી એવી દુર્લભ્ય માર્ગ ઉપર જે બહુ વિ
અને વિચિત્ર ગતિ, તે જળમાં માંછલાની ગતિની પે
આકાશમાં પક્ષીની ગતિની પેઠે કે દિશાઓને વિષે વાયુ
ગતિની પેઠે અતિ યુદ્ધ છે. ”

સ્વરામ્યસિદ્ધિ.

“ જ્યારે જ્યારે ધર્મની ગ્તાનિ થાય છે ને અધર્મનું અહર
ત્યાન થાય છે ત્યારે, સાધુના પરિત્રણને અર્થે, દુષ્ટૃત ક
નારના વિનાશને અર્થે, ધર્મની સંસ્થાપનાને અર્થે, આત્મા
હું સૃષ્ટું છું. ”

ભગીતા.

“ પ્રશ્ન, પરિહાર, સર્વે દ્વૈત ભાષાથી કરો; અદ્વૈત ભ
ષામાં તો પ્રશ્ન નથી ઉત્તર નથી. ”

પંચદશી.

“ નિરોધ નથી, ઉત્પતિ નથી, બદ નથી, સાધક નથી
મુમુક્ષુ નથી, મુક્ત નથી; એજ પરમાર્થતા. ” ગોડપાદાચાર્ય.

“ સર્વ સત્ત્વને મુખકર, હિતરૂપ, વિવાદરહિત અગ
રૂદ્ધ, એવો આ અસ્પર્શ યોગ જેણે કહ્યો તેને નમસ્ક
કરું છું. ”

ગોડપાદાચાર્ય.

“અહો આ શાસ્ત્ર ! અહો ગુરુ ! અહો જ્ઞાન ! અહો જ્ઞાન ! અહો મુખ ! ભજ ગોવિંદમ્ ! ભજ ગોવિંદમ્ ! નારાયણ હરે ! નારાયણ હરે ! !”

પંચદશી.

“નારાયણ હરે, નારાયણ હરે ! જય જય પ્રાણપતિ હું આપને નમસ્કાર કરું છું ! ધન્ય પ્રભુ ધન્ય પ્રભુ આપને ધન્ય છે. ! !” કહી શાન્તાએ ભાનુનો હાથ પોતાના હાથમાં લીધો, ને મસ્તકે અડાડ્યો, આંખે અડાડ્યો અને પાવન થઈ નમસ્કાર કર્યો, અને મંદહાસ્ય ભરી મુખમુદ્રા રાખી બે હાથ ભેડી રાખી પડી રહી; થોડીક વાર પછી આંખ થરડાવા લાગી, અને છેવટના (દેહાન્ત) આળા થવા લાગ્યા; ભાનુ કાંક ગભરાયો, રડી ગયો, અને શું કરવું તેની કાંઈ સૂઝ પડી નહી. તેના મુખમાંથી તેની ઈચ્છા વિરૂદ્ધ શબ્દો નીકળી પડ્યા.

“ઓ બા, ઓ બાપા, આવો, આવો; આતો ચાલી !” શબ્દ સાંભળતાની સાથેજ ભાનુનાં માખાપ એકદમ ઢોડી આવ્યાં, અને શાન્તાને ટાંગાટોળી કરી ભાનુના ખોળામાંથી ઉપાડી કામળે લીધી. ભાનુશંકર કંપી ગયો, ગભરાઈ ગયો, અને બેબાકળો બની ડુસકાં ઉપર ડુસકાં ખાવા લાગ્યો. તેને તેના પિતાએ પરાણે ઢાળી રાખ્યો.

“ઓ બા, બા, ઉતાવળ કર નહિ, મારી શાન્તાને કામળો ખુંચશે; હજી તેનામાં શ્વાસ છે, અરે રહેવા દે રહેવા દે; છો ગોઠડી અભડાતી ! !”

“ભાઈ તું આમાં ન સમજે. આવો બા, હવે કયાં

શાન્તા છે ?” કહી ભાનુને આડો હાથ રાખી દૂર કર્યો ! અને છેવટનો સમન લાડવો ચોળી આપી દીધો, તથા કાંક કાંક ઉપરચોટીયું પુન્યદાન કરાવ્યું ! !

“ શાન્તા ! મારી મીડી શાન્તા ! ! તું કશામાં જીવ રાખીશ નહિ; મારી બહાલી ! મારી જરા પણ ચિન્તા કરીશ નહિ; પ્રિયા તારો સ્વર્ગે વાસ થજો; તને અખંડ શાન્તિ મળજો; અને તું આનંદ સ્વરૂપમાં ભળજો ! ! ” કહી મુખ પર હાથ ફેરવ્યો. લોળા ભાનુશંકરે લોળાપણમાં માવડીયા બની શાન્તાની જીવંતી શાન્તાને શોક પર વીંધી બગાડી, પણ છેવટે બલા થઇને બહી શાન્તાનું મરણ એક બલા પતિ તરીકે સુધાર્યું. ભાનુએ છયોક માળાપની આમન્યા તોડી નાંખી, અને શાન્તાના મુખ પાસે મુખ રાખી નારાયણકવચને પાઠ ભણવા માંડ્યો. શાન્તાને કાંક ભાન આપ્યું, અને તેના મુખમાંથી ધીમા ધીમા ઉદ્દગાર નીકળવા માંડ્યા.

* * * *

“ કોઇ ન કરશે શોક મુઆનો

કોઇ ન કરશે શોક—૦

પાછુ ન વાળે પોક—મુઆનો૦

આવ્યા તેવા જથું ચાલી મૂંઝી માયા થોક—૦

સર્ગા સંબંધી સર્વે જુડાં જુડાં જમના લોડ—૦

પંચ તત્વમાં તત્વો ભળશે જૂતનો શોક છે ફોક—૦

જન્મ મરણ માળાના મણકા આવે જાય અનેક—૦ ”

સ્વર્ગસ્થ કવિ મહાત્મજીરામ-અવસાન સમય.

શાન્તાએ શાન્તિથી મંદહાસ્યભરી મુખમુદ્રાથી પોતાનો
 મુ મૂકી દીધો. સર્વે સગાંબહાણાં ફાટી આંખે શાન્તાના
 િર સામું જોઈ રહ્યાં. ચૈતન્ય ચાલી ગયું, જડ શરીર
 મવત્ જમીન પર ઠરી ગયું. બાનુ હીંચણપર માથુ મુકી
 ફગીરીમાં ગરકાવ થઈ ગયો, અને બીજાં મરણક્રિયામાં
 ધાયાં. વાંચકો ! ચાલો ઉઠી જાઓ, નહિ તો તમારે
 કુ અલહાવું પડશે, માટે ખસો, ખસતા પહેલાં એકવાર
 મ થકી બોલો કે “આતે બહાલાનું બહાલ કે શાકયનું
 લ ? ! !

પ્રકરણ ૩ જી.

રમણી કે રાક્ષસી ?

દાહરે.

દાખ વિનાનાં છાન્સાં, દાખ વિનાની નાર;
દાખ વિનાની ચોપડી, ઝટ ફાંટે નિરખાર.

દુનિયાનાં સંકટો સામે બહાદુરીથી યુદ્ધ કરતાં, સ્વ-
દેશના રક્ષણ માટે પ્રાણાર્પણ કરતાં, ઉત્તમ પ્રકારે હામ
બીડતાં, દૃઢ સંકલ્પ રાખતાં, ધર્મનું રક્ષણ કરતાં, નીતિનું
પાલન કરતાં અને કર્તવ્યના માર્ગમાં કદી પણ હેઠકર ન
ખાતાં શીખવું એજ સાચું અને ઉમદા લાભુતર છે.

મેટ્રીક બન્યા બી. એ બન્યા, એમ. એ બન્યા ત્યાં શું થયું,
ડાક્ટર બન્યા, પરીડર બન્યા, ઇજનેર બન્યા ત્યાં શું રહ્યું;
ડીગ્રી તથા છોગા માંહી, બ્યાં ધર્મને વિસરાય છે,
હર હર સુધારે હિંદમાંથી, શું ગયું શું ગય છે ?

ખરેખર અક્ષર, શબ્દ અને વાક્ય શીખવાં એ કેટલાક
જેટલું અગત્યનું ધારે છે, તેટલું અગત્યનું નથી. જ્ઞાનને
સૌજન્ય કે સુખ સાથે કશો સંબંધ નથી. તેથી કદાચ નમ્રતાનો
નાશ થાય અને તેને બદલે અહંકાર ઉત્પન્ન થાય. મનુષ્યના

મુખ્ય પ્રેરકોને વિદ્યાનું થોડુંજ વ્યસન હતું. વિદ્વાન પ્રરૂપે.
ધણીવાર સર્વ જમાનાના લોકો પર અસર કરે એવા પ્રોઢ
વિચાર કરી શક્યા છે; પણ તેમનાં કૃત્યો કવચિતજ ઉંચી
નીતિનાં થયાં છે.

* * * *

“ વિકટ વખત આવ્યો ધર્મની ખ્વારી થાવા.

વિકટ વખત આવ્યો આર્યનું સૌચ જવા;

વિકટ વખત આવ્યો પાપના પુંજ ભરવા,

વિકટ વખત આવ્યો નીતિનો નાશ કરવા. ”

“ શિવ, શિવ, શિવ, અજબ જમાનો આવ્યો: ની-
તિનો નાશ થયો, ધર્મ ડુબી ગયો; આજ કાલની ઉછરતી
અર્ધદંઘ અર્ધપ્રજા ભુવાનીમાં દીવાની બની પોતાના ધર્મ
કર્મને ભુલી જઇ નીતિને વિસારવા લાગી ! હું એક વરસ
દિવસથી કેસરને ટચુશન શિક્ષણ આપવા સાડું બાઉં છું;
પણ હમણાં તો મેટ્રીક્યુલેસનની પરિક્ષા પસાર કર્યા પછી
તેના મનના વિમળ વિચારો દિન પર દિન બદલાતાજ.
બાથ છે. આખો દિવસ સ્ત્રી સ્વતંત્રતા, સુધારો અને શ્રંગાર-
રનોજ પવન તેના મગજમાં ભરાઈ રહેલો છે. તેની પાસે
મિનિટે, મિનિટે બહીએ ધડીએ અને કલાકે કલાકે ફક્ત
લવચેટર શ્રંગારનીજ વાતો ! બહુતરમાં શ્રંગારનોજ સખજે-
કટ (વિષય) જ્યારે તે ત્યારે હીસકસ (ચર્ચા) કરવાનો !
અધુસમાં પુરું તેના પિતા નબનીતલાલે જ્યારથી લેવા-
પણ જ્યન્તીલાલને ઘરમાંથી દૂર કર્યો છે, ત્યારથી તો તે

હપાર સ્વતંત્ર થઈ ગઈ છે. તદ્દન ફ્રીઅરલેશ (નિર્ભય)
 ની ગઈ છે. તેના દીવાનખાનામાં રોમીઓ અને બુલ્ડેટ,
 નોલ્ડસનાં નોવેલો, કાલ્મગરી, રસિક પ્રિયા, રસશાસ્ત્ર,
 ઇધદુત, શાકુતલા અને વિક્રમોર્વશી સિવાય બીજું કંઈ
 પિતિનું કે ધર્મનું પુસ્તકજ નજરે પડે નહિ ! આખા દી-
 વાનખાનામાં થુઆઉટ એવરીન્હેર ફક્ત શ્રંગારી વિષયોનાંજ
 પુસ્તકો માલમ પડી આવે, દીવાલ પર ફક્ત રવિવર્માનાં
 શ્રંગારીજ ચિત્રો દૃષ્ટિ ગોચર થાય ! ટેબલ પર પોર્ટવાઈનનું
 ટ્રીમ્યુલન્ટ મિક્ચર અને નાનો પ્યાલો ! સુંદર તકતા આયના,
 પ્રીથીદાંતની ફેન્સી કાંસકીઓ, પટેલ પરફ્યુમરીની અત્તરની
 પિશીઓ અને પોમેટમની ડબીઓ, કોલ્ડ ક્રીમ ઓફ રો-
 ની ખાટલીઓ ટુંકામાં કામોત્તેજક સાહીત્યોજ નજર
 જે તરે !! નાનાં ફેન્સી ટેબલો, લેમ્પો, ઇંગ્લીશ ચેરો,
 મારામખુરશીઓ, હારમોનીયમ, પીયાનો, સતાર, દીલગ્ગા,
 ન્સી લેડી વૉચ એજ તેનું મનગમતું ફરનીચર-સરસામાન !
 શમી પોલકાં, સાટીનની સાડીઓ, ફેન્સી ઇંગ્લીશ છી-
 ના ઘાઘરા, બપાની છત્રીઓ, સોનેરી ચશ્મા, ફેન્સી સ્ટીક,
 ગ્લીશ લેધરના લેડીબુટ અને સેન્ટથી મધમધતા ચીનાઈ
 શમી રૂમાલ એજ તેનો ખુટીકુલ મોહક પોશાક-ફેસ !
 ધરેલો પોશાક, સુધરેલું ફરનીચર અને સુધરેલા વિચારો
 મોજ નીરંતર તેના મગજમાં વાસ ! આખેહુખ મડમો-
 જ ખુટી સુંદરતા અને ફેઈથ બ્લેરો !! આહા જમા-
 તારી પણ તાસીર છે !! આ કેળવણી કઈ ? કેળવણી,

હી, ધર્મને નીચાવનાર કેળવણી તારો પણ દેવાંશી
 ! છે ! લેંગ્વેજ લેંગ્વેજ ઇંગ્લીશ લેંગ્વેજ, અંગ્રેજી
 તારો પણ ઉછરતી પ્રજા પર જાદુઈ કાણુ છે ! હવે
 ક વખતમાં ભણ્યા ગણ્યા અર્ધદંડ સુધારકો આ હીંદુ-
 નો ઉદ્ધ કરી નાંખશે ! અને ઇન ક્યુચર ભવિષ્યમાં
 ઇંગ્લીઆને ઇંગ્લાંડ બનાવી સુધારાની સ્વતંત્ર અને મીઠી
 મણાવશે ! કેળવાએલાં પુખ્ત ઉમરનાં મા બાપો
 ની સંતતીને સ્વતંત્રતાનો પોશાક પહેરાવી વિદ્યાના
 નાં બેસારી સુધારાના સાગરમાં મુસાફરી કરાવે છે, અને
 ! મન ગમતી છુટ આપે છે એજ આ સુધરેલા જ-
 નો જાદુઈ દોર છે, દમામ છે, જોર છે અને જીલમ
 હવે મારે નવનીતલાલના કુટુંબમાં ભણાવવાજ ન જવું
 પડેતર છે; કેમકે હવે તે કુટુંબમાં મારે ગુરૂ શિષ્યનો
 'ધ રહે એ ઘણુંજ મુશ્કેલ છે' આ પ્રમાણે અફસોસ
 ! રમણિકલાલ માસ્તર એક ચેર પર પડેલા છે. અત્યારે
 જમાના અને સુધારા પર સારી રીતે ઉકળી પડ્યા છે,
 નું મોઢું લાલચોળ થઈ ક્રોધના આવેશમાં આવી ગયું છે.

“ સુધારા સુધારા તેં આ આર્યભૂમીના સત્વતું સત્યા-
 કાઢ્યું. જમાના જમાના તેં જાહેર પ્રજા પર જીલમ
 ! અત્યારે સઘળું એકાકાર થઈ ગયું. નવું અને જીનું,
 અને નરસુ, નાનું અને મોટું એ કાંઈ માલમ પડતું
 .. બધું એક ભાણે, એક ઠાણે, એક તાણે અને એક
 ! ! ” બળતા માસ્તર બખાળા કાઢી નમુસપેપર લઈ

વાંચવા લાગ્યા એટલામાં બહારથી ટપાલવાળાએ માસ્તરનું નામ પોકાર્યું. “રમણીકલાલ માસ્તરકા ઘર કીધર હય ? એ કોણુ છે ! જે હોય તે અંદર આવો આ ઘર છે.” કહી માસ્તરે ટપાલવાળા પાસેથી કાગળ લીધો અને કબર ફાડવા માંડ્યું ! !

“આ કાગળ પણ કેસરનોજ હોય એમ જણાય છે.” એ પ્રમાણે કહી કાગળ ફાડ્યો અને વાંચવા માંડ્યો; પણ અક્ષર ઉંધા લખેલા તેથી માસ્તર શુંચવાળા અને અચં-બામાં પડી કાગળ આમતેમ ઉથલાવા લાગ્યા ! “ઓ તારી માની કેળવણી, તેં પણ ગજબ કર્યો ! તારા સંસ્કારે આ ફેશનનાં પુઢાંને અજબ કર્યો ! કોણુ જાણે કાગળમાં શુંએ ઘોટાળો હશે. આમ શા સારુ કર્યું હશે તેની કાંઈ સમજ પડતી નથી ! આમાં શું પ્રાઈવેટ બજયું હશે ? મારા સાળા પ્રાઈવેટે નજખોદ કાઢ્યું ! હવે આ પાપને કરવું શું ! આ છાપને ઉકેલવી શી રીતે !” કહી માસ્તર અક્ષરો ભાગ્યા તૂટયા ખેસારવા લાગ્યા; થોડા થોડા અક્ષર ખેસે પણ ખરા-ખર સમજવામાં આવે નહિ; આખરે થાક્યા, કંટાળ્યા અને ચીડ્યા. “બજ્યો રાંડનો કાગળ, કોણુ જાણે શું માંહી મોંકાણુ વાળી હશે ” કહી ઠાપે હાથે દોઢ ગાઉ દૂર ફેંકી દીધો અને હીંચકા પર ખેસી હીંચવા લાગ્યા ! “આ મારી બેટી બાઈડીઓને બજાવી એટલે ચીંડીઓ ચાલી ! બધાએ ઘોટાળા ચીંડીઓમાં સમાયા ! મજાની આ બાપને અને લ-માય વડીલોને સૂતાં વેચી ચીંડીઓમાં બા સાહેબ મંડાલ્યા

લાખ્યાં !! હવે આ કાગળને ઉકેલવો શી રીતે ! માંહી સાપ છે કે ઘો છે તે શી રીતે જાણવું ! ” કહી માસ્તર મારું ખંજ-વાળવા લાખ્યા. છેવટે ચાદ આખું કે તકતા સામે ઉંધા અક્ષર ધરવાથી ચત્તા અક્ષર વંચાય છે; એટલે અટ ઉઠી કાગળ લીધે. અને તકતા સામે રાખી વાંચવા માંડ્યો !!

અમદાવાદ-રાયપુર. તા. ૧૭-૬-૧૦

મારા પરમ પ્રિય માસ્તર રમણીકલાલ !

પ્રિયે ! મારા મનના ઉભરા તમારા આગળ ખાલી કરવાનું કેટલાક વખતથી મારા મનમાં ઘોળાયા કરે છે, તે કારણથી આજે વીસ લીટીઓ લખી છે, તે કૃપા કરી વાંચશો !

હું સર્વ વાતે સુખી છું, સૌન્યદવાન છું, ઘરની શ્રીમંત. છું અને પિતાની લાડકી-જીવથી અધિક બહાલી છું. તમે મને ઉત્તમ પ્રકારનું શિક્ષણ આપ્યું છે. હું આ વખતે મેટ્રીકની પરીક્ષામાં પસાર થઈ છું, તે આપનોજ પ્રતાપ છે. હાલમાં કોલેજ ભેઠન કરવાનો વિચાર છે, અને પછી વિલાયત જઈ બારીષ્ટરની પરીક્ષા પાસ કરી પબ્લીક (જહેર) માં નામ કાઢવ. અને સ્ત્રી કેળવણીનો વિજય વાવટો આખી ચોખુટ ધરતીમાં ફેરકાવવા મારી ઉમેદ છે. સર્વ કાંઈ થયાયોગ્ય છે; પણ પ્રિયકર ! શું કહું ! આ સુષ્ટિમાં સર્વોત્તમ એવું જે પ્રેમ-સુખ જેની ત્રિભુવનમાં કાંઈ લીમીટ હદજ નથી તેનાથી હું બેનસીબ છું, પીડિત છું. મારાં મેરજ થયાં છે પણ હું તે હજી અવિવાહીત જેવીજ છું. મારી બરાબરીની યોગ્યતાને

સુશિક્ષિત, એજ્યુકેટેડ કેળવાએલા પણ ખાસ કરીને સુધરેલા વિચારથી છલકાતા યોગ્ય પુરૂષ જોડે જ્યાં સુધી મારાં જીવન મેરેજ થયાં નથી ત્યાં સુધી હું પરણેલી અગર કુંવારી સરખીજ છું. મારાં થયેલ જીવન વિચારની ઢબનાં જીવનના હક્ક તોડવાને હું એક પગે તૈયાર થઈ રહી છું. તમે તમારી પુખ્ત કન્ડીશન ગરીબ સ્થિતિ અને તમારી ન્યાતમાં કન્યાની અછતને લીધે કુંવારા છો; તમને પ્રેમ કેટલો બધો દુઃખી કરતો હશે તેનો ખ્યાલ મારાથી થઈ શકે તેમ નથી. તમે કેવા સંસાર સુખથી દુઃખી છો, તે દુઃખ મારાથી જોયું જાય તેમ નથી. પ્રિયકર ! પ્રેમશાસ્ત્ર એ ઘણી ગહન વાત છે. તમારીજ વાત, જીવોને ! આપ યુવાન છો, વિદ્વાન છો અને ગુણવાન છો; પણ પ્રેમશાસ્ત્ર તરફથી તો તમે પણ મારી માફક દુઃખી છો. હાલમાં તો આપની માફક હું પણ રાત્રી દિવસ દુઃખમાંજ રીખાઉં છું. મારી પણ આપના જેવીજ મીઝરેબલ દુઃખી લાઇફ જીવી રહી થઈ પડી છે. હું કેવળ કમજોર બની ગઈ છું. મારું કમજોર બનવું પ્રેમી પ્રજ્ઞાકરના દર્શન વિના કરનારું ગયું છે; આ પ્રેમ-વેલી ચકોરી ચંદ્રરાજના દર્શન વિના બાવરી બની ગઈ છે. આ વલવલતી મયુરી મેઘરાજના વિના મુંઝાઈ ગઈ છે. હવે મને કાંઈ પણ ગમતુંજ નથી, જરા પણ ચેન પડતુંજ નથી. કશી વાતની ગમજ પડતી નથી. ઉઠતાં, ખેસતાં, ખાતાં, પીતાં, સૂતાં, ચાલતાં અને હાલતાં રાત્રીદિવસ પળે પળે, ક્ષણે ક્ષણે, ઘડીએ ઘડીએ મહન મને બાળ્યાંજ કરે છે. જીવનની દિવાની બનાવી ગણરાવી નાંખે છે. મહન મને મુંઝાવી નાંખી છેલી બના-

વી દે છે; જેનો ચિતાર નીચેના કાવ્યપદથી જણાઇ આવશે.

*   *   *   *

“ મુખાનું માન મૂકાવે, તાપસનું તપ તળવે,
 યાનીનું જ્ઞાન વર્ણવે, વાહ ધન્ય તને મદન:
 અજન્મ નિશા છે પ્રેમનો, અગન અગન કરે તન,
 લગન લગન લાગી રહે ભ્રમિત ખનાવે મન:
 ભીતરમાં છે ભટકાતી, નથી નજરે તે નિરખાતી,
 કાઢને નહિ તે કહેવાતી, આળી દે આખું બદન. ”

માટે મોહન મનમાં મમતા લાવી આ તપતા જીવનું
 દુઃખ દૂર કરી સમતા કરવા કૃપા કરશે ! આથી વધારે હું શું
 લખું ! માફ તન મન ધન હું આપને અર્પણ કરી ચુકી છું.
 પ્રિય ! દાસી ઉપર સદા પ્રેમદષ્ટિ રાખવી જોઈએ. આ પ્રેમપ-
 ત્રિકાને પવિત્ર પ્રેમની નિશાની તુલ્ય સમજી પ્રાણસમાન ગણી
 સંભાળી રાખવા કૃપા કરશેજી એજ હૃદય ભાવના !’

લી૦

આપની પરમ પ્રિય
કેસર.

“ અરે આ શું ! ? કેસરનો કાગળ ! આવાં અપવિત્ર
 વચનો ! કેવી નિયતા ! પણ હું ભૂલું છું. આ કાગળ કેસરનો
 હોયજ નહિ. કદાચિત પેલો રાજેન્દ્ર મારા આવા સુધરેલા
 ટચુશનની જોર્કીંગ કરતો હશે ! તેને ધણીવાર મારી મસ્કરીએ
 કરવાની હેબીટ ટેવ છે. અરરર કેવા મલીન વિચાર ! અરે આ
 અક્ષરો તો કેસરના છે. પોત્તીટીંલી ખીજ આર ધી હેન્ડરાઇ-

ટીંગસ ઓફ કેસર ! ધેર ઇઝ નો ડાઉટ એબાઉટ ઇટ, જોમાં જરાએ શક નથી. પ્રભુ તોઆ તોઆ, જુલમ જુલમ, આજકાલની ઉછરતી છોકરીઓએ ભણીગણીને ભવ બાળવા માંડયો. અરેરે આ કેળવણીના નામ પર આવી દુષ્ટ બાળાઓએ કાજળ લગાડવા માંડયું ! ” કેસર, કેસર ! તારી આવી હલકી વર્તણુક ? અરે દુષ્ટા તારી આવી બુદ્ધિથી આખી આર્ય કોમમાં કેળવણીના નામ પર તાળાં દેવાશે ! અરે પાપણી કન્યાશાળાના ખારણા પર હવે તાળાં દેવાશે ! આહા તેમનાં માળાપની કેવી કેળવણી ? માતાઓની કન્યા તરફ કેવી દરકાર ? હા....હવે....શું કરવું ? નને સ્વપ્નામાં પણ ખબર નહોતી કે આવાં પરિણામ મારા ટયુશનનાં આવશે ! અરરર :કેસર લણેલી, ગણેલી, વિક્લાન અને શ્રીમંત છે, વળી મેટ્રીક્યુલેટેડ છે, વળી તે ઉપરાંત કેળવાયલા શ્રેષ્ઠ્યુએટ-પતિની પત્ની છે; છતાં આવા હલકા વિચાર તેને અત્યારે શી રીતે સૂઝયા હશે ? શિવ, શિવ, શિવ હવે લણાવવાનું તણ દેવું. આજકાલની ઉછરતી અર્ધદગ્ધ છોકરીઓ ભણીગણીને કેળવણીનો ઉપયોગ આવા અનાચારના કાગળો લખવામાં કરે છે. અરેરે ધિક્કાર છે ! કેસર તને કોટી ધિક્કાર છે ! સુધારા, સુધારા તે આર્ય સંસારનું સત્યાનાશ વાળયું.

* * * *

“ ચઢી સુધારે નખખોદ વાળે કુલીન ધરની બાળા,
બની દિવાની જુવાની માંહી કરતી અજળ આળા-૦
જપે તે મદન કરી માળા કરી કુર્મ લગવે ગાળા,
દેવાએ સ્ત્રી કેળવણી પર એક પાપે તાળા-૦

નહિ ધાક જરા હર ધારે વર વેચી મોજ ખૂબ મારે:
લણી મણીને શીખે શંખણી જાનાં છીનાળા-૦

“અરે માસ્તર સાહેબ છો કે ?”

“એ કોણુ છે ?”

“તમારી દાસી.”

“કોણુ કેસર ?”

“હું હા.”

“કહો કેમ આવ્યાં ?”

“આપની સાથે વિનોદ કરવા !”

“લલે બહેન લલે, ભાઈ સાથે ખુશીથી વિનોદ કરો !”

“અરે તમે કેવા અવિચારી છો, અહીં તમારી બહેન
ક્યાં છે ?”

“અરે તમેજ મારી બહેન છો, અને હું તમારો ભાઈ છું !”

“અરે માસ્તર, માસ્તર જરા વિચાર કરો ! મેનરલેસ ન
થાઓ ! હું તમારી બહેન નથી પણ તમારા નેનની પ્યાસી છું,
તરસી છું. મારા ચતુર ચંદ્ર હું તમારા દર્શનની આતુર ચકોરી છું.”

“અરે કેસર કેસર, જરા વિચાર કરો. બોલતાં જર.
પ્રભુનો ડર રાખો. હું કોણુ છું તેનું જ્ઞાન રાખો ?”

“અરે તમે મારા જીવનપ્રાણ છો ! રસવેલા રસિકવર
આ રસવેલીને પ્રીતિરસ સીંચી પ્રપ્રુલિત કરો:-

* * * *

“અક્ષયેલા અક્ષયેલીને શીદ અકળાવો,
રસવેલા રસવેલીને પ્રીતિજળ પાવો;

પ્રેમધેલી વેલો બલી કરે વૃક્ષથી પ્રિત,
 સકાય પશુ મૂકે નહિ એ પ્રેમની રીત.
 મદધેલા મોહન નમેરા ન ચાઓ-૦
 પ્રેમ જુરો આ વિશ્વમાં પ્રેમીજન પકડાય,
 મીન, મણિધર, મધુકરો, પતંગ પરવશ થાય;
 પિયુ છેલા શું છેલ દધને સતાવો-૦
 નાય નમેરા શું બનો ધરો દિલે દરકાર,
 દિલ દેખી દિલ આપતી ભોળી આ દિલદાર;
 મોહનજી શીદ મોહ કરીને મુઝાવો-૦
 નાગણી નારી નાગણી કારી નરકની ખાણ,
 મધુર મધુર મુખથી વહી હરે પુરૂષના પ્રાણ;
 સલુણાજી શીદ રંકને નીત ટીંગળાવો-૦ ”

“ અરે પાપણી, પીશાયણી, જરા પરમાત્માનો તો
 રાખ ! ”

“ અરે અહિંના તો તમેજ પરમ આત્મા છો ! ”

“ અરે ભગવાન, આજ કાલની નાદાન ઉછરતી ભણેલી-
 બણેલી અર્ધદંઘ છોકરીઓથી થાક્યા, થાક્યા, બાપા થાક્યા.
 અરે હવે તું તારે ઘેર ચાલી જા. તું અહીં કેમ આવી છું ? ”

“આપને શાન્તિ આપવા. ”

“ અરે જા બહેન બલી થઇને ચાલી જા. હુંતો તારાથી
 થાક્યો; તારી ઈચ્છા અહિં કોટી ઉપાયે પાર પડે તેમ નથી, એ
 નિશ્ચય સમજજે ! હુંતો તારો ભાઈ છું અને તું મારી બહેન છું ! ”

“ બહુ સારૂ લ્યો હવે આ ઈનામ તો લ્યો ! ”

“ શાનું ઇનામ ? ”

“ હું મેટ્રીક્યુલેશનમાં પાસ થઈ તેની ખુશાલીની ખરફી અને આ સોનાની કંઠી. ”

“ અરે બળી તારી ખરફી ! ”

“ અરે માસ્તર એ તો રનેહની અશરફી ! ”

“ અરે જહાન્નમમાં ગઈ તારી અશરફી, ખરફી અને ઉંઘી તારી કંઠી ! ”

“ અરે લ્યો આ કંઠી પ્રેમથી ગળામાં પહેરો ! ”

“ છદ્ છદ્ છદ્ હર રહે, તારા જેવી વંઠી ગયેલી છોકરીની કંઠી મારે વિષા તુલ્ય છે. કેસર તું હવે છેક હઠખંડાર જતી રહી. આવો નીચ પત્ર લખતાં તને કાંઈ પણ શરમ ન આવી ? અરે આતે શું વિદ્વાન સ્ત્રીઓનું બૂવણ ? શું આને તું સાચો સુધારો માને છે ? ” કહી પત્ર કાઢી ફેંકી દે છે; કેસર તે પત્ર લઈ માસ્તરના ખીસ્સામાં ઘાલે છે.

“ અરે હાં હાં માસ્તર શું આટલી બધી કૂરતા ? અરે અઃ કેસરને તમારા વગર બીજું કંઈ ઠેકાણું છે ? ”

“ અરે કેસર, તારૂં કુળ કોણ ? તું કેવી ? તારી સ્થિતિ કેવી ? તારા વડીલોની આબરૂ તરફ નજર કર. તું પરણેલી તરૂણી છું, માટે તારે આવું વિભળ ચંચળ મન રાખવું ન જોઈએ. હું તો તને અત્યાર સુધી મારી બહેન સમજીને લણ્યાવતો હતો; અત્યારે તું શું કરવા તૈયાર થઈ તેનો વિચાર કર ! યાદ રાખજે બારી એ નર્કની બારી છે ! ”

“ અરે માસ્તર એવી વેદાન્તની વાતો તો મને બહુ

આવડે છે. મેં બધાંયે વિચાર કર્યો છે; મારે હવે કરવું શું તે મને કહો. મારા કાથરે મને એક બુદ્ધિહીન જન્મલી કેવળ મૂળ ગામડીઆ ધણી ભેડે પરણાવી. તે તો ફક્ત નામનો બી. જે થયો છે. અરે તેણે બી. એ પાસ કરીને કૌલેજને અને અંગ્રેજ કેળવણીને લજવી મારી છે. એવા અનધડ સાથે મારું પા પાડયું ! લગ્નની જે પ્રતિજ્ઞાઓ છે તેતો તેઓએ મારા અજ્ઞાન પણામાં કરાવી દીધી છે. તે અત્યારે મારે ના કબુલ છે. જ્યાં હું પરણી તે વખતે મને ધણી શું, લગ્ન શું, અને હું કોણ એનો ખીલકુલ આંધડીયા ખ્યાલજ નહોતો ! હવે હું લણી સુધરી, ખરા ખોટાનો વિચાર કરતી થઈ, એટલે તે બુદ્ધિહીન ગામડીઆ મેનરલેસ ધણી સાથે રહી મારો જન્મારો વ્યથ ગુમાવું ? ના, ના તે કદી બનશે નહીં; હું મારો સંસાર હાં કરીને દુઃખી કરનાર નથી. હું તે મૂર્ખ સાથે છુટાછેડા કરું હાઈકોર્ટ મારફતે ડાઈવોર્સ લઈશ તે નક્કી સમજજો. ”

“ કેસર, કેસર, તું આ શું બોલે છે ? તું પવિત્ર આય બૂમિની કુખારિકા છું, વિલાયતની નથી. ડાઈવોર્સ લેવો તને છાજે નહિ ! ”

“ એ હુંતો લેવાનીજ ! પોત્રીટીન્હી, રચુઅરલી, સરટનક થેર ઇઝ નો ડાઉટ ઇન ઇટ. તેમાં કાંઈ શક નહિ ! ”

“ કેસર ગઈ ગુજરી વાતનો ઉપાય નથી. તારા જેવ વિદ્વાન સુંદરીએ તો પોતાના પ્રિયતમ મૂઢ અને અભણ હોય તોપણ તેને ભણાવી ગણાવી સુધારી લઈ તારા ઘરસંસારને સુખી કરવો બેઠબે. જ્યારે તમે સુધારાનાં હિમાચતી થઈ

તમારા ઘરનાજ માણસને સુધારી શકશો નહિ ત્યારે બીજાને શું સુધારી શકવાનાં હતાં ? ”

“ યસ યસ મી, માસ્તર, હું ક્રૂર જયન્તીલાલ સિવાય આખા દેશને સુધારવાની હિંમત ધરું છું. યુ વિલ સી માય મૉરલ કરેજ ઇન શોર્ટ ટાઇમ. તમે મારી બહેર હિંમત થોડાજ વખતમાં જોશો ! ! હું એ મૂર્ખથી હારી છું ટાયડ યઈ છું. ”

“ અરે અવિચારી અબળા, તું શા માટે તારા સ્વામીને મૂર્ખ કહીને પાપમાં પડે છે. એ નીચ નારી તું જેવો જયન્તીલાલને મૂર્ખ કહે છે તેવો તે નથી. શું તારો ધણી બી. એ પાસ થઈને પાટલુન કોટ ખૂટ ચશ્મા અને સ્ટીક ઝાલતો નથી તેથી તને ગમતો નથી ? ”

“ માસ્તર:-

“ એક નર આદમી, હગર નર કપડાં:

જાપ નર ટાપટીપ, કરોડ નર નખરાં. ”

“ પણ એ તારી ભૂલ છે. આજના જમાનામાં જયન્તીલાલ બી. એ સુધી જ્ઞાન મેળવી બી. એ. નો સાચો ભેદ સમજે છે; બાકી બીજા અર્ધદગ્ધ જીવાનીઆ બી. એ પાસ કરીને પોતાની પરસનાલીટી ધર્મ અને મૌરેલીટી ભૂલી જઈ હાફ કોન્સીયન જેવા થઈ જાય છે. અર્થશાસ્ત્રના નિયમો ને પોલીટીકલ ઇકોનોમી ભણી ભણીને છાપરે મૂકે છે, અને દરેક બાબતમાં ઇંગ્લેન્ડના રીતિરિવાજોનું અનુકરણ કરી પોતાના ઘરસંસારને ઉડાઈ, કંઠાલ અને દુઃખમય બનાવી દે છે. તેઓ રિતિરિવાજ દેશન અને ટાપટીપને ફેલો અનુકરણ કરે છે; પણ ઇંગ્લેન્ડના

સંપ અને ભારે પગારનું અનુકરણ કરતા નથી; જો તેઓ ઇંગ્રે-
જોના સંપ, ભારે પગાર, દેશાટન, સાહસિકપણું, વિદ્યાભ્યાસ,
બ્રહ્મચર્ય અને તેમની કામ કરવાની નિયમિતતા રેગ્યુલેરીટીનું
અનુકરણ કરે તો તેમનો સંસાર કેવો મુખમય થાય; પણ તેમ
નહિ કરતાં તેમનાં ખાનપાન અને પહેરવેષનું અનુકરણ કરી
પોતે વટલાઈ જાય છે, અને બીજાને વટલાવી મારી આખો
ધરસંસાર ખરાબ કરે છે. એટલુંજ નહિ પણ ખાનપાન અને
પહેરવેષની હીમાયત કરી નવયુવાન યુવકોને ફેશનને રસ્તે
ચઢાવી ઉઠાઉ, તોછડા અને અર્ધહઘ બનાવે છે. તારો ધણી
જયન્તીલાલ પંદર રૂપીઆના પગારમાં જે મળી શકે અને
બચાવી શકે તેના પ્રમાણમાં તેનો ઠાઠમાઠ રાખે છે. અને તારી
ઇચ્છા વિરૂદ્ધ થઈ તને કરકસર અને યોગ્ય પવિત્ર પુરાણા
રિતિરિવાજોનું અનુકરણ કરવાનું કહે છે, તેથી તને તે ગમતો
નથી. પણ આ મૂર્ખ નારી તે તારી મોટી ભૂલ છે; તને પાછ-
ળથી ઘણુંજ પસ્તાવો થશે. યાદ રાખજે તારા સ્વામી જેવો
દેશાભિમાની, પ્રમાણિક, નીતિવાન, વિદ્વાન અને સર્વદા દેશનું
હરેક બાબતમાં કલ્યાણ વાંચનાર શ્રેષ્ઠ્યુએટ આ જમાનામાં
મળવો મુશ્કેલ છે. તેના જેવો દેશી કારીગરીને ઉત્તેજન આ-
પનાર અને દેશી પોષાકમાં ફરનાર બીજો કોઈ શ્રેષ્ઠ્યુએટોમાં
જડી નહિ આવે.

“જગતમાં તારો ધણી જેવો સુંદર, ગંભીર, મોહક અને
રૂપાળો દેખાય છે તેવો કોઈ યુવક આ જમાનામાં દેખાતો
નથી. રૂપાળું સુંદર જગન્નાથીનું ધોતીયું, માદરપાટનો ઢોરી-

આના બોરીઆંવાળો દેશી ઘાટનો કબજો, અથવા માદરપાટની બંડી અને ઉપર સુંદર ઝીણું કેડીયું, પગમાં દેશી ભેડા, માથે ગુજરાતી ઢબની દેશી પાઘડી અને ખલે ધોળી કેરનો ખેસ અને હાથમાં છત્રી ઝાલી ચાલે છે ત્યારે જોવો તો સુંદર અને ગંભીર દેખાય છે, કે જેનું મારાથી વળું ન થઈ શકતું નથી, અને આજના જમાનાનાં ફેશનનાં પુઠાં રૂશીયન લેધરના બૂટ, સ્ટોકીંગ, પાટલુન, ખમીસ, વેસ્ટકોટ, કોટ, કેપ આંખે ચફમા અને લાકડી ઝાલી ચસ નો કરતા સાહેબના બખરચી જેવા દેખાય છે, તેમને ભેઠને પોળનાં કૂતરાં પણ તેમના પહે-રવંચ પર આફ્રીન થઈ વેલકમ કરે છે, અને વખતે ભેટો કરી લવલી કીશ લઈ લે છે, તો બીજા લોકો તેમને ભેઈકેમ હરખાતા હશે તેનો તોલું કરી લે ! ઇંગ્લેન્ડ લોકો તો તેમની ખુશી મશ્કરી કરે છે અને હમણાં કહે છે કે અમે તમને તમારા દેશી પેશાકમાં જોવાને હમણાં ઇચ્છીએ છીએ. ”

“ બસ કરો, બસ કરો, માસ્તર બસ કરો હવે મારાથી તમારું કહ્યું સંભળાતું નથી. હમણાં ને હમણાં મારું ભેજુ હાથ-માંથી ખસી જશે. ”

“ કેસર, વળી વિશેષમાં તારે ખુશી થવાનું એ હતું કે તારો ધણી સ્વતંત્ર ધંધામાં મહીને પંદર રૂપિયા કમાતો હતો પણ તે બિચારાને તે ઘરમાંથી દૂર કરવામાં ઉદ્ધતાઈ વાપરી, તે તારી ઉદ્ધતાઈનો આગળ ઘણો પસ્તાવો થશે. ”

“ અરે એતો હું બધુંએ સમજી છું. સાહેબલોકોના બટલરો પણ મહિને પચીસ રૂપિયા કમાય છે. કોળી, મોચી

અને વાઘરી જેવા લોકો પણ સંચાના સ્વતંત્ર ધંધામાં પચાસ રૂપિયા મહીને મેળવે છે, તેમાં શી નવાઈ ! પેટ તો ફૂતરાંઓ પણ ભરે છે, લીખારીઓ ભરે છે, ચોર પણ ભરે છે અને મોટા મોટા આફ્રીસરો પણ ભરેછે; તેમાં આફ્રીસરોનું પેટ ભર્યું પ્રમાણ છે. પોતાના હોદ્દાને છાજે તેવા ઠાઠમાઠથી ગુજરાન ચલાવવું તેનુંજ નામ ગુજરાન છે, બાકી બીજું કહીયાડું છે, વૈતરૂં છે અને લીખ છે. તમારા જેવા બી. એ થયેલા પણ જયન્તીલાલની ભૂલને કબૂલ કરતા નથી તે ઘણી નવાઈની વાત છે. તમે બીજાને શીખામણ આપો છો ત્યારે તમે શા માટે ખૂટ, પાટલુન, કોટનો ત્યાગ કરતા નથી ? ”

“ હા તારૂં કહેવું ખરાબર છે. હું પણ મોટો ભણેલો એવકુદ્ર છું. મારે મારા પાપી પેટના પોષણને સાડા આ ખૂટ, પાટલુન અને કોટને રાખવાં પડ્યાં છે. શું કરું ! જાતે હું માંદો અને અશક્ત છું. વળી ગવર્નમેન્ટ સરવીસને માટે લાયક નથી; તેમાંયે મારે પ્રાઇવેટ ટ્યુશન આપી આપીને ગુજરાન ચલાવવું પડે છે. ટ્યુશન પણ તમારા જેવા ખાનદાન અને સુધરેલા કુટુંબમાં આપવાનું હોય છે તેથી જો હું દેંધા જેવા અગર દેશી પોશાકમાં રહું તો તમારા જેવાં અર્ધદંઘ મને સ્વપ્ને પણ લણાવવા ન રાખે. ”

“ ત્યારે જોમ કહી ઘોને કે ઠાઠમાઠમાં અને ફેશનમાં રહીએ તો બે પૈસા પેદા કરી ખવાય ! શેની ખાલી મોટી પતરાણ કરો છો ? ”

“ કેસર, આ મારી મોટી મૂખાઈ છે. હું આજથી તારી

શીખામણને માન આપી ખૂટ, પાટલુન અને કોટને ત્યાગુંહું અને સર્વદા દેશી પોષાક અને દેશી ઢમના પહેરવેશમાં રહેવ. પ્રતિજ્ઞા કરુંહું. તારા દેખતાં આ પરદેશી પોષાકનો ત્યાગ કરુંહું. કેપ, કેપ, બેંગ્લોર કેપ, તારા મોહમાં ફસાઈ જઈ મેં મારી દેશી ટોપી અને પાઘડીનો ત્યાગ કર્યો. આજના જમાનામાં અ. કાળી તકલેહી હંગેરીયન, બેંગ્લોર, મહારાજા, અમીર, નવાબ. લોયલ, એમ કચોલીટી, એલ કચોલીટી વગેરે ટોપીઓએ દેશી બનાવટની ટોપીઓના બારસા ખુંચવી લીધા છે. દર વર્ષે હજારે રૂપિયા પરદેશ ખાતે હિંદુસ્થાનમાંથી તણાઈ બાય છે. આ ટોપી જુની થતાં તેની એક પાઈ પણ ઉપજતી નથી અને દેશી કીનખાખની તથા કસબની ટોપી જે લાખગણે દરજ્જે અધીક રૂપાળી, ખુટ્ટીપુલ અને મોહક દેખાય છે તે જુની થતાં તથા ફાટી જતાં જેના કસબમાંથી રૂપિયા બે રૂપિયા ઉપજે છે, અને જેમાં દેશીમાંથી પરદેશી થાય છે તેવી ટોપીઓને વિસરી દઈ મારા જેવા લણ્યા ગણ્યા યુવકો જે દેશનું દળદર પુઠકવાનો મગજમાં સર્વદા ફાંકો રાખે છે, અને પોતાનાં માથાં હમેશાં પરદેશી ટોપીઓથી શ્રંગારે છે તેથી તેમની વિદ્યાને કલંક લાગે છે. ચાલ બેંગ્લોર કેપ તું પણ મારા માથા પરથી દૂર થા. કોટ, કોટીનના કોટ, બેનીશીયનના કોટ તેં પણ દેશી કાપડને લાત મારી તેની જગ્યા લઈ લીધી છે, માટે ચાલ તારે પણ ત્યાગ કરુંહું. પાટલુન, પાટલુન તેં પણ ધોતીમાને કોરે મૂકાવી દીધું છે. તારા કરતાં ધોતીયું હજારગણા દરજ્જે સાફ છે, ટકાઉ છે, પહેરવામાં સુગમ પડે તેવું છે અને ફાટી જતાં

કિમતી બદલો આપી બીછાનાના ચોછાડ, ખોળીઆં વીગેરેની ગરજ સારે છે, અને તું પાટલુન ફાટી જતાં કાંઈ પણ ઉપ-યોગમાં નથી આવતું માટે તારો પણ ત્યાગ કરવામાં આવે છે. ગયે વરસેજ અઠસ્રમાત બન્યો હતો કે મારા મિત્રોમાંના બે મિત્રો મી. મણિલાલ અને અંબાલાલ બંને જણા દીવાળીના દિવસે દારૂખાનું ફેડતા હતા. અઠસ્રમાત દારૂની કોઠી સળગાવતાં ફાટી ગઈ, જેના તણખા બંને હોસ્તોને લાગ્યા અને કપડાં સળગવા માંડ્યાં. મારા પોત્યાદાસ મિત્ર મી. મણિલાલે પોતિયું કાઢીને ખેસ અડાવી દીધો અને પાટલુનદાસ મિત્ર મી. અંબાલાલની પોઝીશન અને ફેશનના મારને લીધે બંને ભંગો સળગીને ખાખ થઈ ગઈ; માટે પાટલુન તને પણ મારા આજે નવ ગજના નમસ્કાર છે. ખૂટ, ખૂટ, રૂશીયન લેધરના ખૂટ તેં પણ આર્યકુટુંબોમાં નાણાંની લુંટ ચલાવી દીધી ! તું પણ દર વર્ષે હજારો રૂપિયા દેશમાંથી પરદેશ તાણી જાય છે. સાડા ત્રણ, પાંચ અને સાત રૂપિયાની જોડો તમે પણ જતે દિવસે ભુવાનીઆને ધોળે દિવસે ભીખ મંગાવનારાં છો. રૂપિયા એકના દેશી જોડા સરસ ટકાઉ અને મજબૂત વરસ સવા વરસ ખુશી-થી ચાલે તેવા દેશી જોડા મૂકી ખૂટમાં દેશાભિમાન રાખનાર દેવાંશી આર્યોનું મન દોડે છે તે પણ જમાનાની નવાઈ છે અને લણેલાનું ડહાપણ છે; માટે ખૂટ તમે પણ મારા પગ-માંથી દૂર થઈ જાઓ ! !”

“વાહરે મારા માસ્તર તમારું પ્રજ્ઞાજ્ઞાન ! આ તે પ્રજ્ઞા-જ્ઞાન કે રમશાનજ્ઞાન ?”

“જેમ તું માને તેમ; પણ હું તો હવે જીવતાં સુધી દેશી પોષાકમાં અને દેશી ઢબમાં રહીશ તે તું નિશ્ચય સમજજે; પણ ઓ વાચાળ નારી તારે હવે ધણું શીખવાનું છે.”

“પણ ઓ માસ્તર માફ દુઃખ તો સાંભળો.”

“ઠીક, કહેવા માંડો.”

“જુઓ માસ્તર જ્યારે એ ઘેર રહ્યા હોય અને હું જરા હારમોનીયમ વગાડતી હોઉં અને મડમોની માફક સુંદર પ્રીતિ ગીત ગાતી હોઉં તો તે તરતજ મને કહેશે કે ‘શું મજાને ગદ્દામદ્દાર ચલાવ્યો છે, અરે આતે વળી શી ટક ટક! માથાફેડ મૂક, રહેવા દે, રહેવા દે તારા હરમોનીઆને બંધ કર, મારા તો કાન ફૂટી ગયા. કાંઈ પ્રભુનું લજન ગા કે કાયાનું કલ્યાણ થાય’ હવે કહો મારે તેમની આવી વર્તાવુંક ઉપર શી ટીકા કરવી? કદી જો હું પ્રેમથી સ્વચ્છ સાકર ચોપડી મારે હાથેજ તૈયાર કરેલા પાઉં, બીસ્કુટ અને કેક તેમને આપવા બહું તો જેમ અડદના દાણા દેખી કેસરપપુઓ ફૂંદે છે તેમ તે પણ ફૂંદીને કહેશે કે ‘અરરરર, ઓ રાંડ ફૂતરી નાંખી દે, વટલાવી માર્યા, મને તો એમાં દાફની ગંધ આવે છે. રાંડ આપણે તો ગલપાપડી, શકરપારા, દુધની પૂરી, મલાઈ દુધ વગેરેજ ઉત્તમ. કહો મારે હવે શું કરવું? હું એક દિવસ તેમનું માથું દુખતું હતું તેથી રોજખરી અને લમોનેડ લાવીને આપ્યાં, એટલે તરતજ તેમણે પથરા પર નાંખી ફેાડી નાંખ્યાં અને મને મારવા આવ્યા. એક દિવસ તેમને સખત ઉધરસ થઈ હતી અને નખખાઈ ઘણી આવી હતી, ત્યારે મી. મરધા ડોક્ટરની ટ્રીટમેન્ટ પ્રમાણે

મેં ઇનવેલ્ડીઠ પોટવાઈન જલ્લરમાંથી લાવી જરા દૂધ સાથે મિશ્રિત કરી તેમને પાવા માંડયો ત્યારે આખી બાટલી ઉઠાવીને મારા કપાળમાં મારી. વળી સ્કોટ ઈમલેશન, માદટાઈન અને ઓવરીલની કિમતી દવાઓ મારા કાધર પાસે મેં આગ્રહ કરી તેમના સાડ મંગાવી અને તેમને પાવા માંડી ત્યારે સઘળી બાટલીઓ બારીએથી બહાર ફેંકી દીધી અને મને વટલેલી ગણી તેમની પાસે આવવા પછુ દીધી નહિ. તેમણે તો વસંત-માલતી, જીવન, અરડુશીનો અવલેહ ફક્ત દવા તરીકે લેવા માંડયો; અને સઘળી વિલાયતી દવાઓ મને ગાળો ભાંડી બહાર ઢાળી દીધી. હું એક દિવસ તેમને માટે મારા હાથથી રેશમી ભરત ભરેલી ચામડાની સપાટો શીવતી બેઠી હતી ત્યારે મને આવીને એકદમ માથામાં ટપલી મારીને કહેવા લાગ્યા કે અલી ગુધરેલી, આ મોચણુંનું ધંધો તું કેની પાસેથી શીખી ? એક દિવસ મેં મડમની માફક વાળ બાંધ્યા, અને ઇંગલીશ ઘાટની પોલકા માફક ચોળી શીવડાવી અને પગમાં સપાટ પહેરી તેમની સાથે હેતમાં ને હેતમાં શેઠહેન્ડ કરવા ગઈ ત્યારે મારા હાથ ઝાલી મને જે ધણો માર્યો કે હું બે ગોઠીમડાં ખાઈ ગઈ. માસ્તર મારા દુઃખની અને કરમની આવી કહાણી છે. મેં મારી જીવગાનીમાં કોઈનો દુઃકારો કે અનાદર સહન કર્યો નથી. જે કાંઈ સહન કરવું પડે છે તે એમની તરફથીજ ! હું તો એમને જીવતાં મુએલાજ માનું છું.”

“જ્યારે તારા જેવી લાલેલી ભામની જીવતા ધણીને મુઓ નહિ ગણે ત્યારે જીજી કોણુ જણશે ? ”

“ માસ્તર હું નહિ પેલી દેશી લીખારણા જેવી સી સમજ્યા ? હું તે હુંજ છું. ”

“ હા ભાઈ હા, હું તને ઓળખું છું કે તું એવું અજબ પૂતળું છે. ”

“ માસ્તર, આપણી બેવકુફ સ્ત્રીઓ, ગામડીઓ લીખારણા, ગમાર, ડોઆં કપાળમાં શેર શેર કંકુ લગાડી નાક કાનમાં મોટાં કાણાં પડાવી, લોળીઆં અને કાંટા પહેરનાર, હાથ પર તથા મોં પર છુંદણાં પડાવી રામ નામ લખાવનાર, શરીરને હાથે કરી કદરૂપુ કરનાર, બે આને ગજની છીંટની ટુંકી ચોળીઓ પહેરનાર, ગળામાં બશેર કીડીઆંની માળા પહેરી હાથમાં લાકડાનાં બહ્મઈઆં શીખળાં પહેરી આખા શરીરને વિચિત્ર બનાવી સત્તર ઠેકાણે થીંગડાં લગાવી, દશ ડેકાણેથી ફાટેલું જીનું ગંધાતુ કંતીઆન પહેરી, ચુલા આગળ બેસી મોટાં ચકરમ ભાખરા, બાજરાંના ટીલ્લર કે જે ઉઠાવીને માથામાં માર્યો હોય તો દોઢશેર લોહી કાઢે, અથવા ચાચ્યો હોય તો દાંત પડી જાય અને આખાં જડખાં હાલી જાય એવા રોટલા શેકનાર, લોટ બાંધતી વખતે નાકના સમઝકા મારતી જાય, થાળીમાં લાળ અને લીંટ નીતરી કણેકમાં સમાઈ જાય, તેમના કંત્યાનનાં ચીંથરાં લોટમાં રગદોળાય તેનું લાન ન રહે એવી બબુચકો છે; તેમાંની જો એક એમને મળી હોત તો બધી ખબર પડત; એવી બુઝલના હાથની રસોઈ તમારા જેવા સુધારાના હડહડતા શત્રુઓ પ્રેમથી આરોગે; જરા પણ સૂગ ન આવે અને બહાર બાત કરતાં પવિત્રતાની પૂંછડી થાય.

મોટા પંડિતનો ફાંકો રાંખે અને એવી લેંધા, ડાબા અને ગમાર જેવી સ્ત્રીઓ કે જે ધણીને ગણે પણ નહિ તેમને સારી શાણી અને પવિત્ર ગણે, અને મારા જેવી સુધરેલી શાણીને વિકરેલી વાંદરી ગણે એ પણ આજના જમાનાની નવાઈ છે. ”

“ શાખાશ કેસર ધન્ય છે તારા વિચારને ! તારા જેવી ભણેલી ગણેલી ભામનીઓથીજ હિંદુસ્તાનનો ઉદ્ધય થવાનો ! શિવ, શિવ, શિવ આજકાલની ઉછરતી છોકરીઓએ શિયળધર્મ અને વિનયનો નાશ કર્યો ! આખા આર્યસંસારને તમારા જેવા અર્ધદગ્ધ સુધારકોએ ભ્રષ્ટ કરી નાંખ્યો. કેસર આજે તારા વિચાર સાંભળીને મારો અશક ઠંડો થઈ ગયો છે ! હું અત્યાર સુધી એમ સમજતો હતો કે હિંદુસ્તાનની પાયમાલી હિંદુસ્તાનના પ્રમાદિ રાજા રાણાઓએ કરી; પણ આજથી મારા વિચાર બદલાતા જાય છે. દેશની પાયમાલી કરનારાઓમાં તમારા જેવાં સુધારકો પણ આગળ પડતો ભાગ લીધે જાય છે. ”

“ અરે માસ્તર તમે મારા દેશાભિમાનના વિચારો જાણ્યા છે ? જો ન જાણ્યા હોય તો વાંચો પેલું સુંદરી શ્રંગાર માસિક ! એમાં પહેલો લિઝર મારો છે. માસ્તર હવે મારો અને તેમનો ધણી ધણીઆણી તરીકેનો સંબંધ ટકવાનો નથી. મારા કપાળમાં આ એક લગ્નનો ટીકો લાગેલો છે, તે તો મારી મેળે ગમે તેમ કરીને પણ થયો ન થયો કરી નાંખીશ. ”

એ મૂર્ખ સ્ત્રી જરા બોલતાં વિચાર કર. સૂર્ય, અગ્નિ અને વ્રાહ્મણની સમક્ષ થયેલાં તારાં લગ્નને તું શી રીતે ફેરવી

નાંખીશ ? શું તું નાતરે જઈશ, પુનર્લંઘ કરીશ કે વટલાઈ જઈને ક્રીશ્ચીયન થઈશ ? ઓ બેવકુફ બાળા લણી ગણીને અંતે આવા ચાળા શીખી ? મેં તને અત્યાર સુધી લણાવી તેનું આ પરિણામ થયું ? લગવડગીતા અને સતી ગીતા લણીને તેં આ સાર કાઢ્યો ? તારી કાલેજનું નાલેજ આવી ચીડીઓ લખવામાં સમાવ્યું ? ઓ અવિચારી નારી તારા જેવી સ્ત્રીઓને વાસ્તે બંગાળાનું કાલિનાગ પેપર શું લખે છે તે વાંચ. લે આ રહ્યું જરા આંખ ઉઘાડી ઇશ્વરની ખાતર વાંચ. ”

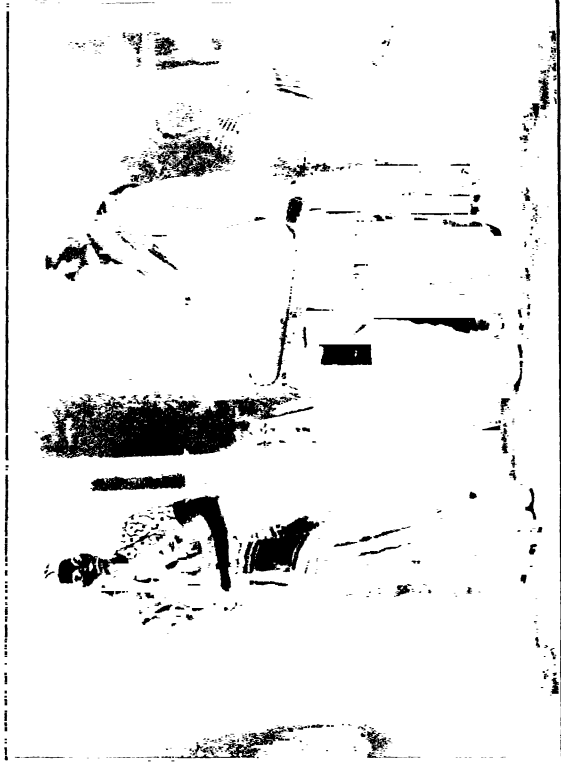
“ મારે તો કાંઈ વાંચવું નથી, તમારે વાંચવાની કે વંચાવવાની ગરજ હોય તો વાંચી સંભળાવો. ”

“ લે હું વાંચુ છું સાંભળ. ”

“ આજ કાલની કેટલીક અધુરા જ્ઞાનવાળી સ્ત્રીઓ વિદ્યાનનો ડોળ ધાલી ઇંગ્લેન્ડના રિતિરિવાજો અને ખાનપાનનું અતુકરણ કરી તેમને પગલે પગલે ચાલવાનો પ્રયત્ન કર છે. સંસાર વ્યવહારમાં બેઠતું નિતિ ધર્મ અને વિનયનું શિક્ષણ નહિ આપતાં કેટલાંક ઉડતાં અને ભ્રમિત વિચારનાં માળાપો પોતાની કન્યાઓને ઇંગ્લેન્ડ લણાવી મેટ્રીક અને બી. એ. પાસ કરાવવામાં ખાસ લક્ષ આપે છે. કન્યા ધાર્મિક અને વ્યવહારીક કેળવણીનો ખરો શ્રેદ બાણ્યો ભૂલી જઈ ટાપટીપ, ફેશન, આડંબર અને મિથ્યાભિમાનના તાનમાં તણાઈ જઈ અવળે રસ્તે ચઢી બાયછે. સ્વછંદી અને સ્વતંત્ર બની હરવા ફરવાની, ખાવા પીવાની અને પહેરવા ઓઢવાની ખર્ચાળ ઉડાઉ અને અછાજતી ટેવને આધિન થઈ જઈ મનફર બની માબાપ,

સાસરીઆ, અને ધણીની આમન્યાને કોરે કરી મન ફાવતું કરે છે. તેમના સંસાર વ્યવહારમાં આવી પડતાં અનેક સંકટો, સુવાવડની મુશીબતો, મંદવાડો, મરણાદીક પ્રસંગો, ટાણુ ટચકાનાં કારજ પ્રસંગો અને આચિંતી આવતી વિપત્તિઓના વખતે તેમને શાળામાં અપાતું જોડોફી, હીસ્ટરી, જોમેટ્રી, ઑલજીબ્રા અને સંગીત વિદ્યાનું શિક્ષણ કાંઈ કામમાં આવતું નથી, તથા વિપત્તિઓને કોરે નહિ કરતાં અતિશય ગભરાટ. અતડાપણું અને મિથ્યાભિમાન વધારી એવડું દુઃખ ઉત્પન્ન કરે છે. શાળાનું પોપટીયું શિક્ષણ સંસાર વ્યવહારની ખામીઓના અદ્ભુત ગાળા ઉત્પન્ન કરે છે; અને છેવટે સુધારાના કાળા લાળા આમાન્યા પર ઘસાવી ધર્મ અને નીતિનો છુટાવે છે. પોપટીયું શિક્ષણ કોણ જાણે શા કામમાં આવશે ? તે શિક્ષણથી કેવી રીતે પોતાનો સંસાર સુખમય કરી શકાશે તે વાત અર્ધદગ્ધ સુધારકોના મગજમાં ઠસતી નથી; એ પણ એક ભૂંગળ વિનાની ભવાઈ છે સુધરેલા જમાનાની નવાઈ છે. કેટલાક લોકો પોતાની સ્ત્રીઓને અને કન્યાઓને ઇંગ્લેન્ડ ઢબના પોષાક પહેરાવીને રાજ થાય છે, કેટલાક લલાટેથી કુમકુમને ચાંદલો કાઢી નંખાવી રાજ થાય છે, કેટલાક લાજ કાઢવી કાઢી નંખાવીને રાજ થાય છે, કેટલાક આમન્યા તોડાવી પોતાની સાથે સ્ત્રીઓને ખાગ ખગીઆ, નાટકશાળા, સભા અને જાહેર મંડળોમાં લઈ જઈને રાજ થાય છે, કેટલાક ખીસ્કુટ, પાંઉ અને કેંક બનાવરાવીને રાજ થાય છે; કેટલાક ફીડલો હારમોનીયમ અને સતાર શીખવાડીને રાજ થાય છે, અને

[अथ ३ नं०.] रमणिकुमार भास्कर देवदेवः—“आ दृष्टा रासरी दृष्टा था.” [अथ ३ नं०.]

કેટલાક તેમને મન ગમતી છુટ આપી લાવણ કરાવવામાં રાજ થાય છે. આ છુટનું સ્વતંત્રતાનું અને સુધારાનું પરિણામ દિવસે દિવસે વિપરીત આવતું જાય છે. સ્ત્રીઓ સ્વામીને નોકર ગણતી જાય છે; અને સ્વછંદી બની અનાચારના રસ્તે છલોક ચઢતી જાય છે. પવિત્ર પ્રેમના પુરાણા સંસ્કારોને હૃદયમાંથી ઉખેડતી જાય છે, અને ઉડાઉ બની સંસારને કંગાલ અને દુઃખમય બનાવી પોતે દુઃખી થાય છે અને બીજાને દુઃખી કરે છે.”

“આ પત્રકારની ગ્રીકાને હાલની તમારી સ્થિતિ ખરેખર નજાતી આવે છે. હાથે કરી દુઃખી ન થાઓ; કાંક આર્યધર્મનું અને આર્યભૂમિનું અભિમાન મગજમાં રાખતાં શીખો.”

“અરે માસ્તર, તમારી આ ફીલોસોફીનું લેકચર મારે કાંઈ કામનું નથી.”

“ત્યારે તને શતકોટી ધિક્કાર ફીટકાર ફીટકાર છે !”

“પણ મારી ચીઠીનો શો જવાબ આપો છો !”

“તારા નામ પર થુ !”

“અરે થુ કહે તે કાંઈ ચાલે ?”

“ઓ દુષ્ટા તું મારું મકાન છોડી એકદમ ચાલી જા. !”

“અરે આ રમણીની આશા તુંમ કરો !”

“અરે તું રમણી કે રાક્ષસી ? ચાલ એકદમ દૂર થા. નહિ તો આ ડંડાથી તારી આશા તુંમ કરીશ !”

“અરે માસ્તર છુલકો કે મારો, પણ મને તો ઠારો !”

“ઓ દુષ્ટા રાક્ષસી દૂર થા.” (ચિત્ર ત્રીભુ.)

* * * *

“ શીદ શરમાવો શીદ ગજરાવો દિલદાર દયા દિલ લાવો,
 દૂર દૂર થાવો, મુખ છુપાવો ભણી ગણી શીદ જાત ઝળાવો;
 જાતલડી મારી પ્રેમ વિરહે કરમાણી,
 રાતલડી નાંખે નયન નિસાસા તાણી:
 નીતિ વિચારો પતિવ્રત ધારો, ધર્મે શરીર સુહાવો;
 શીદ અકળાવો રસ રેલાવો નમણી રમણી ન મુંઝાવો:-● ”

“ ચાલ ચાલ કુલટા એકદમ અહિંથી દૂર થા. ભણી-
 ગણીને ધંધો તો આવો શીખી ને ? ”

* * * *

“ રમણી નહિ તે રાક્ષસી જે ભિતર વિષ ભરપુર છે,
 રમણી નહિ તે રાક્ષસી જે વિષયમાં ચકચૂર છે:
 રમણી નહિ તે રાક્ષસી પ્રભુતા તણું જ્યાં પર છે.
 રમણી નહિ તે રાક્ષસી ખમણી અધે મશહૂર છે.
 રમણી નહિ તે રાક્ષસી જે અશુદ્ધ ઉર અપાર છે,
 રમણી નહિ તે રાક્ષસી એળે ગયો અવતાર છે:
 રમણી નહિ તે રાક્ષસી કુળમાં કલંકીત જે જરી,
 રમણી નહિ તે રાક્ષસી કે કાળા મોંની કૂતરી.
 રમણી નહિ તે રાક્ષસી અહુ ડોળ અગલીનો ધરે,
 રમણી નહિ તે રાક્ષસી નથી ખલકમાં ખપની ખરે:
 રમણી નહિ તે રાક્ષસી રિતિ કે નીતિ નથી જાણતી,
 રમણી નહિ તે રાક્ષસી પર ઉપર પ્રીતિ આણતી.
 રમણી નહિ તે રાક્ષસી ભવમાં ભટકતી જે ફરે,
 રમણી નહિ તે રાક્ષસી જે મલીનતા હૃદયે ધરે;

રમણી નહિ તે રાક્ષસી શુભ શીખ જે નવ સાંભળે,
 રમણી નહિ તે રાક્ષસી જે અવર સુખે અંતર બળે.
 રમણી નહિ તે રાક્ષસી બહુ ઠાઠ ગવાનો કરે,
 રમણી નહિ તે રાક્ષસી જે વણ વિચાર્યું આચરે;
 રમણી નહિ તે રાક્ષસી ધિઃકાર શંકર કહે અરે,
 રમણી નહિ તે રાક્ષસી જીવ્યું બળ્યું જગમાં ખરે, ”

શંકરલાલ-ચંદ્રલાલ.

માસ્તર રમણીકલાલનું નરસિંહ સ્વરૂપ દેખી કેસર ભય
 પામી, મનમાં લજવાણી, ગભરાણી અને વીલી પડી અને ઢીલે
 પગે દ્વાદર પરથી નીચે ઉતરી તેણે રસ્તો માપ્યો. માસ્તર ક્રાંતી
 આંખે કંપાયમાન થતા તેના ભણી કોધાયમાન દૃષ્ટિથી તાકી
 રહ્યા. માસ્તરના મુખમાંથી ધિઃકાર ભર્યા ઉદ્ગાર નીકળી પડ્યા;
 અરે આતે “ રમણી કે રાક્ષસી ? ”

પ્રકરણ ૪ થું.

ઉછરતું ફુલ કે ભાવિની ભૂલ ?

દોહરો.

નયન મળે ત્યાં મન હળે, મન હળતાં તન ભય;
તાણે તન મન નયનનો, પટકળ પ્રેમ વણાય.

આંસુનું ઉલટી આવતું ક્યાંથી થાય છે, નેત્રમાં ચિનગારીઓ
કોણ દર્શાવે છે, અને એકદમ ઓચિંતુ અંગ (શરીર) કેમ ચમકી
ઉઠે છે ? રસ રંગથી (રોમાંચ) રૂંવાંને કોણ ચલાવે છે ? હકાર
અને અકાર એ અંકના સંગમથી જે શબ્દ થાય છે તે શું ?
નિસાસાનો પ્રકાશ ક્યાં ક્યાં લગી દોડે છે ? અર્થાત્ પ્રેમના
આનંદ મમને લીધે ઉપજેલી ઉદાસીના તક્ષાવતને કોઈ ચતુરજ
પિછાની શકે છે !!

પ્રેમમાં ભાગ ભૂપાળથી નવ પડે, પ્રેમનું દાણ નવ લેજ દાણી;
પ્રેમ વેચાય ના ચોક ચોટા વિષે, પ્રેમ નવ તસ્કરો લેજ તાણી.
પ્રેમ પ્રજળે નહિ પ્રગટ પાવક વિષે, પ્રેમ પલળે નહિ હોય પાણી;
પ્રેમ જ્યાં હોય ત્યાં નિયમ પણ નવ રહે, પ્રેમને ના શકે પહોંચી વાણી.

સૂર્ય અને ચંદ્રમાનાં કિરણો જ્યાં પ્રકાશતાં નથી છતાં
આઠે પહોર અજવાળું રહે છે, જ્યાં ભેગ અને ભોગ નથી પણ
જેની અદૌકિક કળા છે, જ્યાં સુખ અને શોક નથી તેમ ત્રણે

લોકથી ન્યારો છે, જેના પ્રમાણને વેદ તથા પુરાણો પણ બાંધ કરતાં નથી તેને બાણવાળા જે કોઈ હશે તેજ બાણશે; અર્થાત્ એજ રિતિએ આકાશમાં અને ધરતીમાં પણ નથી એવા અગ-
મ્ય અધવચના પ્રદેશમાં પ્રેમનો અખાડો છે.

* * * *

“ પ્રેમનો ખાસો પીછએજ,

કોણ પીતાં ધરાયું લાલ.....પ્રેમનોં

આધી આધી ને સગગા રહી ઉપાધીઓ,

નેહને તીરે છુટાવીએજ.....કોણં

પીવું પીવું ને પડી ઉડીને પીવું,

પીતાં પરપદ પામીએજ.....કોણં

ગન્મી છરીને સુખ શામાં નિહાળો,

નેહ વિના દેહ શીદ સીજએજ...કોણં

મારું ને તારું તજ પ્રેમનુંજ ગાવું,

તાને ચડી રસ ઝીલીએજ...કોણં

નેમ ત્યાં બેઠ ને બેઠ ત્યાં જમાયા,

પ્રેમને નિશે બેઠ ટાળીએજ...કોણં

ક્યાંથી પીવું ને શાથી પીવું સું પીવું,

પીધું સદાય આ પ્રાણીએજ...કોણં

પોતે પીનાર અને પાનાર પોતે,

પોતે પીવાનું થઈ પુજીએજ...કોણં ” પ્રેમજીવન.

“ ભાણી, Greater love hath no man than this,
that a man lay down his life for his friends.
જ્યોતિમાં મુગ્ધ પતંગના પ્રમાણે નિઃશબ્દ પ્રેમની આગમાં પ્રાણ

વિસર્જન કરવું એજ પ્રેમનો ધર્મ છે. પ્રેમવેદી ઉપર આત્મહુતિ આપવી, સ્વાર્થનું બળિદાન આપવું એજ પ્રેમનું પરમ તત્વ છે.”

“કુંદન ખડેન એમ જોતાં તો પ્રેમ એ સ્વર્ગની સુંદર ભાષા છે. દેવતાઓજ તે જાણે છે, અને સમજે છે. જ્ઞાનના પ્રતાપથી સૂર્ય રશ્મિના સૂક્ષ્મ ભેદ સમજવા એ શક્ય છે; પણ પ્રેમનું રહસ્ય સમજવું એ અશક્ય છે.”

“ભાભી સાધુ માણસો તેના રસમાં વીલીન થઈ જાય છે. કવિઓ તેના માધુર્યમાં મસ્ત થાય છે. ધન્ય છે તે ચિત્રકારને કે જેણે આત્મપોથીના હૃદયપત્રમાં આ વિચિત્ર ભાવ ચિતર્યા છે.”

“ખડેન, જ્ઞાન આત્માનું રૂપ છે, પ્રેમ આત્માની સુગંધ છે, જ્ઞાન સ્વર્ગનો પ્રકાશ છે, પ્રેમ સ્વર્ગની સોપાન છે. જ્ઞાન માર્ગ દેખાડનાર છે, પ્રેમ માર્ગ છે, જ્ઞાન અન્ન છે, પ્રેમ રસ છે, જ્ઞાન પશુવ છે અને પ્રેમ પુષ્પ છે.”

“ભાભી સૌહર્ય પ્રીતિનો પિતા છે. પ્રીતિ ભક્તિની કન્યા છે; આખા પ્રીતિની મોટી ખડેન છે. Hope love's elder sister વિચાર પ્રીતિની સખી છે. પ્રેમ અભેદનો દરવાજો છે. પ્રેમકુટમાં પ્રવેશ કરી અભેદ નગર જોઈ શકાય છે. હૃદયબિંદુમાં પ્રેમ-સિંધુનો આભાસ દેખાશે. સિંધુ અને બિંદુની ઐક્યતાનું તાત્પર્ય પ્રીતિના કુંડમાંથીજ મળે છે. કેમકે:-

* * * *

ગઝલ.

“પ્રીતિનો કુંડ પ્રેમીના દીપે છે દિલની માંહી,
ઉભરાયે અમીટજિથી વૃષા આભાસ ના કર્યાંહ;

સજીવન પ્રેમનાં ઝરણો સજીવન નેત્રનાં કિરણો,
 ભમે ત્યાં લાવનાં હરણો તીરે તેની મદા ત્યાંહી.
 ધણા પ્રેમી બની નેમી, સમાધી ત્યાં સગવે છે,
 જીગર જોરે ગગવે છે ધરીને ધ્યાનની માંહી;
 વિના પ્રેમી બને નહેમી જતાં જાગ્યાં પડે દષ્ટે,
 કરમહિણા મરે કળે અંતરમાં અમુઝાઈ.
 ધણા શિષ્યો બની સેવે, જાળે પ્રેમ મંદિરે,
 અજાન સોટો પડે શીરે મૂકે દોટો મથે નાહી.
 કૃપા કા દિન ફળે કાને મરે માથાં ફૂટી છોને,
 શંકર સાધો એ સંતોને પુરે આશા કદિ ક્યાંઈ. ”

શંકરલાલ-ચંદ્રમાલુ.

“ જહેન જેમ પાણીના ટીંપામાં ઇંદ્ર ધનુષ્ય રહેલું છે;
 પણુ એ સૂર્ય કિરણથી બને છે, સૂર્ય કિરણનીજ એક જુદી
 અવસ્થા માત્ર છે; તેમ પ્રેમસ્થાન માનવ હૃદય છે. બાપ, મા,
 ભાઈ, જહેન, સ્વામી, સ્ત્રી, પુત્ર, કન્યા વગેરે પ્રત્યેનો પ્રેમ એ-
 માંથીજ નીપજે છે. એનીજ અવસ્થા માત્ર છે. જેમ સૂર્ય
 કિરણ સમઘા થઈને ઇંદ્ર ધનુષ્યમાં શોભે છે, તેમ માનવ હૃદય
 પ્રતિ કૃતિ થઈ વાત્સલ્યાદિ વિવિધ રંગમાં શોભે છે. ”

“ ભાભી બહુરૂપી પક્ષીઓ સવારમાં લીલો, સાંજે રાતો
 વગેરે રંગો ધારણ કરે છે, તેમ લીલા સમય ભગવાનજ કદી
 સ્નેહમયી માની અંદર આપણને સ્નેહ ચુંબનથી તણાવે છે,
 વળી કદી બાળપણમાં જહેનની અંદર રહીને આપણી સાથે
 રમે છે; તેનોજ પ્રેમ શાન્ત, દાસ્ય, સખ્ય, વાત્સલ્ય અને મધુર

આકારથી આત્માની રંગભૂમિ પર નિરંતર નાના પ્રકારના વેષ ભજવે છે.”

“કુંદન ખંડેન જીવનનો પ્રેમ તે પ્રેમ જલ્દીનો એક એક પરપોટો છે. જેમ નિષ્પ્રભ વસ્તુ તેજોમય સૂર્યથી પ્રકાશ પ્રાપ્ત કરે છે, ને પ્રકાશિત થાય છે તેમ શુષ્ક નિસ્તેજ જીવન પ્રેમ-રશ્મિ દ્વારા પોતાનું પ્રાણ રાખ્ય પ્રાપ્ત કરે છે અને ધન્ય તથા સફળ થાય છે. વાછડાની તરફ ગાયનું આરડવું એ પ્રેમનો જ કંઈ સ્વર સંભળાય છે. બાળકના પ્રત્યે માની શુચી સ્મિત દષ્ટિ તે પ્રેમનું જ દર્શન છે.”

“લાલી પ્રેમ સમુદ્રમાં ખરેખર અગણિત મણિમુક્તા રહેલા છે. છત્રપતિ રાજાનું ધન જો ક્યાંઈ પણ મળવું સંભવે તો તે હૃદયરૂપી રત્નાકરના ઊંડાણમાંથી મળે તેમ છે. રૂપુ સોનું આ સંસારિક ધન છે, પ્રેમ એ સ્વર્ગીય ધન છે. પ્રેમ અમૂલ્ય નીધિ છે. પૈસાને બદલે એ મળી શકતું નથી. આ દુનિયાની પ્રજા પ્રજાપતિને ધન રત્નાકર આપે છે. સ્વર્ગની પ્રજા હૃદયનાથને પ્રેમનો કર આપે છે. સ્વર્ગરાજામાં જે પ્રજા જેટલી સત્તા ભોગવે છે તેને જેટલો વધારે પ્રેમનો કર આપવો પડે છે, એને માટે જે જેટલું આપે છે તેને તેટલું મળે છે. પહેલેથી જેની પાસે આ ધન ઓછું હોય છે, તે ધન આપતાં આપતાં જ ધન-વાન થઈ જાય છે. પ્રેમ ધનનું વધારેપાણું એ છે કે એ જેટલું આપવામાં આવે તેટલું હજારે હજારે વધે છે.”

“કુંદન ખંડેન પ્રેમનું રાખ્ય સર્વદા વસંતવાળું છે. શરદ પુનમના જેવું છે. નિરંતર યૌવનવાળું અને સર્વદા નવા દેશ-

વાળુ છે. પ્રેમના ખજારમાં જુની વસ્તુ મળતી નથી. જુની વસ્તુ સંસારની દુકાનમાંજ મળે છે. પ્રેમની આંખે પ્રિય વસ્તુ નિરંતર નવો આનંદનો ઝરો છે. એનું માધુર્ય નિત્ય નવું નવું થાય છે. પ્રેમની આંખની આગળ એનું રૂપ જતું રહેતું નથી. એનું સૌંદર્ય જુનું થતું નથી. આપણે જગતને જે આંખે જોઈએ છીએ, તેને પ્રેમી તે આંખથી તે ભાવથી જોતો નથી. તેની આંખે જગત અતિ સુશોભિત મનોહર છે. પ્રેમની આંખ કદરૂપામાં પણ છુપી સૌંદર્ય રેખા જુએ છે. પ્રેમ જુદાપણાનો નાશ કરે છે. પ્રેમ ભેદભેદ દૂર કરે છે. ”

“ ભાલી પ્રેમ ખીજું કાંઈ રહ્યો નથી. ખીજું કાંઈ ઇચ્છ્યો નથી. કેવળજેને હૃદય અર્પણ કર્યું છે તેનેજ રહાય છે. જેણે હૃદયને ચોરી લીધું છે તેનીજ જોડે પ્રેમની પાસે સર્વ કરતાં સુખપ્રદ અને મધુમય છે. જેને છોડીને જવાને પગલાં ઉપડતાં નથી તેના સંગ વિના શી રીતે જીવન શાન્ત થાય ? તેના સહવાસથી નર્ક એક સ્વર્ગ સમાન થાય છે અને તેના વિયોગથી સ્વર્ગ નર્કથી પણ નઠારૂં અને અકારૂં થાય છે. જે પ્રિય વસ્તુની જોડે મેળવે છે તેજ સુખ શાન્તિ અમૃત અને જીવન છે. તેનાથી જે જુદો પડે છે તેજ અસુખ અશાન્તિ ઝેર અને મૃત્યુ છે. અરે હાય મારો હીરો ક્યાં ? મારો મણિ ક્યાં ? હરે, હરે, હરે, હરે, !”

કહી ધડીમ લઈને કુંદન જોતજોતામાં એકદમ મૂર્છાવશ થઈ ગઈ. તેની ભાલી ગભરાઈ અને એકદમ પાણી લાવી તેના મુખ પર છાંટવા લાગી. થોડી થોડી વારે પવન પણ નાંખવા લાગી. આ પ્રમાણે કેટલીક વાર સારવાર કર્યા પછી કુંદનને ધીમે ધીમે

જાગ્રતી આવવા લાગી. કુંદનના મોં પર ગોઢાવરી હાથ ફેરવવા લાગી. હાથના ધીમા, ઠંડા અને મધુર સ્પર્શથી કુંદનની મૂછો જતી રહી. કુંદન બેઠી થઈ અને વિસ્મયતાથી ભાભીનો ઉપકાર માનતી નીચે પ્રમાણે હૃદય ગાન ગાવા લાગી:-

* * * *

ગઝલ.

“ જપીને પ્રેમ મંત્રોથી જગાડયું મેં શું આ આજે,
છતાં જીવું નવું એવું જગાડયું મેં શું આ આજે ?
રસીલુ આ નજર ઉભુ અદાથી નાચતું રંગે,
જહાં દેખુ તહાં રાત્રુ જગાડયું મેં શું આ આજે ?
બકુ છું સ્વપ્નામાં કે હું બૂલી છું ભાન જોયાથી,
સ્મૃતિ છે એજ સુરતની જગાડયું મેં શું આ આજે ?
નથી ડરતી નથી ખડીતી રહી તુજ રંગમાં રાત્રી,
ભર્યા અંગો છે આનંદે જગાડયું મેં શું આ આજે ?
રહ્યું છાદ બધે અંગે સદા રસ પૂર્ણ રહીઆળું,
સદા સુખ સાર ભર ખ્યાલ જગાડયું મેં શું આ આજે ?
જુદી ચાતાં હૃદય લાગ્યું નિવા તિરછી રસીલાથી,
અનામી નાથ હર તારૂં જગાડયું મેં શું આ આજે ?

આત્મનિમજ્જન.

“ કુંદન ખડેન, આવો પરિતાપ ક્યાં સુધી કર્યા કરજો ?
જે નશીબમાં હશે તેજ થશે. એટલું યાદ રાખવું કે જે પોતાને
માટે કાંઈ રાખવા ઇચ્છે છે તે શૂન્યજ મેળવે છે. જે પોતાને
માટે કાંઈ પણ રાખવા ઇચ્છતા નથી તે અનંત ફળ મેળવે છે.
જે મોટો ગુરૂ થવા ઇચ્છે છે તે નાનો હલકો થાય છે અને

જે નાનો થઈ શકે છે તેજ મોટો થાય છે, પ્રેમનો આવેજ મહિમા છે.”

“ ભાભી પ્રેમ નિઃસ્વાર્થ છે. પ્રેમમાં સ્વાર્થપરાયણતા લેશ માત્ર નથી. તે એક બીજાને આપવા ચાહે છે, બીજાની પાસેથી કંઈ લેવા ઇચ્છતો નથી. પ્રેમ પોતાનું બધું બીજાને આપીને સુખી થાય છે, પ્રેમ પ્રેમના સિવાય બીજી કંઈ પણ આશા રાખતો નથી, એટલુંજ નહિ પણ પ્રેમને બદલે અપ્રેમ, સુખને બદલે દુઃખ પામ્યા છતાં પણ તેનો અનુરાગ એછો થતો નથી:-

“ હાડ જલે હૈયા જલે જંગલ ખી જલ જાય,

પાપી જ્યા ના જલે જસમેં હાય સમાય. ” લોકકથાનક

“ કુંદન ખેન કુંદન ખેન ખાપુજ પધર્યા. ”

“ હેં કોણ ખારુ ? ક્યાં છે ? ”

“ એ નીચે આવ્યા ચાલો. ”

“ કુંદન થરથરતી થરથરતી કાંપતી કાંપતી આંકળી ફાંફળી ગલરાતી નીચે ગઈ. પરસાળમાં મામા મામીમણિલક્ષ્મી વગેરે આખું કુટુંબ આ વખતે એકઠું થઈ ગયું. કુંદન ધીમે ધીમે લપાતી લપાતી મણિલક્ષ્મીની સાંડમાં ભરાણી ! થોડીક વાર સુધી કાંક ચુપકી પથરાઈ, છેવટે મામાએ ચુપકી તોડી રાયજીને ઉડાડવા માંડ્યા ને રાયજીએ પણ મામાને ઉધડા લેવા માંડ્યા.

“ બાઓ બાઓ અમીષર તમારામાં કાંઈ અક્ષલજ નથી. ”

“ હું ક્યાં કહું છું કે મારામાં અક્ષલ છે ? ”

“ શું મારા ભાઈ આટલા દિવસથી મા દીકરી અહિં આવ્યાં છે; પણ તમે એકે કાગળ લખી બબર ન આપી. હું-

તો તેમની તપાસ કરી કરીને મરી ગયો ! ”

“ એ રાયજી તમે જો તપાસ રાખી હોત તો તે અહિં આવવાજ ન પામત. ”

“ એટલે હું શું આખો દિવસ તેમના હાથ ગાલી ઘરમાં બેસી રહું ? ”

“ ના, હાત મારી તેમને બહાર તગેડી મૂકો. ”

“ એટલે મેં શું તેમને કાઢી મૂક્યાં છે એમ તમે કહેવા માગો છો ? ”

“ ના, એ મૂળે છે; કે એકદમ વગર પૂછેગાં પહેરેદ દગડે અહિં મુઘી ચાલી આવ્યાં. ”

“ હીક હવે જે થયું તે થયું; હવે કાંઈ ના થયું એમ કાચ તેમ નથી. દયો આજ સાંજની મેલમાં તેમને મારી સાથે રવાના કરો ! ”

“ બહુ સારૂ આ રહ્યાં એ ! આવે તો તેમને લઈ જાએ ! ”

“ લે કુંદન ચાલ તું તૈયાર થઈ જા. ”

“ પછી કુંદનને કરવી છે શું ? ”

“ અરે ઘેડી મારી સાથે અમદાવાદ ચાલ; ઘરમાં તારા વિના કોઈ ખાતાં નથી. ”

“ એ કુંદન વગર તમને ધાન ગળે નથી ઉતરતું ! ”

“ તો મારી દીકરી તું સમજેછે નેશું કામ ગાંડી થાયછે ? ”

“ અરે પિતાજી હું તો એમ કહું છું કે તમને કુંદન વગર ધાન ગળે ઉતરતું નથી. ! ”

“ હા બેટા તેમજ છે જોને ! ”

“ અરે શું પથરા જોને ! એ પિતાજી કુંદન એટલે નાણાંની થેલીયો, કન્યા ધનની કોથળીઓ વગર તમને ખાવું ભાવતું નથી સમજ્યા ? ”

“ હવે આ લોગ જીઓને ? આ દુઃખ કોને કહેવું ? ”

“ એ પિતાજી શરમાઓ, શરમાઓ ! પેટવરામાંથી પુન્ય-વરો માને એવાં મોસાળીઆંની ખાતર પણ કાંક શરમાઓ. ”

“ અરરર જ્યાં દીકરીઓને ભણતર ભણાવું ત્યાં આવાજ ભવાડા થાય છે ! ”

જ્યાં સુધી આર્યકન્યાઓને કેળવણીથી દૂર રાખવામાં આવે છે ત્યાં સુધીજ તે ઝિચારી તમારા જેવા પાપીઓના હાથે કુટાય છે ! ”

“ લે હવે તારી લાયરી જવા દઈ મારી સાથે આવવાને મા દીકરી તૈયાર થાઓ. ”

“ કુંદનને અમદાવાદ લઈને તમારે કરવું છે શું ? કુંદન છો અહિં રહી, ચાલો હું તમારી સાથે આવું છું. ”

“ તમે ખંને જણાં ચાલો. ”

“ ના પિતાજી હું તો નહિ આવું. ”

“ લે લે હવે રાખ, તારી છોકરવાદી જવા દે. ”

“ એટલે તમારે મને અમદાવાદ લઈ જઈને વંટાવવી છે કે શું ? પિતાજી તમે નિશ્ચય ભણુજો કે આ કુંદન હવે વધારે વખત નહિ જીવે. હું ધાડું છું કે તમે મારા પિતા નથી પણ પરભવના પિતા રૂપે શત્રુ છો. ચાર કન્યાઓને ખાધી હવે તો ધરાઓ ? કાંક તો આમન્યા રાખો ? કન્યા ધનથી કોણ ધનવાન

જ્યું છે તેતો વિચારો ? પુત્રીને પેસે ગાયની માલ છે ! ! ”

“ જો તું જેમ કહીશ તેમ કરીશ; પણ એકવાર તું મારી સાથે અમદાવાદ ચાલ.”

“ હું ત્યાં ગયું એટલે તરતજ તમારું ધારું થાય; પણ હું કદાપી કાળે અમદાવાદ આવવાની નથી તે નથીજ.”

“ અરે તારા શા ભાર છે ? જ્યાં મુઘી હું માથમાં રહું ત્યાં મુઘી તું ચઢ્યું ચઢ્યું બોલે છે કેમ ? બંને માં દીકરીના ચોટલા ઝાલીને હું તમને લઈ જઈશ સમજ્યાં ? ”

“ એ રાજી હવે ઝાડું બોલો નહિ ! ”

“ એટલે તમે મને શું કરશો ? ”

“ એ હવે એટલામાંજ સમજી જાઓ, અને ઝંઝામાના જેમ આંખા તેમ રસ્તો માપી જાઓ, નહિ તો....”

“ નહિ તો તમે કરશો શું ? હું તમે મને કરશો શું ? હું મારાં માણસોને વાસ્તે ફાવે તેમ કરવાને સુખત્યાર છું ! ”

“ અરે રાજી એ સુખત્યારી તમારા ઘરમાં ચાલે ? અમારા ઘરમાં તમારું કાંઈ ન વળે ! ”

“ અરે તમે એકદમ માનં માણસોને મોકલો છે. કે નહિ ? બોલો એકદમ મોકલો છો કે નહિ ? અમીષજી પ્રમજી જાઓ; નહિ તો જોવા જેવી થશે ? ”

“ એ રાજી અનમાં રહો, નહિ તો લાખ ટકની આખડ પળમાં ધુળ થશે ! ”

“ તમે મને કરશો શું ? ”

“ એ કાંઈ તમારા ડોળા વેચીને મને નહિ કરીને

સમજ્યા ? સાસરામાં તો જમાઈ ને ફેલરા બે બરાબર. જો ફેલસાથી હસીએ તો જમાઈથી હસીએ.”

“એ મારા મહેરબાન જ્યાં ફેલતૂ હડકાયું થઈને કરડે તો જાન લે સમજ્યા ?”

“એ ફેલતૂ બે જરા હડકાયું થાય તો તરતજ મોટી ડાંગે; લઈને તેની કેડે તેમની નાંખી તેને મસાણુ પહોંચતું કરી દબાવે સમજ્યા કાહેબ ?”

“એટલે તમે મને મારશો શું ?”

“એ અમે તમને શું કામ મારીએ ? મારનાર હજાર હાથવાળો ધણી હાજર છે; આતો જમાઈ ! બે જરા વાંકે; આલે અને રીતની તથા કુળાચારની બહાર જાય તો તેને થાંભલે બાંધી જરા બરડા ખંખેરીએ તેનું શાસ્ત્રમાં પાપ નથી ?”

“એમ કે જમાઈને મારવામાં પાપ નથી ?”

“ના, ન કરવાનાં કામ બે જમાઈ કરે તો તેને મારીને પાપ બાંધીએ તે પાપ ન કહેવાય પણ શીખામણુની છાપ આપી કહેવાય.”

“એ અમારા સસરા તો ઘણા કાઠ્યા હતા; પણ તમે આવા કેમ નીકળ્યા ?”

“હું કરીએ જ્યારે બનેલી બહાદુર નીકળે ત્યારે સાળાને કહાંકર થઈજ થડે.”

“એ હું તમને કહાંકર નથી કહેતો ?”

“ત્યારે હું પણ લખનેડ્યાં કહું છું. હું ખંખેલારે જમાઈની વાત કહું છું. તમને તો હું મોટા પુરંકર કેવ માહું છું !”

“ માટેજ તમે માફ કહ્યું કરો છો કેમ ? ”

“ તમારે તો દીકરીઓનાં કાળજાં ખાવાં છે; તે અમારાથી કેમ ખાવા દેવાય ? ”

“ અમે દીકરીઓનાં કાળજાં ખાનારા કેમ ? ”

“ ત્યારે તમારે શું કામ આટલી બધી વિવાહ સાફ ખેંચતાણુ કરવી પડે છે ? જેમ થતું આવ્યું હોય એમ થવા દો ! કંકુની કન્યા આપી પગે લાગીને હાથ ખંખેરી નાખો ? શા સાફ આટલી બધી ઉપાધી વહોરો છો ? ”

“ પણ તમે મારા કામમાં આડે આવનાર કોણ છો ? ”

“ કોણ છો એજ હું તમને બતાવવા માગુ છું ! રાયજી ત્રાલો એકદમ તમે મારા મકાનમાંથી દૂર થાઓ ! કુંદન અને જહેન મણિલક્ષ્મી તમારે ઘેર હવેથી નહિ આવે ! જાઓ હવે તમારાથી થાય તે કરી લ્યો. ”

“ એમ કે ? ”

“ હા એમ. ”

“ અરે એમ એમ ? ”

“ હા, હા એમ. ”

“ અરે એમ ? ”

“ હા એમ. જાઓ તમારાથી થાય તેમ કરી નાંખજો. જાઓ મારી બાણેજ કુંદનનું વેવિશાળ હું મારે હાથે કરીશ અને તે પણ તમારા રાજનગરમાં આવીને કરીશ સમજ્યા ? ”

“ અરે તમે શું કરશો ઢેખાળા ! તમારું જડણુ તોડી નાંખીશ. ”

“ અરે રંગ છે રાયજી રંગ છે તમને ! ”

“ પિતાજી તમારું ઘડપણ ક્યાં ગયું ! ? તમારાં વસ્ત્ર અધાંએ પાણીમાં ગયાં ! ”

આ પ્રમાણે ધમાધમ ઘણી વધી ગઈ; ગરમાગરમ તકરાર ચાલી રહી; સાળો અનેવી બંને જણા ખરા રૂપમાં આવી ગયા; કાંધર વિલિયમ પુરુષોત્તમરાયજી પણ હમ મારી મિત્ત-સમાં ફૂટી રહ્યા. કુંદન પણ આવેશમાં આવી જેમ આવે તેન કઠોર શબ્દોમાં પિતાને ઉપદેશ આપવા લાગી; મણિલક્ષ્મી પણ તીણાં અને ઝીણાં મહેણાંટુણાંને ડોસા પર વરસાદ વરસાવવા લાગી; આડોશીપાડોશી બધાં ભેગાં થઈ ગયાં, અને વાતનું સ્વરૂપ વિપરીત થઈ એક જખરા જંગ રૂપે વધી ગયું. મામા પણ હાથથી જતા રહ્યા, અને અનેવીની ગરદન પકડી ઘર બહાર કાઢવા તૈયાર થઈ ગયા.

“ બેન શાણી, જોયું ડોસાનું પાણી, ઘડપણમાં ડોસી આણી, બચ્ચાનું કરી ધુળધાણી, મોજમઝા માણી ! એજ એનું ડહાપણ અને એજ એનું ઘડપણ ! ”

“ અલી જયા, બચ્ચું એ ડહાપણ, પોતાની ગરજ સારી, ગરીબ દીકરીને મુકકો મારી, મુંગે મોંઢે કુવામાં ઉતારી દુનિયામાં ડહાપણ દેખાડનાર ડોસાના ડહાપણમાં દવ લાગો, દવ લાગો, લાહ લાગો. ”

“ હાય હાયરે બાપ, રોજ બલે લૂપુ બવાય પણ કન્યાનો કન્યાકાળ કેમ જવા દેવાય ? ”

“ દીકરી જેનીરે મેઢી જાય, કન્યાકાળ એનારે એને જાય
 પિતા તેનો નિશ્ચિ નરકે જાય જગતમાં ચિત્તરે ચિત્ત કહેવાય !
 બેડી છેડી અછી થાય, ધરની રોટગી કુતરા ખાય;
 ગાળીનાં પાણી સૂકાય, ઠેર ઠેર ધૂ ધૂ સૂ ધૂ થાય !
 કન્યાકાળ દીકરીનો સચવાય, જવાહિર ધરેનુંરે જળવાય;
 પિતા તેનો સ્વર્ગે જાય જગતમાં ધન્યરે ધન્ય કહેવાય !
 નહિ અન્યાય એમાં કહેવાય, દીકરી આશીષ દેતી જાય;
 છાણ પડ્યું ગંધાય કોઈ દી વાત ન તેની થાય. ”

“ અલી વિજયા, અચપણના અગિયે રમનારી, ખેલવું.
 ખુંદવું એનાજ ફંદના પ્રલમાં ફરનારી, હંમેશાં હસવું હસવું
 અને હસવુંજ એમ હસવાની હવામાંજ ઉડનારી, નિદોષ ભમ-
 રીને, એક ભણી ગણી દીકરીને, માટીનો લોંઘો મારી મોંઢામાં
 ડુબો મારી, મારી નાંખનાર માનવના જીવતરમાં ધુળ પડો, ધુળ
 પડો; એવા દુરાત્મા છાણના કીટા થઇને સડાજ સડો. ”

“ પણ અલી ચંપા આ રાંક કુંદનનું શું થશે ? હાય હાય
 એ શું કરશે ? કિસ્મતની કોઠીમાં પડી રહેલું રહેશે ? બિચારી
 ઘરડાની ગોઢમાં પડશે અને તેની લાતો ખાઈ ખાઈને જીવતાં
 મુઘી સડશે ! ”

“ આપુ મારા બહાલા આપુ વાટ જ્યારે વેલાને ખાય
 ત્યારે વેલાનું શું થાય ? ”

“ શું થાય ? થાય એજ કે વેલાનું જડામૂળ જાય. ”

“ ઝાડ જ્યારે ફળનેજ ખાય ત્યારે ફળનું શું થાય ? ”

“ એમ થાય ત્યારે ફળનું ફળવું અફળજ થાય. ”

“એમ જળના એવડ જળથીજ ભય તો એવડ જળમાં
કેમજ ભય ?”

“ ન જ ભય, જળને ન જ ચ્હામ ! ”

“ ચંદ્રમા ઘોર અંધારું કરે, વરસાદથી જંતુ તરસે મરે
અને અમૃતમાંથી ઝેર ઝરે ત્યારે ચંદ્રની વરસાદની અને અમૃ-
તની ઈચ્છા કોણ કરે ? કોણ કરે ! ? કોઈ નજ કરે; એમ
જ્યારે માખાપ પોતાનાં બચ્ચાનુંજ ભૂંડુ કરે ત્યારે બચ્ચાં
માખાપ માખાપ શું કરવા કરે ? ન જ કરે પરમેશ્વર એવાં
માખાપનું ભણું ન જ કરે ! ! ”

“ હવે તમારાથી જેટલું કહેવાય તેટલું કહી દેયો, થાય
તેટલું કરી દેયો; પણ મને તેની કોઈ અસર નહિજ થાય ? ”

“ જે કન્યાધન કોઠે કોઠે ખાય તેને કન્યાના દુઃખની
શી અસર થાય ? ”

“ સચ્ચ હવે સમજી જાઓ ! અમારા આડોશીપાડોશી-
નું કહ્યું કોઈ કાને ધરો અને ખાલી જીલમ ન કરો ? જગતમાં
દીકરીના પૈસે કોઈ પંસાવાળા થયા એમ તમે બાણ્યું છે ? કો-
ઈએ કન્યાધનથી કોઈ કાળે સાચું સુખ માણ્યું છે ? માટે તમે
હાથ ધરને દીકરીની દયા લાવો અને તેનો કરેલો વિવાહ ફેાક
કરી કોઈ સારે ઠેકાણે કંકુના હાથ કરી કન્યાને વળાવો. ”

“ જો હું જે કદં છું તે વિચારીનેજ કદં છું. મારા કરવામાં
સર્વદા કન્યાનુંજ હિત સમાવેલું છે. જે લોકો મારી ખુબી
ખરી રીતે જાણતા નથી તે મને નિંદે છે ! ”

“ તમારી ખુબીને સુલામાં નાંખો ! ચોઢે મીઠું મીઠું

બેલી ફેલી ખાનાર ખાપ તમારા કરતાં કસાઈ પણ સારા હશે.”

“ લે કુંદન ચાલ એકદમ ઘરમાંથી બહાર નીકળી મારી આગળ થા, નહિ તો પછી કોઈ કાળેએ મારા ઘરમાં તને નહિ ઘાલું ! ”

“ એની મને ખબરજ છે ! ! ”

“ હું તમને છેલ્લીવાર કહું છું કે તમે મા દીકરી મારી આગળ થાઓ નહિ તો પછી જોવા જેવું થશે, અને કોઈ દિવસ અન્યોઅન્ય મોં જોવાનું નહિ રહે ! ”

“ તમારે મોં જોવાનું રાખવું હોય તો રહે; પણ જ્યારે તમારેજ નથી રાખવું ત્યાં શી રીતે રહેવાનું છે ? ”

“ ત્યારે તમે મા દીકરી નહિજ આવો એમ ને ? ”

“ એ ના, ના, ના, ના, નહિ આવે ! રાયજી હવે તમે પધારો. હું તમને પણ છેવટનું કહી દઉં છું કે તમારી હવે ખુદ્દિ ફરી ગઇ છે; છેલ્લા દિવસમાં તમે હાથે કરીને કોયલા ઘસો છો ! જ્યાં સુધી આ અભિધરના શરીરમાં પ્રાણ છે ત્યાં સુધી તે કુંદનનો વિક્રય નહિજ થવાદે ! અત્યાર સુધીમાં તમે જે છકાપંચા રમ્યા છો તે બલે રમ્યા છો; પણ આ બખતે છકાપંજમાં તમારો કે મારો પ્રાણ જશે તે નક્કી સમજજો. જાઓ તમારા જેવા કુર અને કસાઈ બનેવી હોય તોય શું અને ના હોય તોય શું ? કન્યાવિક્રય કરનારનું મોં જોવાથી ગૌહત્યા જેટલું પાપ થાય છે એ તમે સમજો છો; તો પછી તમારો સંબંધ સાચવી રાખવાથી શું જગતમાં સાફ થશે ? કાંઈ નહિ, માટે જાઓ મારા મકાનમાંથી દૂર જાઓ, આજથી તમારે ને

મારે છેલ્લા રામ રામ છે ! ”

“ બહુ સારૂ ઠીક આ અમે ચાલ્યા; હવે જો અમારામાં રામ હશે તો અમે અમદાવાદ બેઠા બેઠા કુંદનને ઘેર ઘેર બોલાવી લઈશું અને તમારી એકવાર સારી રીતે ખબર લઈશું. ”

“ બહુ સારૂ હવે આબરૂભર પધારી જાઓ ! ”

“ હવે જહાનનમમાં ગયું તમારૂં ઘર અને તમે પણ જહાનનમમાં જાઓ. ”

આ પ્રમાણે કાધર વિલિયમ પુરુષોત્તમરાયજી ગુસ્સો કરી પગ પછાડી રીસાઈ સ્ટેશન લાણી વળ્યા. સર્વ જણાં ગભરાઈ ગયાં અને અચંખામાં પડી એકી ટસે સાળા બનેલી લાણી બેઠી રહ્યાં ! !

“ હાથરે પ્રભુ, હું પાપણી શે ના મરી ગઈ? વિશ્વાધાર મને તારા કદમમાં લઈ લે ! હે ધરતીમાતા આ પામર કન્યાને તમારે બોળે લ્યો ! પાંખી પ્રાણુ આ પંડને તણ પરમાત્મા પાસે તું જા. જીવ, જીવ, જીવ, હવે જીવનને તણ તું પ્રભુના ધામમાં જા ! ! ” કહી કુંદન બેબાકળી બની મૂર્છાવશ થઈ. સર્વ જણાં તેની સરભરામાં રોકાયાં. મામા પણ ગભરાઈ ગયા, અને લમણે હાથ ઢઈ વિચારમાં પડી ગયા. કુંદનની ખડેનપણીના મુખમાંથી આવો કારમો મ.મસો બેઠો ઉઠ્ઠગાર નીકળી પડ્યા કે “ અરેરે આતે ઉછરતું પુલ કે ભાવિની ભૂલ ? ”

પ્રકરણ ૫ મું.

જાલાનું જાલ કે જાંઘળી જાલાલ ?

હાહરો.

રંગ ચઢ્યો જે હૃદયમાં, તે કદી રંગ ન બધે;
રંગત સંગત સ્નેહની, ભરમ રાખમાં થાય.

ગુણ રૂપી નીર-જળ તો ચાતરફની વીરમાં ભર્યું છે,
અંકર ચીરજ રૂપી ઉંઠાઈ છે, મધ્યે ધ્યાન રૂપી છોળેા ઉછાળા
માર્યા કરેછે, સંકલ્પ વિકલ્પ રૂપી તરંગ ઉઠે છે. જેમાં અભિ-
માનીનાં મન-ચિત્ત રૂપી ઘણાકે ગિરિવરો કુળ્યા રહે છે, જે
જગ્યાએ રતિરાજ રૂપી મકરધ્વજ નામે મગરમઘ સુરતા રૂપી
જહાજને રોકે છે, તેમજ જ્યાં વિરહ લેદરૂપી વડવાનળ નામે
અગ્નિ રહ્યો છે, અને ચિન્તારૂપી પડતી ભમરીઓનાં ઝાળ ચક્ર
ઉપજે છે, જેમાં દેવ, મનુષ્ય, નાગ અને મુનિવરો આદિ તરી
તરીને હારી-થાકી ગયા, પણ પ્રેમ રૂપી પારાવાર સમુદ્રનો
કાંઈ પાર પામ્યા નથી.

ભાવના જે ભાવની ભાવી મળતાં આવશે,
ભાવિ થકી આ ભવ વિષે ભાવિક ભાવે કાવશે:
અંતર તણી જે વાસના અંતર મળે પૂરી થશે,
અંતર પડે અંતર વિષે તો તરત તે તુટી જશે.

વનમાં મૂળ વગર ફળ પુલ્લુ ઝુલે રહ્યાં છે, ઝાંઝે વગર પૃથ્વી ઉપર છાયા જણાવે છે, પાંખો વગર પક્ષીઓ ઉડી નાંચે છે, પગ વિના પશુ ચલે દોડે છે, પશુચ તુટી ગયાથી પશુ તીર ભાલોડુ ચૂકતું નથી, નિર વિના સમુદ્રમાં નાવને ચલાવે છે, વગર તારે હાથથી વિજ્ઞા વગાડે છે એ પ્રકારે અવિન પ્રેમી સર્વ વિધિને પ્રાપ્ત કરી શકે છે.

* * * *

“આસુડાં મારાં હુવે એ સુરતી કહો કાણુ છે,
ચાલે જીવર પાણી થઇ ત્યાં રોકનાર કાણુ છે-
મમે નિરંજન નામનો હું પ્રેમનો ધેલો ફરી,
એજ મમે! એ ફરી રાખનાર કાણુ છે:-
છે દુનિયાં તો નિત્ય હો ના છે નહિ તો શું જુઓ,
છે ખરીને છે નહિ એનો દિવાનો! કાણુ છે:-
સાચો સદા છે પ્રેમ જો શું દુનિયા આધી હરામ,
દુનિયા પ્રેમે નથી તો નીતિ રીતિ કાણુ છે:-
દુનિયા પ્રેમે નથી પણ પ્રેમની દુનિયાં હજાર,
એ વિરચિ એજ વિખરુ એ વિનાનું કાણુ છે:-
એજ મારૂં નામ એની શોષમાં ચલતાન તાન,
દુનિયા માનું ફના એના વિનાએ કાણુ છે ? :-”

આત્મનિમગ્ન

“એ આભલું ઉંધુ વળ્યું ! પૃથ્વી ફાટી ગઇ ! સુરજ તૂટી પડ્યો ! ચંદ્ર બળી ગયો, ભાનુશંકર મરી ગયો, શાન્તા બચી ગઇ, કાન્તા નાસી ગઇ. અહા.....હા.....હા.....હાશ નીરાંત થઈ ટાઢા પાણીએ ખસ ગઇ ! આપણે ઉગરી ગયાં; આપણે શું દુઃખ

છે ? રાંડ ગઈ તો જહાનનમમાં ગઈ પણ ખંદા બચી ગયા. દંદર થઈ ગઈ. અહાહા....હા....હા....હા લે દોસ્ત તાહી ચમન ઉડાવ, રંગ ઉડાવ, આનંદ કર બચ્યા બાનુશંકર આનંદ કર ! ”

શાન્તનુના મરણ પછી બાનુશંકરની સ્થિતિ અજબ બની ગઈ છે. બાનુ શાન્તા સાડે દિવાનો થઈ ગયો છે; આખો દિવસ તેને શાન્તાની લગની લાગી રહી છે. રાત દિવસ તે શાન્તા શાન્તા કહી લવારો કર્યા ઠેર છે. વખતો વખત ગંભીર વિચારમાં પડી જાય છે; કોક વખતે આવેશ આવતાં રડી જાય છે; હસી જાય છે અને વખતે ચપટીઓ વગાડી નાચવા મંડી જાય છે; અને વળી કાંક હવામાં વીણતો હોય તેમ અજબ પ્રકારના ચાળા કરવા મંડી જાય છે. અત્યારે તેને શાન્તા સારી રીતે યાદ આવી છે; અત્યારે તેનું મન ચગડોળે ચઢ્યું છે; ઘડીકમાં બાનમાં રહી શાન્તાના સ્નેહને યાદ કરી આંસુ પાડે છે અને ઘડીકમાં બાન રહિત થઈ જેમ આવે તેમ બકે છે. અત્યારે તેની સ્થિતિ પ્રેમના ઉન્માદમાં પલટાઈ અજબ બની રહી છે. વિરહાતુર, પ્રેમાતુર અને મદમસ્ત ખંદો બની બાનુ શાન્તાના પ્રેમના તરંગોમાં મનસ્વી ઉછાળા મારી રહ્યો છે.

* * * *

“ ઓ જહાલી આકાશ માંહી છુપાણી,
ઓ જહાલી કુજલતામાં લપાણી;
ઓ જહાલી તુક્કની ડાળમાં હીંચે,
ઓ જહાલી પ્રેમ સુધા બેડી સંચે.

એ રહી, ઓ રહી, એ ગઈ, એ ગઈ,

અહાહાહા જતી રહી રમણી નમણી નમણી થઈ;

ઓ બહાલી સાન કરી સમગ્નવે,
 ઓ બહાલી મારા ભણી દોડી આવે.
 ઓ બહાલી સરમાં કમળ ચુટે,
 ઓ બહાલી લાલી ગુલાબની લુટે:
 ઓ આવે, ઓ આવે, એ ગઈ, એ ગઈ, જતી રહી,
 કારી કટારી મારી મને હા, હાયરે દુઃખ વેડાય નહિ. ”

હર હર હર શાન્તે, શાન્તે, મારી મધુરી મેના, મારા
 મીઠાબુલ બુલ, મારી કામણુગારી કોકીલા આ લાલુને તણું
 તું ક્યાં ગઈ? બહાલી આવ, અલખેલી આવ, આ અલેતા
 લાલુને હવે ના અકળાવ, પ્રીતિરસ પાવ, શાંતીસુધા વરસાવ;
 આ ચીરાતા છગરને હવે વધુ ના તલસાવ. મારી રમણી તારા
 વિના આ દુનિયા મને અકારી લાગે છે; આ વૈભવ વન્હી જેવા
 દુઃખદ થઈ પડે છે. મારી મનોહારણી રનેહ-સુરતી, દીવ્યદેવી
 શાન્તા શાન્તા મને એકલો મુકી તું ક્યાં ગઈ? હવે માફ કોણ
 ખેલી ! હે નવેલી હવે ઘેલી ન થા. રસવેલી જરા જરા રસ
 રેલાવ, મદધેલી કાંક કાંક મયા બતાવ:

* * * *

“ અલખેલી ગઈ, રસવેલી ગઈ મનમેલી ગઈ રસની સરિતા
 મદમાતી ગઈ હરખાતી ગઈ રસપાતી ગઈ દુઃખની હરિતા:
 લલચાવી ગઈ તલસાવી ગઈ મલકાવી ગઈ સુખની ભરિતા,
 અકળાવી ગઈ અમુઝાવી ગઈ સમજાવી ગઈ શુભ રનેહજતા. ”

હા....હજુ પછુ ના આવી, કેમ કરવું ! ક્યાં જવું ! ક્યાં
 શોધ કરવી ! આ દાદ કોને કોને ધરવી ! અરે શાન્તા તું આવી

કઠોર ક્યારથી થઈ? નહોર આ નાથની આથમંથી અંતે ગઈ
તે ગઈજ ! બસ પાછી આવીજ નહિ. અરેરે હવે હું કઈ શું ! ?
એ આવી ! એ અકાશમાંથી ઉતરી ! અહાહાહા શું લાવણ્યતા
તેના લલિત અંગમાંથી નીતરી ! બસ બસ શાન્તા તે શાન્તાજ !
મધુરી માનો, અલબેલી માનો, ઝાઝા માને ન તણાવો, અરે
શાન્તા છેવટે ઝાઝુ ન કરીએ; કેમકે ઝાઝામાં ઝાઝુ ડુબે; મારે

ઝાઝુ ન કરીએ નવ કદી દોષ વાતે ભેર,
વાત વચકતી ગજુતા જેવે લઈએ દોર. ડવેરી.

માટે હવે સમજી જા, શાણી હઠીલી ન થા. કાંક આ કં-
માલ કાન્તાની દયા આ. છેક તણાઈ ન જા. ઝોહોહોહો....અહા-
હાહા....એ આવી ! આવો, આવો શાન્તા સહુથી આવો....એ
તારીની એ પાછી ઉંચે ચઢી ગઈ....અરરર ઘડીએ ઘડીએ હાથ
તાળી આપીને ભાગી જાય છે. અરે કોઈ શાન્તાને લાવો, મારી
મધુરીને મનાવો, અલબેલીને આમંત્રણ કરીને લાવો.

* * * *

“ અરે કોઈ આવો આવો મધુરી મારી આવો,
પુલપુલને ખેલાવો જઈ શાન્તા રીઝવો;
ગઈ ક્યાં મુકી મને અરે દીલદાર તે મારી,
જઈ કહું કોની કને ગઈ દઈ છેલ કારી. ”

શાન્તા શાન્તા, સ્નેહમૂર્તિ શાન્તા તું ક્યાં સંતાઈ ગઈ !
અલબેલી આવ બસ આવ ! ” ઉન્માદના ઉછાળે ચડેલા ભાતુ
શાન્તા આરૂ ખૂબ કહેવો; પુણ ઉંચેવો અને અંતે હાથ મારી
મુરશી પર લઈને બેઠો; કેમકે પર માથુ ઉંધુ મુકી નિષ્વાસ

પડી ગયો ! સંધ્યા પ્રસિદ્ધ થતાં ભાનુની નવેલી બાર કાન્તા બહુ ઠણીને રૂમઝુમ કરતી ભાનુના શયનમંદીરમાં આવી. ભાનુને બેબાકળો પડેલો જોઈ તે વિચારમાં પડી; અને છેવટે અંગુઠાથી ધરતી ખણતી ગાલે કર ટેકવી ભાનુને તીરછા નયનથી નિહાળવા લાગી. આ પ્રમાણે મૌન મામલો થોડાક વખત સુધી ચાલ્યો; છેવટે ભાનુને પાછી કાંક વેળ આવી કે તરત ઉઠ્યો, અને ઉઠતાની સાથેજ તેની દૃષ્ટિ કાન્તા પર પડી, પડતાની સાથેજ તેને હરખ ચમક થઈ; અને ચમકની સાથેજ તે લવારી પર ચઢ્યો ! !

“અહોહોહો! કેણુ પ્યારી શાન્તા ? આવો આવો અલબેલી આવો, આમ આટલાં બધાં અનાથ નાથને તલસાવતાં હઈશું કે !”

“અરે ખસો ખસો, અહીં ક્યાં શાન્તા છે ? શાન્તા તો મઈ !”

“ક્યાં ?”

“સ્મશાનમાં ! માત્રીમાં ! પ્રભુના ધામમાં !”

“હું ગઈ ? ક્યારે ગઈ ? તે મને કેમ ન લઈ ગઈ ?”

“તે તમે જાણો !”

“બોહો ત્યારે હું ક્યાં છું ?”

“તમારા બાપને ઘેર !”

“ત્યારે તું ક્યાં છું ?”

“તમારા કદમમાં !”

“તું તો સ્મશાનમાં હતી ને, અહીં ક્યાંથી આવી ? તું તો મેં આર દીવસથી ત્યાં મુકી હતી !”

“ અરે તમે બોલો છો કે બકે: છો ! ? ”

“ હું તો ખાઉ છું ! ”

“ શું ? ”

“ તને ! ”

“ તમારી વેલછાને ખાઓ ! એટને ખાધી તો પણ ન
ધરાય: હવે મને ખાવા ધારી છે ? ”

“ નું તો કડવી છે ! ચાલ ચાલી જા ! ”

“ અરે તમારું તો છટકી ગયું કે ફટકી ગયું ? ”

“ શાન્તા શું સટકી ગયું ? ”

“ તમારું ફેફડું ! ”

“ ક્યાં છે જા લઈ આવને ? ”

“ શું લાવું ? તમારું ને મારું કરમ ! ”

“ હાજ તો ! મારે તો તે હમણું બેઠએ છીએ ! ”

“ અરે જરા જાન રાખો ! આન છેક ગાંડા શું થાઓ છો ?
શાન્તા તો મરી ગઈ ! આ હું તો કાન્તા છું ! તમારી નવી ! ”

“ કોણ કાન્તા ? ”

“ હા. ”

“ ચાલ ચાલ તું ચાલી જા ! મારી શાન્તાને તું ઘણી
પજવતી હતી ! ”

“ ત્યારે હવે શાન્તાને બોલાવો, તેને સજીવન કરો ! ”

“ પણ તે છે ક્યાં ? ”

“ એ તો ગઈ મારા વડવાને પાણી પાવા ! ”

“ ત્યારે તું કેમ અહીં ઉભી છું, મને પાણી પાને બંદુ

તરસ લાગી છે ! ”

“ હવે ડાહ્યા બોલો ડાહ્યા ! ”

“ કાન્તા આવ મારી પાસે ખેસ, હવે તું મને બહાલી લાગે છે ! ”

“ હવે ને ? ”

“ હા હવે લાગે છે. આજ બહાલી હવે ગઈ ગુજરી બૂલી જા ! ”

“ હં....હં....હવે ગઈ ગુજરી બૂલી જા.... એ હું ના બૂલું ! ”

“ બહાલી હવે તે બધું જવા દે ! ”

“ ઠીક, ઠીક. ”

“ પ્યારી હવે મનાઈ જા. ”

“ ઉહું, ખસો ખસો અધા જાઓ ! ”

“ બહાલી હવે બહુ માનમાં ન મરડાઈએ ! ”

“ ઉહું....ખસો જાઓ જાઓ માફ નામ ન દેશો ! ”

“ હવે આ ગરીબ બહી પર આટલા અધા છલકા ન કરીએ ! ”

“ હં હં....સઘળું બાળું છું. તમે કેવા ગરીબ છો તે મારી ધ્યાન ખેંચાર નથી. ”

“ કાન્તા હવે કઠોર ન થા ! નકોરવેડા હવે સુકી દે ! ”

“ કઠોર તમે છો અને નકોરે તમે છો ! ”

“ હું તે સાત લોગો છું ! ”

“ હું જોળણું છું તમને જોળામે, આપે અડવો ને લઈ આવ જોજા ! ”

“ કાન્તા ંહાલી હવે મારા પર દયા કરે ! ”

“ જાઓ જાઓ એવા ઠગારા વેડા જવા દો ! જોયા તમારા આળા ! કાલા ન થાઓ ! ”

“ ંહાલી હવે જરા પાણી પાઓ ! ”

“ પીઓ હાથે ! ”

“ પ્રિયા બહુ તરસ લાગી છે ! ”

“ ગરજ હોય તો ઉડો અને પીઓ હાથે, એ પેટી જોળી રહી ! ”

“ હવે બધું ભૂલી જાઓ મારી કાન્તા પ્યારી; આ અનાથને હવે ન અકળાવો ! ”

“ હું જોળખુ છું તમને અનાથને ! મારી મા પેટી મધાડીએ જ્યારે તમને નાથ્યા હતા ત્યારે ક્યાં ગયું હતું તમારું અનાથપણું ? ”

“ ંહાલી બસ કર બસ કર ! શાન્તાને એક પણુ ગાળ ન દઈશ ! સ્વર્ગસ્થને અખંડ શાન્તિ મળજો ! ! ”

“ હાય હાય રાંડ મરી ગઈ છે તોપણુ તેનું કેવું ઉપરાયું લેવાય છે; તેને શાન્તિ મળજો ! મળજો બે દેખાળા ! ”

“ ંહાલી હવે એ કરમકથા જવા દઈ મને પવાડું પાણી પા ! ”

“ પીઓ હવે ટીક્કો. જ્યારે તમારી સગલી ભૂવતી હતી, ને તે વખતે જ્યારે તમે બાથેભારે પાણી માગતા હતા ત્યારે ઉલટી હું આનંદથી લાવી આપતી હતી, તે વખતે તો મોં મચકોડી પીતા નહોતા; અને હવે તમારી સગલી સ્મશાનમાં ગઈ

એટલે મને ફેસલાવવા આવ્યા કેમ ને ? બાઓ બાઓ એમ હું ફેસલાવાની નથી સમજ્યા ! ”

“ હશે ભલો ભુટો પણ ગરીબ ધણી હું તારો છું હોં ? ! ”

“ અં.... હવે ને ? લ્યો પીઓ ટીકો ! ! ”

“ મધુરી મનાઓ ! ”

“ મધુરી તો લાકડાંમાં ગઈ ! ”

“ ત્યારે હવે તું મારી મધુરી ! ”

“ મારી બધાએ નહિ ! ”

“ ત્યારે કોણ ? ”

“ ઓ પેલી કુતરી કાન કરે, એને કહો તે કાંક કાને ધરશે ! ”

“ ઓ તારી માની રાંડ ! હું પેલી કુતરીને બાલાવું ! તું ભણી ભણીને અંતે આવું શીખી ! છેવટે કુતરી ! ”

“ તમે મોટા બી. એ. થઈને ત્યાં બાતની કુતરીથી પણ નજીવી કીંમત કરી ! કોઈ સાત ભવે શાક્ય ન માગે તે તમે ભણી ગણીને આણી; તમારો ભગવાન કોઈ કાળે પણ છુટકો નહિ કરે ! ”

“ હશે બહાલી હવે બધું વિસરી બા. ”

“ વિસારી ન વિસરે એવી ચીજ તે શાક્ય ! ”

“ ત્યારે હવે હું શું કરું ? ”

“ ટપટપીયું વગાડો ! ”

“ ત્યારે હવે તું આફ્રું કામ નહિ કરે ? ”

“ એ ના. ”

“ત્યારે હવે હું શું કરું ? કોની પાસે જઈ ?”

“શાન્તા પાસે !”

“શાન્તા તો મરી ગઈ !”

“ત્યારે હવે રામ રામ કરો !

“પણ તું રામકી રહી તેનું શું કરું ?”

“હરિ હરિ હરિ હરિ હરિ ! ! આપ્યા હવે !”

“હાય હાય મારા તે કયાં ભોગ લાગ્યા દે એ બાઈડીઓ
કરી !”

“નહોતા બાણતા ?”

“એ ગોરીનો નાવલોરે બાણે હરાયું હોર બહાલા,

એક ગોરીનો નાવલોરે બાણે કળાયો મોર બહાલા.”

લોકકથાનક.

“અરે હાય, મેં મારી ખવાંરી હાથે કરીને કરી. શીરની
પાદ પગમાં ધરી ! અરે હાય હવે મારી રી દશા થશે ? ક્રીસ્મત
કોના કદમમાં જશે ? પરણ્યા જતાં મને આડો સાપ ન ઉતર્યો
કે હું હાથે કરીને મારા પ્રીતિભોજનના થાળમાં મૂતર્યો ! અરે
હાય હવે અંતરની દાઝ કોણુ ઓલવશે અને આ લાનુ ભવિ-
ષ્યમાં કેહું કદ ભોગવશે ? શાન્તા શાન્તા સ્વર્ગમાંથી પાછી
આવ આ જીગરમાં ભગતી વિરહ જવાલાને ભેટીને પુઝાવ !
હવે કોઈ જગતમાં સગું નથી મારું, જ્યાં જોઈ ત્યાં સર્વત્ર લાગે
અકાફું અકાફું ! અરે હાય ! સગાં કોઈના દુઃખમાં સગાં થતાં
નથી તો શું મારાં થશે ?”

* * * *

“ જમાનો બદલાયો ગઢ દીવદાર મારી,
 દીવનો હું કહેવાયો થઈ હાથેથી ખ્વારી;
 નથી કોઈ માફ થાતું કરે ટીચકારી ભાગે,
 હૃદય રડીને શૈલ્યું અરે આવ શાન્તા પ્યારી. ”

“ હવે આ ટાયલું બધું નકાસું છે. જ્યારે તમારી સગલી
 જીવતી હતી ત્યારે મારા સામુંએ જોતા નહોતા, અને હવે
 સગલી મરી ગઈ એટલે મનાવા આવ્યા ! ! ”

“ કાન્તા કાન્તા હવે જબજ ના કર ! જીવમની હૃદ રા-
 ખ ! હવે મારી સાથે હસીને જોલ ! ”

“ અંતરમાં લહાણા ધીંગતા હોય તો હસવું ક્યાંથી આવે ? ”

“ મને મારા પાપની સજા થઈ છે. મને તું માફ કર ! ”

“ તમે માફ માપ ક્યારે રાખ્યું છે કે હું તમને માફ
 કરું ? મારે માફી મંગાવવી નથી, તમે તમારી મેળે મારા સામું
 ન જોશો ! ”

“ એટલે હવે હું શું કરું તું મારી નહિ થાય ? ”

“ હું તો ઘણીએ થવા આવતી હતી પણ તમે મને
 મારી ગણતાજ નહોતા ! ”

“ એટલે હવે તું વેર વાળીશ ? ”

“ મારે શું કામ વેર વાળવું પડે ! હું ક્યાં તમને ખાદું
 મોશું કહું છું. માફ નામ તમારે ન દેવું હું સાફ કહું છું ! ”

“ એટલે મારે સ્ત્રી વિના સ્ત્રી રીતે ચાલશે ? ”

“ ત્રીજી પક્ષી ! ”

“એટલે મારે ધંધોજ પરણવાનો કરવો ! હાંડગીનું સાર્થક પરણવામાંજ માનવું ?”

“એ તમે તમારા આત્માને પૂછો. તમને શાન્તિ મળે તેમ કરો ! !”

“મારી શાન્તિ તો ગઈ ! અરે હાથ શાન્તા મને મૂકીને તું શું કામ મરી ગઈ ? તારા પહેલાં હું ગયો હોત તો આ મારે મહેણાં સાંભળવાં ન પડત ! !”

“આ મહેણાં નથી પણ કરેલાં કર્મની કરણી છે !”

“અરે મારી પાર ઉતરણી તો ગઈ, હવે મને સંસાર સાગરમાંથી ડૂબતો કેણુ તારે ?”

“હવે ત્રીજીવાર પરણો એટલે ત્રીજી તારશે !”

“તારા મનમાં તો તું એમજ સમજે છે કે સ્ત્રીઓ રસ્તા-માંજ પડી હશે !”

“અરે તમારા જેવા હાડકાવાળાઓને તો સ્ત્રીઓનું ખબર પડ્યું છે !”

“ત્યારે જાને એકાદ લઈ આવ !”

“હું શું કામ લઈ આવું, તમે જાઓ.”

“લે હવે માથાફાડ મૂક.”

“માથાફાડ તે તમે કરો છો કે-હું ? ક્યારના બોલ બોલ કરો છો; હવે કાંઈ બોલતા બંધ થાઓ નહિ તો મેનીઆ ઉન્માદ થશે.”

“હા મને ઉન્માદ થયો છે. મારી શાન્તા મરી ગયા પછી મારા મગજની શાન્તિ નાશ પામી છે. હવે મને આખું

જગત અપ્રિય લાગે છે. ”

“ ત્યારે શું કામ જગતમાં રહેા છો ? જગતની ખહાર જઈને જ્યાં શાન્તિ મળે ત્યાં વિરામ કરો ! ”

“ હું એ વિરામનેજ શોધું છું, મને શાન્તિ ક્યાં મળશે તેજ જાણું નથી. ”

“ હૃદય ખાલીને શાન્તિ શોધો એટલે તરતજ મળશે. ”

“ શાન્તિ ! શાન્તિ ! શાન્તિ ! તને હું ક્યાં શોધું ? હું જાને પ્રખોધું કે શાન્તિ ખતાવે ? ”

“ હયો હવે ડાહ્યા થાઓ, લવારી મૂકી દો. શાન્તિ તો સ્મશાનમાં ગઈ ! ! ”

“ શું મારી શાન્તા સ્મશાનમાં ગઈ ? ”

“ તમે તમારા હાથેજ તેને લાંબી કરી સૂવાડી છે હવે તો જાઓ. ”

“ હા....હવે જાં પ કેવો ? ”

“ ત્યારે તમારે ફાવે તેમ કરો; જાઓ આધા જાઓ ના-હક મને પજવો નહિ ! ”

“ હવે હું આધોજ જવા માશું છું, તને કાંઈ મારી દયા આવે છે ? ”

“ એ દયા તો ઘણી આવતી હતી; પણ દયાને તો તમે ખાઈ ગયા. ”

“ હશે ત્યારે ભુટોજ હું છુંને ? ”

“ હવે આથી કેવા ભુંડા થવું છે ? ”

“ ઠીક ત્યારે છેલ્લી સલામ ! ”

“ હવે થાકીનેજ સલામ કરશો. મને શું કામ સલામ કર્યો છો; જલ્લામ શાન્તાને બરો કે તે ફરી સજીવન થઈ તમારું ઘર માંડે ! ”

“ ઠીક ત્યારે હવે હું મારી શાન્તાનેજ સલામી બરીશ. ”

“ હું....એનેજ બરશો એટલે લવિષ્યમાં ઠરશો. ”

આ પ્રમાણે કાન્તાએ તીણા માર્યો અને મોં મરડી બિછાનાંમાં પડખું ફેરવી પડી. ભાનુશંકરને પગથી તે માથા સુધી જવાળા લાગી ગઈ, તેની ઘેલછા અત્યારે જતી રહી; તેના મગજમાં પૂણું ક્રોધ વ્યાપી ગયો; તેની આંખમાં ગરમ લોહી તરી આવ્યું. કાન્તાને સૂતેલી જોઈ અતિશય ચીડાયો, અને તેના બિબ્બળ હાથથી જતો રહ્યો. અત્યારે સાડાદશ વાગ્યા હતા; સર્વત્ર ધીમી ધીમી શાંતિ પ્રસરી રહી હતી; આ વખતે ભાનુએ એકદમ કખાટ પાછળથી મલાકા કેઈન બહી નેતરની સોટી કહાડી અને વગર બોલે ચાલે જેટલી મરાય તેટલી સોટીએ કુદી કુદીને કાન્તાને મારી; કાન્તાએ ચીસાચીસ પાડી રમખાણ મચાવી દીધું; ભાનુનાં માળાપ દોડી આવ્યાં; મેડાની અંદરની સાંકળ વાસેલી હતી તેથી મેડાનાં ખારણાં ઠોકવા લાગ્યાં; અને ભાનુ પર ખૂબ કઠળવા લાગ્યાં; જ્યારે કોઈ વખતે શાન્તાને માર પડતો હતો ત્યારે ભાનુનાં માળાપ છાનાંમાનાં આંખ આડા કાન કરી આંધાં પાછાં થઈ જતાં હતાં; પણ કાન્તાને માર પડતાં કાન્તાનાં કુળવાન અને ધનવાન પિયરીઆંથી તેમના હાંબ ગગડી જતા હતા; તેમણે ખારણાની સાંકળ ખૂબ ઠોકી ખારણાં હચમચાવી દીધાં, છેવટે ભાનુએ સાંકળ ઉઘાડી; ખારણું

ઉઘડયું કે તરતજ તેનાં માખાપ અને આડોશીપાડોશી મેડામાં પેસે; અને ભાતુ કોધનો માર્યો બહાર નીકળી પડયો; ભાતુની આંખ ફાટેલી જોઈને તેને કોઈએ અત્યારે છડયો નહિ, સૌ કેઈ કાન્તા પાસે જઈ કાન્તાની સારવાર કરવા લાગ્યાં; કાન્તાના શરીરમાંથી રક્તનો પ્રવાહ ચાલતો હતો; તેનું માથું કુટી ગયું હતું; લોહી જોઈને ભાતુનાં માખાપ કાન્તાની પધારી પાસેજ હબકી ગયાં; આડોશીપાડોશી જેને જેમ મુઝે તેમ જોલવા લાગ્યાં અને કાન્તાની ભરદાસ કરવા લાગ્યાં; આમ ભાતુશંકર ઉધારે માથે પંચીયા અને પહેરણીના કોધનો માર્યો ઘર છોડી બહાર નીકળી પડયો અને ઉતાવળો ઉતાવળો પગલાં ભરી જ્યાં મગજ લઈ જાય ત્યાં ચાલવા લાગ્યો. ચાલતાં ચાલતાં માણેકચોક આવ્યો એટલે ખમચાયો; પોલીસે તેને જોયો, પણ ઉધાડું માથું જોઈ કોઈ મરી ગયું હશે, અને ઠાણની ખબર આપવા જતો હશે એમ ધારી તેને અટકાવ્યો નહિ, તેમ કાંઈ પ્રશ્ન પણ પૂછ્યો નહિ. માણેકચોકમાંથી ભાતુ આડકતરો શાક બજારમાં ફંદાયો, અને ત્યાંથી ખમાસાની ગેટ ઝાળંગી જમાલપુર તરવાળ બહાર નીકળી ગયો.

આ વખતે કૃષ્ણપક્ષ ચાલતો હતો, તેમાંએ ખારસ તેર-સના દિવસ ચાલતા હતા એટલે અંધારીયું સારી રીતે છવાઈ ગયું હતું; શહેરમાં તો મ્યુનીસિપાલ ખત્તીના અજવાળે ભાતુ જમાલપુર સુધી આવી ગયો; પણ ફરવાળ બહાર નીકળતાં સારી રીતે અંધારીયું છવાયેલું જોઈ બધવચ રસ્તામાં ખમ-ચાઈ ઉભો રહ્યો; ક્યાં જવું તેનો વિચાર તેને અત્યારે નહોતો.

લાગ્યો; તેના મગજમાં શાન્તાના શોધની ધુન ભરાઈ હતી તેથી જ્યાં શાન્તાને સુવારી હતી ત્યાં સુધી મગજ તેને લાગ્યું, પણ અંધારૂ જોઈ તે ભયથી કંપી ગયો; છેવટે તેને યાદ આગ્યું કે શાન્તાને સમરૂપીના સ્મશાનમાં બાળી છે માટે તેની સમાધિ હાલ ભૂમિકા પાસે જઈ તેને સલામી ભરી હૃદયને પ્રેમ જણાવી અંતરને ઉભરો ખાલી કરવો, અને ત્યાંજ મનને અખંડ શાન્તી મળશે એમ ધારી સમરૂપીના સ્મશાન ભણી વળ્યો. પ્રેમ તરંગોને હીડોળે ચઢેલો ભાનુ ભયથી કાંપતો કાંપતો પ્રેમથી ધકેલાતો ધકેલાતો ધીમે ધીમે છેક સ્મશાન સુધી જઈ પહોંચ્યો. ખાડા ખેંચા ઓળંગી નદીના તીરે આવ્યો, અને ઓગરદમ દ્રષ્ટિ-પાત કરી ગંભીર વિચારમાં તન્મય થઈ શબવતુ ઉભો રહ્યો !

સમરૂપીનું સ્મશાન અત્યારે અદ્ભુત રૂપ ધારણ કરી રહ્યું હતું. પાસે સાબરમતી સરિતા ઘુઘવાટા કરતી વહન કરતી હતી. હાલમાં ઉનાળાની મોસમ લગભગ ખતમ થવા આવી હતી. એકાદ બે વરસાદ સારી રીતે થઈ ગયા હતા. આજ કાલ નદીને વેગ પુરવાળો હતો. રાત્રી સમ સમ સમ કરતી પસાર થતી હતી. અંધકાર સારી રીતે છવાઈ રહ્યો હતો. મસાણુ અત્યારે નિર્જન અને ભયંકર ભાસતું હતું. વખતે વખતે શિયાળાવાનાં ફૂલ અને ફુતરાના અવાજ સંભળાતા હતા. હાડકાની હવા પવન સાથે ભળી ઉઝાડ અને પ્રકાશ આપતી હતી. ફોસ્ફોરસના ભાડકાનું અજવાળું વખતો વખત ભાનુના મોં પર પડતું હતું. આખું સ્મશાન સ્થળ અત્યારે બિહામણું અને ભયંકર લાગતું હતું. સ્મશાનની ભયંકરતા ભાનુના મન ઉપર કાંઈ

પણ અસર કરી શકતી નહોતી, કેમકે જાતુ તો શાન્તાના પ્રેમમાં કેવળ તન્મય બની ગયો હતો; તેની દૃષ્ટિએ ચોપાસ શાન્તાની મૂર્તિ ખડી થઈ રહી હતી. સ્મશાનના દેખાવમાં જાતુની ચિત્તવૃત્તિ જરા પણ ચોટી નહોતી. તે તો મનસ્વી આમ તેમ જ્યાં તેનું મન લઈ જતું હતું ત્યાં આંટા મારતો હતો; છેવટે તેણે જ્યાં શાન્તાને દહન કરી હતી તે જગ્યા શોધી કાઢી અને ત્યાં અદબ વાળી આકાશ બણી નજર નાખતો નદીના વેગ ઉપર કટાક્ષ ફેંકતો અને દહન ભૂમિકા પર નજર મારતો દમામમાં અછંડ બની ઉભો રહ્યો !

“ અહા આજ ભૂમિકા મારી શાન્તાનો સમાસ કરનારી આજ સ્થળે મારી શાન્તાની માટી માટીમાં મળી ગઈ હતી. અરે આજ જગ્યા પર શાન્તા છેવટની અખંડ શાન્તિ લઈ સૂઈ રહી હતી. આજ સ્થળે શાન્તાને પાણીમાં ઠારી છેવટની બાળવામાં આવી હતી. આહા સ્મશાન સ્મશાન તારા વિના કોઈનો છુટકો નથી. જોલા મોડા તારી પાસે તો આવવુંજ પડે છે. અમરાપુરના રસ્તાની વાટની ટીકીટ તારી પાસેથીજ દેહદામ આપીને લેવીજ પડે છે. દરેક બ્રાહ્મીના સંસારી ગાંસડા પોટલા અહિંથી છોડી નાખવાં પડે છે. અમરાપુરને રસ્તે કોઈ ગાંસડા પોટલાવાળા નજરે પડતા નથી. મસાણ મસાણ રંકથી કે રાજ મુધીનો સમાસ કરનાર તુંજ પરદુઃખભંજન વિશ્રાન્તિનું મધુર સ્થાન છે. પાપી, પુન્યવાન, ધર્મી અધર્મી દરેક ગુણવાળા અને દરેક કેમના માણસનો ભંગીથી કે બ્રાહ્મણ સુધીનો સત્કાર કરનાર સમદૃષ્ટિવાન મહાત્મા તુંજ છે. અહા દરેક દેહધારીનો

માઠર સરકાર તું સમાન દૃષ્ટિથી કરે છે. તારી દૃષ્ટિમાં એક કમળે
પણ મિઠાઈ મરી નથી. જતિવાન અને રતિવાન કરેકને તારા
મેલનમાં સૂચાતું છે. ”

* * * *

“ જતિવાનને રતિવાન સૂતા માન તણ મેદાનમાં.
તારા ખર્ચા ગિરિગટ ગર્ચા રસયા રહ્યા કંઈ રાનમાં.
ઉત્પત્તિ રિયતિ પ્રણય આદી જગતનાજ સ્વભાવ છે,
મુખ દુઃખ આશા વાસના માયા તણાજ પ્રભાવ છે. ”

અસ્તોદય-મહામુખરામ. રવિ.

આહા મારી શાન્તાનો સમાસ કરનાર સમદૃષ્ટિવાન ધરણી
માતા તને હું સાષ્ટાંગ પ્રણામ કરું છું. મારી મીઠી શાન્તાની
શાન્તિને સંવરનારી મીઠી સ્મશાન ભૂમિકા તને મારા સહસ્ત્ર
પ્રણામ છે. અહા તારા સ્થળે હું ઉભો રહી અત્યારે અદ્ભુત
આનંદ લોગવું છું. અરે મારી મીઠી શાન્તા હવે સજીવન થાઓ
અને આ પ્રેમવેલા બાનુને હવે પ્રેમથી બોલાવો. અહ. લાવ
અત્યારે હું સ્નાન કરી પવિત્ર થાઉં અને પછી મારી શાન્તાને
સ્મશાન ભૂમિકાને પ્રણામ કરી બોલાવું એટલે ઝટ બેસશે. ”
આ પ્રમાણે ઉદ્ગારો કાઢી બાનુશંકરે એકદમ નદીમાં પડી સ્નાન
કરી લીધું, અને ઝટ ધોતીયું નીચેથી શરીર લુછી નાખ્યું. પેરણ
પણ કાઢી નાખી નીચેની હવામાં આમતેમ સુકવવા લાગ્યો.
જરા વાર થઈ કે તરતજ પહેરણ પહેરી લીધું, અને હઠનભૂ-
મિકાને પ્રણામ કરી બાનુ નીચે બેઠો, વળી કાંક વિચાર આવ્યો
એટલે તરતજ એક નાનો લાકડાનો ઠડકો હાથ આવ્યો. અને
તરતજ જમીનમાં તેનાથી ચોકો ખાડો ખોદ્યો, અને ઉભો થઈ

એક ખોળામાં પાણી ભરી લાવી તે ખાડામાં નાખ્યું, પછી પહાંડી વાળી નિસાંતે બેઠો. ખાડાના પાણીનું આવશન કર્યું. ભૂમિકાની ભરમની ભરમમંત્ર બોલી વિભૂતિ કરી, પછી પ્રાણુયાન કર્યા, અને છેવટે ભૂમિકાની પ્રદક્ષણા કરી, અને પછી સાદાંગ દંડવત્ પ્રણામ કર્યા, અને હાથ બેડી ઉભો રહી શાન્તાને બોલાવવા લાગ્યો.

“શાન્તા ! શાન્તા ! મારી મધુરી શાન્તા ! તું જે સ્થળે ગળી અને જે સ્થળે છેવટની કરી ત્યાં એકવાર ફરી પ્રગટ થાઓ અને દીન ભાતુને એકવાર મારો કહી બોલાવો. શાન્તે ! શાન્તે ! અલબેલી એકવાર તો આવો, અને ગરીબ ધણીને બેઠી હૃદયની જવાબા બુઝાવો ! શાન્તા ! શાન્તા ! હવે એકવાર દર્શન આપો હવે મને ઝાઝો ન તણસાવો, હવે તારો વિરહ સહન કરવાને માટું ગળું રહ્યું નથી. મારી મીઠી મેના તારા પ્રેમમાં હું ઘેલો થયો, તારા વાસ્તે સર્વ હું બૂલી ગયો. પ્રિયે ! પ્રિયે ! એકવાર બોલો; અત્યારે આ અનાથ ભાતુની નાથ હાથમાં ઝાલો અને જ્યાં તમે સમાચાં ત્યાં તેનો સમાસ કરો. ”

*

*

*

*

“દીલશું દીલ લાગ્યા પછી ખેંચે શું તું ખીજાને
નયન ખેંચે ક્યાં હવે મીઠી ખુમારી પાછને !
તારો કિવાનો લેજ પાછે મુજને ધરકે શરણ
મારે કે જવાડ આવે શું હવે જાપટાપને !
વિદ્ય એ પ્રીતિ ન બેઠે શું વિદ્યાને ખજાનું હું
અર્પણ લેકે હમ બેઠી રહી શું આપને કે

હટ અલક છટકી ગઇ ક્યાં વીજળી ઝંખાઇને,
ક્યાં ગર્ધ હા ક્યાં ગધ બહાનું બેડી છાઇને ?” પ્રેમજીવન.

અહા શાન્તા હવે તો બોલ. પ્રિયા લેકનો પડદો ખોલ;
રમિલી ઝાઝે માને ન ડોલ મધુરી મેં તને જે જે ઠાંઈ દુઃખ
દીધું હોય તે તમામ ભુલી જા. મારા સર્વ અપરાધો વિસરી જા;
અને છેવટનો એકવાર ફરી ઉમંગ લાવી, હસ્તે મુખડે આનંદ-
ભર્યા લોચને આ ભાનુને બોલાવ; અને તેની છેવટની હેટ લઈ
તેને રીઝાવ ! ! પ્રિયા મને હવે જગત નથી ગમતું; વૈભવ પર
માફં ચિત્ત નથી થોડતું; જીવન હવે પ્રિય નથી થઈ પડતું. પ્રિયા
બોલો બોલો; જસ હવે નહિ બોલો ? લાચાર, લાચાર, ગમ-
જવાર ગમજવાર ! પ્રિયા તેં આ ભાનુ પર દયા દષ્ટિ નજ કરી ! !
હરે હરિ હરિ હરિ હરિ હરિ જેવી તારી મરજી ! ખરેખર આ
ભાનુ પિશાચે તને ઘણુંજ કષ્ટ દીધું છે. તારાં માળાપને આપે-
લાં વચનોનો ભંગ કરી છેવટની તને શૌંક્યની શુળી ઉપર વી-
ધીને રગડી રગડીને મારી છે. અહા હવે આ પાપીની શી વલે
થશે ? મારી શી ગતિ થશે ? હવે મને મારો કહીને કોણ બોલા-
વશે ? અરેરે મેં એવાં કર્મ કર્યાં છે કે હવે મારા વાસ્તે ઉગર-
વાનો મારો નથી રહ્યો. હાય....હું હવે શું કરું ? ક્યાં જઈ ?
ક્યાં શાન્તિ મળશે ? ક્યાં મારાં પાપ પ્રજળશે ? મારી શાથી
સુક્તિ થશે ? પાપ પ્રલયની સુક્તિ કોણ જતાવશે ? શાન્તા
પ્રાસિની કુંચી કોણ આપશે ? જય જય જય મારી શાન્તાની
હંકન-સ્મશાનભૂમિકા હું તને પ્રણામ કરું છું. મારી શાન્તાને
અખંડ મુખ આપજે, તેનાં સર્વ પાપો પ્રલય કરજે; અને તેને

અખંડ સુખના સ્થાને ધરજો. મારી પ્રિયાને મારા કાલાવાલા તમામ કહેજો. માફ તમામ પુન્ય, મારી જીંદગીમાં જો કાંઈ પણ પ્રકારની સારી કરણી થઈ હોય તો તેનું તમામ ફળ મારી શાન્તાને અપાવજો ! ! ”

બાનુશંકર આ પ્રમાણે દહનભૂમિકાને પ્રણામ કરી સમરૂ-
પિના આરાની ટેકરીઓ ભણી ચઢ્યો; અને થોડીક વારમાં
ખાંધેલા સમરૂપિના આરાના એક ઉંચા યુરજા ઉપર જઈને ઉભો.
અને ત્યાં ઉભો રહીને નદીના વેગ ભણી નજર નાખવા લાગ્યો;
થોડીક વાર સુધી નદીના પ્રવાહ ભણી એકી ટસે જોઈ રહ્યો, વળી
કાંક વિચાર આવતાં આકાશ ભણી જોઈ પરમાત્માને વિનવવા
લાગ્યો ! !   *   *   *   *

ગઝલ.

“ ક્યો છે કર્મ એવાં કે વણી શિક્ષા વટે મારે;
અરેખર ન્યાય આધારે ઉગરવાનો નથી આરો—
દઈ વિશ્વાસ દગાથી મેં સગાને બહુ સપડાવ્યા;
વૃથા તાપે મેં તફડાવ્યા ઉગરવાનો નથી આરો—
વિષયની વાસનામાં ઢું ફર્યો હરદમ ફાનીમાં;
ગુમાવી વય તોફાનીમાં ઉગરવાનો નથી આરો—
શીતળ છાંયા આ કાવાની હતી તે હાથથી ખોધ;
ન દેખું હાલ તે કાઇ ઉગરવાનો નથી આરો—
જડયું જોઇતું વૃથા કીધું તજી અમૃત મેં વિષ પીધું;
નહિ સારૂ કંઈ શીધું ઉગરવાનો નથી આરો—
બધે બી ઝેરનાં વાવ્યાં ફળો આજે અરે આભ્યાં;
અરે તે કેમ જશે આભ્યાં ઉગરવાનો નથી આરો—

હવે આંખો બધી ઉઘડી જતાં ક્યા ખરે લગડી;
 ત્વચા તમામ અર્ધ તતડી ઉગરવાનો નથી આરો-૦
 વૃથા ભાસે મને એ દીશ સગો સાચો તું એકજ ઇશ;
 લડાવે લાડ કરે કાં રીસ ઉગરવાનો નથી આરો-૦
 ઉઘે દૃષ્ટિ કરી જોયું, રહી પાતાળ મન ગ્રોયું;
 બની બેહાલ બહુ રેહું ઉગરવાનો નથી આરો-૦
 જગત જ'નનનાં જાળાં પડે દૃષ્ટિ બધે મારે;
 જયું ક્યાં ને ક્યે દારે ઉગરવાનો નથી આરો-૦
 અંધે આવી દશા મારી, નથી જડતી એંદે ખારી;
 ક્ષમા માગું હવે તારી ઉગરવાનો નથી આરો-૦
 ઉપાધીમાં પડ્યો આવી મુક્યો ટાણે મને લાવી;
 ભવાઈ આખરે લાવી ઉગરવાનો નથી આરો-૦
 કરું હું કર્મ કેવા કે બળે પાપો બધાં મારાં;
 નહિ તો પડશે ન્યારાં ઉગરવાનો નથી આરો-૦
 મુઝાડો સંત કે આવી મુકો મને મુખે આવી;
 અજ્ઞાન બીજે ઉરે વાવી ઉગરવાનો નથી આરો-૦
 વૃથા માયા તણા સૌ મોહ વૃથા છે રીસ ને વળી રોહ
 વૃથા કરવા કે ઉપર દ્રોહ ઉગરવાનો નથી આરો-૦
 અંધે એ ઇશ આરે દીશ નિહાળું તો નથી મારું;
 ખરું આ બાળ નોંધારું ઉગરવાનો નથી આરો-૦
 મને બોલાવી જ્યે પાસે દુઃખી દુનિયા તણા ત્રાસે;
 ખરે આતું ભર્યા આસે ઉગરવાનો નથી આરો-૦
 ક્યા પથે પડી આતું કહે છે આથે કું શું લાલું;
 પડે પાલું નહિ બહુ ઉગરવાનો નથી આરો-૦

કહો તો સાચા મુશ્કીને આરાધુ પંચ કુશીને;
 કરો રાજ આ ઋણીને ઉગરવાનો નથી આરો-૦
 કહો તો તિર્થ યાત્રામાં ફરી ફક્કડ બની આવું;
 કૃતાર્થ શું કરી થાઉં ઉગરવાનો નથી આરો-૦
 કહો તો વસ્ત્ર નવ રંગે અગર કફની ધરું અંગે;
 બની આવું હું ઉમંગે ઉગરવાનો નથી આરો-૦
 કહો તો રાખ યોળીને કહો તો ઝાલી ઝોળીને;
 ખરું લાવું શું ખોળીને ઉગરવાનો નથી આરો-૦
 મને પરવા ખરે ત્હારી વિભુ કરજે તું સ્હાય મારી;
 બનું જેથી હું આભારી ઉગરવાનો નથી આરો-૦
 અવર પાસે નહિ યાત્રુ નયાવે તું હું લમ નાચું;
 પ્રભુ તુજ વિષુ બધુ કાચુ ઉગરવાનો નથી આરો-૦
 કંઈ કરણી ખરે મારી ન દેશો ધ્યાન મોરારી;
 વિભુ કરડી નજર તારી થતાં એકે નથી આરો-૦

શંકરલાલ ચંદ્રભાણ.

જય જય વિન્ધંભરા જય ! ! પ્રભુ પ્રભુ વિન્ધાધાર તારા
 કદમમાં આ લાનુ આવે છે ! ! શાન્તા શાન્તા મારી મધુરી
 શાન્તા હવે તારો લાનુ તારી પાછળ આવે છે ! ! હર, હર, હર
 ગંગે હર, હર ! હર હર હર પતિતપાવની હર, હર ! જય
 જય કલિયુગની ગંગા સાબ્રમતિ માતા આ લાનુનો સમાસ
 કરો; અને તેને શાન્તાના પવિત્ર ધામમાં પહોંચતો કરો ! ! ”
 ઠહી લાનુશંકરે આવેશમાં આવી જઈ નદીમાં પડતુ મૂક્યું;
 એક અવિચારી અને સાહસિક પક્ષ લોળા પતિએ પોતાની
 પ્રેમાળ પત્નીના પવિત્ર પ્રેમ સાડ પોતાની છાંદગી અપંજુ કરી !

શાન્તાની પાછળ ભાતુ પસુ ગયો; શાન્તા વિના તે ન રહ્યો તે નજ રહ્યો; આખરે શાન્તાનો હતો તે શાન્તાનોજ થયો ! ! નદીના પુર વેગમાં ભાતુ સપાટાબંધ તણાવા લાગ્યો, અને ભેતભેતામાં તે છોક અદ્રશ્ય થઈ ગયો ! બહાણ વાંચકવૃંદ આતે ‘ બહાણનું બહાણ કે જાંઘળી બેહાણ ? ’ ખુંખારીને કહી દો કે બહાણનું બહાણ અને જાંઘળી બેહાણ !

પ્રકરણ ૬ હું.

હોલી હાટલની મળ કે સુધરેલી મળ ?

હાલરે.

મૂળ કીચું ડાળાં કીચાં કોનાં દેળ કુલ પાન,
વડા કોણ વસુધા તણું પડે ન આજ પિછાન.

સુધરેલ અને વગર સુધરેલ, અભણ અને ભણેલ, બુવાન અને ઠંરેલ, શહેરી અને ગામડીઆ, આર્થ અને અનાર્થ કે. હરેકને એકજ સ્થળે એકજ ભાણે અને એકજ હારે અમન ચમન કરતા હાટલની હવા ખાતા અને ખાટલની દવા લેતા: દેશોદયનાં સખળ સાધન રૂપ સંપ વિષયનાં વ્યાખ્યાન આપનારા વક્તાઓને જોવા હોય તો ચાલો હાટલમાં મહેરબાન.. ત્યાં જઈ જોશો તો હરેક જણ સંપમાં મુલતાન ભાણે એકજ આપના અને એકજ પ્રભુના ભાગ્યશાળી સંતાન !!

સૃષ્ટિ ફરી સૃષ્ટિ ફરી જૃષ્ટિ ફરી આ અવસરે,
પલટયુ વલણ આ પૃથ્વીએ આર્થ ઉપજે અંતરે;
ભટકા વખ્ખા ચલકા વખ્ખા ઠંકરાઈ વધી છે હાલમાં,
ફેલેલ તણા ફેદો વખ્ખા ભભકા વખ્ખા મુખ ખડકમાં.

બાલીમ જમાનાની બગતી જ્યોતિમાં પાઝીશ
 પાટલુન જેકીટ ખમીસ અને કોટ ચઢાવવામાં સચવાઈ
 એટીકેટ વેલ કમ જોન કમ જોન કમ માય ડીયર કહી
 હેન્ડ કરવામાં જળવાઈ રહી છે, ગૃહસ્થાઈ ટીન પતરાન
 ચીનાઈ માટીના પ્યાલામાં ગરમ પાણીના ચાહના ઉકા
 વામાં સમાઈ ગઈ છે, નીતિ સુધારાના સારથી થઈ લેડી
 જાલી કલબ, મીટીંગ અને નાટક જોવામાં લરાઈ રહી
 વર્મ હાટલના ટેબલ પર પાંચે કપડાં અને ખૂટ પહેર
 ડીસમાં બાસુદી પુરી બટાકાનું શાક, બજારમાં, ખમણ
 ચાહ બીસ્કીટ આપટવામાં અને સોડા લેમોનેડ અને
 જો નંબર વન અને ટુની બાટલીઓ તોઠવામાં આવી રા

* * * *

હોરી.

કેસી હોલી મચાઈ છેલ મિડિલને-કેસી.

દેશી ધોતી લિખાસ છાંડકે કોટ લીયે સીલવાઈ,

ખુલે અગાડી કટે પિછાડી ટોપી કાલી જમાઈ.

વૉચ આગે લટકાઈ-છેલ મિડિલને.

ખૂટ દેવકો પહિન પાંવમે તનિયાં લીન્હ કસાઈ,

બેડન નહિ પતલુન દેતહે કાટે કરત મુતાઈ.

ધન્ય સુધરેલી બલાઈ-છેલ મિડિલને.

હાથમે છતર રૂમાલ હી રખકે અખીયાંપે ચસ્મા ચઢાઈ,

ગમે ગલુખધ કોલર લટકે મુખમે ચોરૂટ દબાઈ;

ધુંઆ ફફ ફફ હિડાઈ-છેલ મિડિલને.

ધરમે જ અંગરેજ બોલે સમજત નાંહી કુચાઇ,
મામે વાટરે દેતી રોડી બોલ ઉઠે અંજવાઇ,
દેમ યુ કહાસે આઇ-છેલ મિડિલને.

કોન બનાવે રંગ બસન્તિ કોન ગુલાલ ઉડાઇ,
બ્લેકીંગ કી ડબીવાં હાથ ભુરશહે કરતહે બુટ સફાઇ;
છોડકે સલેમ સાઇ-છેલ મિડિલને.

નાતિ જાતિ મિડિલ કર ઈઠે દુર લાઇ પંડિતાઇ,
ગિટ પિટ મિસ્તર હોટલ જાવે પ્લાન્ડી બોટલ ઉડાઇ;
સુખાનંદ લેડી આંખ લડાઇ-છેલ મિડિલને. ”

સુખાનંદ.

સુધારાની ધ્વજા, યુવકોની મજા, આનંદનું ધામ, ખાન-
પાનનું હામ, કેળવણીના કાન અને મોરેલીટીના માન રૂપ રાજ-
નગરમાં આજકાલ હોલી હોટલ થઇ રહ્યું હતું. નાનાથી મોટા,
ગરીબથી તવંગર અને આર્યથી તે છેક અનાર્ય સુધીના દરેક
જણ અંતઃકરણથી હોલી હોટલને રહાતા અને તેનાં ખાણું
પીણું ઘણાજ ઉમંગથી ખાતા હતા. આ હોલી હોટલ મુંબાઈના
એમ્પાયર હોટલની ઢબ છબ ઉપર રાજનગરમાં ચારેક વર્ષથી
કાઠવામાં આનું હતું. તે હોટલમાં દેશી અને વિદેશી બંને ઢબ
મુજબ ખાણું તૈયાર કરવામાં આવતું હતું. હોલી હોટલને.
માલીક સુધારા સમાજનો એક જણીછો માનીતો અને સાહ-
સિક સુધારામાં હરેક રીતે આગળ પડતો ભાગ લેનાર નવ
યુવાન ગૃહસ્થ હતો. તેનું નામ વિનાયકરાવ મુનશી હતું. તે
જ્ઞાતે નાગર હતો, અને એક સુપ્રસિદ્ધ બારીબટર સાથે વિલાયત

જઈ આવેલ હતો, એટલે દરેક રીત રચામમાં અને હુકમર કં
 બમાં નિપુણ પેક અને પ્રવીણ હતો. જ્ઞાતિબંધન અને ધર્મ
 ધર્તીગની તે બીજકુલ દરકાર રાખે તેવો નહોતો. ફક્ત હરકે
 યુક્તિ પ્રયુક્તિથી પૈસો પ્રાપ્ત કરવો એજ તેનો મુખ્ય અ
 ઉમદા હેતુ હતો. તે હોટલમાં ઘણીજ સારી રીતે સફાઈ અ
 મુંદરતા સાચવી જાણતો હતો. એકવાર ગમે તેવી પ્રકૃતિ
 ત્રુટ્યની મુખમુદ્રા બેતાંની સાથેજ તે તેના મનોભાવ જાણી
 તેને મનગમતું ખાનપાન આપીને એકદમ પ્રસન્ન કરી નાંખતો
 હતો. શહેરના સારા સારા ગૃહસ્થોની શ્રીદાગીરીનાં પ્રમાણપત્ર
 સરટીફિકેટો તેણે સંખ્યાબંધ મેળવ્યાં હતાં; ટુંકામાં ચાર વર્ષ
 કારકીર્દીમાં તેણે હોટલની પ્રતિષ્ઠા સારી રીતે વધારી દી
 હતી. શહેરના એક છેડાથી તે ઠંડ બીજા છેડા સુધી દરેક ના
 મોટાના મોઢે હોલી હોટલની જ તારીફ થતી હતી. આખા શં
 રમાં મી. મુનશીનું હોટલ એક ઉમદા અને માનીતું હોટલ થ
 પડયું હતું. દરેક વર્તમાનપત્રમાં મુનશી હોટલની જાહેર ખબર
 અને તેની સાથે બે ચાર સારા સફળગૃહસ્થોનાં પ્રમાણપત્ર
 વાંચવામાં આવતાં હતાં. મી. મુનશી જમાનાને સારી રીતે મ
 આપનાર અને જાણનાર હતો. દિન પ્રતિ દિન તે હોટલમાં સા
 રીતે ખાનપાનમાં સુધારા વધારા કરતો હતો. તેણે હોટલ
 દરેક હોલમાં વિજળીક લાઈટ અને પંખા ગોઠવી દીધા હતા
 સારા ઉમદા અને ફ્રેન્સી કાચનાં આરસપહાણનાં અને લાકડા
 ટેબલો ગોઠવી દીધાં હતાં, તેની સાથે મોટા વિશાળ બિલો
 કાચના આચનાઓ, તકતાઓ અને હાંડી સુમ્મરો ટાંગી દી

હતાં. દરેક હોલમાં ખાણું મંગાવવાની વોર્મીંગ બેલ ધંટકીઓ અને નાના નવયુવાન ચેલકાઓ રાખેલ હતા; ઘસકે જલકીથી અને સંપૂર્ણ રીતે ફીક્ક થાય તેવી ગોઠવણ મી. મુનશીએ રાખેલી હતી. આજકાલ અમહાવાદમાં મી. મુનશીનું હાટલ એક ઇંગ્લીશ અને હોલી હાટલ તરીકે માનીતું અને સુંદર હાટલ થઈ પડ્યું હતું.

મી. મુનશીના હોલી હાટલમાં શહેરના સારા સુપ્રસિદ્ધ શ્રીમંતો, વ્યાપારીઓ, વકીલ, ખારીદરો, શાસ્ત્રીઓ, પુરાણીઓ અને નવ યુવાન યુવકો આવતા હતા. મી. મુનશી દરેકને મનપસંદ ખાનપાન ઇચ્છે અને ગુમ રીતે જે પ્રમાણે અને જેવી રીતમાં જેને જોઈએ તેવી સગવડનાં પુર પાડતો હતો. દરેકની પ્રાઇવેટ કોન્ટ્રક્ટ ખાનગી રીતભાત તે મનમાં છુપાવી રાખતો હતો. તેનું હાટલ ધાણુંજ વિશાળ અને લગભગ પચાસેક હોલવાળું સાફ અને ફ્રેન્સી મકાન રૂપ હતું. તે હોલમાં પછુ કેટલાક ખાનગી હોલ સુધારકો અને છેલછપીલા ગૃહસ્થ ફાંકડાઓ મારે તેણે રાખ્યા હતા: અર્થાત્ દરેક ખંદરને! વ્યાપાર હાટલમાં ઘણીજ સફાઈથી અને ખાનગીથી ચાલતો હતો. શહેરની વચ્ચે-વચ્ચે તેણે હાટલ ગંભીર રકમનો ભોગ આપીને બંધાવ્યું હતું. પોલિસ ખાતાના અમલદારો, શેરસદ્દાના દલાલો અને રાજનગરની ગોલ્ડન ગેંગ સોનેરી ટોળીના આગેવાનો સાથે મી. મુનશીએ સારી રીતે સંબંધ બાંધી આખા શહેરમાં અચ્છી રીતે લાગવગ વધાર્યો હતો.

શહેરના કેટલાક આગેવાન ગૃહસ્થો જ્યારે હોલી હાટલનાં

છથેક રીતે વખાણ કરતા હતા, ત્યારે કેટલાક જુના વિચારને ગૃહસ્થો અને પત્રકારો હોલી હાટલને વાસ્તે ધણેજ કડવું તિરસ્કાર અને ટીકાઓ કરતા હતા. આ પ્રમાણે જગત ભગતનો વ્યવહાર હોલીહાટલમાં ચાલી રહ્યો હતો. આજકાલ નાતાલના તહેવાર ચાલતા હતા. તેમાંએ આજરોજ વિશ્રાન્તી વાર રવિવારનો દિવસ હતો. સમય સાંજના પાંચ વાગ્યાને હતો. સાંજના હોલીહાટલનો રોડ દમામ અને બહાર બહુજ ખુશકારક અને ભભપકાબંધ હતો. હાટલમાં એક પછી એ એમ યુવકોની સારી સંખ્યા ભેતભેતામાં જમા થઈ ગઈ. તેમાં કેટલાક કોલેજીયનો મેડીકલ સ્ટુડન્ટો, વિદ્યાર્થીઓ વગેરે પણ દાખલ થઈ ગયા; અને તેની સાથે કેટલાક પુરાણીઓ અને શાસ્ત્રીઓ પણ તેમાં સામેલ થયા; વળી અધુરામાં પૂરું કેટલાક શેરસદ્દા બજારના વ્યાપારીઓ પણ વલણ પત્યાથી મ્હા પાણી પીવા દાખલ થયા, અને તેની સાથે મી. મધુકર, જયન્તીલાલ અને તેના કેટલાક સુધારાના સારથી રૂપ મ્હારથી મિત્રો પણ દાખલ થયા; ભેતભેતામાં હાટલ ખીચીખીચી ભરાઈ ગયું; છેવટે મી. રમણિકલાલ માસ્તર અને તેમના મિત્ર મી. યશવંતરાવ પણ આહ પાણી ઉઠાવા આવ્યા. રમણિકલાલ માસ્તર સુધારાના કદા શત્રુ હતા, અને જયન્તીલાલ સુધારાનો હડહડતો દુશ્મન હતો; તે બંને જણાને તેમના મિત્રો પરાણે પરાણે હઠ બહાન ખેંચતાણ કરીને લાવ્યા હતા. યશવંતરાવ સારી જગ્યા સાં હાટલના ફરેક હાલ રમણિકલાલને તેડી ધસડી ભેઈ વળ્યો પણ એકે હાલમાં તેને મનપસંદ સીટ મળી નહિ; છેવટે તે

માસ્તરને લઈ ઉપર ગયો. માસ્તર કોઈ દિવસ પછી હાટલમાં આવ્યા નહોતા; આજે પરાણે યશવંત સાથે આવ્યા, તેથી તે તો હાટલની મઝા જોવામાં અને જીવાનીઆની રમત ગમત જોવામાં કાંક તહીન થયા. જ્યારે માસ્તર મેડે ગયા ત્યારે હાટલના હેઠળના હાલ કરતાં ઉપરના હાલનો કાંઈ ઘણોજ અચ્છો દીઠો. એક બાબુપર ચકરડી પાઘડીવાળા બ્રહ્મતેજમાં જળહળી ઉઠતા અને ત્રિપુંડ્ર તાણેલા શાસ્ત્રી પુરાણીઓ ગરમાગરમ ભજ્યાં, બાસુદી અને પૂરી ઝાપટતા દીઠા. બીજી બાબુએ ગુચ્છાવાળા ચશ્મામાસ્તરોને શેવ, ગાંઠીયા, દુધ અને ચ્હા ઉડાવતા દીઠા. વચ્ચેવચ્ચ સુધારાના સારથીઓને ખૂટ પહેરી કેસરીયાં દુધ અને ભજ્યાં ઉપાડતા જોયા, અને બીજી પચરંગી પ્રજાને બીસ્કીટ, ડબલરોટી, પાઉં, સોડા, લેમોનેડ અને મનપસંદ દેશી વિદેશી ઢબનાં ખાણું ખાતી જોઈ. આપણા રમણિયલાલ માસ્તરના ડોળા તો હાટલની હવા અને ખાટલની હવા જોઈને બહાર નીકળી પડયા, અને તેની સાથેજ માસ્તરના મુખમાંથી નીચેના ઉફગાર નીકળી પડયા.

*

*

*

*

“ ખાતું પીતું હાટલમાં હાલ થયું રહેજસાજ,
ચાહ ગમે તેની જીઓ પ્રીતિથી પીવાય છે;
અડ ને આલડ મટી સહુ સરભર થયું,
ગમે તેની સાથે ખાંજું ખાંતથી ખવાય છે;
બસ ને અબસ તણો વિચાર વિસારી મુક્યો,
ધર્મથી વિરૂદ્ધ ચીજ રીઝથી ચવાય છે.”

૨૨

અતિભેદ અતિભેદને દીધો વિસારી આજ,
હીંદુઓનું હીંદુપણું હાટલમાં જાય છે

“મી. યશવંતરાવ મને આ જહાજમાંના ખાસમાં ક્યાંથી લાવ્યા? તમારા આપનું શું અહીં હાટલું છે કે તમે અહીં આવ્યા! ઘરનાં ખેરાં તમને ચ્હા પાણી નથી તૈયાર કરી આપતાં કે સદાયે રહ્યા તમે હાટલના રસ્તા માપતા?”

“અરે મી. રમણિકલાલ માસ્તર ચાર તમે છાનામાના રહીને સીધા મારી પાછળ આવો, બહુ બોલ બોલ કરીને તમારે ભાર ન ગુમાવો! તમારે કાંઈ ચ્હા પાણી ન પીવાં હોય તો ન પીશો પણ અમારે ચ્હા પાણીને ટેસ ખગાડી ન દેશો! સમજ્ય. મારા મહેરબાન કાંક તો એટીકેટનું રાખો ભાન?”

અરે યશવંતરાવ હું તો તમને ડીસ્ટીન્કટલી ના પાડતો હતો પણ તમે મને પરાણે પકડીને શું કામ લાવ્યા! જ્યારે પકડીને લાવ્યા ત્યારે હું તો બોલવાનો! યુ મસ્ટ હીઅર મી તમારે માર્ડ સાંભળવું પડશેજ.”

“બોલરાઈટ બોલરાઈટ માસ્તર જરા ધીમે રહીને બોલો, જો કોઈના ઉપર આક્ષેપ કરશો તો કોઈ બોલ ધરી દેશે ને મોટી પંચાત થઈ પડશે.”

“અરે શું ધુળ બોલ હઈ દેશે, તેને હાથ છે અને મારે નથી? એમ ખાલી દમ ન ભરાવો.”

“અરે માસ્તર, બધું માસ્તરપણું જવા દઈને છાનામાના ડાહ્યા થઈને એક કોરે મારી સાથે ખેસી જાઓ, તમારે ચ્હા પીવો હોય તો હું મંગાવી આપું, નહિ તો છાનામાના ચુપ

“ બાપો.”

“ અરે આતે શું કાંઈ કચેરી બચેરી છે કે માટી હાઈ-
! કે કિચને આમ છે ? કે જેથી હું છાનોમાનો યુગો બેસી
?”

“ અરે માસ્તર ચાર તમે પણ ઉલ્લુ જેવા છો; છાનામાના
મરી રહોને, અને ચ્હા પી લેવા ઘોને ! પછી આપણે ઝટ
માપી જઈએ ! ”

“ બાપુ હું તમને ક્યાં ના પાડુછું ? તમારે જે પીવું હોય
પીઓને ! એમાં ક્યાં મારા બાપનો પૈસો વરે છે ! તમારા
સામાં જેટલું જોર હોય તેટલું પીઓને ! ! ચાર છોકરાના
થયા તો પણ બાવામાંથી એક તસુ પણ પાછા ન ખસ્યા ?
વળી રોટલમાં ! ? ”

“ માસ્તર તમે ગ્રેજ્યુએટ થયા તોપણ ડોળા જેવા રહ્યા !
પણ પોલીશન અને એટ્રીકેટ બાણતા ન થયા ! ચાર બચો
!! તમે કોલેજના નોલેજને લજવી માર્યું; બિચાડું આખું
રક મંડળ તમારાથી હાર્યું, ઇતાંએ તમે જે ધાર્યું હતું તે
ઉતાર્યું ! ! ”

“ અરે ચાર યશવંત તું મારી શું કામ પત્તર ફાડે છે, તારે
શું કાંસવું હોય તેટલું કાંસને ? હું ક્યાં તને ના કહું છું, હું તો
જમાના પર ટીકા કરું છું ! ! આ મારા વ્હાલા શાસ્ત્રીઓ,
શ્રીઓ, કોલેજીયનો અને પેલા મુધારાવાળા ન્યારે મોટાં
! બાપણનાં બણગાં કુંકે છે ત્યારે માટી આકાશ પાતાળની
! કહે છે, અને ચોટા શાસ્ત્રના શ્લોકો ટાંકી ટાંકીને પંડીતની

પુછડી બને છે અને પવિત્રતાનો ફાંકો તો એટલો મોટો રાખે
છે કે બહુ મોટા ધર્મનાં ધુસરાં અને જ્યારે બસી રહ્યા કે તર-
તજ એ ભગવાન એના એજ રહ્યા ! અને છાનામાના આ હાટ-
લનો આશરો લેતા થયા. અરેરે ભગવાન,

* * * *

“ કોટ પાટલુન પહેરવાના ઉર કોડ થાય,
બાંડીસ ને જૂટ મોજા ઉત્તમ મનાય છે;
ખમીસ જેટીટ અને સાહેબના જેવી ટોપી,
ટોપીવાળા થવા આજ અતિ વપરાય છે;
નાટકના વેશ જેવો દેસ તો દેખાય બધો,
તોય જુઓ મોટાઇ બતાવા ચિત્ત ચ્હાયછે:
પોતાનો પોશાક તજ સહને સાહેબ થયા,
હીંદુઓનું હીંદુપણું હાટલમાં જાય છે. ”

“ અરે મી. યશવંતરાવ આ મહાતેજી માસ્તર રમણિ-
કક્ષાલને અહીં ક્યાંથી પકડી લાવ્યા ? અરે એ અભડાઈ જશે,
એમને ગંગા સ્નાન કરવું પડશે; અરર આ બ્રહ્માબ્રહ્મમાં તેમને
યાર કાં નાખ્યા ! ”

“ મી. મધુકર મારા મુરખાનાએ લોગ લાવ્યા કે હું આ
કેસરપંખુને અહીં લાવ્યો ? યાર જ્યારના આવ્યા છે ત્યારના
છાનામાના જ'પીને બેસતા નથી, યાર સ્હેજસાજમાં કાંઈ
કેઈની સાથે ઝઘડો વહેરી બેસશે તો મોટી પંચાત થશે અને
રજનું ગજ થઈ જશે ! ! ”

“ યુ પ્લીઝ જેન્ટલમેન એવન કાંચ ચ્હા પાની નહિ

પીતા ! ! એવન શું બોલ બોલ કરેય, મુને તો એવન હાફ-મેદ જેવા લાગેય ! ”

“ અરે ચાર એ હોટલના કટ્ટા દુશ્મન છે, આ બધાં સુખ-રેલ ખાણાંપીણાં એમને બીલકુલ પસંદ નથી, ઉલટા એ મ્હા પાણીને ધક્કારે છે ! ”

“ શું એવન ચાહ પાણીને બી પસંદ નહિ કરતા ! આમાં શું વતાલ છે ! ચકલીના બંબાનું પાની, સુગર, ટી અને એનલી મીલક એમાં આવે છે ! એમાં ક્યાં ગોસ બોસ આવે છે ? આય ચાહ પાનીથી તો કેવો ઉમડા ફાયટો થાય છે ! પેત સાફ આવે છે, પિશાબ પુષ્કર ઉતરેછ, અને ભુખ બી કઠરીને લાગેછ, સાક્ષી આખા બદનમાં ચંચરાઈ અને પુરતી આવેછ ! સાક્ષી આ ઉલ્લુઓ શું સમજતા હસે કે ચાહ કેવી ઉમડા ચીજ છે ? ”

“ અરે શ્રીયુત મહાશય આર્યવર્મા શાક્ષીજી તમારાં કદમ અહીં ઝ્યાંથી ? આર્ય ધર્મના ચુસ્ત ઉપદેશક તમારાં દર્શન અહીં હોટલમાં ક્યાંથી ?

“ મહાશય મને જરા વાયુનો વ્યાધી છે, હમણાં જરા તેનો વધુ ચમકારો જણાયો એટલે મને મનમાં વિચાર આવ્યો કે લાભ્ય જરા ઉબ્બુ ઉબ્બુ ચાહ પાન કરૂં એટલે વાયુ મટી જાય ! ”

“ હા મહાશય ખરી વાત છે; આપે ઉબ્બુ ઉબ્બુ ચાહ પાન કર્યું તેથી હું ધાફું છું કે વાયુ વિનાશ થયો હશે. ”

“ જી હા, હવે મને ઉદરમાં ઠીક છે. ”

“ શાક્ષી મહાશયજી ! આપે ઉબ્બુ ઉબ્બુ ચાહ પાન કર્યું તે કીયું મ્હા પાન ? હું ધાફું છું કે વાફણી મ્હા પાન હશે ? ”

“અરે નહિ નહિ મહાશય વાઙ્મયી ચ્હા પાન નહિ થયું
સાદુ ચ્હા પાન જેને તમે લોકો ટી કહો છો તે મેં પ્રાશન
કર્યું છે !”

“તમારા આપનું કપાળ તમે પ્રાશન કર્યું ! અરરર
જમાનો દિવાનો આવ્યો;

* * * *

“ચ્હા પીએ ત્યારે જેન ચિત્તમાં લગાર પડે,
બીડી પીએ ત્યારે મન શાન્ત સદા થાય છે;
મલ મળે ત્યારે વળી મઝા પડે મગજને,
જીવાનીનું જોર જીઓ એનાથી જણાય છે;
પેંદા કરે પાંચ ને પચાસનું બતાવે બળ,
ડાલો ડાહ દેખાડીને મન મલકાય છે;
મળ્યું ત્યારે મીર પછી ફરીર થઈને ફરે,
હીંદુઓનું હીંદુપણું દોઢલમાં જાય છે.

“શ્રીયુતલ આપના ઉદ્ધાર ઘણા વાસ્તવિક છે, પણ
મહાશયજી જમાનાને માન્ય આપવું પડે છે. હું તો ઘણી વખત
પ્રશ્ન પ્રાશન કરું છું, આજેજ ચ્હા પીવા આ વિશ્રાન્તિ ભુવ-
નમાં આવ્યો !”

“અરે વિશ્રવર્મા પુરાણી આ તમે શાનાં પાનાં ઉઠેલો
છો ? શું અપટલ માર્યું છે ?”

“ઝોડો ઠાણ રમણિકલાલ માસ્તર ! તમે અહીં
આંધી ?”

“અરે પણ તમે અહીં આંધી !”

“જ્યાંથી તમે ત્યાંથી જામે !”

“પણ આ હોથ તમે શું વાળવા માંડી છે ?”

“આ જરા એકાદશીનો મઠ કાલે ઉપવાસ હતો, અને આજ દ્વાદશી હતી તેથી પ્રભાતના પહોરમાં લોજન લેવા બેઠો હતો, પણ શરીરની પ્રકૃતિ ઉપવાસને હીંધે વાયુવાળી હતી તેથી બરાબર જમાયું નહિ, આ અત્યારે કંથા કરવા જતો હતો એટલામાં ક્રુધા કંકડીને લાગી; તેથી મન થયું કે લાવ જરા વિશ્રાન્તિભુવનમાં જઈ ક્રુધાને તૃપ્ત કરું !”

“આ વિશ્રાન્તિભુવનમાં આવ્યા ત્યારે તમારું પુરાણું-ભુવન હતું કે બળી ગયું હતું ? ઘેર જઈને જમવું હતુંને ?”

શ્રીયુતલ મને ક્રુધા કંઠંગા વખતે લાગી, તેથી મને મારી ભાર્યોને તસ્દી આપવી યોગ્ય ન લાગી; એટલે મનમાં વિચાર કર્યો કે ચાલો રસ્તામાં ઉઠેર તૃપ્ત કરી લઈશું !”

“હું ધારું છું કે તમે તમારી ભાર્યોને ઠાકેરજીના ગો-ખલામાં બેસાડી રોજ મારીયાના પ્રધાદ ધરાવતા હશો ! જરા લાલ્લે લાલ્લે બોલતાં વિચાર કરો ! આ પ્રહારોજની ધ્વજા રૂપ ચક્રરડી પાધડી તે હાટલમાં હોથ ?”

“મહેરબાન આપનું કહેવું અક્ષરસઃ યોગ્ય છે, ચક્રરડી પાધડી હાટલમાં ન હોવી જોઈએ ! પણ મારા મુરખી જમા-નાને માન આપવુંજ પડે છે !”

શું તમારા નાચની હોળી આપવી પડે છે ? આ તમારા જેવા જાણી-મર્મજ્ઞ ઉપદેશકો આવે તો તમારાજાણને જાણ-ચાર કરશે ત્યારે ધરતી રસતાળ જશે ! !

“ તો મહાશયજી ધરતી તો રસાતાળ ગએલી છે, હવે શું બાકી છે ? ”

“ પણ આ તમારા પાત્રમાં તમે શું બાપટયું તે તો કહો

“ આ જરા બાસુદી ને પુરી બાધાં ! ! ”

“ અને પેલું ગોળ ગોળ અને રાતું રાતું ! ! ”

“ એ જરા બજાયાં હતાં ! ”

“ એટલે તમે બાસુદી પુરી ને બજાયાં બાધાં, તેમાંએ આ ચારે કપડાં પહેરીને બાધાં ! ધિકાર છે તમને ! બજાએ બજાએ ઢાંકણીમાં પાણી લેઈ ડુબી મરે ! ”

“ તો મહેરબાન લાવો ઢાંકણી અને રેડો પાણી પછી આપણે બંને તેમાં ઘુડી મરીએ ! ”

“ જરા શરમાઓ, આ ચારે કોર વાળીને પહેરેલું રેશમી ધોતીયું, આ તમારા બગલાના મન જેવી ધોળી બંડી, આ તમારો ઉપરણો અને માથે ઉંધુ પાડેલું ચકરડું પાઘડું લજવાઈ બચ છે; તમને કાંઈ મનમાં સારાસારનો વિચાર થાય છે ? ”

“ પણ મારા મહેરબાન જે મેં બાધુ તેમાં અપવિત્ર શું છે કે તમે આટલા બધા તપી ગયા હો ? ”

“ આ બાસુદી પવિત્ર ! ? ”

“ ત્યારે શું ખારદી અપવિત્ર ? શું તે અગ્યારસમાં વપરાતી નથી ? બુઝો આન્હીકપ્રકાશ ! ”

“ અરે તમારા આન્હીકપ્રકાશને ને તમને બેને મોટા અંડીઆમાં નાંખે; આ તમારી વન્હી સમાન દલીલ કાઢો છો તેના કરતાં તમારું મોં બધું કરો ! ! ”

“ શું પુરી અપવિત્ર ? ”

“ ના ભણ્યાં પવિત્ર ! ”

“ તો મારા મહેરબાન જેટલું તબ્યું અને તાબ્યું તેટલું સ્વર્ગેથી આબ્યું. ”

“ મારા મહેરબાન તમને નવ ગજના નમસ્કાર !! હવે આ ચમત્કાર કરવા મુકી દેજો ! અરરર આમન્યા અને ધર્મ તો જતોજ રહ્યો. ”

* * * *

“ વડીલોની આમન્યા સાચવવી એ શ્રી ગણે,
કુળના આચારથી કંટાળો પેંદા ચાય છે;
ધર્મ ધ્યાન એતો જુઓ જોગ રૂપ માને ભાઈ,
સગાં ને સંજંધી ન્યાત જાત તણ જાય છે;
જાન ગાથા ગોડે નહિ શાસ્ત્રને સંતાડી મુકે,
નમાઈ નાંવેલો વાંદવાને ચિત્ત ચ્હાય છે;
આપે ઉપદેશ તે ન લેશ રૂંચે અંતરમાં,
હીંદુઓનું હીંદુપણું હાટલમાં જાય છે.

નહીકંઠા ગેઝેટ.

“ હ્યો માસ્તર તમે તો હવે ગજળ કરવા માંડ્યો, જેમ આવે તેમ તમે લવારો કરવા માંડ્યો. માસ્તર તમારૂં કહેલું વ્યાજબી છે પણ તે હવે ગયા જમાનાને વાસ્તે છે; ધી પ્રેઝન્ટ ટાઇમ ચાલુ જમાનાને વાસ્તે નથી. ”

“ મી. યશવંતરાવ ચાલુ જમાનાએ તો તમને હવે મધેડા પર બેસાડવા માંડ્યા; તમારા ઘરની લક્ષ્મી હવે ખડકાર આવવા

માંડી, હવે કાંઈ આંખ ઉઘાડશો કે બે હાથ લેગા છરીને તાળીઓ પાડશો કે પછી આંગણામાં બેસીને ચકલીઓ ઉરાડશો ? ”

માસ્તર તમે જે કાંઈ કહો છો તે હું સમજી છું પણ મારાથી તમારા કદા પ્રમાણે પળાતું નથી ! ”

“ અરે ચાર મને તો આ મારા મિત્રો બોલી ગાલીને અહીં પકડી લાગ્યા છે; મેં કાંઈ હોટલનો ચાહબાહ પીધો નથી, હું તો ફક્ત આ લોકોનો તમાસો બેઠો છું ! ! ”

“ આ માફં બેટું હું એ બે વિચાર કરું છું કે આ લોકોનાં દશા શી થશે ? પુરા પાંચ કમાતા નથી ને પચાસનો રોફ મારવા બાંધ છે; આ મારા મુરબા પેટનું પુરું શી રીતે કરશે ? પુરા પગારમાં ઘેર દાળ ભાત રોટલી અને શાક પુરું ખાઈ શકતા નથી, ને અહીં રોજ હોટલમાં આવી ચાહ દુધ બીસ્કીટ ખામુદી પુરી અને લજબાં શી રીતે ખાટાય છે ? ”

“ મિત્ર ખરું કહેવરાવો તો આ મારા બહાલા અદરલાલ જતે દિવસે ખાતર પાડતાં અને ધાપ મારતાં શીખશે ! ”

“ અરે ચાર ઉછરતી પ્રજા તો ધાપ મારતાં ક્યારનીઓ શીખી છે ! આ મારા બહાલા દશ દશ બાર બાર વરસની ઉમરના છોકરાઓ અત્યારથી પુલકણીઓ, બીડીઓ ફુંકવા શીખ્યા છે અને રોજ સાંજ સવાર ચાહ બીસ્કીટ ઉડાવતાં પણ શીખ્યા છે. મારા બહાલાઓને ચાહ બીસ્કીટનું એવું જખરું વ્યસન પડી ગયું છે કે એક દિવસ તેમને ચાહ પાણી વગર ચાલે નહિ. ”

“ અરે લાઈ ચાહ પાણી તો ઉંઘ્યાં પણ મારા બહાલા ખારોબાર હાથ મારીને છાન્નમાના સંબુલેથી કટકીને અહીં

આવી હાટલમાં ભરાય છે અને ખાસુદી પુરી બજારો અને ખમ્બુ ઢોઢળાં ટટકોયે છે. હવે આ હાટલવાળા દાણ ભાત પુર પાંડવાનો સુધારો કરે એટલે તમામ કામ પાર થઈ જાય. સઘળી વાતનું સુખ થાય અને દરેકે દરેક રીતની સગવડતા સચવાઈ જાય ! આ મારી બેટી નહાવા ધોવાની કંત્યાન મુગટા અને ધોએલાં શણીઆં પહેરવાની કઠાકુટ મટી જાય. આ જગ્યાએ ભૂખ લાગી કે તરતજ ઘરમાંથી ધાપ મારી અથવા કોઈને કુવામાં ઉતારી છકા પંચા રચી આ હાટલમાં આવ્યા, અંન પાચે કપડાં પહેરી બાંદો ઉચી ચઢાવી ટેબલ પર બેસી માલ પાણી ખાપટવા લાગ્યા, જાણે મોટા પોદ્દેસરોના બેટા અને સુધારાના ટેટા ! ! ”

“ અરરર શિવ શિવ શિવ સુધારે સત્યાનાશ વાળયું; ધર્મનું બીજ બાળયું અને પ્રજા તત્વનું સમુળગું પ્રજાળયું.

* * * *

“ સુધારે વાળયું સત્યાનાશ પ્રજાને હાય વંદાડી,
કયાં છે ધર્મ નીતિ નાશ પ્રજાને હાય વંદાડી;
મુક્તાવી ગતિ જતિ ભાન પ્રજાને હાય વંદાડી,
ઉઠાડયો આર્યનો દિનમાન પ્રજાને હાય વંદાડી. ”

“ અરે મહાશયજી આપનું કહેવું બ્યાજબી છે આ આર્યાવ્રતની અવદશાનું મુખ્ય કારણ સુધારો છે, અને તે સુધારો અંગ્રેજી કેળવણીમાંથી ઉલો થએલો છે, માટે તમારા જેવા અંગ્રેજી બંધેલા ગણેલાઓજ આ આર્યભૂમિની અવનતી થવા પોમી છે ! ”

“ ત્યારે શ્રીયુતજી તમારા જેવી સંસ્કૃત ભાષાનાં ખેર-

ખાંઓથી કેટલી આશ્વસનતની ઉછતી જામી છે ?”

“ માસ્તર ખોટું લાગે તો માફ કરજો, પણ મને કહેવા દો કે આ અંગ્રેજી કેળવણીથીજ ધર્મ નીતિની ખાનાખરાબી થઈ છે !”

“ તો મારા મહેરબાન તમારી સંસ્કૃત ભાષાથીજ આખા દેશમાં દારીદ્રતા વ્યાપી ગઈ છે !”

“ અરે માસ્તર તમારા ગોટપીટ થસ નો ડબલ્યુ ઢેમેજ આખા દેશનું સત્યાનાથ કાઢ્યું !”

“ અરે મહાશયજી આ તમ રા અસ્યામ્ તસ્યામ્ ઇદમ્ અહમ્ કુરવન્તેજ દેશનું ઉંધુ માર્યું !”

“ ત્યારે તમે શું દેશનું તાર્યું તે તો ખતાવો ! ?”

“ શ્રીયુતજી તમારાથી આખું જગત હાર્યું ! તમને નવ ગજના નમસ્કાર !”

“ શું મારા મહેરબાન આ તમાગ જેવા ખાખરીઓવાળા ખખરચીઓએજ દેશનું નખખોદ કાઢ્યું !”

“ અરે તમારા જેવા નારાયણ ચોટલીવાળા લોટીઆઓ-એજ દેશનું જડામૂળ કાઢ્યું ! !”

“ અરે અવિચારીઓ તમેજ ચાહ ધીરુકુટ ડબલરોટી અને અભક્ષાલક્ષ ખાઈને આખો દેશ વટલાવ્યો !”

“ અરે બહેમીદાસો તમે શક્તિમાર્ગવાળાઓએજ દેવ દેવીના નેવેઘને નામે મહુડી દાડ પી પીને દેશ ખગાડ્યો !”

“ અરે ઓ મૂખાંઓ અમે સુચાવાળા ખાખરીવાળા અને અંગ્રેજી ભણનારા તો કેવળ આ હાટલમાં આવીને ચાહ દૂધ

અને ચવાણું ખાઈએ છીએ, પણ તમે તો મોટા જનોઈનાં
એતરવાળાઓ અહીં આવીને ખાસહી પુરી બજામાં, ખમણ
દોકળાં સોડા અને પ્રાન્ડીની બાટલીઓ ઉડાવો છો !”

“ અરે ચાલો ચાલો તમે બધા અગ્રેજી માસ્તરો લેગા
થઈને એકતરફીજ બેલો છો ?”

“ ત્યારે હવે તમે હું ટપમાં આવવાનીજ કરો બાધા !”

“ તમે લોકો પહેલા હોટલમાં આવવાનું જગ સુકે
એટલે તરતજ દેશોદય થશે !”

“ થશે તમારું કપાળ ! આ તમે ડાહ્યા ડાહ્યા લેગા થઈ-
નેજ ડહાપણમાં દવ લગાડ્યો અને દેશ બગાડ્યો !”

“ અરે માન બાઈ જેમ થનું આંગ્રુ છે તેમ થવા દો
અને છાગની દોણી ભરવા દો ! દુનિયા ઝુકતી હય ઝુકાનેવાલા
ચાહીએ ! સાર્ધકા ટટું ચલને દો તો ચાર ચલને દો જી
ચલને દો !”

“ મી. જયન્તીલાલ ! જોયા આ તમામ ! ?”

“ હા માસ્તર હવે કુધારા અને સુધારા બનેનાં વાગ્યાં
ત્રાંસાં !”

“ હર હર હર પરમાત્મા પરમાત્મા વિશ્વાધાર હવે સ્હાય
થા સ્હાય થા ! !”

“ માસ્તર હવે તો હીંદુઓ હોટલમાંજ હુંડાશે અને સુ-
ધારેજ કુટાશે ! !”

* * * *

હીંદુ હોટલમાં હુંડાય છે હાય હાય હીંદુ હોટલમાં હુંડાય છે,
ધર્મ બોટલમાં કુટાય છે હાય હાય ધર્મ બોટલમાં કુટાય છે:-૦

નાત જાતના જેદ સૌ જૂલી એક કામે ત્યાં બેસાય છે (૨)
 ખૂટ પાટલુન કોટ કેપ ચઢાવી એક લાણે ત્યાં ખવાય છે:-૦
 ગરમાગરમ ટી, કેફી ન સ્ત્રીસ્કીટ ખાતેથી નિત્ય ખવાય છે (૨)
 સપરેટ સંચાનાં દૂધ શેવ ગાંડિઆ બલી બાનેથી લેવાય છે:-૦
 લેમન સાડા રોઝગર જીન્ઝરના પાટલા નિત્ય ફેડાય છે (૨)
 ખાવાન આઇસક્રીમ ડેલી બપોરના સંચાઓ ખૂબ જોડાય છે:-૦
 બાસુદી પુર્ગ શાક ખટાકાનું ચટણી લજીઆ ત્યાં પીરસાય છે (૨)
 શીખડ દૂધપાક ખમણુ દોકળાં ધારી કચોરી વસાય છે:-૦
 નાના મોટા ને ગરીબ તવંગર આનંદે ભોગા થાય છે (૨)
 ચમન હોઝવે ટેલ પાણી પીને વાહ વાહ સુધારાની ગાય છે:-૦
 વડયા જમાના પ્રજા સૌ વંડી ધરખાર વંડી જાય છે (૨)
 નાક તાળાને નાડી છે નારી હરમાન ધરમાં ધાય છે:-૦
 ધરમા લાંબા કુસ્તી કરે ને મોટું તો લાલ રખાય છે (૨)
 હસી હસી ક્યો ને રોષને ભોગવવાં ત્રાણ ત્રાણ મુખે લખાય છે:-૦
 આખ ઉધડી ચેનાન આર્યો નહિ તો દુઃખની લ્હાય છે (૨)
 હોટલના મેમાન ન થાશે દિવાના આને હોટલમાં લાય છે:-૦

“અરે આ માસ્તર માસ્તર બોલતાં કાંક વિચાર કરો!
 હોલ્ટ ચોર ટગ, નાહો તો પછી ફટકારવા પડશે !”

“યુ ડેન્કી જ્ઞાય આરયુ ડીસ્ટરબીંગ મી? યુ ગલ્લા શા
 માટે મને હરકત કરે છે !”

“યુ ફુલ ગેટ આવે ક્રોમ હીઅર ! અરે બેબકુફ અહીં-
 આંથી ફૂર જા !”

“આય સાક્ષાત્ બેબુ ચસ્કી ગબ્બેલું જનાય છે; ક્યારનો

એ બોલ બોલ કરે છ ! એ સ્તુષીડ કાંઈ ખાતુ બી નહિ ખાતો
અને બીજાને ખાવા પ્રત નહિ દેતો ! ”

“અબે ચાર ઓ ઉલ્લુકી ખોપરી ખીસ ગઈ હય ! એ
ઝંનસાન દિવાના હો ગયા હય !

“ જહાલમમાં ગયા દીવાના હો ગયા તો ! અખને ઉનકી
ક્યા જરૂર હય ! ચલો ચાર નાકક કાયકુ શીર ફેડતે હો ! ઓ
ડુંગલી એર ખાસરાં દોનુ સાથ ખાયગા ! ”

“ અરર આખા હાટલમાં છે કોઈ આય ધર્માભિમાની !
છે કોઈને નાત જાતનું લાન ? ફક્ત આંખો મીચી આપટવાનું છે
જ્ઞાન; ખસ આખો દિવસ રંગપાણીમાં ગુલતાન ! !

“ અરે મી. મુનશી, મુનશી, હે મુનશી, અરે વિનાયકરાવ
મુનશી ” કહી ચાર પાંચ જણુએ હાટલના માલીકને બોલાવવા
સારૂ ઘાંટા પડયા. ઘાંટા પાડતાની સાથે આખા હાલમાં ગડબડ
મચી રહી; ગડબડ અને ધમાલ બોધને મી. મુનશી એકદમ
વસમસ્યો ઉગરના હાલમાં આવ્યો અને ગરબડ સમાવવા પ્રય-
ત્ન કરવ. લગ્યો. ”

“ અરે મી. મુનશી તમારી હાટલમાં આ એક દિવાનો
માણસ માસ્તર રમણિકલાલ નામનો દાખલ થયેલો છે; તેની
સાથે હાફમેડ આ એક જયન્તીલાલ નામનો શખસ છે તે બંને
જણુ ભેગા થઈને હાટલની નિંદા કરે છે, ચ્હા પાણીને ધિઃકારે
છે, તથા હાટલમાં આતનખર ગેસ્ટ પરોણાઓ, મેમાનો અને
વરાકોની સરકરીઓ કરી તેમના પ્રતિ વિરસકાર બતાવે છે. તમે
એકદમ ભેને દૂર કરો, નહિતો અમારા હાથનો તે માર ખાશે ! ”

“અરે તમે લોકો કોણ છો ? કેમ મારી હાટલમાં આવ્યા છો ? આ લોકો તમારા વાસ્તે શી કમ્પલેઈન કરે છે ? ચાલો એકદમ મને જવાબ આપો, નહિતો પોલિસને સ્વાધિન કરવામા આવશે ? ”

“અરે મી મુનશી તમે પોલિસના નામનો અમને ડર બતાવો છો કેમ ? પોલિસ તમારા બાપની નથી પણ આખી પ્રજાની છે, સમજ્યા ? ”

“વેલ મી મુનશી જોયો એમનો રોક ! છે બરાબર હાફ-મેડ ! ” એમ કહીને એક જણે ચ્હાની રકાળી પાછળથી રમ-શ્ચિકલ લ માસ્તરના બરડામાં માની !

“ઓ મારા બાપરે હું બળી ગયો ” કહી માસ્તરે ટેબલ પરની બીજી બે રકાળી ઉઠાવીને પાછળની બાજુએ મારી. એકાદનું માથું રકાળીથી પુટી ગયું અને એકની આંખમાં ગરમા-ગરમ ચ્હા પડયો; એટલે તે લોકોએ ઉતરા ઉપરી રકાળીઓ ઉઠાવી ઉઠાવીને માસ્તરને મારવા માંડી. માસ્તરને માર પડતાંજ જ્યન્તીલાલનો મીઝસ ફાટયો ને તરતજ તેણે પ્યલા રકાળી-ઓના ટબમાંથી જેટલી હાથ આવે તેટલી રકાળીઓ ઉપાડી ઉપાડીને જેમ આવે તેમ ફેંકવા માંડી. મી. મુનશી આ ધમાલ જોઈ ગાલરો બની ગયો; જોતજોતામાં તેના પર પણ રકાળીઓ આવવા માંડી; તે બિચારો કાયર થઈ ગયો અને હાથ જોડી ટોપી ઉતારી ધમાલ બંધ કરાવવા લાગ્યો. હાટલમાં એક પળ-વારમાં મોટું હુલ્લડ મચી રહ્યું. બીચારા હાટલવાળાના ખ્યાલા રકાળીઓનો કચ્ચરઘાણ નીકળી ગયો. માંહો માંહી ખ્યાલા

કાબી ફેંકનારા દાઝવા લાગ્યા. એટલામાં એકે ખૂટ કાઢીને માર્યું. તેતબેનામાં હાટલમાં બેઠા ઉડવા લાગ્યા અને હાટલનાં કાચનાં પાણ્યાં, તકતા, આયના, લેમ્પ વગેરે કુટવા લાગ્યાં. એટલામાં એકે આવી મુનશીને લાકડી મારી, ત્યાં એકે છાતી મારી એ માણે છત્રી ઠંડાઓનું હુલ્લડ મચ્યું. તે પછી દરેક જણા ધોહાથ આવી ગયા; બથમમથા અને મુક્ક બાજુ વધી પડી. આખા હાટલમાં જબની હા હો થઈ રહી. હાટલની બહાર જતા મારતા કોકો લેગા થઈ ગયા અને હાટલની દુરે દુરે મોલાવા લાગ્યા. હાટલવાળાની કમાણીની એક ઘડીમાં ખાનાખનામી થઈ ગઈ એટલામાં પેલિસ આવી હાટલમાં દાખલ થઈ ત્યાં પેલિસ પણ કુટાણી અને મોટો જખરો જંગ મચ્યો. આશરે એક કલાક સુધી રમખાણ ચાલ્યું. અને પછી હાટલમાંથી ફરત અને અક્કડ જવાની આઓ હીસ આડિટ કરતા, હુનીઓ દાસરતા અને કોઈ રોતા કકળતા બહાર નીકળ્યા. આખા રતા પર માણસોની ભરચક ગી-દી જમી ગઈ. બીચારા હાટવાળાની એક વરસની કમાણી એક ઘડીમાં ધુળવાણી થઈ ગઈ; આખું હાટલ અમણમણ થઈ ગયું અને તેના નરસામાનનો ટુરદો કરી નાંખ્યો, અને છેવટે ધીમે ધીમે હાટલનાં ઘરાકો રાઈ ગયાં. સૌથી બેટા માસ્તર રમણીકલલ, જયન્તીલાલ, શવંતરાવ, મી. મધુકર અને બીજા જાણીતા સુધારકો પણ એકળી રસ્તે પડ્યા. જયન્તીલાલને કપાળમાં એક મોટું જાફ ડીં માર્યું થયું; તે બિચારો હાથ પંપોળતો પંપોળતો વેરવા લાગ્યો. માસ્તરની પણ ભમ્મરમાંથી લોહી નીકળતું હતું

તે પર એક રૂમાલનો પાટો મસ્તકે બાંધ્યો હતો અને બિચારા મનમાં બબડતા બબડતા ઘર લાણી જળા લાગ્યા. એટલામાં તેમનો કેમ મિત્ર મળ્યો અને માસ્તરની બબર પૂછવા લાગ્યો:-

“ મી. રમણકલાલ મારાર આ લાસ્મરે શાનું પાટો બાંધ્યો છે ? ”

“ લાઈ મારોના હોટલમાં આટો નોકળી ગયો ! ! ”

“ જયન્તીકલાલ તમને આ કપાળમાં ઠાંમણું શેનું થયું ? ”

“ લાઈ એ ઢીંમણું નથી પણ સુધારાનું શીંગડું છે ! ”

“ શું વાગ્યું ? ”

“ મને ખ્યાલો વાગ્યો ! ! ”

“ ત્યારે શું કરવા હોટલમાં ગયા હતા ! કેણે કહ્યું હતું કે બેટા બાવળીએ ચડાવે ? ”

“ લાઈ એ તો હોટલની મજા ? ”

“ અરે હોલી હોટલની મજા કે સુધારાની ધમ ? ”

પ્રકરણ ૭ મું.

।ગને અંતે સંયોગ કે સંયોગને અંતે વિયોગ ?

દાહરેા.

માતા રાક્ષિ મન પિતા ઉત્પન્ન થયો મનોજ.

વ્યાપ કરે છે વાસના રમી હૃદયમાં રોજ.

એક પ્રેમમાં સર્વ પ્રકારની પ્રતિતી સમાએલી છે, તેમ-
વરસની રીતિ પણ પ્રેમમાંજ રહેલી છે; રાજનીતિની
જીત અને જંગ પણ પ્રેમમાંજ નિરખાય છે. હાવભાવ
સર્વ સમુદ્ધ પ્રેમમાંજ છે. રાગરંગ ઉમંગ અને અનંગ
પ્રેમમાંજ છે. દયાતા, દ્યેય અને જ્ઞાતા તથા જ્ઞેય પણ
જાજ આવી રહેલા છે. ભોગ, ભોગ અને પંચમહાભૂત
પણ પ્રેમમાંજ છે, માટે વિશ્વમાં જે પ્રેમનો પ્રકાશ છે,
વિશ્વપતિની એક કરામત છે, અર્થાત્ જ્યાં જુઓ ત્યાં
પ્રેમનોજ પ્રસંગ છે.

સત્ કર્મ સૌ પ્રેમ આધીન છે, રંગ ઉમંગ તે પ્રેમ રાખે,
ત્યાં પુન્ય હરિ ધુન્ય ત્યાં પ્રેમ છે સ્વર્ગ અપવર્ગ તે પ્રેમ ઝાંખે;
ને મૂખ તો દૂર ભાગે સદા શત્રુના ક્રંદ નવ લેશ ફાંખે.
સંતોષ મુદ્રાંતિ રહી સદનમાં સુખ સંસારમાં પ્રેમ લાખે.

અગ્નિની સર્વ કળા કાષ્ટમાં રહેલી છે, પણ તે લાકડાને અડવાથી કાંઈ બાળતી નથી; વળી પત્થરની મધ્યે અગ્નિ રહ્યો છે, પણ કાંઈ પત્થરને ઝાલવાથી તે તેને બાળતો નથી; તેમ કાચમાં પણ અગ્નિ રહેલાણુ કરી રહ્યો છે, પરંતુ કાચ કંઈ થકી પકડવાથી દહાય બળતી નથી; પણ કાષ્ટને એકમેક સાથે ઘસવાથી મથવાથી, પત્થરને લોઢા વડે ટીચવાથી અને કાચમાં સૂર્યનું પ્રતિબિંબ લેવાથી એકદમ અગ્નિ પ્રગટ થાય છે; એ અનુમાન અનુસાર પરસ્પરની પેઠે પ્રેમની પ્રભા ઘટ ઘટમાં વાસો કરી રહી છે, અર્થાત્ વિશ્વમાં જ્યાં જ્યાં યોગ્યતા પ્રમાણે યુક્તિઓ આવી મળે છે ત્યાંજ પ્રેમ જળે છે.

*

*

*

*

“ ઝીણા ઝરમર વરસે મેઢ લીંજે મારી ચુંદણડી,
એવા નંદકુંવર શું તેડ લીંજે મારી ચુંદણડી:-૦
ઉંચા અવાસ એ અલખેલાના નીચે અમારી મેઠીરે,
સૂતી દત્તી હું મારા જીવનમાં સાન કરી મુજને તેડી:-૦
ડગ ડગ દાદુર મગ મગ મારલો ચાતક થયા નમેરારે,
વિજળીના વેગના લયને ત્યાગી આવી ડિબા આ શેરી:-૦

દશરથલાલ.

માનવંતી મુગ્ધાના મનને ભીતી પમાડતી, મદનરાજનાં મોહક દુઃકલી વગાડતી, વિશ્વમાં વિહાર લેતા વિલાસીઓને ઘડી ઘડી જગાડતી, અભિસારીકોના અંતરમાં અનંગ અગ્નિ લગાડતી, લલિત લલનાઓને લાલની કાણે કાણે લગની લગાડતી, અને વિરહી વામાઓને વારંવાર વિરહ દુઃખથી રંજાડતી

અટક્યાળી વર્ષાઋતુ વિશ્વમાં પથરાવા લાગી. અમીઘર મા-
માની અમરાઈવાડીમાં પણ વર્ષાનો વિજયી રંગ છવાઈ રહ્યો
હતો. અમરાઈવાડીની કુંજમાં કુંદન તેની સાહેલીઓ સાથે હ-
રી ફરી રમત ગમત કરી રહી હતી. સાહેલીઓ પણ તીખી
મીઠી કુંદનની મજકરીઓ કરી હાસ્ય રેલાવી રહી હતી. લાભી
ગોદાવરી પણ નાની નણ્ણદીને ખુબ ખીલાવી રહી હતી.

ગોદાવરી લાભી આ મેઘાડમ્બર તો જુઓ:-

“ આજ આજ રંગ આહા અટપટા;
જુઓ જુઓને વાહ વાહ અંબર છટા,
દમકત દામની ગર્ધ છે ધન ધટા;
ધારી ધરણીએ કારમી અલક લટા ”

“ કુંદન ખેન તમારી કંચનવરણી કાયાના આડંબર
અગાળા આ મેઘાડમ્બર ઝાંખુ થઈ જાય છે. ”

“ નેનનું નર ચઢયુ ચારે કાર,
પ્રેમ ધન વરસે આજ ફેર ફેર;
ખોલે ટીકુ ટીકુ મન ફેરારે મોર,
ત્રાંસી નજર કરી તાકે ચિત ચોર. ”

“ ખેન સાંભળો સાંભળો:-

“ ચર ચિત ચોપાટના, સોગટડા શ્રંગાર;
પ્રેમી પ્રિતમ પ્યારીના, પડ પાસા પોપાર ”

“ લાભી જુઓ જુઓ વર્ષાની ખુબી ચોરજ છે. ”

“ ધન ગરજો રુણી ગાભરી બાળાવંદ વેલી ખીતા ખીતા.
ભોગી બ્રમર ભરમાની વેલી બાળા તોયે પરાણે રસ પીતા પીતા. ”

“ ગોમતી જહેન બુઝો કુંદનખાની છટા તો બુઝો:-

“ બાળાવેલીએ ખોયુંજ બાળપણ,
ચાણી શીખી એ કેવુંજ શાણપણ;
જોને જરા ભમ્બર તું એની,
કેવી લયકાતી કમ્બર છે એની. ”

“ વાહ વાહ લાલીએ નાથુંદને ખુબ ખનાવી હો;

“ જખન જહેર જો મદન માહેર જો,
બદનની ખહાર જો વદન તૈયાર જો;
જોખન કુલ કેવી ઝાંખે ઝાંખે,
શાને સઝુણી કાંઈ ખાકી રાખે. ”

“ કુંદન જહેન એતો જરા ગમ્મત, ખોદું ન લગાડશે હે

“ પ્રેમ જવાહર જગતનું પ્રેમનુર કોઢીનુર
પ્રેમ ભજનીયું ભજતનું ભજ મન પ્રેમ ભરપૂર. ”

“ તમેય આજે જહેનની ઠીક પત્તર ફાડવા માંડી દે
મરમના ગોળા ભરમના પોલાણુમાં ઠીક ગમડાવા માંડયા છે.

“ મન પ્રેમી જા જ્યાં વસે પ્રેમ જોગી અબધુત
તન પ્રેમીથી ત્યાં રસે પ્રેમ જોગી અદ્ભુત. ”

“ તમે તમારી મેજે ફેવે તેમ બેલો હુંતા મારે ચ
ચાલી. ” કહી કુંદન તરત કુંજમાંથી નીકળી બગીચાના એ
ગાનમાં આવી; તેની પાછળ તરતજ તેની સાહેલીયો વળી, જો
ગોઢાવરી અને ગોમતી પણ વળી, અને સવાસલાં પટામણ
વેડા કરવા માંડયા અને પળવારમાં કુંદનને મનાવી લીધી અ
સીઆપીને રંગમાં રમતી કરી. કુંદન પણ ઠૂંકાં વિસરી જ

પાછી ગચ્છતમાં બળી અને હૃદયગાનનાં તદ્દલીન થઈ ગઈ.

“ મન સાગરમાં મેં મૂક્યો તરવા તન પાપાણુ,
રહેમ નજર જો-રામની પાર ઉતારે પદાણુ.

આ પ્રમાણે હાસ્યવનોદ સર્વે જણાં કરવા લાગ્યાં, અને જેમ જેમ વખત વ્યતિત થતો ગયો તેમ તેમ ફરેક જણાં આઘાંબાછાં થઈ ગયાં. કુંદન એટલી કુંજના લત્તામંડપમાં રહી અને એક મેન્ય પર એસી ગંભીર વિચારમાં પડી. આ વખતે તેને હીરાલલ ઘણો સાંભળી આવ્યો, તેનું મગજ પ્રેમ તર ગોથી ભરપૂર ભસ્ત થઈ ગયું અને તેના અંગમાં અનંગનો કારમો ચમકારો થયો. ચમકારાની સાથે તરતજ કુંદનની ચિત્તવૃત્તિ ચળવા માંડી અને જેમ આવે તેમ તેણે હરવા ફરવા માંડ્યું અને જોડે ગાવા માંડ્યું.

* * * *

“ દીલના કુંગરીઆરે દવ લાગ્યો તારા દેશમાં હોણુ,
યું કરશે મુંદરી આ રે બાળા બગશે બાળાવેશનાં હોણુ:-૦
ધેરું ગનન ધમ ધમ હુમાડે બાળા બરાડે કામા કરાડે,
મુંદરી પાડે કાણુ સારાડે પંથા પદાડે આવે આવડે;
અલખેલા આવો ફરશે નહિ આવેશમાં હોણુ:-૦ ”

“હે અનાથના નાથ હવે તો કાંક સામું જો. હા નાથ....હું નાથ વિના આ હાથ લાંબા કરી કેને બાથ ભરું ? નાથ, નાથ-રાતને દિવસ-હરું. આમુંજા આંખો ભરું બીભું શું કરું ? લોકો કહે છે કે કાગળ હોય તો વાંચીએ એ ખરું, પણ કર્મને કીરમ-તને શી રીતે વાંચીએ ? કર્મ તો વાંચ્યું નજ બાય નજ બાય.

કીસ્મતના કાઢવ લયો ક્યારામાં ભલભલાના પગ પછુ કાઢવ-
વાળા થાય. અરેરે ! ભલે ફૂં ખાગ અને ખગીચા પછુ કંઈ
નાથ નગીના વિના આ રસીલીના સાળુ રંગબીના થાય ? કોઠાં
ખીલાં પાકે અને આખર થાકે પછુ હુંતો મારા હીરા પાખે આ
આંખે કોઈને જોવાનીજ નથી. હરિ હરિ, વિશ્વાધાર આ રાંક
અલેતી ખાળા પર દયા કરો, કૃપા કરો અને મારા હીરાની મને
પ્રાપ્તિ કરાવો ! હરિ તારા વિના કોણ હાથ ઝાલે એમ છે. આહા
કુદરતનાં પ્રાણીઓ કુદરતની લીલામાં કેવાં મસ્ત થઈ ગયાં છે ?
આહા કુદરત તું મારા ઉપર ક્યારે કૃપાવંત થઈશ ? ” કહી
કુંદન ગંભીર વિચારમાં તક્લીન થઈ, ત્યાં એક ભમરો ગુંજતરવ
કરતો કુંદનની પાસે આવ્યો; કુંદને હાથ વતી ભમરાને દૂર
કર્યો, તેમ ભમરો વધુ ને વધુ પાસે આવતો ગયો. કુંદન છેવટે
ઝકળાઈ ગઈ અનેકુંજમાંથીનીકળી ચોગાનમાં ગઈ; ત્યાં પછુ
ભમરો તેની પાસે ગયો; છેવટે ચીડાઈને ભમરાને ઉડાડી ઉપા-
લમ્બ આપવા લાગી;

“ હનરે મુઆ ભમર, જારે જારે રડયા હાંમર, હું જળ
વિનાની માછલી તને જોઈને છળી મરું છું ” કહી કુંદન હોડતી
ખીજી કુંજમાં ગઈ; ત્યાં પછુ ઉડતો ભમર તેની પાછળ પડ્યો,
એટલે કુંદન ગભરાઈને રડી પડી.

“ અરે કોઈ હોડો હોડો આવો, મને આ જુલમી મધુ-
કરથી બચાવો. ”

* * * *

“ મારી પાછળ ક્યાં પડ્યો ભમર હે જાણી કળી તું મને,
જે બેઠું છે કંઈને ભમર તું આવ્યો દીસે મુજ કને;

લેખી ખેનપણી વળી કુલકળી કહેતીજ કાંઈ ક્ષણે,
બૂલી તું સ્મરપંથ શુંજ કરવા લે હું જતાવું તને. ”

“ અરે અમ્મા અમ્મા મારી ખેન અમ્મા તમને; જા
જા અભાગીયા ઉડી જા અહીંથી. ” કહીને ભાભી એક કુલ
લેઈ ભમરાની પાછળ પડી અને ભમરાને દૂર ઉડાડી
થો; અને પછી હરખાતી હરખાતી કુંદન પાસે આવી તેને
ઠાવવા લાગી.

“ કુંદન ખેન માને કે ન માને પણ કાંક કામણની
તુરી તમારી કંચનવરણી કાયામાં ભરી છે. માઈ રોયું જે
તમને જીએ તે તરતજ તમાઈ થઈ ઘેલું થઈ જાય, અને
મારા ઉપર ક્રીદા થઈ જાય ! ”

“ ભાભી, ભઈશાખ હું તમને ખોગો પાથરીને વિનવું છું,
મારો કેડો મૂકો, નાહક શું કામ મારો છેડો ઝાલો છો ? ”

“ ખેન તમારો છેડો ઝાલનાર તો અમરગઢમાં વસે છે.
શું કામ વળગો છો ? ”

“ એક રોયા ભમરાએ મને પજવી મારી, ને હવે તમાઈ
કી રહ્યું હોય તો તમે પણ મારો જીવ ખાઈ જાઓ ! ”

“ ખેન ખેન મને ભમરાએ કાંઈ કાનમાં કહ્યું ! ”

“ જાઓ જાઓ ભાભી તમે તો સદાએ અટકચાળાં
! ! ”

“ હું ખરેખર કહું છું કે ભમરાએ મને ઉડતી વખતે
માં એક વાત કહી દીધી ! ”

“ શું તમાઈ કયાળ કહ્યું, મને કહો જોઈએ ! ”

“લ્યો ત્યારે સાંભળો:-

* * * *

“ કર ભમરી ગુંગરવ ગાન મોહન મંત્ર ભણી,
કર કમલ પરિમલ પાન કાં ગભરાતી ઘણી;-
પંથી તેં પ્રીછી નથી પ્રેમ સરોવર પાળ,
ત્રંથી તેં ગુંથી નથી પ્હેરીને વરમાળ:

ભેટી જશે ભમરો પ્યારો

ત્રિખાશે દીવ કમરો તારો,

જેજે સૂલીશ માં રજ ભાન લેજે સ્લાવ લણી-૦ ”

“ ઓ મારા રસીક, મારા મનમોહન, હું તે તમને ક્યાં
શોધું વાડું ? કહો તમે ક્યાં છુપાયા છો ? શું મને બનાવો છો,
મારી હાંસી કરો છો ? ના ના રસીયા એમ તો નહિ છુટો.
હા..... હું શોધતી શોધતી આવું છું. જો જો પગલે પગલેથી
પકડીશ. તમારે અર્થજ હું વેલી બની છું, ભાન ભુલી છું,
ચિત્તથી ચળી છું. ભૂખ્યાને શું ભરમાવો છો ? તરશીને નાહક
શીદ દીંગળાવો છો ? એમ તે કેમ રહેવાશે વાડું ? ના ના એ-
મતો પ્રાણુ જશે. ત્યારે શું ભીક્ષાને માટે આવેલ લોગીને ત-
રછોડી જશો ? ના ના કાંક દયા રાખો ! હવે તો બોલો. બુઝો
તો ખરા પ્રેમના રાજમાં કશી ખોટ નથી. જમવાને પ્રેમનાં પ-
કવાન છે; પીવાને સ્નેહનું સરોવર ભર્યું છે, ઝુલવાને હૃદયનો
હીંડોળો તૈયાર છે, રૂડો જોખનનો ખાગ ખીલી રહ્યો છે. લ્યો
આવો આવો ! જલ્દીથી લેટો લેટો. વિરહાગ્નિથી તે કરમાઈ
જશે, અરે સૂકાઈ જશે. આવો લ્યો આવો ! ”

“ જહેન જહેન એમ લવારા કયેં ચેન ન પડે હો ! એ તો મનમાં ધીરજ રાખવી બેઠાએ. ઋતુ પ્રભાણેજ કૂળ આવે ! ”

“ બાબી મારી દેહ દુકાનમાં એક ચેર બેઠો બેઠો ઘાટ ઘડે છે ! ”

“ જહેન ઘાટ તો સોનાર ઘડે. ”

“ હા તેજ તો ! ”

“ જહેન સોનાર તે કોણ ? ”

“ બાબી બે સાંભળ:-

* * * *

“ કામ રૂપી સોનીડોરે શરીર દુકાન રચે,
ધીર રૂપી ધુમાડોરે શ્વાસ વાટે નીસરે;
વિરહાગ્નિ ઝાળેરે કે સ્નેહ સોનું ઝળકે,
કીટા કાંટા મધ્યેરે કે પ્રિત ચણોડી મૂકે.
તેની સાથે તોળે તો રે જરી ન વધે કે ઘટે,
એવી જાની રીતેરે પેલો સોનાર ખરે;
બેદ રૂપી મણિધીરે જડિત તે હાર ધડે,
દૈયાને નિલ ઉથાપેરે જુકિત તો કાંઈ શોધી ન જરે. ”

“ વાહરે મારાં અચુકડાં જહેન, તમે તો બહુજ ચતુર,
નિપુણ અને નટખટ જણાઓ છો ! ”

“ બાબી મને આજે કાંઈ પણ્ય ચેન પડતું નથી. કશુંએ આજ પ્રિય લાગતું નથી. બાણે બળતી ના હોઉ ? આ પ્રસંગે પરિધાન કરેલા અલંકાર મને સળગાવી મૂકે છે. ચંદ્રનાં ચિત્તળ કિરણો અગ્નિના સમાન લાગે છે. અરેરેરે એ તે શું ? ”

“ કુંદન ખડેન એ તો જેમ વસંતઋતુમાં નવાં પાંદડાં ને નવાં પાંદડાંને જેમ પુલ ને પુલમાં જેમ ભ્રમર ને ભ્રમરમાં જેમ મઠ ભરાય તેમ તમારામાં યૌવન રૂપી મઠ ભરાયો છે. પુષ્પનો રસ ભ્રમરને જેમ પરવશ બનાવે છે તેમ યુવાનીનો રસ યુવતિને પરવશ કરે છે. ખડેન એ તો મદન ચોર અને જોખનનું ઝોર ! ”

* * * *

“ શું જોખન જંગ મચાવે, બહુ બાગાઓને બનાવે:-
 પીવાને પ્રેમરસ એક ચિત્ત નિત્ય રહાય રહાય:-
 દિન વિત્યે વળી નિશ વિત્યે જેમ અધિક વધે વિચાર,
 કામળ કદળી કામની સહે ન અનંગ પ્રહાર:-
 સરોજ જેમ સવિતા વિના તેમ સુકાય શરીર,
 પ્રેમ હુતાશન પરજળે નિત ધરી શકાય ન ધાર:- ”

“ ભાભી હવે તો નથી રહેવાતું અને આ પ્રેમ દુઃખ નથી રહેવાતું. હરિ હરિ હરિ હવે મારા ઉપર મચા કર ! અરે મારે તો પગલે પગલે પાપ છે અને ડગલે ડગલે દુઃખ છે. ”

“ ઢગલે ઢગલે લુગ છે, પગલે પગલે પાપ,
 જન જાદુ જગ જાણજે, ખેાટી અપરખ પાપ. ”

“ ઝોહો મારા લટકાળા લાલ, હીરાલાલ બહાલા નંદલાલ
 પધારો, પાતળીયા મને છેક પરવશ બનાવી, શામળીયા મારી
 શુદ્ધ બુદ્ધ સર્વ બૂઝાવી, મને લાલચ લગડે પ્રેમના પથમાં
 લપટાવી, રહીઆળા રસિકલાલ હવે આવો; અલ્પજ્ઞ લલિત
 લાલ હવે ના તલસાવો ! ”

“ લાગી રહીઆળા અલખેલી તારી આંખડીરે,
 કારાયું કાળજીનું જાણે કમળની પાંખડીરે:-
 વશીકરણ મન મોહની મંતર ખેંચું આ અળખાનું અંતર,
 શાશ્વ શામસલુણા રનેહ સાંકળી તેં જડીરે:-
 પ્રિત કરી પરવરીયા વહાલા પ્રગટારી ઉર વિરહ જવાળા.
 જોઉં વાટડી વહાલા તારી ઘડી ઘડીરે:- ”

“ ઓહો ખરેખર પ્રેમનું પરાક્રમ અનહદ છે. જેમ સાકરના જીવડા સાકરમાંજ જીવે છે, જળના જીવડા જળમાંજ રહી શકે છે તેમ પ્રેમનાં પતંગીયાં પ્રેમમાંજ ઉડી શકે છે. પ્રેમ તુંજ મનુષ્યોને આંખો છતાં આંધળાં કરે છે, વિવેક રહિત કરે છે; બુદ્ધિ છતાં વિચાર શુન્ય કરે છે; મર્યાદા મૂકાવે છે. ખેલાન અને ગાંડાંવેલાં પણ તુંજ કરે છે. પ્રેમનો માર્ગ કાંટાથી ભરેલો છે, જે પુષ્પથી છવાયેલો નથી. મખમલના જેવો સુંવાળો નથી. જે કેવળ સુખના બિછાનામાં સૂઈને નિંદ્રાના સુક્રોમળ તથા સુશીતલ ખોળામાં આરામ કરવા ઇચ્છે છે, તે આ તરવારની ધારના જેવા માર્ગને સુસાફર થઈ શકશે નહિ. બિન્દુમાત્ર પ્રેમવારિ પાન કર્યાંથી સિન્ધુ પરિભ્રમણ અશ્રુપાત કરવા પડે છે. જે સુખાભિલાષી છે, તે સુખ લાભથી વાંચીત છે. જે પ્રેમાભિલાષી છે, પ્રેમાધિકારી છે, તે સુખને તુચ્છ કરે છે, પણ સુખ તેને શોષે છે. જે પ્રેમની કળી એકત્ર કરવા ઇચ્છે છે, પણ તેના કંટકના ધા સહન કરવાની અભિલાષા રાખતો નથી, તે પ્રેમનું રહસ્ય કાંઈ પણ જાણતો નથી, સમજતો નથી. જે સર્વ પ્રકારનાં કષ્ટ સહન કરવામાં તથા પ્રિયજનની ઇચ્છામાં પોતાની ઇચ્છા વિસર્જન કરવામાં

તૈયાર નથી તે પ્રેમી તરીકે ગણવાને યોગ્ય નથી. પ્રેમ ના જન્મ્યાથી આત્માનો વિકાસ થતો નથી. એનો અંકુર થતાં આત્માના યૌવનનો આરંભ થાય છે. જીવાની આવવાની સાથે પ્રેમીના વદનના બહારની શોભા ખીલે છે. પ્રેમ વૃદ્ધને નવી કરે છે. જે પ્રેમમાં પ્રવીણ છે તે નિત્ય નવીન છે. વય વિકાસ સાથેજ તેનો યૌવન વિકાસ થાય છે. તે હવે વૃદ્ધપણાના વધાં પણામાં અવતરણ કરતો નથી. કાળ તેના કપાળમાં રેખા અંકી કરી શકતો નથી. નવીન પ્રેમીની આંખમાં પ્રેમ પહેલાં સહજ જણાય છે, પણ તેના વાળ જેમ જેમ ધોળા થતા જાય છે તે તેમ તે સમજી શકે છે. મધમાખના ડાંખના સિવાય મધ એક કરાતું નથી. ઘણાક પ્રેમશાસ્ત્રીઓ અનુભવના અદ્ભુત ઉદગ્ર કાઢી ગયા છે કે પ્રેમ પહેલાં સહજ જણાયો હતો પણ પાછળઃ ઘણા કષ્ટમાં પડવું છે !! ”

“ ઓહો લાભી ત્યારે મારી શી વલે થશે ? હરિ સિવા મારો કોણ બેઠી થશે ? ”

* * * *

“ હરી વિના હાથ મારો કોણ આવી ઝાલે,
 બળતીને કોણ ખુઝાવે આ ઝાળેરે રામા:-હરિ
 ચારે પાસે દવ તો લાગ્યો બદન મુજ આળે (૨)
 હરિ હીર હણ્યું છે આજ કાળેરે રામા:-હરિ
 રચી ને પચી હું રહેતી સગા સૌ બહાલે (૨)
 આધા રહ્યા અભાગીઆ તે મને આવી પ્રમળેરે:-હરિ
 બની ગઈ બહાવરી હું ફસાણી પ્રેમ બળે (૨)
 તારા વિના ત્રિકા કોણ હિપાધી ટાળેરે:-હરિ ”

આ પ્રમાણે કુંદન તથા તેની સહચરીઓ કુંજલતામાં લપાઈ વિનોદ કરી રહી છે, તેવામાં ગોમતી શ્વાસ ભરી દોડતી દોડતી ગોદાવરી બાબી પાસે આવી; ને એકદમ વસ્ત્રામણી ખાધી.

“ બાબી બાબી આપણે ઘેર કુંદનખેનવાળા વર હીરા-લાલ ભાઈ આવ્યા છે. ”

“ બાબી બાબી મુઝાં ભુઠાં આમ મશ્કરીઓ શું કરવા કરો છો ? ”

“ બાબી બાબી તમારા સમ જો હું કાંઈ ભુઠું બોલતી હોઉં તો ચાલો હું તમને બતાવું. ”

“આ મારાં બહાલાં નાનાં ચેટાં સૌ કુંદનખેનની મશ્કરી કરતાં ને કરતાં, ઠોણ બાણે કુંદનખેનમાં શુંએ વશીકરણ ભર્યું છે કે જે કેઈ તેમને બુઝે તે તરત આંધળા ભીંત થઈ બળ ! કહીને ગોદાવરીબાબી અને ગોમતી ખંગલામાં ગયાં; તેમની જોડે કેટલીક બીજી કુંદનની ખેનપણીઓ પણ હીરાલાલને જોવા સારૂ ઉમંગથી ધસીમસી ખંગલામાં ગઈ; વાડીમાં એકલી કુંદન રહી; કુંદન હીરાલાલના આવવાની વધામણી સાંભળી હરખાઈ ગઈ; ને લાજની મારી લજવાઈ ગઈ, શરમાઈ ગઈ, છાનીમાની કદંબના વૃક્ષ તળે એક ડાંગી ઝાલી ઉભી રહી, અને વાડીને ઝીણી આંખથી નિહાળવા લાગી; આમ બીજી બાબુથી હીરાલાલ ખંગલાની છેક નાની ખારીમાંથી બગીચામાં આવ્યો; અને ધીમે ધીમે ખંગલાનાં પગથીયાં વટાવી કુંજમાં ફરવા લાગ્યો; કુંદનની ખેનપણીઓ તથા બાબી આ વખતે લાગ વિચારી છાનીમાની આઘીપાછી થઈ ગઈ; હીરા-

લાલ ફરતો ફરતો છેક કુંદન જે કદંબના વૃક્ષ તમે ઉભી રહી
હતી ત્યાં આવી પહોંચ્યો અને કુંદનને જોઈ મોહીત થઈ
ગયો; અને તેનું મુખ કમળ નિહાળી તેના સૌંદર્યનું ગાન
કરવા લાગ્યો;

* * * *

“ પલક પલક પલટાય છે પ્રીતિ રંગ પ્રીતિ રંગ પ્રીતિ રંગ,
મલક મોટું મલકાય છે દેખી દંગ થાઉં દંગ અરે દંગ:-
હલક હાથ હિદોળમાં ઝુલે આ દિલનાર,
અરધી મીચે આંખડી સીચે રનેહ જળધાર;
નવેલી વેલો જાણે હમણાં ઉગેલી પ્રેમધેલી જામીલી છે;
રસવેલી રસીકડી અલખેલી પ્રીતિની હવેલી છે;
છલક છાતી છલકાય છે જીવ જંગરે અનંગ મહાજંગ:-”

“ લાગ્ય એની પાસે જાઉં, છેક નજીક જઈ ઉભો રહું
અને એને કાંઈક કહું અને એના મનને પાર લઉં ! !
આહાહા પ્રેમભાગ તારી લીલા તો ન્યારીજ છે. જ્યાં
જેઉં ત્યાં પ્રેમનીજ ઔષધી પાથરી છે. એક બાળુ વિચારું
કે પ્રેમની ઔષધી પાથરીજ, ત્યારે બીજી બાળુ હૈયું કબુલ
કરે કે બહાલીજ પ્રેમની ઔષધી પાથરીજ ! અરે હીરાલાલ
તું ભલે જો પ્રેમ બગીચામાં ચંદ્રા ચંદ્રની જ્યોત પણ ચંદ્રની
જ્યોત તારી ઉઘોત સખી ચાંદની ક્યાં ! ? હર હર હર
એકલી ચંદ્રજ્યોત, ચંદ્રજ્યોત ચંદ્રજ્યોત !

“ અરેરે એકલી ચાંદની ઉઘોત, ચાંદની ઉઘોત,
ચાંદની ઉઘોત, ક્યાં છે ચાંદની તારા ચંદની જ્યોત ? ”

“ જ્યાં ચાંદની ઉઘોત જસ બાળા ત્યાંજ ચંદ્રની જ્યોત ! ”

“ અરે તમે કોણ ? કેમ અહીં આં એકલા ? ”

“ ભલે અમે એકલા એકલા પણછીએ પ્રેમ ભાગના વેલા ! ”

“ જાઓ શું કાંઈ થયા છે વેલા ? વેલા તો ઠંડેલા ઠંડેલા સુકાઈ જાય, એવા વેલાને કોણ રહાય ? ”

“ અરે તમે છો કોણ ? જાણો નહિ વેલાનું જોણ છતાં વેલો નિંદો છો એ કોણ ? ”

“ અમે કોણ ? અમે પ્રેમભાગની કળી, જે કળી પુલકળી અકાળે ફરી તે તમનેજ મળી ! ”

“ શું કુલકળી ? સુંદરી થયાં છે વેલાં ફરી, જોડે બીજાને વેલાં ફરી ! પુલકળી જ્યાં નીચે ધરી, ઉપર પગ કાયા ફરી, ત્યાં કુલકળી કરમાઈ જાય, ચીમળાઈ જાય ખરી ! જાણે ખરે-ખરી વાસી કળીજ ખરી પડી, કોણ કહેશે કે તાજી કળી હમણાંજ ખરી ? ”

“ હ્યો ત્યારે અમે સુંદરી, પછી ? ”

“ હવે ખરેખરાં તમે સુંદરી ! કાલ્યા વિના ફળી કુલકળી મને મળી, ખસ હવેતો સુંદરી કહે તેજ વાત ખરી, કે પુલકળી ઉપર પગ કાયા ધરી ત્યાંજ કુલકળી અકાળે ફળી પ્રપ્રુલ્લિત થાશેજ ફરી ! ”

“ હવે તો સાચું બોલો તમે કોણ ? ”

* * * *

“ અંદીજન બાળા અમેરે પ્રેમે બાંધ્યા પંથીજન. ”

પણ તમે કોણ ? ”

પ્રેમીજન બાળા અમેરે પ્રેમે પીડાયા પ્રેમીજન. ”

“ ધન્ય અંદીજન પ્રેમી આળા ”

“ ધન્ય પંથીજન પ્રેમી આળા ”

“ કારણ ? ”

અંદીજન પંથીજન પાળા, તન મન ધન છે

પ્રેમજીવન:—અંદીજન. ”

“ ત્યારે તો ! ”

“ મીઠાવો મીઠાવો નેણુ આળા પ્રેમ રેણુ ને નેણુવાળા. ”

“ બોલોને મીઠાં વેણુ આળા પ્રેમ રેણુ ને વેણુવાળા. ”

“ કાઢાં શું થાઓ છેકજ કાલાં ? ”

“ છોડોને અંધ જમીલી આળા ! ”

“ છુટયા છુટયા આ અંધ. ”

“ ત્યારે આપણુ અંતે ભાઈઅંધ. ”

“ આવોને આનંદ વન, લઢાવો લઢાવો વજ્યંદ. ”

“ તાળી સાથે નાળી અદમ રહો વાળી. ”

“ અમે વનમાળી. ”

“ અમે વજનારી. ”

“ થેઈ તત્ત રાસ, પુરોને આશ. ”

“ હજુ છું કુંવારી. ”

“ પંથી પાળા પ્રેમી આળા દર્શનમાં છે પ્રેમ પ્રસન્ન—અંદીજન. ”

“ ઓહોહો બહાલા ! આમ કારમી પધરામણી કયાંથી કરી ? આજ તો દાસીને કૃતાર્થ કરી !! ”

“ કુંદન તમારા મામાએ અમરગદથી એકદમ તાર કરી બોલાવ્યો અને એમના અંતરનો વિચાર તમારાં મારાં લગ્ન સંબંધી દર્શાવ્યો !! ”

“ પછી તમે શું કહ્યું ? ”

“ કાંઈ નહિ ! !

“ ના મારા સમ સાચું કહેા ! ”

“ મેં કહ્યું કે જે કાંઈ થાય તે રાયજીના હસ્તથી થાય તોજ ઠીક થાય ! એમની મરજી સિવાય જે કાંઈ થાય તેમાં બળાત્કાર કયો કહેવાય અને અન્યાય ગણાય ! તમારી બે ઘણી મરજી હોય તો મારી ના નથી પણ જે કાંઈ થાય તે રાજનગરમાં અને રાયજીના આંગણેજ થાય તોજ વિવાહ માંડયે. અને લગ્ન કર્યું કહેવાય ! આમ બારેબાર મોસાળમાં કામ થાય તોતો જગતમાં આપણા બંનેની હાશી થાય ! ”

“ પછી શું થયું ? ”

“ હા નાનું ચુદ્ધ થયું. ”

“ એટલે ? ”

“ એટલામાં એજ કે મામાનો આપણાં લગ્ન અહીંયાં કરવાનો ઘણોજ સખત અને અંતિમ આગ્રહ છે. તે જણાવે છે કે તમારે દુનિયાની પરવા ન રાખવી. દુનિયાની જવાબદારી હું મારે શિર ંહોરી લઉં છું, ફક્ત મારા મનને તમારા મનની ખાત્રી કરવી હતી; તે મેં અત્યારે તમને અહીં બેલાવીને કરી લીધી, ઘરમાંથી પણ કુંદનના મનની ખાત્રી જાણી લીધી છે; ફક્ત બંનેની વચ્ચે રાયજીની પૈસા ખાવાની મુરાદ આડી આવે છે અને તેજ દુષ્ટ લાલસા તમને બંનેને વેગળાં કરે છે; માટે તમે માની જાઓ અને હું જ્યારે લગ્નગાળામાં તમને અહીં તેડાવું ત્યારે તમે તરતજ તમારા મિત્રમંડળ સહિત જાન લઈ બેહલા પધારો ! ”

“ પછી તમે શું જવાબ આપ્યો ? ”

“ મેં કહ્યું સાફ, હું અમરગઢ જઈને વિચાર કરી બંદો-
બસ્ત કરી તમને તારથી ખબર આપીશ. ”

“હું....એમાંએ વિચાર કરીશ અને પછી જવાબ આપીશ ?
બાબો બાબો તમેજ નગણાછો, ધુતારા છો ! ”

“ હાજ તો વાંકજ બધો મારો ! ”

“બાબો બાબો કાંઈ નહિ. પુરૂષનાં હૈયાં વજીથી પણ વધારે
કઠોર તે કઠોર ! આખરે પુરૂષ નઠોર તે નઠોરજ !! ”

“ ખરેખર નઠોરવેડામાંજ આમ જીંદગી બેહાલ કરી
દીધી છે ! ”

“ એમને એમ ઓછા ઓછા બોલ બોલી મને રમાડી
અને રંભાડી; હવે હું તમાફ માનવાની નથી અને જરા પણ
તમારાથી અળગી થવાની નથી; ભલે જગત્ જખ મારે અને
માખાપ ફાવે તેમ મારા વિષે ધારે, પણ હું તો એકની બે
નહિજ થાઉં. ”

*

*

*

*

“ ધન ગરબ્યાથી શું ગભરાયે નાબુક વેલી જત ! ”

“ રનેહ વાત સંભળતાં સુંદરી પડશે આમ પછાત ! ”

“ પતંગીઆં ફરડીને પાંદડાં વેલીને વટલાવે છે, ”

“ પણ ભમરા વાંકી વેલીની કળી કળી ખીસાવે છે. ”

“ પતંગાઆથી પ્રકટ્યા ભમરા અસર એની આવે છે; ”

“ ભટકતા એવા ભમરાને તોય વેલી બોલાવે છે; ”

“ ગાંડીરે ગંતુર, ”

“ કેમ ચુકો ચતુર ”

આમ ને તે ૧ શિલાગ્રાસે પ્રજા દંદન—“પ્રેમ વ્યન્યોવ્યન્યમાં સરખોજ છે.” [ચિત્ર ૪ થું.

“ કળી કળી અથડાય ભલે છે ભમરા ફેરા ખાયજ ખાય ”

“ કળી કળી અથડાય ભલે પણ ભમરે કારજ થાયજ થાય ”

“ નર ધુતારા નકારાને ગમતી આવી વાત ”

“ હવે હું તમારી પાસે છું, જેટલી ગાળો અંડાય તેટલી
જો ભાંડી દ્યો; જેટલો ઠપકો આપવો હોય તેટલો આપી દ્યો:

કાંઈ કહેવું હોય તે તમામ કહી દો, જે કાંઈ લડવું વઢવું
ય તે તમામ કરી દ્યો, કશુંએ મનમાં ન રાખશો, તમામ
ભરા હોય તે બધાએ ઠાલવી નાંજો !! ”

“ મારે તો બધું ઘણુંએ કહેવાનું છે; ઘણુંએ લડવાનું
; હું તો મુઠ્ઠા જોળી છું તે બધુંએ ભાખી નાખું છું પણ તમે
પટી છો તે બધુંએ મનમાં રાખી મને ચપટીમાં ઉડાવો છો;
ને તો ઘણા ઘણા વિચાર આવે છે, બહુએ ઉભરા આવે છે
.જી તમને જોતાંજ કાંઈનું કાંઈ થઈ જાય છે; બધી મનની મન-
માં સમાઈ જાય છે; હૈયાની વરાળ હૈયામાંજ વેરાઈ જાય છે, કુ-
ાની છાંયડી કુવામાંજ સમાઈ જાય છે; જ્યાં તમને જોયા કે તર-
ાજ હું સ્તબ્ધ બની જાઉં છું. હું શું બોલું ? તમને શું કહું ?
ની મને કાંઈ સમજજ પડતી નથી. દિવસ રજનીનું કાંઈ ભાને
હેતું નથી, માત્ર તાન તમારા વદનકમળનાં દર્શન કરવાનુંજ રહે છે.”

“ કુંદન જેવી તમારી દશા થાય છે તેવીજ મારી દશા
થાય છે; “ પ્રેમ અન્યો અન્યમાં સરખોજ છે ” (જુઓ ચિત્ર
૪ થું) તેની ઉભય પક્ષે સરખીજ અસર થાય છે. જેવી મારા
વિના તમારી ગતિ થાય છે તેવીજ તમારા વિના મારી ગતિ
થાય છે, પ્રેમની કૃતિજ ચમત્કૃતિથી ભરપુર છે. તેની ખુબી

જાણવાને આપણી શક્તિ નથી. ”

“અરે હું તો તમારા વાસ્તે ગાંડી થઈ, દીવાની થઈ; આખી શ્રદ્ધિમાં અલેતી અને રખડતી થઈ ગઈ ! નાનાં મોટાં દરેક જણાં મને બનાવી રહ્યાં છે. મારે બાપુકાં ઘરબાર છોડી મોસાળમાં આવી મામા મામીની છાંયડીમાં રહેવાનો વખત આવ્યો. તમારા કાજે હું માફ તમામ ભુલી ગઈ. ”

હું પણ તમારા વાસ્તે દીવાનો થઈ ગયો છું, અને જગતમાં હજાર જણાનો આશિયાળો થઈ ગયો છું. ”

“ બહાલા મનુષ્યના આત્મામાં જે મૂલ્યો છે, પરમાત્માનાં જે સ્વરૂપ છે, તેમાં સર્વ જીવને સુખકારી ભૂષણ તથા સ્વરૂપ, પ્રેમ, અને દયા છે. ”

“ કુંદન એ તમારું કહેવું વાસ્તવિક છે; પણ દયા અને પ્રેમ આત્માની બે બુદ્ધિ બુદ્ધિ વૃત્તિયો છે. એ બંનેની પ્રકૃતિમાં સરખાપણું તથા વિભિન્નતા દીઠામાં આવે છે. દયા પ્રેમની અંદર સમાયેલી છે. દયા રૂપાના જેવી છે અને પ્રેમ સોનાના જેવો છે. દયા પ્રેમની પાસેની સગી છે તેને વાસ્તે કહ્યું છે કે:—
“ Vio I pity you. ”

“ હા મને પણ યાદ આવ્યું કે, “Oli-That's a degree to love.” દયા અને પ્રેમમાં પારિવારિક સરખાપણું છે, “Pity's akin to love.” પરંતુ તેઓ વચ્ચે ઘણુંજ અસરખાપણું અને વૈલક્ષણ્યપણું છે. ,,

“ કુંદન દયા પારકાને પોતાનો કરે છે, અને પ્રેમ પોતાને પારકો કરે છે. દયાની આંખ નીચલી તરફ છે, પ્રેમ સર્વ-

દર્શી છે. જોમ ઉપર તેમ નીચે છે. હયા ગરીબને મલિન જુએ છે; પ્રેમ ઐશ્વર્ય તથા સૌન્દર્ય જુએ છે. દીનતા હયા ઉપજાવે છે. ખોટ તથા અયોગ્યતાજ પહેલાં હયાની દૃષ્ટિ ખેંચે છે. યોગ્યતા અને શ્રેષ્ઠતા, સત્ય અથવા કાલ્પનિક પ્રેમની ઉત્પત્તિ કરે છે. સંપદ પ્રેમની આંખને ખેંચે છે. ઉચ્ચતા તથા મહત્તાના ઉપર હયા ઉત્પન્ન થતી નથી, કારણ કે તેના ઉપર હયાની જરૂર હોતી નથી. ઉચ્ચતા તથા મહત્તાના ઉપર સહજ પ્રેમ ઉદય થાય છે, હયા મોટાને નાનો કરે છે, પ્રેમ નાનાને મોટા તરીકે દેખાડે છે; હયા અતિત તથા ભવિષ્યના વચ્ચેમાં ઉભી રહીને પછવાડે જુએ છે, હયાની ભાવનામાં વધારે વર્તમાનકાળનો સંબંધ છે. હયાનો પ્રવાહ આ લોકમાં વ્યાપ્ત છે. હયાની દૃષ્ટિની સીમા પૃથ્વી છે. પ્રેમ અતિત કાળથી મુસાફરીને આરંભ કરીને ભવિષ્યની તરફ વધે છે. પ્રેમની ભાવના ભુત, ભવિષ્ય અને વર્તમાનકાળમાં સંબંધ રાખે છે. પ્રેમનો પ્રવાહ આ લોકમાં અથવા પરલોકમાં વ્યાપ્ત છે. પ્રેમની દૃષ્ટિનાં સીમા નથી, સ્વર્ગ મૃત્યુ તથા પાતાળ સુધી તેની ગતિ છે.”

“ બહાલા જોમ જુઓ ત્યારે હયા જુદાપણું જુએ છે. પ્રેમ જોનો નાશ કરે છે. પ્રેમ સમદર્શી છે, હયાની જોડે વિષાદનો નજીકનો સંબંધ છે. હયાનાં આંસુ દુઃખદાઈ છે. પ્રેમ હરખની સાથે પાસેના સંબંધથી ગંધન થએલ છે. હયામાં પોતાને ભૂલી જવાતું નથી. પ્રેમથી પોતાને ભૂલી જવાય છે. હયામાં મોટામાં મોટું કામ દુઃખ દૂર કરવાનું છે. પ્રેમનું મોટામાં મોટું કામ સુખ વધારવાનું છે. હયા સકામ છે, પ્રેમ

નિષ્કામ છે. દયાનું પારિતોષિક કૃતજ્ઞતા છે. પ્રેમનો બા પ્રેમ છે. દયા નિરાશાની બહેન છે, અને આશા પ્રેમ બહેન છે.”

“કુંદન દયાવાન તથા પ્રેમી બંને કામ કરવાવાળા બંને ત્યાગીઓ, વિરાગીઓ અને સન્ધ્યાસીઓ છે; બંનેનું તથા યત્ન મંગળની તરફ છે. અમંગળની વિરુદ્ધ છે. બંને ધીર વિનય, સહનશીલ તથા શરમાળ છે; બેઉ સ્વાર્થ વિના છે, બેઉ અહંકાર વિનાના છે, બેઉ પરાક્રમી છે, બેઉ સુખી ભૂષિત છે. ઉભય ઉદ્વેગસના પ્રકાશ આંસુમાં છે. ઉભયનું વૃત્ત પરોપકાર છે. બંનેની ફીકર પારકાને માટે બંને પારકાની સત્તાથી પોતાને અને પોતાની સત્તામાં પારકાને મિશ્રિત કરે છે. દયા ક્ષણકાળને માટે અને પ્રેમ હમેશા માટે છે. ઉપર બે સુખથી સુખી છે અને પર દુઃખથી દુઃખી છે, બંને પારકાને આપવા ચાહે છે. પારકાની પાસે કંઈ પોતાના વહાતા નથી. બંનેનું જીવન બુદ્ધિપૂર્ણ એક પ્રકારે આણે બંને સમાન વેદના અનુભવે છે, બંને જજ્ઞા પોતાનું સુતર કરે છે, પ્રાણ સુદ્ધિ આપવાને કહે છે, બંને શુષ્ક આ છે, બંને મજબુત પ્રતિજ્ઞાવાળા છે. બંનેનું એક ઘર એકજ કુટુંબના છે, પરંતુ જીવંત જીવંત સગા છે, બંને જીવંત કાર્ય તથા જીવન કરીને બંનેના બહારના આકાર અને આશિયતમાં આટલું જીવંતપણું દીઠામાં આવે છે.”

“બહાલા ત્યારે તો દયા અને પ્રેમધર્મ અ જીવનના મે સહાયક છે. ધર્મમતના સંબંધમાં નાના પ્રકારના મત ર

શકે છે; પરંતુ દયા તથા પ્રેમ છે, તે ધર્મ જીવનની વિકસિત અવસ્થાને સુગંધ છે. એ સંબંધમાં કાંઈ પણ મત ભેદ જોવામાં આવતો નથી. દયા અને પ્રેમ મુક્તિ મેળવવાની બે મોટામાં મોટી સીડી છે, જુક્તિ છે અને મુક્તિ છે; માટે વહાલા જો દયા અને પ્રેમ તમે અમારા ઉપર નહિ રાખો તો તમારા ધર્મ કર્મ સૌ નફામાં થઈ જશે કેમકે:-

“ However it be seems to me,
’Tis only noble to be good:
Kind hearts are more than coronets,
And simple faith than Norman blood.”

આ પ્રમાણે હાસ્યવિનોદના જ્યાં વારિધી રેલાય છે ત્યાં તરતજ રંગમાં ભંગ પડવાનો સમય આવ્યો; જેતજેતામાં હીરાલાલને બંગલામાંથી કોઈએ બોલાવ્યો. કે તરતજ હીરાલાલ ચમક્યો; ચમકતાની સાથેજ તેણે પાછળ ફરી બંગલા સામે દૃષ્ટિ કરી; કુંદને હીરાલાલનો હાથ પ્રેમથી પકડી રાખ્યો અને અધીરતાથી તથા આનુરતાથી પ્રેમભરી દૃષ્ટિએ હીરાલાલ ભણી જોઈ રહી.

“ દયો કુંદન હવે મને જવા દો ! ”

“ બેસો બેસો જવાય છે. ”

“ મને અંદરથી બોલાવે છે, હવે રાજી થઈ રજા આપો ! ”

“ હવે ક્યારે મળાશે ? ”

“ આજની રાત તો હું અહીંજ છું. ”

“ અરે હીરાલાલ ભાઈ, મામા બોલાવે છે, અંદર પધારો ! ”

“એ આવ્યો.”

“હયો કુંદન હું જાઉં છું”

“હે જશો ?”

“હા બહાલી જાઉં છું !!”

“હે હે શું બેઠ્યા ?”

“બહાલી હું જાઉં છું !”

“ઓહો મને ઘણું વિવેક બહાલી કહી ! ધન્ય ભાગ્ય મારાં ! આજ તો સોનાનો સૂર્ય ઉગ્યો ! હવે તો તમે મારા થશો એમ મને કાંક આશા પડે છે !”

“મારી બહાલી કુંદન હવે હું તમારોજ ! તમે મારાંજ ! હવે મારાથી ન્યારા નહિજ થવાય !!”

“ઓહો આતે સ્વપ્નું કે સાચું ? આજે તો આનંદનો સાગર દેહ્યો !! મારા બહાલા આજે આ દાસીને કૃતાર્થ કરી !” કહી કુંદને હીરાલાલના ચરણકમળમાં પડી પ્રણામ કર્યા. હીરાલાલે ઘણાજ પ્રેમથી અને ઉમંગથી આસ્તે આસ્તે કુંદનને ઉઠાડી ઉભી કરી; તેને એક હાથ પોતાના ગળાની આસપાસ નાંખ્યો અને બીજો હાથ ખાજુ પર લટકતો રાખી કુંદનને જાતી સરસી ચાંપી, પોતાના જમણા હાથે કુંદનનું વદનકમળ ઉંચું કરી તેને એક પ્રેમયુગ્મન કર્યું. યુગ્મનના ચમત્કારની સાથેજ કુંદન હીરાલાલની કોટે બેઠડીએ ખાઝી પડી.

“હીરાલાલે કુંદનને અતિ પ્રેમથી દાખી રાખી અને પુનઃ યુગ્મન કરી કહેવા લાગ્યો.”

“બહાલી કુંદન હવે આ અખિલ વિશ્વમાં તું મારીજ ને હું

તારો; મારો પ્રાણ જશે તોપણ તારાથી કદાપી કાળે નહિ થાઉં
ન્યારો !! ભવોભવ હું પરમાત્મા પાસે કુંદનજ માગીશ !!”

“ત્યારે નીશદ્દિન હું સર્વદા મારા હીરાનીજ રાગી થઈશ.”

એકવાર ફરીથી હીરાલાલે કુંદનને છેવટનું ઘણાજ સ્નેહ-
ભાવથી ચુંબન કરી લીધું; ચુંબનની સાથેજ આવેથી અવાજ
આવ્યો કે:-

“ ચેત ચોકરી ચિત વિષે નિરખી લે સશિનાથ,
પાછળ પગ ભર આવતો ભરવા રાહુ આથ. ”

એકદમ કુંદન અને હીરાલાલ વિખુટાં પડી ગયાં; હીરા-
લાલ તરતજ ઉતાવળા પગલે ખંગલા લણી વળ્યો અને કુંદન
મંદ મંદ પગલાં ભરતી કુંજમાંથી ખૂદાર નીકળવા લાગી; જેવી
ખૂદાર નીકળી કે તરતજ ભાભી ગોદાવરી સામે આવી ખડી થઈ
અને તરતજ કુંદનના ગાલમાં ચુંટલી ખણી કહેવા લાગી કે:-

“ વાહરે વાહ મારાં ડાહ્યાં ડમરાં બહેન ભમરાને ફેસલા-
વતાં તો ઠીક આવડે છે કે, હું તો બાણુતી હતી કે મારાં કુંદન
બહેન કાંઈ નહિ સમજતાં હોય પણ કુંદન બહેન તો બધુંએ
બાણુ છે. ”

“ સાડ સાડ ભાભી હવે તમે બાણુ; વારે ઘડીએ મને
શું બનાવો છો ? ”

“ હં....એમજ તો !! વાડીમાં મારાં બહેન લુટાણાં
તેથીજ તો ! ”

“ ભાભી બળ્યા તમારા ઢંગ, મને તો વળી જરીયે દીઠા

નથી ગમતા હો ! ”

“ મનેય તમારા ઢંગ નથી ગમતા મારાં બહેન ! તમારે રંગ તો કાંઈ ઔરજ પ્રકારનો છે હો ! ”

“ અરે મુઓ રડયો રંગ ને ઉઘ્યો પીટયો ઢંગ ! ”

“ પણ બહેન તમે પ્રસંગ તો ઠીક સાધ્યો હો ! ”

“ શેનો ? ”

“ એનોજ તો:- ”

* * * *

“ વન વગડામાં બહેની તું તો લુટાણી,
મળ્યા ફલહર સુંદર દાણીરે;
તારી ભમ્બર ભિંગણી, તારી વેણી વેરાણી
તારી યોગી સુંઘાણી પ્રેમ રંગમાં-વન વગડામાં.
કુલડીઆં ફર ફર ઉડ્યાં મારી ઝહાલી,
રસની ઝંકાર રેલી ગાલે આવી લાલી:
પરસેવે થઈ સખી તું તો પાણી પાણી. ”

“ હું છુ અગગા અગગણી, તને જાણી મારી

શાણી-તારી ભમ્બર૦

ગુલાબ ગોટા કાળે થઈ તાણા તાણી,
થાકે ભરાણી તું તો થકવીરે દાણી;
ઝોળખ્યા નહેં ઝહાલી દાણી,
શાણી શરમાણી પછી તું તો પસ્તાણી-તારી ભમ્બર૦

“ અરર ભાભલી તેં તો મારો જીવ આધો હો ! ! ”

“ હા બહેન હા....દયો ચાલો હવે જંગલામાં ચાલો બ. ચાલ કરે છે ! ”

“ ત્યારે ચાલો ! ” કહી નણુંદ લોઝઈ ટચાક મચાક કરતાં મંદ મંદ પગલાં ભરતાં અમરાઈ વાડીમાંથી નીકળી જંગ-લાનાં પગથીઆં ઉપર ચઢ્યાં. પગથીઆં ચઢતાં ચઢતાં ચતુર ભાભીએ કુંદનને કટાક્ષ કર્યું કે:-બહેન ! “ વિયોગને અંતે સંયોગ કે સંયોગને અંતે વિયોગ ? ”

પ્રકરણ ૮ મું.

સ્વચ્છંદી સધવા કે વકરેલી વિધવા ?

હાહરો.

કામની કાચ બીણારની કંકણ કેરી જાત,
સો નંદાતાં નીવડે આખર અવલ એકાદ.

સમુદ્રના તરંગ જેવો જેનો ચંચળ સ્વભાવ છે, સાંજ સમયનાં વાદળોના રંગ જેવું જેનું મન છે. અર્થાત્ ઘડી ઘડીમાં અવનવા રંગ ધરે છે. મનમાં એક પર પ્રેમ ધરે છે અને તજે છે, વળી બીજા પર ધરે છે; એ પ્રકારે કુંભારના ચાકડાની પેઠે જેનું મન હમેશાં ચળિત વિભળ રહીને આનંદ પામે છે, એવી આનંદદાયીની અને મધુરવાદીની સુંદરીઓના પ્રેમની સાચી કસોટી એક વિરહ કે વૈધવ્યજ છે.

મેખ ભજવે વિના ભાવ ભવસાગરે નાવ કાગળ તણે સિંધુ દાગે.
સ્થાવ નરનારી નવ લલ શકે લેશ પશુ અંધને આરીયો મેય બાળો.
અંધના ધંધ આંખો છતાં આચરે અંધમાં ઐરીઓ મર્દ બોલે
એક ચાહન વરે ગુપ્ત બીજું ફરે થાય સંસાર સુખ ધ્યાન તોલે.

સાધકો પરબ્રહ્મના પ્રેમથી તાપ તથા ટાઢમાં પોતાના તનને તાવે છે, શરનીર પુરૂષો સ્વામી સેવકના ધર્મ વાસ્તે પ્રેમ ઉપર

પોતાની બહારી કાયાને કપાવે છે, અને સાધવિજ્ઞા સ્વામીના પ્રેમથી પોતાના અંગને સ્વામીના શબ સાથે બાળે છે, એ રાત્રિએ જ્યાં પ્રીતિનું રક્ષણ થાય છે ત્યાંજ નીતિ, ધર્મ અને જીવનનું સાક્ષ્ય થાય છે.

* * * *

“ જોખન કાયમ નવ રહે કદીએ સરીતા સમ વહી જાય.
ઉદય થતો દિનકર જે ગગને સાંજે અસ્ત તે થાય;
સંધ્યા દેરા રંગ સોનેરી પણ માંહી પદ્મટાય,
દુસુમ ખીટ્યા ઉપવનમાં જે ચાર ધડીમાં ચુંટાય. ”

“ અરરર માડી મરી ગઈ, બળી ગઈ, છળી ગઈ, બળી
આ બુવાની, મુઝો આ ઉનાળો. અને ટળ્યો, આ રડ્યો રંડાપો!
હુંતો કાયર કાયર થઈ ગઈ. આ રોયું જરા પણ મેડીમાંથી
હેઠે ઉતરાય નહિ. બારીએ જના પણ ડોકીયું થાયજ નહિ; માડ
પીટયું ઝાડે ફરવા કે પેશાબ કરવાએ બહાર નજ જવાય ! કાંઈ
ખાડું ખાટું તીખું મીઠું નજ ખવાય ! ધણી મરી ગયો તેમાં
ખિચારી સ્ત્રીએ શો ગુન્હો કર્યો ? ઓહો કેલું માડું રૂપ ! કેલું
નાજીક માડું બદન ! કેવા ઉત્તમ મારા વસ્ત્રાલંકાર અને શ્રંગાર
તે સર્વ જોતજોતામાં મારા ભાગ્યમાંથી ઉતરી પડયા ! અરેરે
અત્યારે હું એક સાધુડી જેવી થઈ રહી ! કેવળ વેરાગણ બની
ગઈ ! પૂર્વજન્મને વૈરી મારો પરણ્યો તેણે અધવચ નદીમાં પડી
જંપાપાત કર્યો. રાંડ કાળછારી મારી શાક્યલડી શાન્તાએ
તેમનો જીવ હર્યો ! રાંડ મરતી ગઈ અને પાછળ પરણ્યાને
મારતી ગઈ, અને જોડે મને પણ બાળતી ગઈ ! હું ઉછરતી પુલ

કળી, નાનીબાળ નવયુવાન બાળા તેનાથી આ રંડાપાના લાળા
કેમ જીવવાશે ! આ રે:યો મહન રાત દિવસ ખાઇ પીને મારી
કેડે પડ્યો છે; તેના ચાળા મારાથી શી રીતે લઇન થશે ? હાય
હાયરે આપણીયા આ જીવાનીએ તો મને દીવાની કરી. અરેરે
હવે તો મારાથી નહિ જીવવાય તે નહિજ જીવવાય ! ”

* * * *

“ જીવવાય નહિ જીવવાય નહિ માડી,
જીવાની આ જીવવાય : નહિ:-૦
સહિઅર સમાણી મારી ચમન દરેને,
નીકળી પડે મારી આંખારે
અદેખી નાર મને કરી કળેડે
મારો નાનો નાવડીયો કેા ઝાંખારે:-૦
વાયદો કર્યો ચાર વરસનો ટુંકડો,
થશે જવાન એ હું ઘરડીરે;
ઉછળે જીવાની ના ડોડા દેવાયે,
મન હું મરડી મચરડીરે:-૦
નાનો બાળ હું રાંડી અભાગે,
ખીસતી જીવાની છે માડીરે;
દુનિયા દોરંગી કંઈ કંઈ કહે છે,
હું ગાંડી થઇ દાડી દાડીરે:-૦ ”

ગો. મા. ત્રીપાડી.

અરેરે આ શુભ દુઃખ તે કેાને કહેવું ? આ જોખન શુભ તે
ક્યાં સુધી સહેવું ? મુખો આર્થ ધરસંસાર ને ઉધ્યો પરજીવરનેા
વ્યવહાર ! આ રોયાં મા બાપ તે શું કામ પોતાની પામર દીક-

રીઓને શાકય ઉપર આપતાં હશે ? એક રંડાતાં બે મરે અને
 જીવતાં સુધી એકે ન ઠરે ! હરિ હરિ, પ્રભુ પ્રભુ, આવો અન્યાય
 ને ! આર્ય ધરસંસારમાં સમાય ! એક મ્યાનમાં બે તલવારો
 શી રીતે શોભે ? એક પુરૂષ બે સ્ત્રીઓ કરે પહેનામણીના લોભે,
 અને નવીને તરછોઠી જીની જોડે જઈને બેસે મોભે ત્યારે નવીનું
 મન શા સારું બીજા સાથે ન શોભે ? પુરૂષ ધર્મગ્રાસ્ત્રના સિદ્ધાંતને
 લોપી બીજી સ્ત્રી જોડે પ્રીતિ કરે, વખતે બીજી વરે અરે એકને
 મારી ઝુડી કાઢી મૂકી અસહ્ય અન્યાય આચરે, તે વખતે મામાપ
 ધરડા, મુરખી અને ઠંરલા ગયેડા આંખ આડા કાન કરે અને
 સ્ત્રી વખતે જાણી છુઝી, બગાડાંથી લાલચથી દેંદ્ર દેવેળથી
 અન્ય પુરૂષની જાળમાં ફસી પડે તો પછી બધા વડિલોનાં પુછડાં
 ભેગાં થઈ હાથમાં જોડા લઈ તેના માથા પર જડાય તેટલા જડે,
 તેને દુરાચરણી કહી મારવા નડે, અને તેને લાત લગાવી ચોટકો
 ગાલી ધનમાંથી જહાર તગેડી મૂકી જાહેરમાં લડે એ કય ને
 ન્યાય ? એવો ન્યાય કામણુ કેમ સિવાય બીજી કેમમાં લગ્યેજ
 અપાય ! મૂછ પર લીંબુ ઠેવી જે માંખાંપ કન્યાધન રાજી
 ખુશીથી ખાય તેની કન્યા સારી શી રીતે થાય ? કન્યાહીત કોરે
 મૂકી જે કેવળ સ્વાર્થનીજ સરિતામાં તણાય તેની કન્યા આખરે
 અનીતિમાંજ હણાય ! વિભુ વિભુ હવે આર્ય ધરસંસારમાં
 સડોજ પેઠો ! હરિ હવે મારે શું કરવું ! રંડાપો શી રીતે વે-
 ઠવો ? આખરે મારે પુનર્વ્રજ કરવુંજ પડશે ! પુનર્વ્રજ સિવાય
 મને શાન્તિ વળશેજ નહિ ! મારા મનના વિકારો પુનર્વ્રજથી
 શાન્ત થશે ! મારી મનોવૃત્તિ પુનર્વ્રજથી શાન્ત થશે ! મારી

મનોવૃત્તિ પુનર્લભમાંજ વિરામશે ! ખુલ્લું પાળતાં હું મારી કાયા ગુમાવી બેસીશ, અને વખતે કાંઈનું કાંઈ કરી બેસીશ ! જ્યારે ત્યારે જીવાનીથી દીવાનાં થઈ અનાચારમાં પગ દેવાય તેના કરતાં છયોક પુનર્લભ કરવું તેજ ઉત્તમ છે ! લોકો એક વખત બડબડીને રહેશે; વારે ઘડીએ સતાવ સતાવ નહિ કરે, અને છાનાંમાનાં હરતાં ફરતાં હજારો અપવાદ માથે મૂકી દેશે; માટે હવે તો ખુલ્લીરીતે અને પરમશાન્તિથીજ પુનર્લભ કરવું ! ચાલ જીવ હવે નાતરે જવું ત્યારે દહાડા શા ભાગવા ! કાલ મારા લખાયા એકઠા કરી આજ સાંજે મારે ઘેર ચાલી જાઉં ! નહિ તો મારાં રોયાં મારાં સાસરીઆં મને રંડાપાના કષ્ટમાં પૂરી કરશે ! રોયાં અનાગીઆં ધરાઈને જ્ઞાન ખાવાએ આપતાં નથી ! જમના કીકલીને ચડપલ્લને ફરી પરણુવ્યે, અને આ કીકલીને હવે જીવતી જોગન ચિત્તામાં રંડાપાનાં લાકડાંવતી બાળવી છે ! મારાં રોયાં હવે તમે તમાગ હાથનાં કંઈ હવે લોગવા ! તમારા હાથ પગ સગળાવો ! હસી કુસીને જે કાંઈ કર્યું તે રોઈ રોઈને લોગવો ! હવે હું તમારી આમન્યમાં નહિ રહું ! હાથ હાથ માડીરે હું તો મરી ગઈ. આ રડયું જોમન તો ઝખકારા મારી રહ્યું છે ! અરરર પ્રેમકીડાએ માફ કાઢવું કરી ખાધું.

“ ઝખકારા જોખન તણા જખરા નવ જીવવાય,
કોમળ કદળી કવમ સહે કોવાગનાં વાય ! ”

“ અરે હવે તો નથી વેકાતું, મરી ગઈ, માથું તપી ગયું, શરીર બળ્યું બળ્યું થઈ જાય છે, જીવ તલપાપડ થઈ જાય છે.

આખા અંગમાં હાથકારા અને વેગ આવે છે. હાથ હાથરે મને
જોખન વીંછુડે ફટકાવી ! હવે શું કરું ? એ વીંછુડો હવે કોણ
ઉતારે ! ?

* * * *

“ અરરર માડીરે શોક્ય ઉપર શીદ દીધી આપ કરડે જોખન વીંછુડો.

હંમે હંમે વીંછુડો.

અરરર માડીરે નાની આળ રાંડી આપ, કરડે જોખન વીંછુડો. હંમે
અરરર લાગે અંગ દહાય દહાય, કરડે જોખન વીંછુડો. હંમે
અરરર જીવ મારો જીવ જીવ, કરડે જોખન વીંછુડો. હંમે
અરરર કોને કહું હાથ વાત, કરડે જોખન વીંછુડો. હંમે
અરરર કુલે પડી કડું ધાત, કરડે જોખન વીંછુડો. હંમે
અરરર પરણે છેદ દીધો આજ, કરડે જોખન વીંછુડો. હંમે
અરરર માસરીઆથી આવી વાજ, કરડે જોખન વીંછુડો. હંમે
અરરર મોંઘમ તે માર્યો માર, કરડે જોખન વીંછુડો. હંમે
અરરર દુઃખનો આવે ન પાર, કરડે જોખન વીંછુડો. હંમે
અરરર જીવતી સળગાવી આપ, કરડે જોખન વીંછુડો. હંમે
અરરર છાની મારો સ્વાથે જાપ, કરડે જોખન વીંછુડો. હંમે
અરરર રંડાપો વેડ્યો ન જીવ, કરડે જોખન વીંછુડો. હંમે
અરરર રાતડી રડે ન જીવ, કરડે જોખન વીંછુડો. હંમે
અરરર કાયા આજે વિરહ તાપ, કરડે જોખન વીંછુડો. હંમે
અરરર મરી ગઇ લાડીરે નરકે જાજે મા તે આપ, ,, હંમે

કાંક ફેરફાર સાથે લોકકથાનક

અરરર ભગવાન માંડીના દિવસ વિરહથી ન જીવ. તો આ
રાંડીના દિવસ વૈધવ્યથી શી રીતે જીવે ? આ હૈયાની અકળામણ

શી રીતે સમાવાય ? એક તરફ જોખન અને બીજી તરફ ?
 એક તરફ સસરા અને બીજી તરફ સાસુ, એક તરફ ર
 અને બીજી તરફ પિયર, એક તરફ શોક અને બીજી
 માવડીયો ધણી ! એક તરફ રંડાપો અને બીજી તરફ હા
 હવે મારી શી ગતિ ! સુડી વચ્ચે સોપારી ! ધોખીનો કુતરો
 થાટનો ને નકિં ઘરનો, સાપે છછુંદર ગળ્યું, ન ગળાય
 મૂકાય ! હવે વિધવાનો કોણ ખેડી ? તે ખિયારી સર્વદા એ
 નિરાધારનો આધાર કોણ ? તો એક કીરતાર. કીરતાર પણ
 યુગમાં રમે સંતાકુકડી ! હવે ખેડીમાં સુધારા સમાજ ! કે
 મનને અનુસરવું અને સુધારા સમાજમાં જેમ દોરે તેમ
 ભરવું ! ત્યાં દાખલ થઈ પુનર્જન કરવું અને પછી મ
 સ્વતંત્ર થઈ મન માને ત્યાં ફરવું ! જીવાની તો ચાલી જા
 અને નાહક કાયા વૈધવ્યમાં બળી ઠરમાઈ જાય છે !

*

*

*

*

“ જાય છે જાય છે જાય છેરે આ જીવાની ચાલી જાય !
 પાણીનો રેલે ને આલસાની દારો જેવી જીવાની ચાલી જાય !
 નાનો નાવડીયો ને ઘરડાની નારની જીવાની ચાલી જાય !
 પિયુ પરદેવ વસ્યો એવી માંડીની જીવાની ચાલી જાય !
 કંથે જાડેલી એવી રાંડી સમ માંડી તણી જીવાની ચાલી જાય !
 સાસુ સંતાપે ને માવડીઓ કંથ એની જીવાની ચાલી જાય !
 સધવા રૂવે ને રૂવે વિધવાએ એમ બેની જીવાની ચાલી જાય !

ગાંઠ માં

આ પ્રમાણે મહોન્મત્ત થયેલી કાન્તા બડબડી ચ

હીંચકા ઉપર હીંચકા ખાવા લાગી; નીચે તેની સાસુ હીંચકાના કચવાટથી કચવાઈ જઈ કાન્તાને લાંડવા લાગી અને જોડેના ખંડમાં કાન્તાના સસરા બેઠેલા હતા તેમણે કાન્તાના ચળેલા, છકેલા અને ગાંડા ઘેલા ઉફ્ફાર સાંભળ્યા અને મનમાં બળી ગયા. ભાનુશંકરનું મરણ થવાથી ભાનુનાં માબાપ બિચારાં, અકારાં, ઓશિયાળાં, ગરીબડાં અને અભાગીયાં થઈ ગયાં, તેમની દરેક આશા પાણીમાં મળી. શાન્તાના મરણથી તેઓ ઉપરથી જો કે દિલગીરી દર્શાવતાં હતાં; પણ અંતરમાં અંદરખાનેથી પ્રસન્ન રહેતાં હતાં. ચાલો એક પાપ ગયું, એક કાશ ગઈ; ઘરમાંથી મંદવાડેનો ખાટલો ટળ્યો, એક જણનું ખર્ચ ઓછું થયું, છોકરાને નસીબે બે હાથી ખંધાએલા તેમાંનો એક ઓછો થયો; છોકરાને નિરાંત થઈ અને ઘરમાંયે શાન્તિ થઈ, કકળાટ ઓટલાઈ ગયો; શોકયોના ઝગડા દૂર થયા અને આપણે નિરાંતવાં સુખાળવાં થયાં. આવા પ્રકારના વિચાર લાવી તેઓ કાંક સંતોષ રાખી ફરતાં હતાં; પણ અઘ્ઠ-રમીના પડીયા કાણા અને નસીબ બે ડગલાં આગળનું આગળ તે પ્રમાણે એમના કરમે ભાનુશંકરને આપઘાત કરવાની વેળા આવી. ભાનુના મરણ પછી કાન્તા ઘણીજ ફાટી ગઈ; હૃદ બહાર જતી રહી. તેને ખુણે પળાવતાં તેની સાસુને ઘણીજ મુશ્કેલી નડી, અને છેવટે કાન્તાએ આમન્યા તણ સાસુ સસરાની સામે છયોક બોલવા માંડયું, એટલે ભાનુનાં માબાપ ત્રાસ પામી ગયાં; અને છેવટે થાકી કંટાળી કાન્તાનું નામ દેવું મૂકી દીધું. કાન્તાએ પણ અપભ્રંશ બોલવું ચાલવું રાખ્યું

અને આખો દિવસ મેઠામાં રહી પુસ્તક વાંચતી ગાતી હોયતી; તેનાં સાસુ સસરાનો તો અશકજ ઠંડો થઈ જ્યાં સુધી શાન્તા જીવતી હતી, ત્યાં સુધી શાન્તા દો માતી નહોતી અને તેનામાં ડગલે ડગલે અવગુણ, છ અને વાંક દેખાતા હતા; તેને જરા પણ જાંપીને ખેસ નહોતાં અને રાત્રે પણ તેને સૂવા સરખાંએ દેતાં નહોતાં. દિવસ કળકળ કરી મૂકતાં, અને તેને પજવી મારતાં; રીને રાત્રે બાર બાર વાગે સૂવા મોકલતાં, રાતના ત્રણ તો તેને ઉઠાડી ઘંટીએ ખેસાડતાં. આવું આવું અસહ્ય શાન્તાએ જીવન અંત સુધાં સહન કર્યું; છેવટે તેનામ પણ કામ કરવાની શક્તિ ના રહી ત્યારે તેને શાકય શાકયની શૂળી ઉપર વીંધી, અને છેવટે ન્યારે તે મરી બિચારી મસાણામાં જઈને ઠરી. લાનુની માએ લાનુની ન ઘરમાં આન્યા કેડે શરૂઆતમાં તો ઘણુંજ રોફ અં ખેસાડવા માંડયો; છેવટે સમશેરી અને જહાંગીરી પણ વવા માંડી; પણ કાન્તાએ બધું ધોઈ પીધું અને આંખ ફેરવી સાસુને ન્યાય આપી દીધો. સાસુ છેવટે જખ મા રીને શાન્ત થઈ અને ખુણે ખોચરે ભરાઈને હાંતીયાં કં બડબડવા લાગી. સસરાજી પણ શાન્તાને વખત આવ્યે ચુકતા નહોતા; તે પણ કાન્તાનો રોફ અને દમામ બકરી બેં થઈ ગયા. સાસુ સસરાે બે કાન્તાને કેા કારણસર અગર વાંક સાડે એકાદ બે વેણ કહેતાં તો બે વેણનાં બાર વેણ ચક્રવર્તિ બ્યાજ સાથે આપતી હત

સેવટે રિસાઈને પિયર ચાલી જતી હતી; અગર પાકાપાટોશીને
ઘેર ભરાઈ સાસુ સસરાની હદ બહાર નિંદા કરતી હતી.

જમાનાના પરિબળમાં આર્ય ઘરસંસારનું બંધારણ
ધીમે ધીમે નૂટવા લાગ્યું, આમન્યાનો નાશ થવા લાગ્યો. કુલ-
ચાર ઘસાવા લાગ્યો, વિવેક સંતાઈ ગયો. અને સહનશીળતા
તો તદ્દન નાશ પામી ! આર્ય ઘરસંસારની અધોગતિ થવાનાં
કારણો શેઠીએ છીએ તો વિબુધ જનો કારણોમાં મુધારો,
અંત્રેજ કેળવણી, સ્વતંત્રતા, દ્રશ્ય અને જમાનો એ પ્રમાણે
જેમ માને તેમ મન સૂઝ્યાં કારણો! બતાવે છે; કેઈ પણ ધડે
લેવા લાયક કારણ મળી આવતું નથી, કેઈ એક સાધારણ
આર્યકુટુંબમાં આપણે દૃષ્ટિપાત કરીશું તો આપણને વિવિધ
સ્વભાવવાળા વિવિધ સંસ્કારવાળા, વિવિધ વિચારવાળા અને
વિવિધ આચારવાળા માણસો દૃષ્ટિગોચર થશે. દરેકનાં વર્તન
વિચિત્ર અને વાંધાભર્યું દરેકને લાગશે. ધણીનું વર્તન ધણી-
આણીને નહિ ગમે અને ધણી આણીનું વર્તન ધણીને નહિ ગમે;
છોકરો બાપમાં હજાર દોષ જોશે અને તેને ઝટ મરવો તાકશે;
વહુ સાસુમાં હજાર અવગુણ જોશેજ અને ઝટ બુવાડ મારવા
તાકશે; માબાપ દીકરાને ઉડાડે જોશે, બાયલો ગણશે અને
તેની પાસેથી તમામ પૈસા ટકા પોતાની પાસે આવે અને
પોતાના હાથથી તમામ ઘરવ્યવહાર ચાલે એવી ઈચ્છા કરશે.
બાઈ ખંડેનમાં હજાર ગણો સ્વાર્થ જોશે અને તેજ માવતરને
સમજાવી સમજાવી મીઠું મીઠું બોલી સૌ ફેસલાવી ખાય છે
એમ માનશે અને ખંડેન ભાઈમાં ઘણાક દોષ જોશેજ; ભાઈ

સાવ નમાલો થઈ ગયો છે, દરેક રીતે ભાભીને વશ થઈ ગયો છે અને ભાભીનું જ પાત્ર પાણી પીએ છે. તમામ રજુનું ખર્ચું ખાનગી રાખી સ્ત્રીને દરદાગીના કરાવી દે છે એવું જ માનશે ! આ પ્રમાણે વિચિત્ર હાવ ભાવ અને વર્તન આર્થક્રુટુંબમાં માલમ પડી આવશે. બાપ છોકરાને નિસાળે ભણાવશે પણ છોકરો શું ભણે છે તેની તપાસ નહિ કરે; મા છોકરીને શી-ખામણુ દેશે, મારી ઝુડીને સાસરે મોકલશે, પણ છોકરી સાસરામાં રહીને શો ધંધો કરે છે અને સાસરીયાંને કેવી રીતે ઠારે છે તેની જરા દરકાર નહિ કરે; સાસુ વહુને જોશે કે તરતજ આંખમાં ઝેર ભરાશે, અને જરા પણ તેને જાંપીને બેસવા નહિ દે; પણ વહુને પિયર મોકલતી વખત અથવા બહાર કે જમવા મોકલતી વખત વહુ કયાં જઈ આવી, કેટલો વખત લાગ્યો, કેટલા દિવસ રહી અને પીયરમાં રહીને શું કર્યું તેની તલમાત્ર તપાસ નહિ કરે. આવી આવી વિચિત્રતા દરેકના ઘરમાં ભરાઈ રહી છે: કેઈને કાંઈ પણ કોઈથી કહેવાતું નથી. કોઈને જડેનપણી બગાડે છે, તો કોઈને પાડોશી બગાડે છે, કોઈને માબાપ બગાડે છે તો કોઈને સોબત બગાડે છે, કોઈને સંસ્કાર બગાડે છે તો કોઈને આચાર બગાડે છે, આ પ્રમાણે કાંઈનું કાંઈ આલ્યાંજ કરે છે. એક ઘરમાંજ એક મહાદેવને માને, બીજો માતાને માને, ત્રીજો કૃષ્ણને માને, ચોથો પીરને માને અને પાંચમો નિરંજન નિરાકારને માને. એક સતાનની તો, બીજો આર્થસમાજ, ત્રીજો પ્રાર્થનાસમાજ તો ચોથો બ્રહ્મસમાજ !!!

આવી રીતે અફલુતતા વિવિધ મત વિવિધ વર્તન આ-
ચોના ધરસંસારમાં ચાલી રહે છે. કોઈ પણ પ્રકારનું કર-
કસરનું, ધર્મનું, વિવેકનું, નીતિનું અને સહનશીળતાનું
ધોરણ માલમ પડી આવતું નથી. જેમ જેને પવન લાગે
અને જેવો રંગ લાગે તે પ્રમાણે ચાલ્યાજ કરે છે. આ
પ્રમાણેનુંજ ધોરણ ભાનુના ધરમાં ચાલતું હતું; એથી
કોઈના પર કોઈનો પણ હાથ પડી શક્યો નહોતો.

જ્યાં સુધી ભાનુના ધરમાં શાન્તા હયાત હતી ત્યાં સુધી
ભાનુનું ધર કાંક કરકસરથી ચાલતું હતું. દળવા ખાંડવાના પૈસા
ખરચવા પડતા નહોતા અને તમામ રાંધણું સીંધણું તથા
ઘરવ્યવહાર ઘણીજ કરકસરથી ડહાપણથી અને વિવેકભર્યો
ચાલતો હતો, પણ શાન્તાના મરણ પછી તમામ ધરની સત્તા
કાન્તાના હાથમાં આવી હતી; કાન્તા જેમ આવે તેમ કરતી
અને મન મ્હાંચ તેમ રાંધતી અને ખાતી પીતી હતી. દળવા
ખાંડવા તો કોઈ દિવસ પણ તે બેસતી નહોતી; વખતે કોંક
દિવસ જ્યારે શાન્તાં કામ કરતાં થાકતી અને જો તે બોલા-
વતી, તો તે વખતે પણ તે સાફ નાજ કહી દેતી હતી. આ
ખાખતમાં સાસુ સસરાની તે જરા પણ તમા રાખતી નહોતી.
કાન્તાનાં લક્ષ અને ભાનુની મરણક્રિયામાં ભાનુનાં માખાપને
ઘણુંજ ખર્ચ થઈ ગયું હતું, અત્યારે ધરની સ્થિતિ ઘણીજ
નરમ દશા પર ચાલતી હતી. આજકાલ દળવા ખાંડવાના પૈસા
ખરચી શકાય તેમ નહોતું. ભાનુની હયાતીમાં રોજ ધરમાં બે
વખત સવાર સાંજ શાક થતું હતું; અને સાંજરે બાળુ કુખથી

થતું હતું; અર્થાત્ સવારમાં ઢાળ ભાત રોટલી શાક અથાણુ પાપઠ વગેરે ખવાતાં હતાં અને સાંજરે રોટલી શાક દુધ ખી. ચી વીગેરે ખવાતાં હતાં; પણ ભાતના મરણ પછી તમામ જોણું થઈ ગયું હતું. દુધ તો છેક બંધ થઈ ગયું હતું; શાક સાંજે જરા જરા થતું હતું, ઢાળ ભાત પણ ખીજે ત્રીજે થતાં હતાં અને ધી પણ વપરાશમાં ઘણું ઘટાડી નાખ્યું હતું; એક દરે ઘરની સ્થિતિ પણ ગરીબાવસ્થામાં આવી ગઈ હતી. આ જકાલ કાન્તાનું મન ધાર્યું ખાવા પીવામાં થતું નહોતું એટલે કાન્તાને અને સાસુને વારંવાર બાઝવું પડતું હતું; એક દિવસ પણ કંકાસ વગર જતો નહોતો.

કાન્તાને મેડામાં હીંચકા ખાતી જોઈ તેની સાસુ શિવલ ક્ષમીને આંખમાં કરકર આવી અને એકદમ તેને નીચે બોલાવવા વિચાર કર્યો; તેના મનમાં છેવટે સારી રીતે ઠસી ગયું હતું કે, કાન્તા બહુને વધારે છુટ આપવાથી ખોટું પરિણામ આવશે, અને તે છેવટે પિયર અને સાસરા બંનેની આખર પર કોયલા ઘસશે; તેથી તેણે દિવસે દિવસે કાંક કાન્તાને વધારે અંકુશમાં રાખવા ઠરાવ કર્યો હતો. આ વખતે તેણે તરત હીંચકા સાંજળી ઘાંટો પાડ્યો.

“ કાન્તા ! ” કાંઈ પણ જવાબ મળ્યો નહીં.

“ અહીં કાન્તા ” જરાક ઘાંટો પાડીને બોલાવી છતાં પણ બોલી નહિ.

“ હે કાન્તા ! ” મોં બગાડીને બોલાવી પણ હા નાને ઉત્તર મળ્યોજ નહિ. ”

“અહીં કાન્તા, ઓ બહેરી, અહીં નવી, કેમ રાંડ સાંભળતી નથી ?”

“શું છે ?” ગુમાનમાં અને રોડમાં ધીમે રહીને જવાબ કાન્તાએ આપ્યો !

“તો રાંડ ક્યારની તને નીચે બોલાવ બોલાવ કહું છું, કેમ સાંભળતી નથી ?”

“પણ છે શું ? કહી નાખોને, ખરાડા શાને પાડો છો ?”

“આ નીચે આવીને આ ડાંગરનો ઘાણુ પડ્યો છે તે જરા ખાંડી નાખ !”

“એ ખંડાવી દ્યો વેચાથી, મારાથી ખંડાશે નહિ, માફ તો માથું દુખે છે !”

“ત્યારે આ પાંચ સેર ઘઉં પડ્યા છે તે જરા ધીમે રાગે ઘંટી તાણી દળી નાખજે !”

“દળાવી દ્યો વેચાથી ! મને તો છાતીમાં સણકા આવે છે !”

“તને ભલા ખાંડતી અને દળતી વખતે સણકા આવે છે; મોટા ધોરા ખાતી વખતે તો કાંઈ થતું નથી; તે વખતે તો આકડો અને ધંતુરો બધુંએ ઉઠાવી ભય છે, અને કામ કરતી વખતે તાવ આવે છે કેમ ?”

“એ તાવ તમને આવે, મને ખરમા કરે, સમજ્યાં બાઈજી જરા માનમાં રહેજો નહિ તો જોયા જેવી થશે !”

“અહીં તું શું જોયા જેવી કરીશ ! ?”

“ત્યારે બોલી બુઓ જોટલે ખખર પડશે; સાચુજી હું”

નહિ પેલી શાન્તા, હું તો છું કાન્તા એ યાદ રાખજો ! ”

“ એટલે તું મોટા કુળવાનની અને ધનવાનની દીકરી તે મારે શા કામની ? તારૂં કુળ અને તારો પૈસો તને ગંધાય ! મારા કામમાં તે શું આવવાનો ? ”

“ ત્યારે ઘર જોતી વખતે આંધળાં થયાં હતાં ? ”

“ આ રાંડે મારા છોકરાને ખાધા, મારી મોંઘી અને ડાહી વહુને ખાધી અને હવે મને અંધાપો આપવા બેઠી; રાંડ જરા લાજ, બોલતાં વિચાર કર ! ”

“ તમે બોલતાં વિચાર કરો ! નહોતાં બાણુતાં કે છોકરાને નવી પરણાવીશું ત્યારે ખર્ચ વધશે ? ”

“ એટલે તને હળવા ખાંડવાનું એ ન કહેવું ? ”

“ ના, સમજ્યાં. ”

“ ત્યારે હવે કેાણ ખાંડશે મારો ખાપ ? ”

“ વેચાથી કરાવો ? ”

“ પણ પૈસા કયાંથી લાવું ? ”

“ ના હોયતો ઘંટડી વગાડો, નહિતો હાથે ઘંટી ફેરવો ! ”

“ ઓ મારા ખાપ, આ વહુએ તો ગજબ કરવા માંડયો. હાય હાય મા મારી શાન્તા આ કાન્તા કરતાં હજાર ગણે દરબજે વધારે સારી, ડાહી, આમન્યાવાળી અને સહનશીલ અને આતો છેક ચળેલી ! રાંડ બણેલી એટલે કેાઈને ગણેજ નહિ; હરેકને તરખલા તોલે માને ! ”

“ એ સારી વહુને પણ નહારી ગણી ચોક્કસની ચૂળી ઉપર વીંધી, તમે શું આજ કહ્યું છે ? તે તો બિચારી મરી

એટલે છુટી, જગત તરી ગઈ ! ”

“ અરે ભગવાન હવે મારી શી વલે થશે ? આ ઘડપણ કેમ જશે ? ”

“ રોઈ રોઈને ! ”

“ લે હવે ડાહી થા. આમ છેક ફાટી ન જા. જરા નીચે આવી ઘંટી ફેરવ ! ”

“ એ ફેરવો તમે ! ”

“ ત્યારે તું શું કરીશ ? ”

“ હું રાંધીશ અને ખાઈશ ! ”

“ રાંડ હવે તો ડાહી થા ! તું રાંધી કાંઈ સમજ ! ”

“ રાંડી એટલે હું શું કુવામાં જઈને પડું ? એતો જગતમાં જેમ થતું આવે છે તેમ થાય છે; મેં તો કાંઈ તમારા દીકરાને મારી નાખ્યો નથી ને ! ? ”

“ ઓ ફાટેલી, આમ છેક ચળી ન જા ! બેસ ઝટ ઘંટીએ ! ”

“ એ જ્યારે ઘંટીએ બેસારવાની હતી ત્યારે શું કામ જખ મારવા તમારા દીકરાને ફરીથી પરણાવ્યો ? ”

“ એટલે નવી વહુ તું થઈ તેથી કાંઈ કામ તું નહિ કરે એમ ને ? ”

“ એ ચોખ્ખી ના ! ”

“ એહો આતે શું કહેવાય ? ક્યાંઈ જગતમાં નવી વહુ કામ કરતી હશે ? ”

“ તમે બાણતાં નથી; જો ન બાણતાં હો તો આજથી મારા હાખલાથી બાણી લેજો ! ”

“રાંડ બોલતી બંધ થા; નહિ તો તારી જીભજ તાણી લઈશ !”

“હવે છાનાંમાનાં લવારો મૂકીને જે કરતાં હો તે કરો અને છાસની દોણી ભરો !”

“ઓ તારીની ! આ નવીનીતો વાતજ વધી ગઈ; જરા શરમા, છેક વંદી ન બ; નહિબો મારા ઘરમાં પોષાઈશ નહિ !”

“એ તો હુંએ બાણું છું !”

“શું તારા બાપનું કપાળ બાણું છે ? આમ ચપ ચપ નમને મોઢે લવ લવ કરે છે તે જરા જીભડી ખેંચી રાખ નહિ તો એક લાત મારી ઘરમાંથી તજેડી મૂકીશ.”

“એ કોરટ તૈયાર છે !”

“જા રાંડ સરકાર ફરબાર ચડજો ! તું એજ કરવાની છું ! વહુ તમે અંતે નીકળી જવાનાં છો એ ખાત્રી રાખજો !”

“તે વિના તમારી આંખો નહિ ઉઘડે !”

“રાંડ આટલી બસ બસ કરે છે પણ ઝટ હેઠે આવી ઘંટીએ ખેસે છે ?”

“તમને એકવાર તો કહ્યું કે, હું ઘંટી ખાયણીએ નહિ ખેસવાની ?”

“ત્યારે આટલા દિવસ સુધી મારી શાન્તાએ હજુ ખાંડયું તે સૌ વૃથા ગયું ?”

“ગયુંજ તો.”

“જોહો ધન્ય છે તેને ! મેં તેને ઘણુંએ દુઃખ દીધું હશે પણ બિચારી કોઈ દિવસ મારા સામું બોલી નથી !”

“ તેનોજ તમે ઝીને સારો બઢલો આપ્યો છે. ”

“ મેં શું કર્યું છે ? ”

“ કાંઈ નહિ; બિચારીને મરતાં સુધી મારી, છુદી, શાક્યની શૂળી ઉપર વીધી અને તેને ધરાઈને ધાન પણ ખાવા ન દીધું; હવે શું બઢલો આપવો બાકી રહ્યો છે ? ”

“ હવે જરા મોંમાં જીભ ધાલ, એણે બધું કામ કર્યું ને તું કેમ ના કરે ? ”

“ એ તો ફાવે તે કરે, પણ હું કાંઈ ન કરું ? ”

“ કારણ. ”

“ કારણ એજ કે શાન્તા પંથ વરને પરણેલી ને હું તે! બીજ વરને પરણેલી સમજ્યાં ? ”

“ બીજ વરની પરણેલી તો તમામ ઘરનો ભાર માથે લઈને ફરે અને બધું કામ કરે સમજી ? ”

“ કાંઈ નહિ, એ પંથ વરની પરણેલી ઘરમાં કામ કરે અને બીજ વરની દહેર કરે ! ”

“ એવું તે કયાંઈ થતું હશે ? ”

“ એ લોકો ગાય છે તે બૂલી ગયાં ? જ્યારે ઘરમાં આવીને કામ કરવું હશે ત્યારે રાંડ શું કરવા જખ મારવા શોક ઉપર આવશે ! ”

“ ઓ મારા બાપ તને નવગજના નમસ્કાર ! રાંડ અત્યારે ગાવા ઉભી થઈ ! ”

“ બઈજી સાંભળો, સાંભળો:—

* * * * *
 “ દાદા મોરા પંથ વર નવ જોશો જો,
 પંથ વરની પરણી મહા દુઃખ પામશેરે લોલ;
 દાદા મોરા ખીજ વર તો જોજો જો,
 ખીજ વરની પરણી મહાસુખ પામશેરે લોલ.
 પંથ વર તો ભોંય સુવારે સોટડીએ ચમકાવે જો,
 પંથ વરની પરણી મહા દુઃખ પામશેરે લોલ;
 ખીજ વર તો લાડલડાવે ખોળલીએ ખુખ ખવરાવેજો,
 ખીજ વરની પરણી મહા સુખ પામશેરે લોલ. ”

“ ઓ રાંઠ ગધાઠી જરા લાજ લાજ, હું તારી ખંડેનપણ નહિ, પણ તારી સાસુ ! ”

“ હુંએ તમને સાસુ ધારીનેજ સંભળાવું છું ! ”

“ ઓ મારાં માળાપ હવે હું તને કાંઈ નહિ કહું; મેં જખમારી, હવે મારો છાલ છોડ ! ”

“ ત્યારે તમને કેણુ ખોલાવે છે ? નાહક મને શું કાર પજવો છે ? જો તમે ઝાઝી મારી પત્તર ફાડશો તો હું તમાર ઘરમાં નહિ રહું ! ”

“ ઓ મારા બાપ, તે હું ક્યારનીએ બાણું છું ! ”

“ ત્યારે બાઓ માફ નામ ન દેશો ! ” આ પ્રમાણે સાર વહુ સારી રીતે ખખડયાં, લલકયાં અને તડાકો કરી અન્યો અનરિસાઈ ગયાં. કાન્તા ધબધબ કરતી મેડે ગઈ અને સાસુને ખડખડ કરતાં જખ મારી કામ કરવા મંડયાં; કોસા કકળત નીચે આંખ્યા અને ઠોશીને ખુબ ધમકાવી, અને તેને કાન્તા :

જશ પશુ નામ ન દેવાનું કહ્યું, અને છેવટમાં જણાવી દીધું કે
 જો તું કાન્તાની ઝાઝી હાડછેલ કરીશ તો અંતે તે નીકળી જશે
 અને આપણી આખરૂં પર કોયલા ઘસશે માટે તેને જેમ ફાવે
 તેમ આપણા ઘરમાં રાખીને મનસ્વી કામ કરવા દેવું . ઝાઝી
 પત્તર તેની ન ફાડવી; આ પ્રમાણે ડોસાએ ડોસીને સમજાવી;
 શિવલક્ષ્મી બિચારી રહી ગઈ અને ખુણે બેસી ડુસકાં ઉપર
 ડુસકાં ખાવા લાગી, ડોસા હાથમાં માળા ઝાલી એક કોરે બેસી
 પ્રભુ સ્મરણ કરવા લાગ્યા; અને કાન્તા મેડીમાં જઈ પોતાનાં
 લૂગડાંલત્તાં એકઠાં કરી ટૂંકમાં ભરવા લાગી. લૂગડાં ભરતાં
 ભરતાં ધીમે ધીમે સાદે ગાવા લાગી;

* * * *

“ સુખ ને સાલ્ગી નર્થારે લખીઆં,

કારતારે આરે નસીબમાં;

ક્રીઅલ દુધડાં ક્યાર્યારે જમશે,

પામર જીવડો ડીપમાં:-૦

અમૃત કુંપો અકર્મીને મળીઓ,

પીધો ન આખર ભોંયજ દગીઓ;

સાંસા પડ્યારે શરીરમાં,

નિસાસા નયણાંના નીરમાં.

ઝાંખીને મરનો હાય જીવલડો

ઝુરી ઝુરી જીવન જીભમાં:-૦

તમામ લુગડાં ટૂંકમાં પેક કરી કાન્તાએ કપડાં પહેર્યાં
 અને સંધ્યા થાય એટલે ઝટ પિયર ચાલી જઈ એ વિચાર

ઠરી થોડોક વખત બેઠી ને સંધ્યાની વાટ બેવા લાગી. સાસુએ નીચે સગડી સળગાવી શાક વધાર્યું અને વાળુની તબવીવ કરવા માંડી. ડાસા પણ બિચારા જે માળા ઉપર માળા ફેરવત હતા તેમને પણ કકડીને જૂખ લાગી એટલે માળા નીચે મૂક પરસાળમાં આંટા ફેરા કરવા મંડ્યા; કેમકે:-

‘ જૂખ લગી જખ કશું ન સુઝે, યાન ખ્યાન રહે રોટીમાં;
કહત કબીરા સુન બાપ સાધુ, આગ ધરો એ પોથીમાં. ’

તે અનુસાર ખાવા સાફ તલપાપડ થઈ રહ્યા !

સંધ્યા ધીમે ધીમે પથરાવા લાગી; ઘેર ઘેર દિપકજ્વલેાત પ્રગટાવા લાગી, નાનાં મોટાં દરેક જણા ધીમે ધીમે ધરમ દાખલ થવા લાગ્યાં; ભેતભેતમાં સંધ્યા વ્યતિત થવા લાગી

* * * *

“ સંધ્યા સુંદરી લાલ વસ્ત્ર ધરીને જાણે પધારે અહીં
સંદેશો રવિરાયને સતિ તણા કહેવા ત્વરાએ વહી;
ખેંચી કિરણ ઉતાવળો ધસમરયો બાનુ વહે મંદીરે,
ઉણા થાય પ્રકાશ ખાસ અવનિમાં નિસ્તેજ દિસે નીરે, ”

કાન્તા ધડબડ ધડબડ કરતી ટૂંક લઈ નીચે આવી અં
એકદમ પરસાળ વટાવી ચાલવા માંડયું; કાન્તાને ટૂંક લઈ જત
બેઠ સાસુએ પૂછયું.

“ અહીં શીદ જાય છે ? ”

“ મારે ખેંચર ! ”

“ ઓહોહોહો એમાં શું મોટો રિસકો અહીં ગયો કે જ
લઈને ચાલવા માંડયું ? ”

“ કાંઈ નહિ હું તમને વધારે પડું છું તેથી હું મારે પિયર જાઉં છું ! ”

“ ઓ તારીની આતો મીયાંની લેસને ડાળુ કેમ કહેવાય ? આ જરા ખાંડવા દળવાનું કહ્યું એટલે પિયર જવા વહું તૈયાર થયાં. ”

“ હશે ત્યારે જ્યારે મારે ખાંડવું અને દળવું હશે ત્યારે હું તમારે ઘેર આવીશ ! ”

“ ત્યારે ઠીક ખાપા તને ઠીક લાગે તેમ કર ! અમે કાંઈ તને જવાનું કહેતાં નથી ! નાકુક અમને પજવીશ નહિ ! તારા મનનું ધણું કરે છે અને પાછળથી દોષ અમને દે છે. એવું ના કરીશ ! તારે પિયર જવું હોય તો જા; પણ જઈને એમ ન કહીશ કે સાસરીઆએ કાઠી મૂકી ! ”

“ ઠીક થયો ત્યારે હું જાઉં છું ! ”

“ ભલે તારી મરજી. ”

કાન્તા સપાટા ખંધ દૂંક લઈ ઘર છોડી પિયર ભણી વળી. ભાનુનાં માખાપ કાન્તાનું આવું વર્તન જોઈ સ્તબ્ધ બની ગયાં; બંનેની આંખમાંથી ઝળઝળીયાં આવી ગયાં; છેવટે ભાનુની માના મુખમાંથી ઉદ્ગાર નીકળી પડ્યા કે “ આતે સ્વચ્છંદી સધવા કે વઠરેલી વિધવા ? ”

પ્રકરણ ૯ મું.

પુનર્જનનું પારણું કે અનાચારનું પારણું ?

દાહરો.

ભણ્યા ધણું પણ નવ ગણ્યા, ધર્મ નીતિનું જ્ઞાન;
વરાવે વિધવા હોંશથી, માની મોટું માન.

અતિશય હદ બહાર સ્ત્રીઓને છુટ આપવી, મોનાં માઝ્યાં
લુગડાંલત્તાં અને ઘરાણાંગાંઠાં પહેરાવવાં, ઈચ્છાનુસાર સ્ત્રીને
ગમે ત્યાં ભટકવા દેવી, મન ગમતાં ખાનપાન લાવી હાજર
કરવાં, ધાર્મિક અને નૈતિક સંસ્કારહીન કેવળ પોપટીઆ
કેળવણી આપવી, અને ઘરસંસાર વ્યવહારથી તદ્દન વિમુખ
રાખી નોકર ચાકરથી કામ ચલાવી લેવું એ માત્ર સ્વહસ્તે
પોતીકા મુખ ઉપર કેયલા ઘસવા સમાન છે.

કાળે પડી હતી નારીયો પડે ન જોતી આંગણું,
ચટકા કરી ચાલે હવે જતમાં મળ્યું છુટાપણું;
અરધું ઉઘાડી શિર પડીયાં પાડી ગય બખરમાં,
પિયકારી મારે પાનની હિંડે પુરૂષની હારમાં.

ભાવ વિનાની ભક્તિ, અનુભવ વગરની ભુક્તિ, હેત
વિનાનું મન, શક્તિ વગરનું તન, કંઠ વગરનું ગાન, નીતિ
વગરનું જ્ઞાન, પૂંછ વિનાનો મોર, આંખ વિનાનો ચોર,

જનતા વિનાની સંગત, બુદ્ધિ વિનાની રંગત, વર્ષા
પાની કામની અને ચંદ્ર વિનાની જામની જેમ સાક્ષાત રિપુ
તેમ અંકુશ વિનાની કામની કેવળ કાળી નાગણી છે.

* * * *

જામનીઓ ભારત દેશનીરે, નિજ ધર્મ તણો લડી મર્મ;
સદગુણ સેવો સૌ પહેલડોરે, જેથી સદ્ગુણ થશે સૌ કમ.

અતિ હીતકર આ દેશના અસત્ત સમયના ચાલ,
પેસાડયાં તેમાં તમે અહિત ભરેલાં સાલ.
તેથી તુટયો તમ દેશનોરે, કાંઈ તત્વ તણો શુભ થાંભ;
શાસ્ત્રતણો સેતુ તોડીનેરે, કયોં ઐરક મત આરંભ:-

પિયર પનોતી પણ સ્ત્રીઓ સેવતી સાસરવાસ,
પિયર પનોતી હાલ તો ગણે પતિને દાસ.
એવી રીતે આ દેશમાંરે, ચાલ્યો દંપતિનો શુભ ધર્મ;
ત્યાં પ્રજા કયાં થકા સાંપડેરે, જે કા સમજે દેશના મર્મ:-

બાળલગ્નમાં મગ્ન થઈ વરગોડે ધરી બહાલ,
ન્યાત વરા કરી વિણુ ગળે ધર ન કરો બેહાલ.
ધર વેચાવી વરને કદીરે, જર દિણુ કરો ન જરાય:
મિથ્યા મોટાઈમાં નવ મરોરે, તોજ આ ભવસિંધુ તરાય:-

બળતી મહેમાં પતિ પુઠે પડતી તેના પુત્ર,
ચઢતા તોપ ખડગ મુખે સમગ્ર શરીરને સૂત.
વિષતા ફેર ત્રત પાળતીરે, તેના સુત ગહતા સમશેર:
વિશ્વવાલ્મીકે ને નાતરારે, તેની વેળ કરતી ફેર:-

મનુકુળ અંદર અવતરી ન ચઢે પશુનો પંથ,
સાચું એ બાણુતર બણો એજ સુગુણનો પ્રંથ.

સંધરી સાચી ભાતએ દીયેરે, કાઠી વિદ્યા તણે શીર મોડઃ
 શણગાર સાચો પતિવ્રત તણેરે, જેની કંઈએ જડે નહિ જોડ-૦”
 નં ૫૦ સંધરી.

અમ આબાદી તુમ બરબાદી ઉક્ત આબૂવણવાળા આબાદ
 અમદાવાદમાં આજ કાલ એક અફસુસ પ્રકારની ચચાં સર્વત્ર
 ચાલી રહી છે. વિપ્ર કેમના એક અગ્રેસર આગેવાન ક્રાધર
 વિલિયમ પુરૂષોત્તમરાયણની સાઠી બુદ્ધિ નાહી એ અનુસાર
 પોતે પોતાની ચોથી અવસ્થામાં સ્વાર્થ ચોથ ઉજવવા તૈયાર
 થયા છે. વડીલોની ઉજવણ કીર્તિની લોથ વાગવા ઉભા થયા
 છે. અત્યારે તેમના વિચારમાં આડે આવનાર કોઈ રહ્યું નથી;
 એમ માની તરતની રાંડેલી બાળવિધવા પુત્રી બાળા કાન્તાનું
 પુનર્લગ્ન કરવા નાતડું કરવા ધાર્યું છે. વૈભવ અને સાદાઈની
 સદાયે એમનીજ સાથે પળશે એમ ધારી વૈભવ વધારવાની
 મુરાદમાં છેવટના એક વખત ફરીથી વધારે વારના કોયલા
 ઘસવા તૈયાર થયા છે. પાંચ હજાર રૂપીઆની કોથળી પટારામાં
 મૂકી વિધવાવિવાહ બજારમાં સુધારા ગધેડા ઉપર બેસી જ-
 માનાની ટોકરી વગાડતા બજારનો રસ્તો કાપતા નીકળ્યા છે.
 મણીલક્ષ્મી અને કુંઠન પર કુસુમના અંબ્યાબંધ પત્રો તથા તાર
 છુટ્યા છે. મામા અમીંધરે પણ આ ભવાડો ભાવનગરમાં રહીને
 પોતાના મિત્રો મારફતે સાંભળ્યો છે. સર્વે જણાં રાયણ પર
 અણુઅણુ બતાવી આંખ આડા કાન કરી શાપ અને ધિક્કારનો
 વરસાદ વરસાવી રહ્યાં છે. કેશરી ડોસો ઘડપણમાં ડાટ વાળવા
 ઉભો થયો છે, અને પોતાનુંજ ધાર્યું કરે તેવો ફૂર તથા નરા-

ધમ છે એમ માની કોઈ તેની વચ્ચે પડવા હીંમત ધરતું નથી. સુધારા સમાજના એક વંદી ગએલા છાકટા મેમ્બર છેલ્લશંકર વકીલ સાથે કાન્તાનું નાતડું કરવા રાયજી તૈયાર થયા છે. છેલ્લશંકર પણ ચાર પાંચ વરસથી રાંડેલો છે; તેની વિચિત્ર અને દુરાચારમય વર્તણૂંકથી તેને કોઈ કન્યા આપતું નથી, તેથી રાયજીનું મોઢું કોયલાથી ભરી કાન્તા સાથે પુનર્લગ્ન કરવા તૈયાર થયો છે. આજ સાંજના રાજનગરના પ્રખ્યાત નાતરાગૃહમાં કાન્તા અને છેલ્લશંકરનાં પુનર્લગ્ન થનાર છે; તેની સાથે મી. મધુકરે પણ કાશી અને કલ્યાણદાસનું નવીન વણીક જોડું પુનર્લગ્ન કરવા સાડું ઉભું કર્યું છે. આખા શહેરમાં આ બે નાતરીઆ વિવાહની વધામણી ચારે કોર ફેલાઈ રહેલી છે. બાગ બગીચા, ચૌટાં, ચકલાં પીંજ અને સર્વ સ્થળે આ પુનર્લગ્નની ચર્ચા જોશભેર ચાલી રહી છે. જેમ જેને ફાવે તેમ પુનર્લગ્નની વિરૂદ્ધમાં અને તરફેણમાં પોત પોતીકા વિચારો દર્શાવ્યા કરે છે. કાન્તાનાં સાસુ સસરા પણ કાન્તાનો નાતરીઆ વિવાહ થવાનો સાંભળી હેઝક ખાઈ છાતીફાટ કલેશ અને રૂદ્ધન કરવા મંડ્યાં છે, અને ઉપરા છાપરી રાયજીને આ કાળુ કર્મ નહિ કરવા સાડું કહેણ મોકલ્યાં છે; રાયજી તમામ કહેણ હોઈયાં કરી જઈ મુંછે સુધારાનાં બે લીંબુ લટકાવી દમામમાં દમભેર હરવા ફરવા લાગ્યા છે અને પોતાનોજ કબ્જો ખરો કહેવરાવવા સાડું તાલમેલ રચવા મંડ્યા છે.

અત્યારે સમય સાંજના સાડાચાર વાગતાંને થયો છે, અને નાતરીઆલગ્ન રાતના નવ વાગતાં થનાર છે. આખા

શહેરમાં એક છેડાથી કે એક બીજા છેડા સુધી નાતરીઃ વિનાહની વિચિત્ર વાતો થઈ રહી છે; અત્યારે વિકટોરીઃ ગાર્ડનમાં પણ આજ અચ્ચાં હવા ખાનાર છેલાણી સેલા ચુવકમંડળમાં ચાલી રહી છે. કેટલાક વિરૂદ્ધ અને કેટલાક તરફેણમાં વાક્યાણુ ઉડાવ્યા કરે છે.

“ મી. સુરેન્દ્રરાવ, નવિન વિચારોએ નખખોદ વા નાખ્યું છે. નવી સભ્યતાએ હીંદુઓનાં તનંમન અને ધનમાં એ તો ગુપ્ત વિષ ઉમેરવા માંડ્યું હતું અને હજી ઉમેર્યા કરે છે તેની અસર દેખતાં વિચારકોને ઘણે વધે સ્પષ્ટ રીતે હાનિકા નીવડેલી જણાય છે અને જણાશે; પરંતુ આંધળા વિચારકે ‘ ડકંગરને ગંધ સહી ’ એ નિયમ પ્રમાણે તે નવી સભ્ય અને નવા વિચારોની હિમાયત કરવામાં મહેત્વ જણાય છે

“ મી. રાજેન્દ્રરાવ તમારું કહેલું તદ્દન રાઈટ ખરું પુરાણ વાતો નષ્ટ થઈને નવી ખાખતો ઘુસી ગઈ છે. આ પોતે વિલામતી થઈ ગયા નથી તો પણ આપણા ઘરમાં વિયતીપણું ઘુસાડયા કરીએ છીએ. મુસલમાનોના રાજ્યમાં શીઓ ફારસી અરબી બહુ રાજકર્તાઓની બોલી અશીખી ગયા હતા, પણ તેમનાં ઘર તો સારી રીતે હીંદુજન મુસલમાની સભ્યતાએ તો હીંદુઓની બાદ્ય ખાખતોમાં ફાર કયોઈ હતો, પણ પાશ્વિમાત્ય સભ્યતાએ તો હીંદુએ ઘરમાં પેશી દેશીપણાનો સંહાર ત્રાળવા માંડયો છે.”

“ મી. સુરેન્દ્ર, એ નવી સભ્યતાએ સ્વતંત્રતાનો કયોઈ છે. બ્યાપાર અને કારીગરીને ધૂળ મેળવી છે; નવી સભ્ય

અમારા સાહિત્યનો પણ નાશ કરી દેત પણ અમારા ધર્મે તે સાહિત્યનું રક્ષણ કર્યું છે. સુધારા અને ફેશને આપણા સામાજિક બંધ દીલા કરી નાખ્યા છે, તે અનાદિ કાળના નિયમોની પાછળ ખાઈ ખભુશીને મંડયા છે. આપણે બધા તેના દાસ થઈ પડ્યા છીએ. ”

“ પરફેક્ટલી રાઇટ મી. રાજેન્દ્રરાવ યુ આર ! સાદ્દુ આપણને કોઈ પણ બાબત ઉપર વિશ્વાસજ નથી. શું આપણને આયોના જાતિ લેદમાં વિશ્વાસ છે ? સે નો, ના કહો. આપણને હિંદુ ધર્મ ઉપર વિશ્વાસ છે ? કહો ના. ત્યારે આપણને શા ઉપર વિશ્વાસ છે ? કહો કંઈ ચીજ ઉપર નહિ ! ! ”

“ મી. સુરેન્દ્ર, આપણી સ્ત્રીઓ સ્વાભાવિક રીતેજ ફેરફાર પસંદ કરનાર નથી; તેથી જો કે પુરૂષો તો ઇંગ્રેજ બન્યા છે, છતાં પણ ધર્મે સ્ત્રીઓના ખોળામાં જઈને આશ્રય લીધો છે. સ્ત્રીઓ આટલી કેમજ આસાંકિત અને સરલ હોવા છતાં પણ તેઓએ અઘાપિ લગી પાશ્વિમાત્મ સહયતા, સુધારો અને ફેશનને પોતાની પાસે ફરકવા ન દીધી; સ્ત્રીઓએ આપણા જાતિ લેદની રક્ષા કરી છે પણ હવે પાશ્વિમાત્મ પોલીશન સહયતાએ સુધારો તેમનામાં ઘુસવા લાગ્યો છે. ”

“ મી. રાજેન્દ્ર સ્ત્રીઓને નવી કેળવણી આપવાને કેટલાએ વરસથી દોડાડાયા જાહી સુધારકો હિમાયતની ખુમો પાડી રહ્યા છે, પણ તેમણે તેવોજ પાશ્વિમાત્મ માર્ગ ગ્રહણ કર્યો છે. પાશ્વિમાત્મ શિક્ષાથી જો પુરૂષોને લાભ થયો હોય તો સ્ત્રીઓને પણ અવસ્થ થાય ખરો; જો પુરૂષોએ પાશ્વિમાત્મ શિક્ષણથી પોતાની જાતિય

ચોખ્ખલા પ્રાપ્ત કરી હોય તો આપણે તેનો આદર સત્કાર કરીએ, પણ જો એ આડંબરી કાઠમાઠથી અને રીત રસમથી આપણી સ્ત્રીઓનું આર્થપણું નષ્ટ થઈ જાય તો આપણે તેને વ્યવસ્થા નમસ્કાર કરી દૂર ભાગવું એજ હેતુ છે. ”

“ભાઈ સુરેન્દ્ર, આર્થબાળાઓને, છોકરીઓની નિશાળો કન્યાશાળાઓ નિકળતા પહેલાં માતા અને દાદીમાઓથી નિઃસ્વાર્થતાનું શિક્ષણ મળતું હતું. જે ગુણો હાલ ચોપડીઓનાં પાનાં ઉપરજ લખેલા પઠ્યા રહે છે, તે ગુણો આગલા સમયનાં અનાયાસે મળતા હતા. તે વખતની સ્ત્રીઓ તે ગુણોની પ્રાપ્તિનાં કારણ અને નામ નહોતી ખતલાવી શકતી, તોપણ તેઓમાં સ્વાભાવિક રીતે ઉદારતા સમાયલી હતી. જો આત્મ સમર્પણ અને પરોપકાર કરવાથી નરનો નારાયણ થઈ જાય છે, તો તેવા ગુણ આર્થસ્ત્રીઓમાં સ્વભાવસિદ્ધ હતા. વણી બાબતોનો લોગ આપીને આર્યો જે ગુણ ખરીદવા ઇચ્છે છે તે ગુણ સ્ત્રીઓમાં સ્વાભાવિક રીતેજ હતો. આપણે સ્ત્રીઓને અવશ્ય કરીને શિક્ષણ આપવા ઇચ્છીએ છીએ અને આપણે સૌ સ્ત્રી કેળવણીના મજબૂત હિમાયતી છીએ પણ સાંપ્રત કન્યાશાળાના શિક્ષણથી આપણી સ્ત્રીઓના પૂર્વોક્ત ગુણ નષ્ટ થવા ન જોઈએ તેજ આપણે હેતુ છે. ”

“ રાજેન્દ્રરાવ ! રોગ પિછાન્યા વગર ઔષધ કરવા જેવી પ્રવૃત્તિ સાહસિક સુધારકોએ કરી મૂકી છે. પુરૂષો અને સ્ત્રીઓના લાક્ષણિક ગુણોનો નાશ થઈ રૂથને, સ્વતંત્રતા, અન્નચાર અને સ્વછંદીપણના અનિષ્ઠ સંસ્કારો બેસી ચૂક્યા છે, હવે આપણા

કહાયા અને બખાળા બજે-ફૂલ સમાન વધ્યા છે; હ્યો મિત્ર
આલો બરા આપણે ક્ષીર પર આંટો મારી આવીએ ! ” કહી
સુરેન્દ્ર અને રાજેન્દ્રરાવ વિક્ટોરીયા ગાર્ડન છોટી પુલ ઉપર
ગયા; પુલ ઉપરની કમાનો પર પણ યુવકોનાં ટોળે ટોળાં બેઠાં
હતાં; અને આજનાં ઘનારાં નાતરીયાં લશ્મ સંબંધી ચર્ચા કરી
રહ્યા હતા. મી. સુરેન્દ્ર અને રાજેન્દ્રરાવ પણ કમાન ઉપર ધીમે
રહીને ચઢ્યા અને ટોપી ઉતારી સોનેરી ચશ્માં ચઢાવી ગપાટા
સપાટા છાનામાના મુંઝમાં હસતા હસતા સાંભળવા લાગ્યા.

“ મી. વીરમિત્ર ! આ પણ સુધારાનું સાદું નોનસન્સ
હમગ બોયું ? એક કેળવાયેલી મેટ્રીકયુલેટેડ કુલાન કુટુંબની
અને ગ્રેજ્યુએટ હસબન્ડની વાઈફ સ્ત્રી પોતાનો ધણી મરી
જતાં રીમેરેન્ડ કરવા તૈયાર થઈ છે ! ”

“ મી. રતનલાલ આજકાલ સુધારાનો પવન બહુ વિચિ-
ત્ર રીતેજ વાયા કરે છે. બિયારા બાનુ ગ્રેજ્યુએટના મરણ કેટે
તેની સ્ત્રી કાન્તા પેલા છેલ્લશંકર વકીલ સાથે નાતરું કરવા આ ?
તૈયાર થઈ છે. શિવ, શિવ, શિવ, આ પણ એક જમાનાનો
જીલમ છે. ”

“ હા ચાર જીલમ છે. સાક્ષી લણીગણીને પોતાનાં પિય-
રીઆં અને સાસરીઆંના નામ પર મેંશ લગાવા તૈયાર થઈ ગઈ
છે ! આવી એક દુષ્ટ સ્ત્રીના પાપે હવેથી સ્ત્રી કેળવણી પર તિર-
કકારનો વરસાદ વરસશે, અને કન્યાશાળાના બારણે તાળાં
હેવાશે ! ! ”

“ ના ના એમ તે શું થાય ! શું એકના પાપે કન્યાશાળાના

ખારજે તાળાં દેવાય ? કહી નહિ. શું બધી સ્ત્રીઓ ભણીગણીને આવી એવકુદ નીવડે છે ? નેવર કહી નહિ ? પણ મિત્ર હવેથી કન્યાઓની નીતિ રીતિ અને શિક્ષણ પર જતે દિવસે ખાસ કરીને ધ્યાન અપાશે ! આ કાન્તા એકલી દુષ્ટ છે એમ નથી પણ આખું કુટુંબ સુધારાના વાયરે ચઢેલું છે. તેના બાપ ભા-ઇઓ અને સઘળું ફેમીલી સુધારાનું ચુસ્ત હિમાયતી છે. આ-પીકા સંસ્કાર દીકરીમાં ઉતર્યા છે.”

“હાજ તો, તે વિના તેણી એકલીથી નાતરે જવાય ? મિત્ર એ નાતરીઆ વિવાહમાં કાંક ઉડો અને ગુપ્ત પેચ અને લેહ હશે ! રાચણ ડોસો પેચ વગર રીમેરેજ કરે તેવો નથી. મારા બેટાને હાથ ખુબ ભરાયો હશે, અને માંહી કંઈ કંઈનાં પેટ ટાઢાં થયાં હશે; ત્યાર વિના છેલખટાઉ અને રાણી મોહી-નાની બેડી તૈયાર થાય નહિ ! ”

“મારા દીકરા પેલા છેલખટાઉ વકીલનું પાણી થયું હશે? કાંઈએક જણથી પુનર્જનની ઢોલકી બબવાય તેમ નથી; એતો અંદર છાનાં છપનાં અને બહાર કાંઈ કાંઈ રમકડાંઓ સામેલ રહ્યાં હશે; બધું આજ રાતના જણાઈ આવશે અને તરતજ બધો ગોટાળો છાપાના પાની આમાં છપાઈ મહાર પડશે ! ”

“મી. સુરેન્દ્રરાવ જીઓ સાંભળો, આખા શહેરમાં આની આજ ચર્ચા ચલ્યાં કરે છે ! ”

“મી. રાજેન્દ્ર ! આ ચર્ચા કાંઈ નજીવી નથી પણ આ ચર્ચાના ધોરણ પર તો આખા આર્યધરસંસાર વ્યવહારનો પ્રાર રહેલો છે.”

“ મિત્ર જુઓ હવે પેલો નામીચી જુની ટોળી આવે !
સાંભળો તેના તડાકા પણ અજબ હશે ! ”

“ અહુ બધ્યા શાસ્ત્રીઓ બીખ સુખેથી માગે,
અંગ્રેજી બણી બીખતાં શરમ બહુ લાગે. ”

“ જોયું મિત્ર સાંભળ્યા તેમના ઉદ્દગાર ? અંતરમાં કેવી
જખરી ઇર્ષા છુપાવી રાખી છે ? ”

“ વ્યાપારી તણો અમ અને વેષ જે સાદો,
તે ગમે ન અમને ભલક તણો શીર લાદો. ”

“ મારા એટા મોંઘમ ચામુક કેવી ચમકાવે છે ? ”

“ પિંજરના પંખી સમી દીશા નવ સુજે,
જોખમ વ્યાપારે જોઇ ચરણ અહુ ધ્રુજે. ”

“ જેવી ઉંદર બિલાડીની પ્રીત એવી નવા તથા જુન
વિચારવાળાની રીત ! ”

“ તકલેદી તન આ આ કાંફીનું ચણીયું,
તે કામ ન આવે કાંઇ નવેજથી હણીયું. ”

“ જોઇ કેવી આડકતરી રીતે આપણી હાંડી કરે છે ?
મારા એટા ઇનડાઇરેક્ટલી ઠપકો આપણને આપે છે ! ”

“ અહુ વધ્યા ડોકટરો વઝીર દેશ નિર્વંનીયો,
જે જામેલ જુના લાલ તેમણે લણીયો;
અહુ બડકે ઘર ઘર પહેરી ડીઝીના ચણીયા,
કરી નોકરી ચાકરી નાશ બની અહુ રણીઆ. ”

“ જોયું ભાઇ કેવી તીખી મીઠી મફકરી નવા વિચાર-
વાળાઓની કરે છે ? ”

“ ભાઈ જમનાશંકર, આ કેળવણીએ તો આર્યોનું સત્યાનાશ વાળી નાખ્યું. ”

“ ભાઈ હવે યુનિવર્સીટી શું કરે ? કેળવણી શું મરે ? આખા ગામને શી રીતે ઠેકાણે નાખે ? એ તો બિચારી યુનિવર્સીટી શ્રેષ્ઠ્યુએટોને ધીમે ધીમે ડીઝીના બકલાની બેડે એક નાની સરખી ઝોળી પણ આપતી બાંધ છે. ”

“ શું કરે ? શ્રમ પ્રમાણે જ્ઞાન પ્રમાણે અને બહુતર પ્રમાણે કૃષ્ણ ન મળે ત્યાં હેયાં શી રીતે ઠરે ?

“ કાલ્ય રસો શું તરશ છીપાવે, બાપા બાખરી કામ ચલાય; તર્ક તેજથી બળે શું દીવા, ગણિત અંગ પર શું ઓઢાય ? પહેન તણું કૃષ્ણ ધન નવ મળતાં તન મનમાં જન સૌ ધીખાય, શીખામણુ તો છે સાચી પણ એ સંતોષક ક્યમ શિખાય ? ”
વિદ્યાર્થીજીવન પત્ર.

“ મિત્ર તેમની ટીકા જમનાને બંધબેસતી છે, એટલે આપણે સાંભળ્યા વગર ચાલે તેમ નથી. ”

“ સુરેન્દ્ર ! ચાર બે બે પેલા બે જણા રાયજીના સગા જેવા કોઈ આવે છે; તે કાંઈ આવેશમાં આવા તડાકા ફડાકા ઝુડતા જણાય છે. ચાલો આપણે ધીમે રહીને તેમની પુંઠ પકડીએ. તેમના તડાકામાં કાંઈ કાંઈ નવીન બાણવાનું જહી આવશે ! ”

“ હા ચાલો તમારૂં કહેવું ખરૂં છે, આપણે આમ આડકતરી રીતે ઉતરી જઈને પછી ધીમે રહીને તેમની પાછળ પાછળ જઈએ ! ”

“ હા ચાલો. ” કહીને બંને મિત્ર કમાન પરથી ઉતરી

પડયા અને પાછળ ચકરાવો ખાઈ ધીમે ધીમે તેમની પાછળ રસ્તો માપવા લાગ્યા.

“ ભાઈ કંટુણાશંકર અંતે તમારા કાકા રાયજીભાઈએ તો વડીલેના નામ પર કોયલા ઘસવા માંડયા ! ”

“ હા, ભાઈ તે ઘણુંજ અનિષ્ટ કાર્ય કરવા તૈયાર થયાછે; અમે બહુ તેમને સમજાવ્યા પણ એકના બે તે થતા નથી ! ”

“ હરિ હરિ હરિ ‘ વિનાશકાળે વિપરિત બુદ્ધિ ’ ‘ સાડી બુદ્ધિ નાડી. ’ તે પ્રમાણે તેમનો પણ વિનાશકાળ પાસેજ આવેલો લાગે છે ! ”

“ તે વિના વિધવા દીકરીનું નાતરું કરવા તૈયાર થાય નહિ ! ”

“ હવે એમાં શું રાયજી ખોટું કરવા તૈયાર થયા છે કે તમે બધા લેગા થઈને તેમની પાછળ ભસ ભસ કરો છો ! ઘેર ઘેર માટીના ચુલા છે. બાળવિધવાઓ વખત મળતાં પાછળથી કુછ દે ચઢી ખરાબખસ્ત થાય છે અને માઆપની તથા સાસરીઆંની આખરૂં ધૂળ મેળવે છે, તે તમે જાણો છો તો બિચારા રાયજી પોતાની બાળવિધવા દિકરી કાન્તાને પુનર્લગ્ન કરી સારે રસ્તે ચડાવે છે તે શું ખોટું કરે છે ? જમાનાને જાણીનેજ તે પાણી પહેલાં પાળ બાંધે છે સમજ્યા ? ”

“ હશે હવે જે કરશે તે લોગવશે; પણ કહો કેશવલાલ તમે તમારી સ્ત્રી કમળાને કેમ જાણવા મોકલતા નથી ? જ્યોત્સ્ના તમને સારી રીતે વખત મળી શકે તેમ છે ! તે બિચારાં જાણુ છે, મારા સમજવા પ્રમાણે જો તમે તેમને મોકલો તો

અન્ય કેળવાએલી સુંદરીઓના સમાગમથી તેમને કાંઈક લાભ થાય અને તેથી તમે પણ સુખી થાઓ ! ”

“ મણિભાઈ ! મારી સ્ત્રી અભણ છે, તેથી મને સહજ અસંતોષ રહેતો હશે એમ તમારી ધારણા જણાય છે; પણ ખરું જોતાં તેમ નથી. એક ભણેલી ભામનીના ભરથાર લોળા ભાઈની બીતર વેદના જ્યારે જ્યારે હું યાદ કરું છું ત્યારે મને સ્પષ્ટ સમજાય છે કે મારી અભણ સ્ત્રી મને પરમ આનંદ આપનારી છે.”

“ મી. કેશવલાલ ! શું કેળવણી નહિ પામેલી સ્ત્રીની યોગ્યતા કેળવાએલી સ્ત્રી કરતાં પણ તમે અધિક માને છે ? ”

“ મીસ્ટર, તમે સ્ત્રીની યોગ્યતાનું ધોરણ ફક્ત ભણવા ઉપર જ રાખતા હો તો હું કહું છું કે મારી સ્ત્રી માત્ર લખતાં વાંચતાં શીખેલી નથી એટલું જ; નહિ તો તે લોળાભાઈની ભાગીરથી જે હેડમીસ્ટ્રેસ છે તેના કરતાં તો હજારગણી કેળવાએલી છે.”

“ ત્યારે જે સ્ત્રી ભણેલી ન હોય તે કેળવાએલી હોઈ શકે એમ કહેવાનો તમારો હેતુ છે, તે શું તદ્દન ખોટો નથી ? કેમકે ભણવાનું નામજ કેળવણી છે, કેળવણી કાંઈ ભણવાથી જુદી નથી. ”

“ જે સ્ત્રીઓ ભણેલી નથી હોતી, તે તે સ્ત્રીઓ ઘણી ખરી વાતે ફક્ત લખવા વાંચવા સિવાય કેળવાએલી હોઈ શકે છે; પણ જે જે સ્ત્રીઓ ભણેલી હોય છે, તે સ્ત્રીઓ બધી વાતે કેળવાએલીજ હોય છે એમ કાંઈ નથી; કેમકે લખતાં વાંચતાં શીખવું એ સર્વ પ્રકારની કેળવણીમાં મોટું મદદ કરનાર સાધન રૂપ છે ખરું, તોપણ તે એક જાતની પોપટીઆ પંડીતાઈજ છે.

મનુષ્યને વ્યવહારમાં કે પરમાર્થમાં જે જે પ્રકારના વિષયો તથા પ્રાણી પદાર્થોની સાથે સંબંધમાં આવવું પડે છે, તે તે વિષયોને સર્વોત્તમ રીતે અનુભવી શકાય અથવા તે તે વિષયો અને પ્રાણી પદાર્થો પ્રતિનાં યોગ્ય કર્તવ્ય સાધી શકાય તેવી અંતઃકરણની સ્થિતિ કરવી, તેવું વૃત્તિયોનું વલણ કરવું, તથા ઇંદ્રિયોને તેવો અભ્યાસ આપવો તેનુંજ નામ કેળવણી છે; અથવા ખીજી રીતે કહીએ તો કોઈ પણ વિષયના સંબંધે મનુષ્યના મન તથા તનને ઉત્તમ સ્થિતિવાળું કરવું તેનું નામ કેળવણી છે. ધણીએ લણેલી સ્ત્રીઓને વાત કરતાં કે રસોઈ કરતાંએ આવડતું નથી. સગાં સંબંધી સાથે કેવા પ્રકારના પ્રેમ અને સહકારથી વાતચીત કરી તેમને સતોષ આપવો તે સ્વપ્ને પણ જાણતી નથી; કેવાં પ્રેમ વચ્ચેનો વઢી પતિ હૃદયને પ્રેમમય કરવું એવો તે બાપડી સમજતીજ નથી, એટલુંજ નહિ પણ પતિવ્રતાની મહત્તા કેટલી છે તેમજ પતિ આજ્ઞા પાલન કેમ કરાય તે આદિક, ઐહિક અને પારલૌકિક સુખના સાધન રૂપ સ્વધર્મ સમૂળગા પણ અનુભવતી નથી, તેા પણ વિશેષમાં લણેલી પણ ભમેલી ભામની પોતાના ભણતરની સહાયતાથી ખડી આ, કલમ અને કાગળના ઝંયોગથી કવચિત્ પતિને કે ગમે તેને છેતરવાનો છળ કુશળતાથી કરી જાણે છે; તેથી ઉલટું અભણ સ્ત્રીઓ, સ્વજન અને પરજન સાથે બોલાવાના વિવેકને, સ્વાદિષ્ટ અને ગુણુકારી રસોઈ કરવાના કામને, પતિવ્રતાના ધર્મને પતિ પ્રેમ પ્રાપ્ત કરવાની કળાને તથા અન્ય બાબતોને શ્રેષ્ઠ પ્રકારે અનુભવે છે. હવે આપ કહો કે કઈ સ્ત્રીને કેળવાએલી ગણવી ? ”

“ ત્યારે સ્ત્રી પુરૂષમાં કાંઈ પણ ભેદ રાખ્યા વિના પશ્ચાત્ત્ય રીતિ પ્રમાણે સ્ત્રીઓને રોકુલો, કાંલેએ અને મુનિક સીટીઓમાં કેળવણી આપવાનો જે રિવાજ સાંપ્રત સમયમાં ચાલે છે તે શું ખોટો છે ? ”

“ સ્ત્રીઓને પુરૂષોની સાથે તેમના જેવા વિષયોનો અભ્યાસ કરાવવો, પુરૂષોની બરાબર ડીઝીઓની પરીક્ષાઓ આ કરાવવી અને તેમનું સ્ત્રીપણું ટાળી સ્વતંત્રતા પુરૂષપણું આપ તેમને બજારમાં અને હવા ખાવા જતાં સાથે ફરવા લઈ જાય શેકહેન્ડ કરવી, બોલી ચાલી અને પહેરવેશમાં વિચિત્રતા દર્શાવવી, પુરૂષની સમાનજ તેમને સર્વ પ્રકારની છુટ આપણી બધું સ્ત્રી કેળવણીનું સ્વરૂપ અને એ લક્ષણો જેનામાં જોવા આવે તે સ્ત્રી કેળવાયેલી કહેવાય ! ? હું તમને હમણાં કહી ગયો તેમ સ્ત્રીઓના પહેરવેશ, મનોવૃત્તિઓ, રીતભાત વગેરેમાં વિચિત્રતા ફાળવ થાય અને તેઓ કેવળ અંગ્રેજી પુરૂષોનું અનુકરણ કરે તેનું નામ સ્ત્રી કેળવણી નથી; પણ રીતે ચાલવાથી સ્ત્રી જાતિથી મુખી થવાય પોતાના કુટુંબનાનાં મોટાં સર્વ જે પ્રકારે પ્રસન્ન અને મુખી થાય એવા પ્રાર્થના મનોવૃત્તિઓ, રીતભાત અને પહેરવેશ થાય તથા તે નસમાજને પૂજ્ય ધાય એવાં સદાચરણવાળી થાય તેનું જ ન સાચી સ્ત્રી કેળવણી અને જેનામાં તે લક્ષણો જણાય તે કેળવાયેલી કહેવાય, બાકી બધું વનિના વૈકલ્ય કહેવાય.

“ શું સ્ત્રીઓને લખતાં વાંચતાં શીખવવામાંજ સઘળા દોષોનો આરોપ કરે છે કે જેથી તેમને તે પ્રકાર

શિક્ષણ આપવું નહિ ? ”

“ હજી સુધી મારા કહેવામાં એવું તો કાંઈ આવેલું જ નથી કે સ્ત્રીઓને બિલકુલ લખતાં વાંચતાં શીખવવું જ નહિ; પણ મારા કહેવાનો તો એવો હેતુ છે કે સ્ત્રીઓને લખતાં વાંચતાં તો અવશ્ય શીખવવું જ એઈએ; પરંતુ લખતાં વાંચતાં શીખવ્યા પછી તેમને સાંપ્રત સમયની નવીન પદ્ધતિથી જે ટ્રેઈનીંગમાં ટ્રેઈન કરવામાં આવે છે, તેમ થવાની જ માત્ર જરૂર નથી અને તેમ ઘાય છે તેમાં જ લોકોને અરૂચિ કર તથા અહિંતકર દોષો સ્ત્રી તત્વમાં ઉદભવ પામે છે. સ્ત્રીને વિદ્યા લાભાવ વી કેળવણી એટો જરા પણ દોષરૂપ નથી; પણ સાંપ્રત આડંબરી અને ઠાઠમાઠ ભરેલી સ્ત્રીશિક્ષણ પદ્ધતિ અને તેના હેતુ ચાતુ જમાનામાં ખરાબર બંધાયેલતા નથી. ”

“ એમ મોંઘમ તોપના ગોળા ગગણવે કાંઈ કામમા ન આવે; ખરાબર તમારું કહેવાનો ભાવાર્થ ખુદી રીતે જણાયો. ”

“ મારા મહેરબાન તો જરા કાન ઉઘાડી સાંભળો. સ્ત્રીઓને લખતાં વાંચતાં સુધીનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત થયા પછી નીતિ ધર્મની કેળવણી આપવાની ખરેખરી જરૂર છે; પણ તેમને અક્ષરજ્ઞાન થયા પછી ઇતિહાસ, ભૂગોળ વગેરે વિષયોનું જ્ઞાન આપવું એ કાંઈ ખટું ઉપયોગી નથી. મારી પડોશમાં કેટલીક સ્ત્રીઓ આખી રાત ગ્યાસતેલના ઢીવા બાળીને બેસે છે તથા અકબર હેનરી અને વિલીયમનાં ચરિત્ર ગોખી ગોખીને મોઢે કરે છે; ટ્રાન્સ અને ઉત્તર અમેરિકાની સામુદ્રધુનિઓ, અખાતો અને નદિઓનાં નામ ખસડા પાઠી સુખ પાઠ કરે છે. હવે કહો,

આ ચરિત્રો અને ભૂગોળનાં ગામડાંઓ સ્ત્રીઓને શા ઉપયોગ છે ? પોતિકા ઘરની વ્યવસ્થા કરવામાં ગૃહિણી તરીકે સંસ વ્યવહારમાં સગાંબંધાલાં સાથે વર્તવામાં, તેમજ પોતાનાં બાળકોને ઉછેરવામાં અને સુશીલ માતાનાં સદ્ગુણી, સુખી તા સહાન્યારી બાળકો નીવડે તેવી કેળવણી આપવામાં કેવી રી કામમાં આવશે તે સમજી શકાતું નથી. વિદ્યા ભણવાથી જ્ઞા થવાય છે, તેથી કેઈ અભણ સ્ત્રીઓ પોતાના પતિ સાથે અિ વેક અને તોછઠાઈથી વર્તે છે તેમ પેલી ભણેલીઓએ તો નહિ વરતવું જોઈએ; પણ આપણે તેથી તદ્દન ઉલટું જ જોઈએ છીં ધણીએ ભણી ગણી પંડિતા અનેલી સ્ત્રીઓ પોતાના પતિ અવજ્ઞા કરી તેને મંડ ગાંડો થઈ ગયેલો કહે છે અને કાવે તે વર્તન ચલાવી જીંદગી પૂરી કરે છે. ઉચ્ચ કોમની સ્ત્રીઓ જેમના સ્વામીનાથ ધણાખરા ભાગે ભણેલાજ હોય છે, તેઓ ભણીને પોતાના ભરથારને પોતાના વિદ્યાજ્ઞાનથી વ્યવહાર સ્વાયકારક થઈ પડે એતો જાણે સંભવિત છે; પણ કેઈ કુંભ હજમ, ઘાંચી મોચી ને માળીની સ્ત્રીઓ કે જેમના ધણી ધણ ખરા ભાગે અભણ હોય છે અને આપડા પોતાની જાતના કા ધંધા કરી ગુજારો કરે છે, તેમની સ્ત્રીઓ ઉક્ત પ્રકારે ભણ ગણીને પંડિતાણી થાય, પછી તે પોતાના ગમાર, અભણ અ મહેનત મજૂરીનો હલકો ધંધો કરનાર ધણીની સાથે શી રી સંસાર ચલાવે ? બાઈ તો નવિન પદ્ધતિ પ્રમાણે રાગ તાલ સાં ગાતાં અને નાચતાં શીખેલાં હોઈ અંગ્રેજી રાગનાં ગીત મેં કરી લટકાળાં ચટકાળાં બની ગયાં હોય છે; આખા ભરતખ

અને ઇંગ્લાંડની બૂગોળ, ઇતિહાસ, ફ્રાન્સનાં જોવાં લાયક સ્થાનોનાં નામ, હીંદુસ્થાનની હવા ખાવા લાયક શિતળ ટેકરીઓનાં નામ તથા સોયો, ટાંકણીઓ, દીવાસળીઓ અને સ્ટીલપેનો બનાવવાનાં કારખાનાંની સંપૂર્ણ માહિતી મેળવી સર્વ વિદ્યામાં કુશળ બનેલાં હોયછે, તે હવે પોતાની નાતના પરણેલા ધણી ધાંચી, મોચી કે કુંભાર જેઠે કેવી રીતે ઘરસંસાર ચલાવશે તેનો કાંઈક ખ્યાલ કરો ! વિદ્યાર્થી ત્રિનય આવવો જોઈએ પણ હાલની કેળવણીથી વિદ્યાર્થીપણું આવે છે અને તેથી ઠાઠમાઠને પસંદ કરનારી તેમજ વૈભવવિલાસ ભોગવવાની ઈચ્છા રાખનારી ભણેલીગણેલી ધાંચણ કે મોચણને અલબત્ત પોતાનો ધણી અને તેનો જાતિ કસળ પસંદ નહિજ પડવાનો અને આવી રીતે કંપતી સંકટનું એક પૈડું નીકળી જવાથી તેમનો સંસાર સુધારવાનો નહિજ પણ અવશ્ય બગડવાનોજ ! આ બાબતનો પૂરતો વિચાર કરનારા સુજ્ઞોને સહજ સમજાય તેમ છે.

એક આર્થબાળા કે જેને લાગ્યું થયા પછી સાસરે જવાનું અને ત્યાં અપરિચીત સ્વભાવનાં અને અજાણ્યાં માણસોમાં સહવાસ કરવાનો છે, તેને ઔરંગજેખનો ઇતિહાસ કે બેન્જમીન ફ્રાંકલીનનું ચરિત્ર શીખવવાથી શો લાભ થવાનો ? તે બાળાને તો પતિવ્રતા સીતા, સાવિત્રી, અનસૂયા અને દમયંતી જેવી પ્રાતઃસ્મરણિય સતી સાધ્વીઓનાં મુચરિત્રોજ સદા શીખવવાં જોઈએ; કે જે તેનો સંસાર સુધારવામાં કામ લાગે; તેમજ એક આર્થવિધવા કે જેને વિવિધ વિષયો અને મોજ-

મહા માણુનાર માણુસોથી નિસંગ રહી વૈષ્ણવ ધર્મમાં જ
કુળ સંગ અને સ્થળનું સેવન કરી પોતાની છાંદગી સુર્તિ
અને સહાચારમાં પૂર્ણ કરવાની છે, તેથી વિધવાને કાલેજ
નાલેજ શા કામનું છે ? એક વિદ્ય ક્ષત્રી કે વણિકની કન્યા
સ્કુલમાં કે કાલેજમાં ફીલ કે ફોઇંગ જેવું ફેશનનો પવન
તેવું શીખવવામાં આવે તો તે પછી પોતાના બાળકોને સ્વ
પરાયણ કેવી રીતે કરી શકશે વાડ ? આટલા ઉપરથી
થાય છે કે સ્ત્રીઓને નિરૂપયોગી એવું ઘણું શિક્ષણ શાળા
અને કાલેજોમાં આપવામાં આવે છે. દેશકાળ અને પાત્ર વ
રેનો કોઈ પણ પ્રકારે વિચાર કે લેહ રાખવામાં આવતો ન
તેથી સ્પષ્ટ થાય છે કે હાલની સ્ત્રીશિક્ષણ પદ્ધતિમાં ઘણી
ભીર પ્રકારની ખામીઓ રહેલી છે. જો આર્યમાણાઓને તે
આર્યત્વમાં સ્થિત રાખવાના હેતુથીજ સ્ત્રીશિક્ષણ ખાતુ ચે
રીતે ચલાવવામાં આવતું હોય તો તેમને ટાપટીપવાળા
તેમના સંસાર વ્યવહારમાં નિરૂપયોગી વિષયોનું જ્ઞાન અ
વાની કરી આવશ્યકતા જણાતી નથી; તેમને પોતાના કુ
ળીઓની સમક્ષ કે નાટકશાળામાં ગાવા નાચવા જવાનું
નથી, તેમને નથી આખી પૃથ્વીની પ્રદક્ષિણા કરવાની કે
લડાઈમાં લડવા જવાનું, તેમજ આર્યસંસારના બંધ
પ્રમાણે તેમને રણવાનું કે કુટુંબ પોષણ કરવાનું કે નો
કરવાનું કાંઈ નથી ! તેથીજ કરીને સ્ત્રીઓને કેળવણી ત
શીખવવામાં આવતાં સંગીત, ભૂગોળ, ખગોળ, ઇતિહાસ
દર્શન અને અપૂર્ણાકના હિસાબો સર્વ નિરૂપયોગી છે. તે

પહેરવેશ અને રીતભાતમાં વિલક્ષણતા અને સ્ત્રી પુરૂષના સ-
રખા હક્ક એટલે સ્વતંત્રતાના નામે સ્વછંદતાના બિચારો બગે-
રેનાં અયોગ્ય શિક્ષણનાં કારણોથી તેમજ તેમને ફરેકને મહે-
તીજી બનાવવા જેવું જ્ઞાન આપવું એ પણ નિર્થક છે. સમ-
જ્યા મારા મહેરબાન! હવે મારો હેતુ ધ્યાનમાં આવ્યો ?
હું કાંઈ સ્ત્રી કેળવણીનો વિરોધી નથી પણ ચુસ્ત હિમાયતી
છું; આ તો જ્યારે કાન્તા પુનર્જન્ન કરવા તૈયાર થઈ છે ત્યારે
ઘણાક વિબુધોના અંતરના વિચારો બહાર પડવા લાગ્યા છે;
જો કે તેમાં ઘણા વ્યાજબી પણ હશે અને ગેરવ્યાજબી પણ
હશે; કેટલાક એકપક્ષી હશે અને કેટલાક સર્વપક્ષી હશે; દુનિ-
યાને જેમ લાગશે તેમ કડવી મીઠી ટીકા કરશે સમજ્યા ? ”

“ હાજી આપનું કહેવું હું તમામ સમજ્યો !! ”

“ ગામ ગપાટા સપાટા આ પ્રમાણે સંધ્યાકાળ વ્યતિત
થતાં અંત ઉપર આવવા લાગ્યા. ધીમે ધીમે યુવકમંડળ
વેરાવા લાગ્યું. સુરેન્દ્ર અને રાજેન્દ્રરાવ પણ પ્રસ્તુત ગપાટા
સાંભળી છક થઈ ગયા. તે બન્ને મિત્રો મંદ મંદ પગલાં ભરતા
ભરતા અને જમાના સંબંધી ટીકાઓ કરતા કરતા નાતરાગૃહ
તરફ વળ્યા.

બરાબર સાઠાઆઠનો અમલ થતાં એક રખરટાયરની
લેન્ડો ગાડી મી. ક્રાધર વિલિયમ પુરૂષોત્તમરાયજી અને તેના
ફેમીલીને લઈ કમ્પાઉન્ડમાં દાખલ થઈ. રાયજી અને તેનું
ફેમીલી ગૃહમંદિરમાં દાખલ થતાં હુરરેનો જયઘોષ મચી રહ્યો.
તાળીઓ અને થેન્કસના જખરા ઉદ્ગાર થઈ રહ્યા !! આશ્ચર્ય

દશેક મીનીટ વ્યતિત થઈ કે તરતજ મી. મધુકર, કાશી અને કલ્યાણદાસને હાથ મંદિરમાં દાખલ થયો; તેની સાથે મી. છેલ્લશંકર વકીલ પણ પોતાના ટ્રેન્ડ સહિત હાજર થયા. બેઠકના સરોદો ધમકારા બંધ વાગવા લાગ્યા; ભેતભેતામાં નવ વાગ્યાનો અમલ થયો; જ્યાં ઘડીઆળમાં નવનો રણુકાર થયો કે તરતજ એકઠમ મંદિરમાં શાન્તિ પથરાઈ ગઈ અને પુનર્લક્ષ્મીના કામની શરૂઆત થઈ. દરેક જણા પોતપોતાના આસન પર છાનામાના ચૂપચૂપ બેસી ગયા. મી. સુરેન્દ્ર અને રાજેન્દ્રરાવ પણ ચૂપચૂપ આ નાતરાના સાજનમાં સામેલ થઈ ગયા, અને હવે શું થાય છે તે ખારીકાઈથી નિહાળવા લાગ્યા. શરૂઆતમાં સુધારાસમાજના પ્રમુખ મી. પરમેશ્વરાય ઉભા થઈને પોતાના ખુલ્લું અવાજથી સાજન પહોંચાડવા લાગ્યા.

“ મહેરબાન ખાનુઓ અને ગૃહસ્થો ! આજની રળી ખામણી અને ખુશનુમા રાત્રીએ આપણી સમાજના બાણીતા અને માનીતા સુધારક મી. પુરુષોત્તમરાયજી પોતાની બાળવિધવા પુત્રી કાન્તાલક્ષ્મીનું પુનર્લક્ષ્મી સાહસિક સુધારક મી. છેલ્લશંકર વકીલ સાથે કરવાના છે અને મી. મધુકર તેમના મિત્ર નંદલાલભાઈની બાળવિધવા પુત્રી કાશીબાઈનું પુનર્લગ્ન મી. કલ્યાણદાસ સાથે કરવાના છે. હું આશા રાખું છું કે તમે સઘળા આ ખુશકારક સમાચાર સાંભળી બહુજ ખુશી થશો અને અંતઃકરણપૂર્વક આપણી સમાજનો વિજય ઇચ્છી આ નવીન સુધારકોને થેન્કસ ધન્યવાદ આપશો ! સેક્રેટરી સાહેબ

૧. હરિમ્મલાદિકામને સમાજના સ્ત્રીરક્તા અને સમૃદ્ધ મુજબ નર્મદા ચના અગ્રણી સમાજના મુખ્ય તુલ્ય નિયમો વાંધી જાણાવશે અને સ્મરણાદ પ્રમાણપત્ર તથા પ્રતિજ્ઞાપત્ર આપી પીન બેઠાંએની સહીઓ લેશે ! ! ”

“ મહેરબાન સત્કારીઓ અને સજ્જનો ! સદરહુ સમાના નિયમો નીચે પ્રમાણે છે. પહેલો નિયમ એ છે કે, સમાના દરેક મેમ્બરે અર્થાત્ સ્ત્રી પુરૂષના બેઠામાંથી બને તો ને જણાંએ અગર એક જણે જ્યારે સમાજ મળવાની હોય તારે અવશ્ય કરીને હાજર રહેવું. બીજો નિયમ એ છે કે, પરજીવા પુરૂષે પરણેલી સ્ત્રીની દરેક રીતે તળીયત સાચવવી અને મની સ્ત્રી સમાજમાં છુટથી હરી ફરી શકે તેમાં જરાએ વાંધો વો નહિ. ત્રીજો નિયમ એ છે કે, પરણેલા બેઠામાંથી પ્રમુખ ની મદદ પુનર્જનનાં કામ સાફ માગે તેણે પોતાના અંતઃક-ચુપૂર્વક બનતી તમામ મદદ કરવી. ચોથો નિયમ એ છે કે, દરેક મેમ્બરે સમાજના હક્ક બળવવાને બુના જમાનાના હિમાતીઓ સાથે મજબૂત લડત લડવી અને સમાજનો દરેક ખાતમાં વિજય ઇચ્છવો. પાંચમો નિયમ એ છે કે, પરણેલા હામાંથી બે કેાઇ પણ સ્ત્રી અગર પુરૂષ મેમ્બર સમાજની રૂઢ વર્તણૂક ચલાવતો માલમ પડશે તો તરત તેને બાતલ રવામાં આવશે. છઠો નિયમ એ છે કે, પરણેલા બેઠાએ હમેશાં પીને રહેવું; છતાં વાંધો પડે તો તેણે તરતજ એક વાંધાની રજી સમાજમાં મોકલી સમાજ મારફતે વાંધો પતાવી બધે અને સમાજની માલમાલ ચલાવવી. પ્રમુખ સાહેબની

આજ્ઞા મુજબ સમાજના મુખ્ય મુખ્ય નિયમો કાન્ટાલકમી અને છેલ્લશંકર વકીલ તથા કાશીબાઈ અને કલ્યાણદાસને વાંચી સંભળાવ્યા છે; હવે તે સાહેબો પોતીકી સહી આ પ્રતિજ્ઞાપત્ર અને પ્રમાણપત્રમાં આપવા મહેરબાની કરશે ! ! ” આ પ્રમાણે કહી સેક્રેટરી સાહેબે પ્રતિજ્ઞાપત્રનાં ફોર્મ કાન્ટા અને કાશીબાઈને આપ્યાં અને તેમની સહી લઈ લીધી, જોડે સાક્ષીઓની સહી પણ લીધી. ત્યારબાદ સમાજની વચ્ચેવચ્ચ કાન્ટા અને છેલ્લશંકર વકીલ તથા કાશી અને કલ્યાણદાસ દરેકના હાથમાં પુષ્પોના હાર આપી ઉભાં રાખ્યાં અને પ્રમુખે ઈશ્વરના સોગન લેવરાવી વેદના આશિર્વાચનનો ઉચ્ચાર કરી હસ્તમેળાપ કરાવરાવ્યો; દરેક મેમ્બરે નવીન જોડાંને તાળીઓના ગગડાટથી અને થેન્કસના ઉદ્ગારોથી વધાવી લીધાં અને તેમના ઉપર ચોગરદમથી પુષ્પોનો વરસાદ વરસ્યો. થોડીકવાર થઈ કે તરતજ કાશીબાઈનાં સગાં રોતાં કકળતાં ધમચકડી મચાવતાં સમાજમાં દાખલ થયાં અને ખૂમરાણુ મચાવી હાહાકાર જગાવી દીધો.

“ મરી ગયોદે બાપલીયા, દીકરી કાશલી તેં ઘર ઘાલ્યુંદે બાપ ! ઓ મારા દીયર મધુકર તેં માફ જડામૂળ કાઢ્યુંદે બાપ ! હાય હાયરે મારાં ધોળામાં ધુળ પડીરે બાપ ! ઓહો-હો....હો ! ઓ દીકરી તેં અવળા ધંધા કર્યોદે બાપ ! ! ”

“ અરે આ શું હમ્મગ ! કાશી કાશી કહીને કોણુ પોક મૂકે છે ? ”

“ અરે ઓ મારી દીકરી, રાંઠ છોકરી કાશલી હાલ ઘરે

હાલ ઘરે ! ઝો પુનર્લગ્નની પૂછડીબા, પુનર્લગ્ન કરવાં બેઠાં છે તે ઘરે હાલો ઘરે! ઝો મારી ભાણુકી તારાથી તે નાતરે જવાય?"

“ ઝો તારીની આ મારા મામા અત્યારે અહીં ક્યાંથી આવ્યા ? નહીં કોઈ અદેખા ખટપટીઆનું કામ ! અરે સિપાઈ આ ડોસાને ફર કરો ! ! ”

“ અરે ચલો ડોસા ફર ખસ ડોખા ! રાભા નકામી ભસ ભસ મૂકી દે ! ! ”

“ અમે ઉલ્લુ આતો સુધારાની સમાજ છે. કાં કાયદો ખાયદો જાણે છે કે નહિ ? યાક રાખજે હોં વધારે બોલીશ તો જેલમાં જવું પડશે ! કાયદો સમજ કાયદો ! ! ”

“ વાંચ કાયદાની કોથળી ? મારી બેટીએ કાળી ડગલી પહેરી એટલે થઈ મોકળી ! હાલ, હાલ ફર જા ! ઝો દીકરા કાશલી આ તેં શું કર્યું ? બેટા તું રાંડી એટલે ફરીથી માંડી થાય એ સારૂ કહેવાય કે ? હાલ્ય પાછી હાલ્ય પાછી ! ! ”

“ અરે આ ડોસો તો દીવાનો થયો છે ! એ જાણતો નથી કે આ સુધારાની સમાજ છે. અરે દીવાના ડોસા શીખ શીખ જરા સુધારો શીખ, અરે જરા ઠીક બોલતાં શીખ ! ”

“ ઝો મારી ભાણુકી ! રાંડી માંડે એ તે સુધારો કે કુધારો ? ”

“ અરે ડોસા હું તો ફરીથી પરણી, મેં તો પુનર્લગ્ન કર્યું; ચાલ હવે ફર થા ! સિપાઈ આ ડોસાને બહાર કાઢો ! ! ”

“ હત્ત તારા સુધારામાં ધુળ પડે ! તારા ભણતરમાં વાટ ઉઠે અને તારા ડહાપણમાં ભાલબાઈ પડે, બોઝારી કાશલી, તું

મારા નશીબમાં ક્યાં થાલી મૂકી હસી ! જો આપલીઆ હીક-
રીએ ઠાટ વાળ્યોજે બાપ ! જોહો....હો હો ! ! ”

“ મહેરબાન ગૃહસ્થો અને બાનુઓ ! આજથી આ કા-
ન્તા અને છેલ્લેશંકર વઠીલ તથા કાશીબાઈ અને કસ્તાબુદાસ-
જાઈ આ સમાજનાં મેમ્બર થયાં છે; તે તે સાહેબો આ સમા-
જને ટેકો આપવાને માટે બે શબ્દો બોલી પુનર્જન્મનો પુનરો-
દ્ધાર કરશે જોવી હું આશા રાખું છું ! ! ”

“ મહેરબાન ગૃહસ્થો અને બાનુઓ ! હું કાશીબાઈ
તમારા શુકનને માન આપી પુનર્જન્મને વાસ્તે જે કાંઈ ગાંડું
ધેલું બોલું તે સાબળવા આપ સાહેબ કૃપા કરશે એમ હું આ-
શા રાખું છું. ગૃહસ્થો ! આપણે ઘણા દિવસથી પુનર્જન્મ નહિ
કરવાના અધમ રિવાજથી પીડાઈએ છીએ. આ અધમ રિવાજ
શાસ્ત્ર પ્રમાણે છે કે નહિ તે આપણે તપાસી શાસ્ત્રના નિયમ
પ્રમાણે વર્તવા, અને આગળ વધવા, પગલું ભરીશું ! ! પુન-
ર્જન્મ જોટલે ફરીથી પરણવું. આ પુનર્જન્મનો ચાલ આપણામાં
અસંલયીજ છે, અને તે માટે આપણા પુરાણની કથાઓના
મજબૂત દાખલાઓ મળી આવે છે. બુઝો, નળરાજા વનવાસ
ગયો અને તેનો પતો ન લાગ્યો. ત્યારે હમયંતીએ પુનર્જન્મ
કરવા સાડૂ ફરી સ્વયંવર રચવા વિચાર કરેલ હતો ! બીજું
જ્યારે રાવણ મરી ગયો અને મંદોહરી સંડી ત્યારે સમયદ્રે મં-
દોહરીને વિલિપણ સાથે વરાવી; ત્રીજું એજ પ્રમાણે વાલીની
સ્રી તાસને સુગ્રીવ સાથે પરણાવી; ચતુર્થે વધારે વિચાર કરીશું
તો જણાવે કે પુનર્જન્મ કરવામાં બિલકુલ બાધ નથી. દ્રૌપ-

હીને પાંચ પતિ હતા, છતાં તે સતિ ગણાતી હતી; હવે તમે સૌ બિચારો કે દ્રૌપદીને પાંચ પતિ છતાં સતિ કેમ ગણાઈ? આમ હેઠા ઉતરતાં એમ માલમ પડે છે કે દ્રૌપદી પાંચે પતિને સરખી રીતે સ્હાતી; તો તેવીજ રીતે એક સ્ત્રી અનેક પતિ કરે પણ બધાને સરખી રીતે સ્હાય તો તે પણ સતિજ ગણાય !”

“ ચેન્કસ, ચેન્કસ, યુ અમર પરદેકલી સઈટ, ચઈટ, ચેન્કસ, શાખાશ, શાખાશ, તમારું કહેવું તમામ ખરું છે!!”

“ મહેરબાન પ્રમુખ સાહેબ અને બાઈ ખેને !

આ કાશીબાઈએ જે બાપણુ આપ્યું તે વિષે હું બે શબ્દ બોલવા માગું છું. હું કાશીબાઈના મતને બિલકુલ મળતી નથી એ કે આગલા જમાનામાં પુનર્લગ્નો થતાં હતાં ખરાં; પણ તે જ્યારે પતિ મરી જાય અને તેનાથી એ વિધવાયમ ન પડાય તોજ તે કરવામાં આવતાં હતાં અને તેવીજ રીતે કાશીબાઈના કહેવા પ્રમાણે મંદોદરી અને ત્હારા વિભિષણ અને સુગ્રીવને વરી હતી. બીજું કાશીબાઈએ દ્રૌપદીને કાબલો આપ્યો, તેમાં તેમણે દર્શાવ્યું કે એક સ્ત્રીએ એકથી વધારે પતિ કરવાજ. તો મારે બોલવું બોધએ કે અલખત સ્ત્રીએ મન ઝમતો એક પતિ કરવો; પણ નહિ કે કાશીબાઈના કહેવા પ્રમાણે એકના અનેક કરવા ! દ્રૌપદીએ પાંચ પતિ કયાં એ શાસની વાત મારે માન્ય છે; તે એ દ્રૌપદી અગ્નિમાં પડતું મૂકી શુદ્ધ અષ્ટીશુદ્ધ ભવતી બહાર આવી હતી એ વાત પણ લમારે માનવી બોધએ ! કારણ કે એક વાતને માનવી અને બીજી ન માનવી એ તો અન્યાય કહેવાય. તો હવે હું જણાવું છું કે આ સમાજના પુનર્લગ્ન

કરેલ જોડામાંથી ગમે તે કોઈ બાઈઆવી અગ્નિમાં પડતું મૂકી જીવતી બહાર નીકળે તો તમે સ્ત્રીઓ એકના અનેક પતિ કરો નહિ તો અસહ્યથીજ જેમ વિધવા ધર્મ ચાલતો આવ્યો છે તેમ તે ધર્મ તમે પાળો અને તમારી જાતને દીપાવો એવી ભારી નમ્ર પ્રાર્થના છે ! ! ”

“ સીટ ડાઉન; સીટ ડાઉન ! શેઈમ ! શેઈમ ! શરમ, શરમ, બેસી જાઓ ! ”

“ થેન્ક્સ, થેન્ક્સ, ગો ઓન, સ્પીક ઓન ! શાબાશ, શાબાશ ચલાવો બોલો ! ”

જોત જોતામાં ધન્યવાદ અને ધિક્કારનો વરસાદ વરસી રહ્યો; સમાજમાં જખરો શોરબકોર થઈ રહ્યો અને થેન્ક્સ, શેઈમ, ડીસથેઈસ અને હુરરેના ગંભીર અવાજ છેક ગગન સુધી પહોંચી ગયા; લોકો ધમાધમ કરતા બહાર નીકળવા લાગ્યા અને જેને જેમ કાવે તેમ બોલવા માંડ્યું ! પ્રમુખે શાન્તિ સાચવવા સારૂ જખરો પ્રયત્ન કર્યો; પણ નિષ્ફળ ગયો છેવટે સુધારકો થાકીને ચુપ બેસી રહ્યા અને જુના વિચારની હિમાચત કરનારા ગૃહસ્થો તિરસ્કાર બતાવવા એક પછી એક કમ્પાઉન્ટ છોડી બહાર જવા લાગ્યા. ઉછરતા નવીન અને જુના વિચારના યુવકો કમ્પાઉન્ટમાં બથમબથા આવી ગયા; માંડ માંડ લોકોએ તેમને છોડાવ્યા અને સમજાવી સમજાવીને તેમને રસ્તે પાડ્યા; છેવટે રસ્તે જતાં જતાં તેઓ બોલ્યા કે “ આ તે પુનર્જનનું પારણું કે અનાચારનું પારણું ? ! ! ”

ભાગ ત્રીજો સમાપ્ત.

ભાગ ૪ થો

કુંદન અને કુસુમ.

સોલ એજન્ટ

હરગોવિનદાસ હરજીવનદાસ

બુકસેલર.

પાનકોર નાકા-અમદાવાદ.

શ્રી પરમાત્મને નમઃ

શ્રી નવલ

કુંદન અને કુસુમ.

ભાગ ૪ થો.

આધુનિક આર્ય ઘરસંસારનું પ્રતિબિંબ,

અથવા

સુધારાનો સ્પર્શ કે કૃશનનો માર ?

પ્રકરણ ૧ લું

અર્ધાંગનાનો ત્રાસ કે વારાંગનાનો વિલાસ.

દોહરો.

અણલ તોપણ બામની, અજવાળી પણ ચત;

ડાહો પણ દારૂડીઓ, અતિ નત કનત.

સંગતિ ઉપરજ શ્રોતાનો આધાર છે, તપેલા લોહ ઉપર
જળનું બિન્દુ પડે તો તે તત્કાળ નાશ પામે છે, એજ બિન્દુ ક-
મળપત્ર ઉપર હોય તો મેલીના કાણુ જેવું શોલી રહે છે, એજ

બિન્દુ સ્વાતિ નક્ષત્રમાં સમુદ્રની છીપની વચ્ચે પડ્યું હોય તો સુંદર મુક્તાકૃણ બંધાય છે, અર્થાત્ ઉત્તમ મધ્યમ અને અધમ ગુણની પ્રાપ્તિ સંગતિની પાત્રતા ઉપર આધાર રાખે છે.

ખાખ છે ખાન દાની અધી તેહની જુતી જેની નહીં જાન પામે, રાખ છે શાખ દસભાર વિસ લાખની કીક કરી ના રહે નારી કામે; ધિક્ક અધિકાર દરબારને ડેકીઓ ધિક્કતી જ્યાં રહે પની ધામે, લાજને લાયકી રદ અધી તેહની વ્યર્થ વ.મર્ગિને જેહ કામે.

જે પુષ્પમાં સુગંધી હોય ત્યાંજ ભમરાઓ ભમે છે, જે સરોવરમાં જળ હોય ત્યાંજ હંસ ખેસે છે, જ્યાં લીલું ઘાસ હોય ત્યાંજ ઢોરો ચારો ચરવા દોડી આવે છે, અર્થાત્ જ્યાં સ્વાર્થ સરે તેવું હોય તેનીજ પછવાડે માણસો વીંટાઈ વળે છે; બાકી તેના તેજ માણસો હોય પણ જો પોતાનો સ્વાર્થ પાર પાડવાને તેઓ અશક્ત બન્યા હોય તો તેમનો કોઈ ભાવ પણ પૂછતું નથી.

* * * *

“ જાણો તો વશીકરણી વિદ્યા જાણજો,
અખળા સેજે સખળ થશે સંસારજો:
મંતર જંતર તંતર જૂઠાં બામણાં,
જીમે મંકાં મન મીકાં સુખ સારજો -
જાપ અજાપ પ્રીતિ નામ જપો મનથી તમે,
વૃત પતિ સેવા તન મનથી સચવાયજો;

દીક્ષા લ્યો રતિ પતિના સાચી નિર્મળા,
 માર્ગો વર પર સુખમાં ભેદ ન થાયજો.-૦
 પ્રેમ તણો રસ ઝીલ્યો સીતા રામ થું,
 એ રમ પીધો ગોપી શ્યામ શરીરજો;
 સાવિત્રી મીરાં સર્વે એમાં મળ્યાં,
 દ્રૌપદી તારા મદોદરી સતિ શિરજો.-૦
 દોરી પ્રેમ તણી જગજીવન જાણુજો,
 એણે અધ્યાં નવ છોડ્યાં છોડાયજો;
 રૂપ રંગ રસ સાંખ્યા ઉપડે સેજમાં,
 અંગ પડે પણ પ્રેમ નહીં પલટાયજો.-૦
 પ્રેમ થકી જગ ભાસે સધળું એકમાં,
 એક રસે દદ ભક્તિ બજે ગુણવાનજો;
 મૂંઝપ્રેમ મણીનું તેજ ન ઓળખે,
 અથડાઈ મરતાં પણ ન લહે સાનજો.-૦
 વશ તેને પ્રભુ જે રસ જાણે પ્રેમનો,
 વક્ષ જન્નુ જન જનનો તે શો ભારજો;
 વિષ અમૃત ઝડ અગ્નિ શીતળ ઉકળે,
 એવાંતે મુજ વંદન વારંવારજો.-૦ ”

આત્મનિમગ્નન.

“ અરે પ્રભુ મારા જેવી ગંઠ રામા ઉપર આ શો ગજબ
 ખનાં વાદળ ઉપર વાદળ ! એક કુટેવ બૂલાવતી નથી ત્યાં
 બીજી ત્રણ કુટેવ સામટી સ્વામીનાથને લાગુ પડે છે. ઉપ-
 ર આપી આપીને હારી, વિનવણી કરી કરીને વાજ આવી,
 ાળા પાથરી પાથરીને થાકી અને છેલ્લે આજુ ઠહેતાં માર

ખાઈ ખાઈને પશુ ત્રાસ પામી, તો પશુ એ ભગવાન તો એના
 એજ રહ્યા!! સુધારાના સંગમાંથી કાઢતાં ફેશનના ફંદમાં
 ફસાયા અને ફેશનના ફંદમાંથી બચાવતાં ઉલટા અવળા લપ-
 માં પલટાયા! અરેરે હવે તો ફાડ અને ગુણકા ખંનેના દુરવ્ય-
 સનમાં સપડાયા! છાકટા વહીગએલા અને નીકળીગએલા
 વર્ણુપાર વર્ણુસંકર ભાઈબંધોની સોળતે ચઢી ઉલટા દીનપ્રતિ-
 દીન અનાચારમાંજ અથડાવા લાગ્યા! પહેલાં તે મારી સાથે
 પશુ હસી ખુશીથી કાંક વાતચીત કરતા, વખત આવે ઠકું
 મશ્કરીથી ખીલાવતા પશુ હતા, હવે તો સાવ મારા સામું પશુ
 જોતા નથી. બસ આખો દીવસ હાંટલમાં દોસ્તદારો સાથે ભટ-
 કવું અને રાતે મોડા ઘેર આવી ખાધું ન ખાધું કરી ગુણકાને
 ઘેર નાચ મજરો જોવા સાડ જવું અને ત્યાં જઈ ખુબ રંગ-
 પાણી ઉઠાવી રાત્રે રસ્તામાં અડબડીમાં અને લથડીમાં ખાતા
 ઘેર આવવું, એજ હવે એ શીખ્યા છે! પ્રભુ આવી વિચિત્ર
 લીલા તારી શી! આવી કુટેવો એમને શી રીતે લાગી? હરિ
 હરિ! બી. એ પાસ થએલા એજુએટને આવું લપ ક્યાંથી વ-
 ગળ્યું? જે સ્વપ્ને પશુ સંભવે નહિ તે અનુભવે આવી પડ્યું!
 હર હર હર પરમાત્મા આ બધું બી. એ સુધીનું જ્ઞાન ઝાંટલમાં
 ખાળ્યું; તમામ સંસ્કૃત લીટદેચરનું ધાર્મિકપણું હાંટલમાં
 વટાળ્યું અને પ્રાદ્યુષ્યપણું પવિત્ર પ્રહારેજ કંદોઈના સેવગાં-
 ઠીયા અને મારવાડીનાં ભણ્યામાં ઉઠાળ્યું! વહીલની ઉલ્લસ
 કીર્તિ રંડીખાળમાં ધુળધાણી કરી! તમામ નીતિ રીતી ધર્મ
 અને આચાર્ય સુધારા, ફેશન અને રંગમાં રોળ્યું! ઘેર માંદાં

મમ્માય રામથી ખીલઈ તરફડીમાં મર્યા કરે અને એ અહાર તાળીબિગાના સંજમાં હસી કરે ! જરિદે જાતે શો જુલમ ! જમાનાનો કેવો કરજો કરે ! આ નવ વાગ્યા પણ હજુએ ન આવ્યા ! શી રીતે ચેર આવે ? ચેર ગોઠતું હોય ત્યારેને ઘર સાંભળે ! એમનો જીવ ઘટમાં હાથ ત્યારે ઘર સાંભળેને ! આ રાંધી રસોઈ ટાઢી થઈ ગઈ; પણ હાથ....એ ન આવ્યા ! હું મુઠ્ઠા અપાર ઉમંગ લાવી આતુરતાથી અને લાવણી રૂપાળી રસોઈ કરું પણ લાવનાં લોજનીયાં એમનાં એમ ઠરી જાય, કરમાઈ જાય અને બગડી જાય પણ એ મંગળમૂર્તિ ન આવે તે નજ આવે ! આવી અવળી ટેવ પડી તે કયમ કરીને ટળે ! આવા ઢંગ તે શી રીતે જાય ! હું તો થાકી, એમનાથી વાજ આવી, પ્રભુ તેભા, પણ એમને લાજ નજ આવી.

* * * *

રાંધી રસોઈ અંધી થાય ટાઢી
જ્ઞાના તણી ટેવ સદામ આડી
કનડે સદા કંથ થઇને અનાડી
માડી દુખી થઈ હવે દાડી દાડી

આ પ્રમાણે નિસાસા ઉપર નિસાસા નાખતી સાધવી કુસુમ અરૂપામાં આવી ખારીનું ખારણું ઝાલી મધુકરની વાટ નિહાળવા લાગી; આવી સ્થિતિમાં ઘણીવાર સુધી તે ઉભી રહી, એવટે દશ વાગવા આવ્યા પણ મધુકર સાહેબનાં દર્શન તો નજ થયાં; એટલે અઠગાઈ અમુઝાઈ એક ચેતરું જીવાણી આડી થઈ; પાડોશમાંથી પોતીકી સ્થિતિને અનુસરતું એક મધુકર જાન

સંભળાવા લાગ્યું; કુસુમ ગાન સાંભળવામાં કાંક કાંક તલ્લીન થવા લાગી, જોડે જોડે નિંદ્રાને પછુ જરા જરા ભેટવા લાગી !

“ વર્ષા રૂતુ સમીપ આવે
પતિ વિયોગી હું નારજો
સખી કાઠ સમજવજો
પિયુડો પરદેશ ગય—વર્ષા. ”

આએ મારા જેવી લાગ્યશાળી લાગે છે ! આનું જીવતર પછુ મારા જેવું ઓશિયાળું જણાય છે; ઠીક,

“ મેઘરાજ ન્યમ આતકી ઉપર
અમૃત રસ જળધાર ઉતારે
કેથ છુટા છોડી સરિતા દોડી
સાગર સ્વામીને મળતી જો—પિયુડો. ”

આ ગાંડી અમથી આકાશ પાતાળમાં ઉડતી જણાય છે, નકામી ખાવળને લાથ ભરતી લાગે છે ! હાથે કરીને પોતીકી કર્મિત કરાવવા પ્રયત્ન કરતી જણાય છે.

“ પૂર વેગે પડે વર્ષા ધારા
નદી સરોવર પર અપારા
ત્યમ ત્યમ ગંગે વિરહ જવાળા
તરફડીને મરતી જો—પિયુડો, ”

“ આમ ખરાડા પાડે કઠોર હૃદયના નઠોર નાથને દયા નજ આવે ! જોતો ઉલટા ખુશી થાય ! હાડીયાને મન હસવું અને દેહકાને પ્રાણ બચ પછુ અવળચંડા સ્વામીનું હૃદય તો દયા નજ ખાય ! ! ”

“ ચપળા ચમકે ગગન માંહી
હૃદય મારું ધડકે જો
પિયુ વિયોગે જીવ નિરાશ
તલપી દાસી મરતી જો—પિયુડો. ”

તારે મરવું હોય તો ખુશીથી મર ! એમને ક્યાં દરકાર
આર્થ સંસારમાં નારીની ખોટ નથી ! એ નારીની તો
છે ખાણુ ! ! ”

“ રોદે ગિરિવરને વાદળીનો
મળતાં ત્યારે દહાવો લેતાં ચુંચનનો
મોર કળા કરી આનંદનાં આંસુ
આપી પ્રિયા હરખાવેજો—પિયુડો. ”

લોગ તારા, પાડ બરાડા નિરાંતે ! કાંઈ ધંધો તો જોઈએને ! ”
આ પ્રમાણે કુસુમ ઉપાલમ્ભ આપવા લાગી, એટલામાં
તે અવાજ આવ્યો ! “ ખોલો ”

“ એ ઉઘાડું ! ”

“ ખોલો તાકીદસે ખોલો ! ”

કુસુમ શ્વાસ ભરી એકદમ ખારણું ઉઘાડવા નીચે ઉતરી
સાહેબ બહાદુર મી મધુકરજી આજે રોજના કરતાં ત્રણ
કુસુમના નયન મોડા સુધી તણાવી છેવટે ધમ પછડા
। જીવાનીનું જોર દાખવતા ખારણીની સાંકળ ખખડાવવા
॥ ! !

“ અરે ખોલો જલ્દીસે ખોલો ! ”

“ અલ્યા ભુંડા જરા ઘોડો તાણી બાંધ, ઉઘાડે છે ! ”

આ ધાંચળની પેઠે સાલલાં ધરડાં વચ્ચમાં ખોલી ઉઠ્યાં,
અરે ખોલો ! ”

“ અલી કુસુમ ઝટ ઉઘાડને બાપા મારા તો કાન
કુટી ગયા ! ”

“ એ ખોલાને ઝટ ઉઘાડી ધરમાં દાખલ કર, નહિ તો
તીસરી કરશે ! ”

“ હ્યો આવો પધારો, ઉઘડતાં ઉઘડતાંમાં મિલાસ જતો
રહ્યો; રડી ત્રણે નીસરણી મારે તો ઉતરવીને, કે તમારા અ-
વાજ સાંથે મારે ચોકમાં ભુસ્કો મારી ઉઘાડવું ! ”

“ અલ્યા મધુકર હવે તો મૂરખા સમજ !! ”

“ બી ક્વાર્ટ યુ ડોન્કી, અમ નહિ ખોલા તુમ ખોલા ! ”

“ મેર મારા રોચા બાપને ખોલા કહેવાય, જરા તો લાજ ! ”

“ હોફ યોર ટંગ યુ ઠયરી નહિતો મારેગા ! ”

“ હ્યો હશે હવે તમે તમારી મેળે ઉપર ચડો ! તમે
બધાં ખોલવું રહેવા ઘો નહિતો વાત વધી પડશે !! ”

“ શું એના બાપનું કપાળ વધી પડશે, આતો બી. એ
થયો એટલે માબાપને માળો ભાંડતો ધમકાવતો થયો ! ! ”

“ હાં,...ખોલ રાઈટ...પેટમ ઈટ મેનયુએટ, બી એ
એટલે તમામ લોકો મારાથી બીએ એવો હું મેનયુએટ બી. એ
સમજ્યા સુ મેન ! ”

એ અમે તો ક્યારનાએ સમજ્યાં છીએ; એ સાંભળ
તારા જેવા બબુચક એવકુદ ઉદલ જાહે ઉઘડેલ બી. એ. ને
વાસ્તે છાત્રામાં એક કવિતા આપી છે, એ.

કવાલી.

“ બીએ કેા કુદ લે બીલે લગાદી ડોકમેં ધંટા,
 નુરગોકે કીએ કીલે લગાદી ડોકમેં ધંટા:-૦
 કહી હોદોકા હોંસીલે હવા ખાતા રહે હરદમ,
 જખમે કર જર લીયા જખ્યા રહી ફીર ગોખમે ધંટા:-૦
 કલર હયે કોટ ના ધોતી ન પેઝમાં હયે પેન્ટલુન,
 ફેસે ફેશનકે ફંદેમે સલામી શોખમેં ધંટા:-૦
 લગાકે તનપેં તાઉસકે પરોકે કુદતે દોએ,
 પડે દો દોમકી લાતે નીલાતે નોખકી ધંટા:-૦
 ખનાનેં હયે બુઝગોંકા કહી બીલે પુલીશ ફેલો,
 ચશમ કુટે ચશમસેં ક્યા મીલી હય મોખમેં ધંટા:-૦
 લગા પરકા પરદોકી અકલકી નકલ કરતે હયે,
 બડી જહેમતસેં ડાલી હયે ગલેકી તોખમેં ધંટા:-૦
 મઘ સખ ગાલકી લાલી હુવા તન ખુનસે ખાલી,
 મીલે ના નુર મરદોંકા જવાની જોખમેં ધંટા:-૦
 બિચારી જોરકી દેખા જલાકે ખૂબ જંદગાની,
 ખનાદી મેમકી સુરત બજે બુરોખમેં ધંટા:-૦
 બી. એ. કેા કુદને વાલે બુઢાપા લે જવાનીમેં,
 હળગ્ હો બયે અધે અરે હાય ચશમમેં ધંટા:-૦
 ન હિંદીમેં મઝા દેખા કીરસ્તાનોકી હોટલમેં,
 ઉડાતે બાન્ડીકી બાટલ દીખાતે લોકમેં ધંટા:-૦
 દુડે ક્યા ખાકમેં ફત્તર બગાતે લોકમેં કુત્તે,
 બડે બીલે બી. એ. પાતે બખતે ચોકમેં ધંટા:-૦

કહે મંદિર મસ્જિદો સખી તોફાનકી તાલીમ,
ધરમકો માર દે ધપ્પા ધરોડી ધંટીમેં ધંટા:-૦

મહીકાંઠા જેઠા.

“બી કવાએટ બી કવાએટ સુ ઠકર ડોન્ટ બોધર માય
લેડ ફાર નર્થીંગ ! અરે ચુપ રહો, માફ માથુ ન ફેડાવો !”

“એ માથુ તો હવે ફેડાશે સુધારો ! ફેશન ગરદન પકડીને
કર લેશે ત્યારે કાંઈ પણ ઉધારો નહિ ચાલે ! જ્યારે જમાનાની
ઝાડુ પડશે ત્યારેજ તમારા જેવા અર્ધદગ્ધની આંખ ઉઘડશે !”

“લ્યો હવે ઉપર ચાલો ! આ નકામી માથાફેડ શી ?
લ્યો હેંડો મેડે ચડો.” કહી કુસુમ મધુકરને બળ કરી પરાણે
મેડે લસડી ગઈ; મધુકર પણ બડબડતો બડબડતો ઉપર ચઢ્યો.
ડોસા વિઠ્ઠલસ અને ડોશી ધનલક્ષ્મી પણ દાંતીયાં કરતાં મોં
ચકાસી બેસી રહ્યાં. મધુકર રાતોમાતો થઈ મેડામાં આમતેમ
આંટા મારવા લાગ્યો; કુસુમ પણ હાથથી મિજાશજ ગયેલો જોઈ
છાનીમાની એક ખુણામાં લપાઈ રહી. છેવટે હરફર કરતાં થાક
લાગ્યો ત્યારે મધુકર હીંચોળાખાટ ઉપર બેસી હીંચવા લાગ્યો.
કાંક શાન્ત પ્રકૃતિમાં મધુકરને જોઈ લાગ તપાસી કુસુમે વાત
કરવા માંડી.

“લ્યો હવે કૃપા કરી કપડાં કાઢશો ! જમવા ઉંશો ?
આ રાંધ્યું તો બધું ટાઢું ગોરૈયા થઈ ગયું !”

“લોગ તારા !”

“બરેબર લોગ મારાજ છે. છે કાંઈ તમારે પંચાત ?”

“એ મારે તો માથા ઉપર ટોપી અને આ ધરની લગામ

તને સોંપી ! ”

“ એટલે હું શું કરું મરું !! હું તે કેટલાનું સાંભળું ?
જે આવે તે મને ઠોસો ધાલે ! ”

“ નસીબ તારાં, હું ક્યાં કહું છું કે તું બધાનું સાંભળ.
જે કોઈ કહેવા આવે તેને એક એક ઘોલ ધરી દેને !! ”

“ વાહ વાહ, પછી બહુ સારી આબરૂ નીકળશે હો ! ”

“ જહાજમમાં ગઈ તારી આબરૂ, ચલાવ ખાવા પીરસ,
મને તો ભૂખ લાગી છે ! ”

“ આ બધાં કારસ્તાનજ ભુખનાં છે. એ જો બરાબર
લાગતી હોય તો તરતજ વહેલા વહેલા ઘેર પધારો !! ”

“ એ ગભસઇથ નહિ, બંદાને વાસ્તે હાટલ તૈયાર છે ! ”

“ તમારા હાટલમાં દેવતા મૂકે, મારા રડયા હાટલેજ
અધો દેશ બગાડી નાખ્યો !! ”

“ લે હવે લાંબી ટુંકી જવા દે, અને જેમ થતું હોય તેમ
ચલા દે ! ”

કહી મધુકરે એક પછી એક એમ કપડાં ઉતારવા
માંડયાં; છેવટે પહેરવાનું અબોટીયું કુસુમ પાસે માગ્યું; આમ
કુસુમે લોજનની થાળી પીરસી પાટલો ઢાળી પાણીખાણી
ભરી બધું તૈયાર કર્યું.

“ આ અબોટીયું ક્યાં બળી ગયું ? ”

“ અરે ખરમા કરે અબોટીઆને ! આમ બળ્યું બળ્યું શું
કરો છો. ”

“ તો ઇડીઅટ ઝટ અબોટીયું શોધી આપ ! ”

“જરા ધીરા થાઓ મારા ઠહાલા, દ્યો હું શોધી આપું !”
કહી કુસુમ આખા મેડામાં અઘોટીયું શોધવા લાગી; પણ અ-
ઘોટીયું જડયું નહિ, છેવટે અઘોટીયું સાહેબની ખુરશી તળેથી
નીકળ્યું; તે સાહેબે લઈ પહેર્યું અને ઝટ પાટલાપર બેસી ગયા.

“જરા હાથ પગ તો ધુઓ કે એમને એમ રોટલા-
સ્નાન કરવા બેસી ગયા ?”

“આ સાક્ષી ધરમડીએજ દેશનું સત્યાનાથ વાળ્યું;
ચાલ રાંડ ચુપ થા; ચાલ નથી ધોતા હાથ પગ, તું કેણ
મને કહેનારી ?”

“અણ્યું આમ વાતવાતમાં ચીડાઈ શું જતા હશે !
લાવો હું હાથ પગ ધોઈ નાખું.” કહી કુસુમ એક લોટામ
પાણી લાવી અને એક કથરોટ લાવી.

“દ્યો આ કથરોટમાં તમારા ચરણ મૂકો !”

“આનુંએ મગજ આજ ચરકી ગયું જણાય છે; એ
રુદ્ધ પીડ હું તે કાંઈ દેવલો બેવલો છું !”

“એ મારે મન તો તમે દેવથી પણ અધીક છો ! દ્યો
હવે લાવો પગ હું મારા હાથથી ધોઈ.” કહી કુસુમે મધુકરને
હાથ પગ ધોયા; હાથ પગનું પાણી જે કથરોટમાં પડયું તે
તમામ લઈ પી ગઈ અને પછી મધુકરને હાથમાં વીંઝણે લઈ
પવન નાખવા લાગી; મધુકર પણ નીચું જોઈ ઝાપટવા લાગ્યે
અને કુસુમ પંખો કરવા લાગી, મધુકરને કાંઈ પણ કદર કુસુ
મના પવિત્ર પ્રેમની ન થઈ.

ઠહાલા આમ વાતે વાતે શું કામ ખીજતા હશે ? આગ

હસકે ઠસકે માઆપને છણકા થતા હશે. ગરીબ ગિયારાં ઠાસાં ડાસાં તમારી હાડ છેડથી છેક અરધાં ચઢી ગયાં; એમની સેવા આકરી કરવાને સમયે તમે તેમને નાહક વિના વાંકે સંતાપ્યા કરો છો, તે તમે ઠીક નથી કરતા ! જુઓ જુવાની તો આ દીવસની વ્યાંઠની છે ! ”

“ હાં....માટેજ તેની ખરી મઝા માણવી ! જે ઇન્સાન જુવાનીમાં દિવાનો થતો નથી તે તદ્દન નાદાન હેવાન છે ! ” કહી મધુકરે હાથ ધોધ નાખ્યા; તરતજ કુસુમે પાન બીડી તૈયાર કરી સોપારી કાતરી કાચની રકાળી તેમના આગળ ધરી. મધુકરે પાન સોપારી ખાધી અને પછી ચીરૂટ સળગાવી હાં ચકા ખાવા લાગ્યો; આમ કુસુમ પણ વાગુ કરવા લાગી.

“ મારા મરીનાનાં કપડાંનો સુટ શેમાં મૂક્યો છે ? ”

“ આ સામેની ટૂંકમાં છે અને આલપાકાનો સુટ પેલા કબાટમાં છે ! ”

“ મારા ફરીયન લેધરના ખૂટ શેમાં છે ? ”

“ હું હમણાં કાઢી આપું છું. અત્યારે ખઠાર ક્યાં જવું છે ? ”

“ મારે જરા કામ છે ! ”

“ પણ આજ તો શુકરવાર થયો ! ”

“ એટલે ! ”

“ કલમ બંધ હશે, નાટક પણ નહિજ હોય તો પછી ક્યાં જવું છે ? ”

“ તેની તારે પંચાત ! ”

“ હારતો ! ”

“એટલે તું મારી શેઠ એમને !”

“ના મારા બહાણ હું તો તમારી હુંડી !”

“તો પછી ટકટક શાને કરે છે ?”

“તો બહાણ આજે કશ વાગતાં તો તમે આવ્યા; હવે અગીયાર વાગશે, તો પછી હવે તમે કયાં જવા ધાર્યું ?”

“મન ચ્હાય ત્યાં, તું કોણ મને પૂછનાર !”

“એટલોએ મારો અધિકાર નહિ કે ?”

“બિલકુલ પણ નહિ !”

“અરે પણ આટલી મોટી રાતે તમે કયાં જશો ? કોઈ દાદા માણસ આમ તમારી પેટે મધરાત સુધી બહાર ન ભટકે હો !”

“પણ બંદા તો ભટકવાના !”

“ત્યારે હવે હું એકલી શું કરું ?”

“હાથમાં માળા લઈ પ્રભુનું ભજન કરો !”

“મારો તો કાંઈ પણ હજી દાવો તમારા ઉપર નહિ ને ? સદાય મારે કરમે છતાં સ્વામીનાથે વિનંત ! આખો ભવ ભટકવામાં જવાનો ! ?”

“બસ અમે તો લાલ લોક મન ચ્હાય ત્યાં મહાલીએ !”

“બહુ સાફ, જેવી તમારી મરણ ! તમને જેમ યોગ્ય સાગે તેમ કરો; અમારાં અમે ભોગવીશું !” કહી કુસુમે એક-કમ હાથ ધોઈ નાખ્યા અને મધુકરનાં કપડાં તથા ખૂટ કાઢી આપ્યાં; ગરીબ કુસુમની આંખમાં આંસુ આવી ગયાં; પણ મધુકરને કાંઈ પણ અસર થઈ નહિ; મધુકરે તમામ કપડાં

હિરી લીધાં; કુસુમે બૂટ પહેરાવ્યા, ટોપીને બ્રશ મારી હાથમાં
માપી, પાછળથી કોટને પણ બ્રશ મારી આફ કવો અને રૂમા-
માં સેંટ નાખી હાથમાં આપ્યો. મધુકરે બરાબર ઠાઠમઠ
રી ખુબારો કર્યો અને મૂંછાનાં અણીઆં ઉંદરની પૂછી
માન ઝીણાં બારીક આંબળી આકાશ બાણી ઉંચાં કર્યા અને
સાતે હાથમાં આવેલો લઈ મેં બેવા લાગ્યો.

“લ્યો હવે ચાળા મૂકી દો !”

“કેમ બરાબર ટેસઅંધ ફેસ થયો છે ને ?”

“હવે બધું ટેસમાં ને ટેસમાં બેઠયું; હવે તો કાંક ડાહ્યા
ભાએ ! અતિમાં મઝા નહિ ! દુનિયામાં દરેક કાર્યની હદ હોય
કે; અતિ સર્વ જોટું.”

* * * *

“અતિ ગર્વથી સારણે રીદિ હાણી,
સીતા કણ પામી અતિ રૂપાળી;
પતાળે દબાયો બળિ ખુબ દાને,
અતિ સર્વ જોટું બુઝો કંથ જાને.”

“તારા લવારાની તલમાત્ર પણ અસર મને નહિ થવાની
સમજી દીવાની ?”

“પણ તમે અત્યારે બાઝો છો ક્યાં ? એ તો કહો, પછી
મને જવું હોય તો બાઝો !”

“એ બંદા અત્યારે મોંઘાજનને ઘેર બાય છે, સમજી ?”

“જરા બોલતાં લાલો !”

“એ તું લાજ તું !”

“ તમે લાજો ! ”

“ તારામાં જોવા શા રામ કે તારો ધણી ગુણકાને ઘેર જાય ! ”

“ જેને કુશકા ખાવાની ટેવ પડી હોય તે કુશકાજ ખાય ! ”

“ એ તું ખા કુશકા, બંદા તો પકવાનમાંજ મારવાના ભુરકા. ”

“ નાથ વિચારો, સમજણુ રાખો, ડાહ્યા થાઓ, ગુણકાને ઘેર જઈ કોઈ સુખી થયું નથી એ સૂત્ર હમેશાં યાદ કરો ! ”

તો બેવકુફ ગુણકાને ઘેર જવાથીજ મનુષ્યને માણસાઈ પ્રાપ્ત થાય છે. અગાઉ મોટા મોટા ડાહ્યા પુરૂષો પોતાના ઉદ્ધરતા બાળકોને હુંશિયારી આપવા સાફ વારાંગનાને ઘેર મોકલતા તેટલા સાફ ‘ વારાંગના રાજ્ય સમા પ્રવેશ ’ એ મૂત્ર મોટા પંડિતોથી લખાયું છે !

“ એ બધુંએ તુલ બુદ્ધ. પરનારી નર્કનીજ ખારી ! ”

“ અરે પરનારી એજ પ્રેમની અટારી ! ”

“ નાથ પરનારીમાંજ નાચનારા કંઈક કાળની નાચ અધવધ રણમાં નથાયા ! ”

“ અંતે જગતમાં નામના તો થઈ ! ”

“ શેની ધુળી નામના; નામનાવાળા કંઈક ખુબાર થયા પરનારીની ચારીની નામનામાં. અને અંતે થયા બહામના ને નામના ! ”

“ છટ નોનચન્સ. ”

“ગરીબનું કહ્યું માનો નહિ તો પસ્તાયો; પછી પાછળથી કંઈએ સુધરશે નહિ; બુંદની બગડી હોજથી નહિ સુધરે !”

“પરનારીની મઝા તો કાંઈ એરજ છે ! એનો ઢોર પરણી નારીમાં નજ મળે !”

“પરણી નારીમાં જે કાંઈ સાચુ સુખ મળે તેનો સોમો અંશ પણ પરનારીથી નજ વળે !”

“એવકુદ પ્રેમનો બજાર તો જીદોજ છે !”

“પ્રેમનો બજાર પરણેતરના પવિત્ર વ્યવહારમાંજ છે !”

“એ વ્યવહારમાંજ કલેશ અને દુઃખ છે, જેનો હું પ્રત્યક્ષ અનુભવ કરું છું !”

“એ કલેશ અને દુઃખ તો વ્યભિચારમાંજ છે !”

“પ્રેમના બજારમાં વ્યભિચાર છેજ નહિ !”

“મન અને દીલના વિમળ આચારવિચારમાંજ પ્રેમનો બજાર છે બાકી બધો વ્યભિચાર છે !”

“પરણેતરના વ્યવહારમાં હરદમ ઇર્ષા અને આંસુજ રહે છે તેમાં પ્રેમ હોતોજ નથી !”

“પ્રેમની પવિત્ર ગ્રંથી પરણેતરની સાથેજ ગંઠાએલી છે.”

“પરણેતરની સાથે તો મારફાડ અને ઠંડાબાણજ બેઠાએલી છે !”

“એટલે જગતથી અવળુ દૃષ્ટાંત તમે સાળીત કરવા માગો છો તે કદાપી કાળે સાળીત થશે નહિ, પ્રેમના બજારમાં વ્યભિચાર છેજ નહિ એવું કહેનારા ખાંડ ખાય છે અને અંત હાથે કરીનેજ પાયમાલ થાય છે !”

“ પરણેતર તો એક લાકડે માંકડું વળગાડવાની બાજી-
ગરની બાજી છે, અર્થાત્ સર્વદા તેમાં ઝગડાની માયાની ઇંદ્ર-
જાળ રહેલી છે ! ”

“ એવું તો તમારા જેવા મનદૂર અંકુશ વગરના અને
સુખરેલા સુખનો કહેશે ! ”

“ ખરેખર હું સત્ય કહું છું કે પરનારીમાં સુખ છે અને
પરણી નારીમાં દુઃખ છે ! ”

“ પરનારીમાં મોહ છે અને પરણી નારીમાં પવિત્ર પ્રેમ
છે; પ્રેમ સર્વદા અચળ, અડચ અને કાયમ રહે છે અને મોહ
વખત જતાં દુનિયાના વ્યવહારથી એાછો થઇ ઉતરી જાય છે
અને અંતે સદન્તર નાશ પામે છે ! ”

“ પ્રેમનું પિછાન મોહથી થાય છે અને તે મોહ પરણી
નારીમાં જેટલા જોઈએ તેટલા પ્રમાણમાં નહિ હોવાથી પ્રી-
તિનું સત્ય સ્વરૂપ પિછાની શકાતું નથી; અને પરનારી સર્વદા
મોહનો બંડાર હોવાથી પ્રીતિનું ઉત્તમ પિછાન ત્યાં જલદી
થાય છે ! ”

“ મોહ નાશવંત છે અને પ્રેમ અમર છે ! ”

“ પણ મોહ વિના પ્રેમ એાળખાતો નથી માટે પરના-
રીમાં મોહ સાફ અથડાવું પડે છે; અને છેવટે પરનારીના
મોહથી પ્રેમની ખરી ખુબી ભોગવાય છે ! ”

“ આવા કપોળ કલ્પિત સિદ્ધાંતો આર્થધરસંસારના
અચ્ચા સુખનું સત્યાનાશ કાઢશે ! આવો અવળો વિતંડાવાદ
તમારા દીલની મલીનતા દર્શાવે છે ! ”

“ભૂરખ, પરનારીમાં ભાવ છે અને પરણી નારીમાં
રૂથણી છે !”

“એ રૂથણીથીજ ભાવ જોળખાય છે અને એ ભાવ-
ભાવથીજ પ્રેમ પ્રાપ્ત થાય છે !”

“એ રૂથણીથી પરણી નારીને અચ્છી રીતે મેથીપાક
મળે છે; અને ભાવ તો પરનારીની આંખના પલકારામાંજ
પ્રગટ થઈ રહે છે !”

“એ ભાવ નહિ પણ ઝેર !”

“એ બધું તમારામાં ! ત્યાં તો મેરે માલીક, મેરે પ્રાણ,
મેરે જાન, મેરે નવ્વાગ, મેરે સરકાર, મેરે ખાવિંદ, મેરે ફિલ-
દાર એવાં સાકરીયાં ગળ્યાં ગળ્યાં મીઠાં મીઠાં વચ્ચનોનો વર-
સાદ ! બસ ઘટ્ટીક ગયા કે આનંદમાં ગરકાવ ! સ્વર્ગનું સધળું
સુખ, પ્રીતની તમામ મજા અને મોહિનીની મધુરી મીઠાશ
પરનારીના પાસમાંજ આવી મળે છે !”

“બહુ ભણીને અંતે આવો અવળો સાર કાઢ્યો !
વિધાની પાત્રતા પરનારીમાંજ પીછાનો ! નીતિના સિદ્ધાંત
પરનારીમાંજ શોધ્યા ?”

“હા; જે કાંઈ મેં જોયું તેમાં સારામાં સારૂ પરના-
રીમાં જોયું !”

“આટલા દીવસ સારામાં સારૂ સુધારામાં જોયું; પછી
રૂથનમાં જોયું, અને હવે પરનારીની ચારીમાં જોયું; છેવટે
તમારૂં મનડુ તો પરનારીમાંજ મોહુ ને ?”

“એ પરનારીમાં રસ છે અને પરણી નારીમાં આંસુ છે !”

“આંસુ વગર રસ ચખાતો નથી; આનંદથી રસ ઉડી જાય છે !”

“ઓ બહુચક રસ તો આનંદથી ઉલટો બમણો તમણો વધે છે; આંસુથી તો રસ ગળી જાય છે ! આંસુના વાસવાળી પરણી નારી છેડા વાળી ધણીનાં છાજ્યાં લે છે, અને આનંદવાળી પરનારી પોતાના ચારને જોતાં પલકમાં ફીફા ફીફા થઈ શ્રીફાગિરીનો વરસાદ વરસાવી રસને છલકાવી નાખે છે !”

“ત્યારે તમે તો હવે પરનારીના કિમાયતી થયા; પણ બહાલા એટલુંજ ચાહ રાખજો કે જે પુરૂષ પરણી નારી પરહરી પરનારીને રહાય છે, તે પુરૂષ ગોળ મૂકી ખોળજ ખાય છે !”

“અરે તેજ સુખથી ધાનની વિવિધ વાની બનાવીને ખાય છે. પરણીના રોટલા અને પારકીનાં ઘેમર ! પરણીનાં પાણી અને પારકીનાં દુધ ! પરણ્યા પુરૂષની કીંમત પરણી ના જાણે પણ પારકી તેની ખરી મોજમઝા માણે !”

“પરણીના રોટલા સદાય નણે અને પારકીનાં ઘેમરાં ચાર દીવસની ચાંદની ! પાસે હોય ધનમાલ તો પારકી સદા પ્રેમમાં ગુલતાન નહિ તો અણા એક બદામ લાત મારી એટલા પર કાઢી ઘડીકમાં કરે બેઠાલ ! પરનારીના સંગી ધાનની ધુળ કરીને ખાય છે પૈસે ટકે હોરાન થાય છે હજત આબરૂથી જાય છે અને ટકાના તોણ થઈ વિના મુલે બજારમાં હરાજ થાય છે !”

“નર તો જમર છે. ત્રાંખાના ઘડા માંજ્યા એટલે સાફ; અજવાળ્યાં કે ઉજળા ! વિવિધ પ્રકારનાં સુગંધીદાર કુસુમોના માલીક બસરાજ છે ! એને સુમનની શી દરકાર ? જ્યાં સુગંધી

ત્યાં ભમરો !”

“ ઘર ઘરના ઉમરે ભટકનારા ભમરા આખરે કમળમાંજ કેંઠ થાય છે અને હસ્તી પદે ચંપાઈ પ્રભાતે પ્રાણ રહિ તથઈ પરલોકમાં જાય છે ! ભમરો ભમતીજેત છે. તેજુ દુષ્ટાંત નરને લાગુ પડતું નથી !

“ અરે ભમરો તો રસ અને પરાગનો લોગી ! કાચી કળીને કાજ જીવન પ્રાણ આપનાર એક ફક્ત ભમરો છે, અને નેની કદર કરનાર ફક્ત એક કળી છે ! ”

“ એ કળીને છેતરનાર પણ ભમરોજ છે. એક ઘડીકમાં છેહ દેતાં ભમરાને લાજ ન આવે ! ”

“ એ ભમરા ભ્રાવનાર કળી છે ! ભમરો તો બિચારો લોગો છે કેમકે:-

“ જાન તજી ભમરો ભમે, કાચી કળીને કાજ:
નમન કરી વિનવે કળી, દે રસ વહાલી આજ, ”

“ નમન તો નફ્ટપણાનાં ! જ્યાં સુધી ગરજ ત્યાં સુધીજ નમન કેમકે:-

“ એક તજી બીજે ભમે, ભમરો ભમતી જત;
કાયા સોંપે કારમી, કળી જપે દીન રાત. ”

“ અરે ભમરો તો ઉમાલી છે. ગુલાબનો નવાબ છે ! દુહા દીલનો દીલ્લમર છે ! કમળ દીલ્લહાર સરકાર છે ! આખા પ્રેમ-નગરનો નગરશેઠ એજ ભમરો છે. પ્રીતિધન પ્રેમીને ધીરનાર ભમરો છે ! ”

“ તમે ભમરાને પ્રેમનગરનો નગરશેઠ કહેતા હો તો

સુઝો એ નગરશેઠ પાકયો પત્થર માને પેટ આખા ગમનની
એઠં અને નાકડું ગંધાતું હીંટ ! ”

“ તું વારે ફાવે તેમ બોલ પણ નર ભર છે ! ”

“ કાળો નામ નાણાથી ભરેલા બંડાર ઉપર બેસી ખુશી
થાય પણ એને કુબેરબંડારીની ઉપમા અપાય ? નજ અપાય
કાળો કાગડો મોતીના ઢગલા ઉપર બેસી મોતીની ચાંચ ભરી
ભલે હરખાય પણ કાગડો હંસ તે નજ કહેવાય ! ”

“ તારા જેવા પતંગીઆ કમળની પાંખડી ઉપર બેસી
કમળ ભેંધ પુમાઈ જાય પણ પતંગીઆ તે ભરેલા નજ થાય ! ”

“ કસ્તુરીમાંથી કાંઠાનો વાસ નીકળે ત્યારે એ કસ્તુરી
કેતું મન હરે ? સુખડમાંથી એરંડાનો વાસ નીકળે તો પછી
સુખડનું કોણ તીલક ઠરે ? ”

“ માટીથી જે વળનો ચુરો થાય પાણીથી પત્થર પીગળી
જાય અને તુંબડાથી જે સાગર તરાય તોજ એ વાત થાય ! ”

“ એવા ખોટા દાખલા જવા દો ? પરનારી નક ની ખારી
એ સૂત્ર હંમેશાં યાદ કરો ! ભરનારે નગરશેઠ બનાવવાની
આકાશ પતાવની વાત મૂકી દો ! બાવળને બાથ ન ભરો !
ધુમાડાના બાચકામાં જાતે કુમાડોજ ! ”

“ પતંગીયું ભલે દીવા પાસે જાય અને દીવાને ખાંડ ખાંડ
કરી ખુશી થાય પણ અંતે પતંગીઆને તે જીવજ જાય બાકી
દીવાને તો કંઈ ન થાય ! ”

“ આમ ઝાઝુ બોલે મગજ બગાડી બેસશે આ શું લવારો ?
ભરો શું ? નગરશેઠ શું ? પરનારીની હિમત શી ? તમારે તો

આવા અવળા ધંધા શું કરવા કરવા પડે ? કેઈ સાંભળશે તો વણુમાંથી કાઢી નાખશે ! અમાર ગુણદિણુ નફ્ટ અને કુલાંગાર મનુષ્યના મોંમાંથી કડવાં ઝેર જેવાં વેણુ નીકળે તેમ અત્યારે તમારા મોંમાંથી નીકળ્યાં કાનમાંથી કીડા ખરે તેવાં વેણુ તમે ઉચ્ચાર્યાં ! વિદ્વતાનો ઉપયોગ તો સારો કરતાં શીખ્યા ! ઉપમા અલંકાર અને દૃષ્ટાંત તે પરનારીની હિમાચલમાંજ વપરાય ને ! જરા લાઝે હું તે તમને શું વધારે કહું ! તમારા જેવા કેળવાએલા શ્રેષ્ઠયુએટ બી. એ ને કહેતાં મને અતિશય બળપો થાય છે ! મારી રડી ભમરાની આટલી બધી ફીલસુફી ચલાવતાં તમારું માથુંએ ન દુખ્યું ? ”

“ અરે એ તો તત્ત્વજ્ઞાન છે. ”

“ શું રંડીબાણું તત્ત્વજ્ઞાન ? વિદ્વતા તે શું વ્યભિચારનીજ અંગભૂત ? ”

“ અરે કાળિદાસ પંડિત કોણુ હતા ! એક મોટા શ્રીલોચનાકર તત્ત્વજ્ઞાની અને મહાન કવિશ્વર હતા ? પણ તેમનું દીલ ક્યાં હતું ? ”

“ ગુણુકાને ઘેર ! ”

“ બતાવ ત્યારે બીજે ક્યાંય હોય તો ? ”

“ હવે લાઝે ! તમારા જેવા એકને પાપે અનેકનાં નસીબ પર તાળાં દેવાશે ! ”

“ હવે પગ હેઠે રેલો અને વાત પડી મેલો ! એવી વાત તું કરે છે કેમ ? ”

“ તમારે કાવે તેમ કરો પણ હવે મારો કેસ મૂકો !

તમને નવમજના નમસ્કાર ! ”

“ હીક ત્યારે જાંઠા આ ચલ્યા બહાર; વેલ લેડી સાહે બજી ? ”

“ તમારા સાહેબજીમાં પૂજો મૂકો હજી પણ એ ને એજ વાત શુભકાનીજ હિમાયત ! ”

“ હાં એ તો પહેલે ચક્રએ ! ફસ્ટ રંડી એન્ડ ધેન યુ ! ”

“ અરે શું ધેન યુ ધેન યુ; તમને તે કાંઈ ધેન યુને મેન્યા થયો ? ”

“ હાં....હમ તો અળી રંડી કે ધર ચલા બાયગા ! ”

“ ત્યાં જઇનેજ જખ મારશો ત્યારેજ પાંશરા થશે હવે જરા સાંભળો આ છોકરવાદી છોડી દો ! ”

“ બોલો તુમ કયા બકતે હો ? ”

“ હું બકું છું કે બસું છું પણ તમારા કલ્યાણનીજ વાત કહું છું; તેમાં મારો કાંઈ સ્વાર્થ નથી; બુઝો:-

*   *   *

“ પુરુષ પરનારીનો પરધાન ખાય ખડ મૂકી ખાસુ ધાન;
 સુંદરી દે નહિ ધર સનમાન વાસી જેમ પડયું રહે પકવાન;
 હૈયું ક્યમ હસી મજેરે ફટ ફટ થાય બધે હેવાન:-ખાય
 ગળી કુંડ ગંધાતો ગંદો તેમાં કરવું સ્નાન;
 મીઠો મેવો ધરનો મૂકી હેવટ છણવું છાણ.
 થાય આખર અરે અપમાન:-ખાય
 મધ ખૂટયું મધપુડાને શું માખી દેશે માન;
 જોખન જોખું થાય વગોળું વહે આમળ વાન.
 સમજુને એ છે આખર સાન:-ખાય

“ઢેમ કુલ રાસકલ તુમ ખડોત બકવા કરતે હય મગર
અમારા કાન તેરી બતીયાંપે નહિ ધરતે હય ! ચલ ઉઠ દૂર થા.
જહાનનમમાં જાવ, અમ તો પરસ્તાનમેં ચલ જાતે હય ! ” કહી
મધુકર એકદમ ધબઠ ધબઠ કરતો હોઠે ઉતરી પડયો, કુસુમ
મેં વિકાસી તેના લાણી જોઈ રહી; છેવટે બધું પત્થર ઉપર
પાણી થયેલું જોઈ કપાળ પર હાથ રાખી રોવા લાગી.

“અરેરે પૂંછ વિનાના ખર અને ખીરસાના તર એવા જે
નર જેને કર્મે જડયા તે બાપડીના તો અવતારજ છુટી પડયા !
જે સુંદરીને એનો ધણી મ્હાય છે તે તો ઘેર બેઠીજ ગંગા
મ્હાય છે ! હરિ હરિ હરિ, શિવ શિવ શિવ, જે કર્મે લખ્યું
તે ભોગવ્યા વિના સિદ્ધિ નથીજ ! એ ગમે તેવા ભુંડા પણ
મારા લગવાન એ છે ! એ ગમે તેવા કુડા પણ મારો ઉદ્ધાર
એમના હાથથીજ છે ! ખીજા રૂડા મારે શઃ કામના ? માટે
પાને પડેલું ઉત્તમ માની સુધારી લેવામાંજ સાર છે ! એથીજ
સદ્ગુણ સંસાર છે ! હશે આમ પ્રસંગોપાત કહેતાં કહેતાં પણ
કોક દીવસે એ સુધરશે ! ” કહી કુસુમ એક કોથળો પાથરી
તૂઈ રહી; આમ લાલસાહિંબ મધુકરજી મોંઘા નાયકાના ઘર
જાણી આવ્યા ! મોંઘાજાન પણ મધુકરની દોસ્તી થવાથી માલ-
પાણી સારી રીતે મારતી હતી. મધુકરે મોંઘાજાનની સુધારા-
સમાજમાં સ્ત્રીઓને નૃત્ય સંગીત શીખવવા સારૂ નિમણુંક ક-
રાવી આપી હતી. મધુકર પણ કેટલાક હૈયાના પુટેલ મેમ્બરને
મોંઘાને ઘેર લઈ જતો હતો, અને ત્યાં સારી રીતે રંગપાણી
ઉડાવરાવી તેમનું પાણી કરાવતો હતો; મોંઘાને મળતા માલ-

પાણીમાં મધુકરને પશુ ચોથે ભાગ મળે છે; એટલે અંધા લુલાની જોડી સરખી રીતે બની રહી હતી. મોંઘા મધુકરને ચઢાતી હતી, અને મધુકર મોંઘાને ચઢાતો હતો; બંને જણાં અત્યોઅત્યમાં સ્વાર્થની બાજુ ખેલતાં હતાં; જે કોઈ બાજુમાં ત્રસ્યે ચડી જાય તેનો અચ્છી રીતે ખુરદો થતો હતો. જ્યારથી મોંઘાની મધુકરને મહોબત થઈ હતી ત્યારથી મધુકર હમેશાં કુસુમનો ત્યાગ કરી તિરસ્કાર કરી મારફાડ કાંઈ પણ વાંક વગર કરી તેને પરહરી આખી રાત મોંઘાને ઘેર ગાળતો હતો. ત્યાં જેટલું પીવાય અને ખવાય તેટલું ખાતો પીતો હતો. આ જકાલ તે છેક વર્ષુપાર જતો રહ્યો હતો. તેણે ખુદ્દી રીતે દારૂ ગુણુકા અને માંસમાટીનું સેવન કરવા માંડ્યું હતું. ઘડીકમાં તે જ્ઞાનમાં અને ઘડીકમાં તે બેજ્ઞાનમાં જેમ આવે તેમ બકતો હતો. ઘડીક હિંદીમાં બોલતો ઘડીક અંગ્રેજીમાં બોલતો અને ઘડીક ગુજરાતીમાં બોલતો નહિ તો પચરંગી ભાષામાં પચરંગી વાતચિત કરતો હતો. અજાણ્યે માણસ જે તેને એકદમ પ્રથમ વાર જુએ તો તરતજ તેની ગાંઠામાં ગણતરી કરે એવી તેની હાલત થઈ ગઈ હતી. તેનાં સગાંબહેનો, માંબાપ અને માઈબંધ દોસ્તદારો તમામ તેનાથી કંટાળ્યાં હતાં, સુધારા સમાજના કેટલાક મેમ્બરો પણ સમાજમાં ગુણુકાની નિમણુંક ધવાથી રાજીનામું આપી પોતાની આખર સાચવવા સાડ નીકળી ગયા હતા. માત્ર ગણુયા ગાંઠયા મધુકરને માથે પણ ચપટી ભભરાવે તેવા નામબદા મેમ્બરો રહ્યા હતા. એકંદર રીતે મધુકર સારી રીતે જાહેરમાં પણ તિરસ્કારને પાત્ર થયો હતો.

અત્યારે મોંઘા નાચકાને ઘેર નાચ મજરાની અચ્છી ગ-
મ્મત ઉડી રહી છે! મોંઘા પશુ જે કોઈ તેના મકાનમાં હડીએ
ચડે તેનું ગમેતેમ કરીને છઠ્ઠાપંચા રમી કુહામાં ઉતારી કુણીએ
મધ ચોપડી પાણી કરવાને તલમાત્ર પશુ ચુકતી નહોતી. તે
ઠરેક જણને સરખી રીતે દીલ આપી રીઝાવતી હતી, અર્થાત્
જે કોઈ મોંઘાના પંજામાં ફસાય તે મોંઘાને મનથી પોતીકી
માની ચૂકતા હતા. હાવભાવ, રસ, રંગ, માનપાન અને સત્કા-
રમાં મોંઘા કોઈ પશુ રીતે ઉતરતી નહોતી. ગમેતેવી કડક પ્રકૃ-
તિના પુરૂષ સાથે મોંઘા એક પળમાં મળી જતી હતી, અને
તેને પાંપણના એક પલ્લકારામાં ફીદા કરી નાખતી હતી; જો
કે તે જાતની ગુણુકા હતી એટલે સર્વ રીતે માલપાણી માર-
વામાં સર્વગુણ સંપન્ન હતી; તે પશુ મુંબઈના ઘણા ઘણા ઉ-
મરાવજાદા, અમીરો, નવાબો, ભાટીઆઓ, શેઠીઆઓ અને
ડૈયાના કુટુંબો જીવાનીઆઓના પ્રસંગમાં આવવાથી તે સારી
રીતે કુશળ બની હતી; અર્થાત્ શરૂઆતના પ્રસંગમાં તે ના-
ણાંની દરકાર કર્યા સિવાય મહોબતનો વરસાદ વરસાવી આ-
શકનું દીલ પલકમાં જીતી લેતી હતી; તેજ પ્રમાણે મધુકરને
પશુ સારી લાગવગવાળો કેળવાએલો અને સુધરેલો જોઈ તેની
હરધડી સારી રીતે તબીયત સાચવી લેતી હતી, અને હદ ઉપ-
રાંત હાવભાવ પ્રેમ બતાવી તેને ગોળ ગોળ કરી નાખતી હતી!
આપણા લાલસાદેખ મધુકરજી પશુ હવે રોજનો વખત થવાથી
આથડતા આથડતા હમામમાં છાતી ઠાઠી રોફળંધ કપડાંલ-
તાંનો ટેસ મારી મોંઘાની મેડી પર ચડયા; મોંઘાએ પશુ તેને

આવતો જોઈએક સરસ હાવભાવવાળું ગાયન ગાવા માંડયું !

* * * *

“ પુલડાંના શોખી કોઈ કુલડાં દ્યો;
કુલડાં સુંઘીને લાલ મુલડાં ઘો:-૧
મન કરો મોગરો ચિત્ત કરો ચંપો;
કાળજનો કેવડો સાલ્યા દ્યો:-૦
ગમર ગુલાબ કોઈ દ્યોરે નવાબો;
ચુંટી ચુંટીને સુંઘી દીલડાં ઘો:-૦

“ અરે વાહરે કુલડાં વેચવાવાળી માલણુ જોઈ તારાં પુલ ! ”

“ આઈએ છનામ આઈએ કુચ્છ કામ સેવા ચે લોંડીકું
ફરમાઈએ ! ”

“ અરે તારાં કુલ તો ખતાવ ભલે પછી નખરાંથી નચા-
વવો હોય તો નચાવ ! ”

“ અરે મેરે જાની આજ તો ખડી કીઈ મહેરખાની ! ”

“ અરે મોંઘા મને ખતાવ પહેલાં પુલ, પછી તારે જે
લેવું હોય તે તેનું લઈ લે મૂલ. ”

“ મેરે છનાખ, મેરે માલીક, મેરે દુલ્હે નવાખ, મેંતો
આપકી લોંડી હું ! ”

“ નહિ નહિ મેરી માશુક તુંહી મેરે મધુરે ખુલખુલ હય. ”

“ મેરે દીલદાર ! ”

“ દીલદારી હોતો અયસી ગમખાર હોતો અયસા;

અંતર કપટ ન લાયે અંદર હો બાહર જયસા. ” તાલીમ.

“ અચ્છા મેરી દીલદાર સુનલે સુન:-

“ સચ્ચી ચારી હય વહી હો જો છકે સંગ;
દીપકકે કારન જલે જયસે કાષ પતંગ. ”

“ મેરે સાજન સુનલો:-

“ પ્રીતમે હયતો પ્રાન હારે હય;
ચયન આરામ સખ ગિસારે હય. ”

“ મેરી માશુક ચે આશકકા જગર જન લે સુન:-

“ તેરા જોયને ગુલ હય મેં હું જુલજુલ સદાષ;
મોહે ન સતા મોસે ગોરે ગાલોકે દીવાષ. ” તાલીબ

“ ઓ મેરે ઉમરાવ, ચે સખ તન મન ધન આપકે પર
દુલ હય ! ”

“ અચ્છ મેરી જન કુચ્છ સંગીત તો સુનાવ, જરઃ
છાટે છાટે નજરેસેં મેરે જાયાકું તો હુલાવ ! ”

“ બહુત જુબ મેરે માલીક સુનો તનનન તોમ તનનન
તોમ ! ”

“ ગોરે ધર આવો સજનીઆં મેં સેજ ગિજાવું,
જાયાકો નુલાવો સજનીઆં મેં સેજ ગિજાવું:-
હાથકી કંગની દેડ નાથકી નથની દેડ,
ઝોર દેયે હાર દેડ ગલેસે લીપટ લેડ,
અખ ન સતાવો સજનીઆં મેં સેજ ગિજાવું:-
મેં લાલાકી લાલવી મ્હોલતમેં મર જતી હય,
જમામદ દીલગનકી જગર નજર નહ આતી હય;
ધર પીયા આછએ શોકન ધર ન જાછએ,
પઢાવું મેં પતીઆ વો ખતીયા;
કાલીલ કયું થાઓ સજનીઆં મેં સેજ ગિજાવું:-”

“ અરે વાહ વાહ પરસ્તાનકી પરી, અદાસેં ભરી, અ-
બી આસમાનસેં જમીપેં ગરી ! ”

“ મેરે સરદાર મધુકરજી આપપેં મેં બહુત બહુત
પ્રીદા હું ! ”

“ હાય હાય ગુલઝાર મોંઘા તેરી બાંકી અદાપેં મેં
આફરીન આફરીન આફરીન હું ! ”

“ વારી વારી પ્યારે જન તેરી સાંવરી સુરત,
ખલહારી ગુલઝામ તેરી સાંવરી સુરત;
મેરે દીલકે અરમાન તેરી સાંવરી સુરત,
અય જયા કુરખાન તેરી સાંવરી સુરત. ”

“ હાય હાયરે મોંઘા મેરેકુ તો તેં માર ડાલા, તેરે
કાતીલ નયનાંસે મેરા જીગર ચીર ડાલા, મેરી જાન તેરે પર
મેં પ્રીદા પ્રીદા. ”

“ પ્રીદા પ્રીદા ગુલઝાર તેરી બાંકી અદાપેં,
તેરા નખરેસેં પાર તેરી બાંકી અદાપેં;
કાતીલ નેના કટાર તેરી બાંકી અદાપેં,
મર્દ હોવે ન ટ્યાર તેરી બાંકી અદાપેં. ”

“ સરકાર આપની મહેરબાનીથી મને બહુજ આનંદ
હે; આપે સુધારાસમાજમાં મને નૃત્ય સંગીત શિક્ષક નીમી
મારા ઉપર બડો અહેશાન થયો છે ! ”

“ મોંઘા માય ડીયર મોંઘા તારા ઉપર તો સદા હું આ-
ફરીન છું, તારા પ્રેમમાં તો હું ઘેલો થઈગયો છું. તારા વાસ્તે
હું જે કાંઈ કરું તે થોડુંજ છે, અરે મારી ખુલખુલ આ મારી

ખાલનાં સપાટ તારે પહેરવાને વાસ્તે શીવડાણું તોપણુ તે થોડાંજ છે ! ”

“ અરે ખમા ખમા મારા મહેરબાન, વારી જાઉં રે મારા પાતળીઆ પર, હું મરી જાઉં રે મારા જ્ઞાલા તમાર. મુખડા ઉપર ! ઝોળ ઘોળ થઈ જાઉં ! ”

“ મેરી જાન,

“ ઈસ કમલ કરકે પરસસે મન મેરા પરસન હુવા,
ધન કે અયજી લક્ષ્મીકે રૂપકા દરશન હુવા. ”

“ મેરે માલીક.

“ આપ આયે અલ્લાં શાન હુમ;
યેહ જમીન આજ આસમાન હુમ. ”

“ અચ્છા જાન અબ જરા ચકાચકી હોને દો ! ”

“ હજુર કયા ચાહીએ ? ”

“ રંગપાની એના વિના બધું ધુળધાણી ! ”

“ હાંજી મેં અબી લાઉં ! અમે મોહની, પેલા કબાટ જોલકે શરાબકા શીશા લાવ; મેરે ચારકો મેં અચ્છી તરહસેં આજ રીઝાઉં ! ”

“ હાંજી મેં અબી લાતી હું. ”

“ મેરે માલીક,

“ શરાબે નાખ હય હર રંગરી અપને પિયાલેમેં,
વ્હો તુર્રા કૌનસા શુલ્કમેં હય કયા હયશાખ લાલેમેં;
ન કયું દો લખ મસ્તાના અદોથેં મેરે નાલેમેં,
ગદાયે મયે કદા હું હર તરહરી હય પિયાલેમે. તાલી.

“ લીંછને જનામ ”

“ નહિ જ આપ પહીંચે લીંછને ! ” (જુઓ ચિત્ર ૨ અં.)

“ નહીં આપ લે લો ! ”

“ હાં અચસા લાવ મેરી જાન લાવ ! વાહ વાહ શરાબ શરાબ તેરા વિના સમ જાના ખરાબ, ખરાબ ” કહીને મધુ કરે પ્યાલા ઉઠાવવા માંડયા; જોડે મોંઘાને પણ પાવા માંડયા; મોંઘાએ પણ ખમણા ને તમણા મધુકરને આપવા માંડયા ! ”

“ વાહ વાહ આજની રળીયામણી રાત કેવી આનંદ કારી લાગે છે; સારી દુનિયાં રંગમાં ઝુલતી જણાય છે ! ”

“ હાં મારા વંહાલા જે ન પીએ શરાબ, ઉરકા ખાના ખરાબ જે ન પીએ શરાબ તેની જીંદગી ખધી ખરબાદ ખરબાદ ! ”

“ મારી માથુક જે પીએ શરાબ તે સારા શહેરનો નવાખ. ”

“ મેરે આશક આજકા રંગ તો ખડા નિરાલા હય ! ”

“ સચ મેરી માથુક અમ તો જીગરમેં ગરમા ગરમ મશાલા હય. ”

“ મેરે નવાખ આજ તો આપકી બોલખાલા હય ! ”

“ મેરી પરી તેરી અખીયાં તો જાદુકા બાલા હય; ઝુન લે

“ નયન કડીલે ખયન રસીલે શ્વેતશામ મતવારી આંખિ.
અખરૂ અંજર પલકે જમ ધર ચિતવન તિર કટારી આંખિ;
ગોરા ગોરા મુખડા તેરા ઉસ પર કારી કારી આંખિ,
મેરે મનકા ઘાયલ કરકે લગ ગણ ખે ચારી આંખિ. ”

લાલીખ.

“ પ્રીદા, પ્રીદા ગુલઝાર, મેં તોપે બલિહાર, આફરીન

ભાગ ૪ થી.] મોંઘા નાણકારોએ મંજૂર કરી કહ્યું:—“ નાંદ ૭૦ આપ પદાર્થ લીજીએ ! ” [ચિત્ર ૫ મું.

પ્રીદા. ”

આ પ્રમાણે સવારી કરતો મધુકર દારૂનો ખુબ નિશોઃ ચડવાથી ચકચુર બની જમીન પર ઢળી પડ્યો; તેની સાથે મોંઘા પણ ચતિપાટ ઢળી પડી; ધબકારાના અવાજથી તેની દાસી તથા નોકર ચાકર દોડી આવ્યાં, અને બંનેને ઉચકીને બિછાનામાં નાખ્યાં ! વિષુધ વાંચકો આતે “ વારાંગનાનો વિલાસ કે અર્ધાંગનાનો ત્રાસ ? ”

પ્રકરણ ૨ જી.

સુધારાની હવાઈ કે ભુંગળ વિનાની ભવાઈ ?

દાહરો.

મે મુખવાળી ચાકણ તોય અંધની અંધ;
લગ્યા સુધારક તોય પણ ઘડાવિનાના ધંધ.

હાથી, રથ તથા ઘોડા ઉપર બેસીને ધનવાન મૂઢ પુરૂષે
ભલે ફરે, અને ધનરહિત બુદ્ધિમાન પુરૂષો ભલેને પગે ચાલત
ફરે, પણ એતો નક્કી સમજવું કે પર્વતના શિખર ઉપર ઉંચે
ચઢીને બેઠેલી કાગડાની પંદ્રિત તે કાંઈ હેઠે પૃથ્વી ઉપર
વિચરતા રાજહંસોની તોલે કદી પણ આવેજ નહિ !

ભાવે શીખે શુદ્ધો સદા બહુ ભેદ ભાંખના ભણે;
સદ્ગુહસ્થ ધન સોસાય ને સંન્યાસી સોનૈયા ગણે;
વૈદુ કરે વાળંદ વસ્ત્રો વાધરી સંમે વણે;
પાયે પડયું પોણાણુ પણ દ્રશન આવી આંગણે.

અગ્નિ જળવડે, તડકો છત્રવડે, હાથી અંકુશવડે, બળદ
પરોણાવડે, ગધેડું ડફણાવડે, રાગ ઔષધીવડે અને વિષ
મંત્રવડે નિવારણ કરી શકાય છે; પણ પાંડિત મન્ય મૂર્ખાની

મૂર્ખતા કેઈ પણ ઉપાયથી નિવારણ થઈ શકતી નથી, અ-
ર્થાત્ અર્ધદગ્ધને વાસ્તે એક પણ ઉપાય નથી.

* * * *

“ સુધારાના સારથીનું મારથીપણું ન કામ,
કામ ન ભોગ કીધું તેણે ધારેલુંજ ધીરથી;
આલસામાંથી ચળાવી ધારેલામાંથી ધક્કો મારી,
પરાયાને પીડે પોતે પરા રહે પીરથી.
નિર દરશાવે નેણ વડાં વડાં વહે વેણ;
કેણી તેવી રેણીમાં રમાય નહિ વિરથી;
ધિક એવા દોંગીલાને વહે મહાસુખ મુખ,
મંજન કરાવે મુખ તેનું ખાળ નીરથી. ”

સ્વર્ગસ્થ કવિ મહાસુખરાન નરસિંહરામ

માનવીના મુખની મધુરી વાચાથી વદાતી મધુરી મુંબા-
ઈનો બહાર આજકાલ કાંઈક ઓરજ છે. ધનાઢ્યોનું ધામ,
વિલાસીઓનો વિરામ અને પ્રવાસીઓના આનંદાશ્રમ તરીકે
આલેખાતી અલબેલી મુંબાઈની મઝા ન્યારીજ છે. કળા કૌશ-
લ્યનો ભંડાર, ધંધા રોજગારનું બજાર અને નોકરી ચાકરીના
ઝરખા તરીકે ચિતરાતી સુંદર મુંબાઈનો દોરદમામ કાંઈક
ભારીજ છે. અક્ષલની ગાગર દેશનના સાગર અને સુંદરતામાં
નાગર તરીકે મનાતી સોનાની મુંબાઈની તો ચાર બલિહારીજ
છે. નસીબની ત્રાપ, ધંધાની ધાપ અને ઉસ્તાદીની છાપ તરીકે
જાપાતી છેલછબીલી મુંબાઈની તો અવધીજ છે ! દોઢીઆની
માળા, તાલમખાજની શાળા અને મોહનીની જવાળા તરીકે

જલ્દીમ જણાતી જાગતી બહુગારી સુંબાઈની તો વાતજ શી કરવી ! જુવાનીઆની સુંબાઈ, ખીસ્સાના તર અને હૈયાના પુટયાની સુંબાઈ, વહીગએલાની સુંબાઈ અને મરણીઆની સુંબાઈ તે સુંબાઈજ છે. પલકમાં હાથીને હોદે બેસાડનાર અને પલકમાં ગધેડાની પીઠ પર ચઢાવનાર માત્ર એક સુંબાઈજ છે ! અમીરને ફકીર બનાવનાર અને ફકીરને અમીર બનાવનાર એક જાગતી જત્રી રૂપ ફક્ત સુંબાઈજ છે ! બાબા-શાઈનાં ઘેબર અને સુંબાઈગરાના રોટલા એટલા ઉપર આપનારી ફક્ત એક ફાંકડી સુંબાઈજ છે. મોહમયી, હીરણ્યમયી અને મોતમયી માતા ફક્ત એક સુંબાઈજ છે. લાલા લોક એટલા સાફજ સુંબાઈની બલિહારી અને બે.વખા.લા. બે.લે છે કે:-

ગઝલ.

“ સોનેકા હોવે ઇરાદા યાર ફક્ત હેલ તાલા,
કમર કસકે ખડે થાના શહેર સુંબાઈ ચલે જના:-૦
લેના લોટલકી હવાઈ પીના એટલકી દવાઈ,
મોટર બોટ દ્રામમેં શીરના શહેર સુંબાઈ ચલે જના:-૦
ગલે લો છક્ક ગુલકે ગજરા હોના રડીકા નાય મજરા,
ખીસ્સેમેં રખો ખુશ નજરા શહેર સુંબાઈ ચલે જના:-૦
પયસેકી કરના બોલખાલા પીછે રીર લેના લીવાલા,
ખુલકી ધરો હાથ માલા શહેર સુંબાઈ ચલે જના:-૦

સુંબાઈ મારી માવડી કમાવે રૂપીઓ અને દેખાડે પાવલી
તેમાં બે આનાની ગાવલી એવી સુંબાઈ મારી માવડી !

સુંબાઈ જાશું સુખીઆ થાશું હલવો પાંચા ખાશું,

દરિયા કેરાં દર્શન કરીને ગીત રૂડેરાં ગાશું.

ઉક્ત કહેવતવાળી મુંબાઈ જે પહેલાં થોડાં વરસ ઉપર માછીમારોનું ગામડું હતું તે અત્યારે એક અવનવી ઈંદ્રપુરીની શોભા ધારણ કરી રહી છે. આ મુંબાઈપુરીમાં આપણી નવલકથાના પિતામહ કાધર વિલિયમ પુરૂષોત્તમરાયજી તેમના કુટુંબકબિલા અને મિત્રમંડળ સહિત તેમની પૌત્રી કપિલા જેને અવળચંડી કન્યા તરીકે આલેખવામાં આવી છે તેનાં લક્ષ કરવા સારૂ થોડાક દીવસથી આવી રહેલા છે. તેમનાં લગ્ન રંગમાં લાંગ પાડનાર તેમના શુભેચ્છકો અમદાવાદમાં ઘણા હોવાથી ડોસાએ મુંબાઈજ લગ્નકાર્ય સારૂ પસંદ કર્યું છે. જેવો સુંદરલાલ બારીદર થઈને વિલાયતથી મુંબાઈના કાંઠા ઉપર પગ દે કે તરતજ કપિલાનાં સુધરેલાં તદ્દન નર્મી ઢબનાં લગ્ન કરવાં અને સુધારાસમાજની કારમી બોલબાલ બોલાવરાવી પોતાની વાહ વાહ કહેવરાવવી એજ ધરાદે તેમણે અમદાવાદ છોડી મુંબાઈ પસંદ કર્યું છે. તેમના મિત્ર વરજીવનદાસ હરજીવનદાસ બારૈયાના બંગલામાં તેમણે ધામા નાખેલા છે. બંગલાના કમ્પાઉન્ડમાં તેમણે એક સુંદર શામીઆને બારૈયા શેઠ પાસે ઉભો કરાવેલો છે. બારૈયાશેઠને કાંઈ પણ સંતાન નહિ હોવાથી તેમના મિત્ર વિપ્ર ગૃહસ્થ પુરૂષોત્તમરાયની પૌત્રીનું કન્યાદાન આપવાનું પોતે ઘણા ઉમંગથી પસંદ કર્યું છે. આજરોજ સુંદરલાલ આવનાર છે અને સાંજનાં તેનાં લગ્ન નિરધારવામાં આવેલાં છે. સુંદરલાલના મિત્રો તથા તેનાં માતા પિતા પણ બે ચાર દીવસ અગાઉથી મુંબાઈ આ-

વીને રહેલાં છે. ડોસાએ સુંદરલાલનાં લગ્ન તદ્દન નવી ઢખનાં કરવાનું પસંદ કરેલું હોવાથી વરઘોડા વિગેરેની કડાકુટ કરવાની માંડી વળાવેલી છે. ફક્ત વરરાજા સાદા પોષાકમાં મોટર-કારમાં કે વિક્ટોરીઆમાં બેસી પોતાના મિત્રમંડળ સહિત બેન્ડ વા સરોદ વગડાવતા કન્યાગૃહે આવે એવી યોજના યોજી મૂકેલી છે. સુંબાઈના નામાંકિત સુધારકોને બે દીવસ અગાઉથી આમંત્રણ આપી દીધેલાં છે. ગોર મહારાજનાં લફરાં આ લગ્ન વખતે કાઢી નાંખી એક કાદરી પાદરી અને આર્યસમાજીય ગૃહસ્થની ત્રિપુટી વરકન્યાના હસ્તમેળાપ સાડ તૈયાર કરવામાં આવી છે. એકંદર રીતે કાંઈ એટલે અને અવનવી યોજના આ લગ્ન કાર્ય સાડ યોજાયેલી છે. સુંબાઈમાં અધનારા લગ્ન વિષે જાણુવાની અને જોવાની ઘણાક લોકોની સાલસા તલપાપડ થઈ રહી હતી.

અંપોલો ઉર્ફે પાલવા ખંદર પર આજરોજ વિમ્મ કોમના ઘણાક આગેવાન નામીયા અને જાણીતા સુધારકગૃહસ્થોની જખરી બીડ સુંદરલાલ ખારીદરને લેવા સાડ વેલકમ કરવા સાડ અને માનપાન આપવા સાડ થઈ રહી છે. સુંદરલાલના ઘણા મિત્રો અમદાવાદથી અને ખીજા શહેરોમાંથી, સુંબાઈ સુંદરલાલનો આદરસત્કાર કરવા સાડ આવેલા છે. સુંબાઈના યજ્ઞ કેટલાક રફુલ ફ્રેન્ડો આ મેલાવડામાં સામેલ થયેલા છે. ખરાખર વિલાયતની સ્ટીમર પરશીઆનો આવવાનો રાખેતા સુજખનો વખત થવાથી સલામતીની તોપ ફેાડી, પરશીઆ સુંબાઈના ખારામાં દોખલ થઈ. જખરા ફૂંફાટા અને સુસવાટ

ભારતી પાણી કાપતી સ્ટીમર ભેતભેતામાં લંગર કરવાને સ્થળે આવી ઉભી રહી. નાની નાની બેલીઓટો સ્ટીમર પાસે ઉતારીએને લેવા ઉતાવળી ઉતાવળી હંકારાવા લાગી. મીલાવડાના આગેવાન ગૃહસ્થો સુંદરલાલને લેવા સાડા બેલીઓટમાં બેસી સામા ગયા. સુંદરલાલ તેના એક જબરા સુંદર ન્યુક્લિડાન્ડ ડૉંગ કુતરા સાથે ઓટમાં બેસી કીનારા પર આવ્યો. કીનારા પર સુંદરલાલે પગ મૂકતાં જ હુરરેના પોકારોથી, પુલોના વરસાદથી અને માળીઓના ગડગડાટથી તેના વખાણુનારાઓએ તેને વધાવી લીધો. તેના ગળામાં પુલોના હારના હગલા થઈ ગયા; પુલની છડીઓનો તો પારજ ન રહ્યો ! પા એક કલાક સુધી બંદર પર વિશ્રાન્તી લીધા પછી સર્વ સાજનમંડળ મહાજન મી. સુંદરલાલ ખારીદર અને તેના એસ્કવાયર દોસ્ત મી. ન્યુક્લિડાન્ડ ડૉંગને મોટરકારમાં પધરાવી ગાજતે વાજતે શહેર બહારી કુચ કરવા લાગ્યું; રસ્તાઓમાં તેના મિત્રમંડળની ગોઠવણ સુજબ ઠેર ઠેર હાર તોરા તેના ગળામાં પડવા લાગ્યા. જેમ જેમ હાર તોરાઓના ભારથી સુંદરલાલ ખારીદર સાહેબ અકળાવા લાગ્યા તેમ તેમ તે સાહેબ પણ થોડા થોડા હાર તોરા તેમના માનીતા મિત્ર ન્યુક્લિડાન્ડ ડૉંગને પહેરાવતા ગયા. શેરડીને લીધે એરંડો અને દીવાને લીધે જેમ કોડીયાં પૂજ્ય તેમ ખારીદર સાહેબને લીધે ન્યુક્લિડાન્ડ ડૉંગ પણ હાર તોરાથી માન પામવા લાગ્યો ! ! ખારીદર સાહેબને તેમના ઉતારામાં મૂકી સર્વ સાજનમંડળ વેરાઈ ગયું; ખારીદર સાહેબનાં સગાંબંધાઓએ સર્વ સાજન મંડળને સાંજે

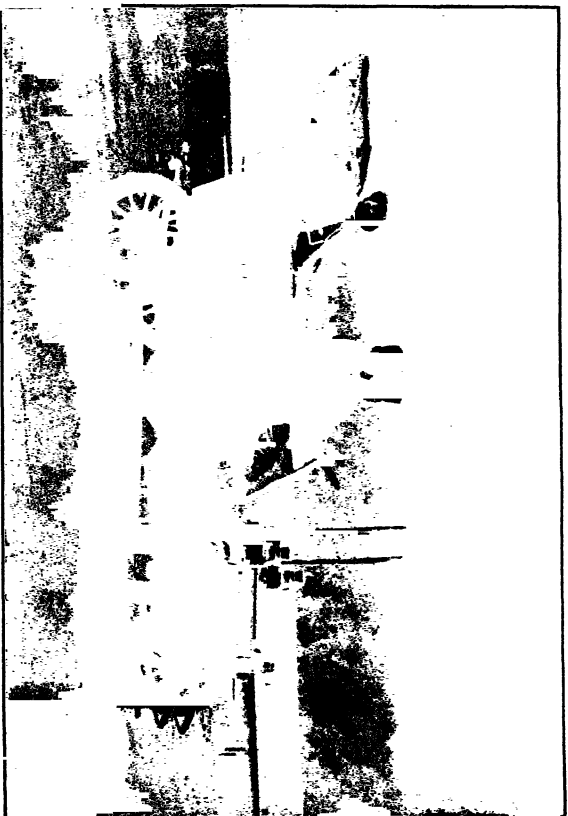
લક્ષમાં આવવાનું ઈજન આપ્યું. તમામ લાગતા વળગતાઓ આરીપ્ટર સાર્હિબના સાંજના લક્ષ સાફ તાલમેલ કરવા મંડી પડયા. આ બાબુ પુરૂષોત્તમરાયજી અને વરજીવનદાસજી સાંજના લક્ષમંડપની યોજનામાં જીવ તોડી કામકાજ કરવા સાફ મંડી પડયા. જોતજોતામાં અપોરનો સમય વ્યતિત થવા લાગ્યો. લગભગ સાંજના સાત વાગ્યા, વરરાજને આવવાનો ફક્ત એક કલાક બાકી રહ્યો. તમામ ફેમીલી અંગલામાંથી શામી-આનામાં આંચું.

શામીઆનાની રચના પણ ઘણી ચિત્તાકર્ષક અને મુંઢર રચવામાં આવી હતી. મંડપના યોગાનમાં બાટલીબાઈનું બાણીતું બેન્ડ હાજર રાખવામાં આંચું હતું. આખા શામીઆનાને આસોપાલવનાં તોરણથી તથા પુલ પાનથી અચ્છી રીતે શ્રંગારવામાં આંચો હતો. વિજળીક પંખા તથા લાઇટ પણ મનહર રીતે મંડપમાં ગોઠવવામાં આવી હતી. શામીઆનામાં ત્રણ કમાનો પાડવામાં આવી હતી. એક કમાનના દરવાજા A એમાં મુસલમાન બિરાદરોની બેઠક ગોઠવવામાં આવી હતી. બીજી કમાનના દરવાજા B બીમાં હિંદુ ગૃહસ્થોની બેઠક ગોઠવવામાં આવી હતી; અને ત્રીજી કમાનના દરવાજા C સીમાં પારસી ગૃહસ્થ તથા યુરોપીઅન ગૃહસ્થોની બેઠક ગોઠવવામાં આવી હતી. વચલા દરવાજામાં સામે ગેલરી પર એક નાનું સિંહાસન વરરાજ સાફ ગોઠવવામાં આંચું હતું. તેની બેઠકે એક નાનું સિંહાસન મી. ન્યુક્લિલાન્ડ ડોંગને વાસ્તે હતું અને તેની બેઠકે પહેલા જેટલું બીજું સિંહાસન કન્યા સાફ ગોઠવ-

વામાં આવ્યું હતું. એ કમાનના દરવાજા પર સામસામે નવ-નીતલાલ તથા ગીરજાવરી સુસલમાન ગૃહસ્થો સરભરા સાડ મનમોહક પોષાકમાં સજ્જ થઈ ઉભાં રહ્યાં હતાં; તેનાથી થોડેક દૂર તદ્દન અગ્રેજી પોષાકમાં મડમના ડ્રેસમાં કેસર દરવાજાના અંદરના ભાગમાં એક ઈંગ્લીશ ચેર પર ટાઇમ્સ ઑફ ઇન્ડીઆ વાંચતી બેઠી હતી. બી, કમાનના દરવાજા પર સામસામે મી. વરજીવનદાસ અને લાડકોર મુંબાઈગરા મનહર ડ્રેસમાં હિંદુ ગૃહસ્થોની સરભરા સાડ સજ્જ થઈ ઉભાં રહ્યાં હતાં; તેનાથી થોડેક દૂર કાષ્ઠર વિલિયમ પુરૂષોત્તમરાયજી એક ઈંગ્લીશ ચેરમાં આરામ લેતા બેઠા હતા. સી, કમાનના દરવાજા પર સામસામે નવલશંકર અને સુભદ્રા સુંદર વસ્ત્રાલંકારથી સજ્જ થઈ ઉભાં રહ્યાં હતાં; તેમને સારી રીતે પારસી તથા યુરોપીઅન ગૃહસ્થોની સરભરા કરવાની હતી; તેનાથી થોડેક દૂર કાન્તા તદ્દન અગ્રેજી પોષાકમાં મડમના ડ્રેસમાં સજ્જ થઈ એક ઈંગ્લીશ ચેર પર બેસી એડવોકેટ ઑફ ઇન્ડીઆ વાંચતી બેઠી હતી. આ સિવાય રસિકલાલ તથા લલિતા બીજા ફાલતુ કામમાં ગુંથાયાં હતાં. કુસુમને ગૃહસ્થોની સરભરા કરવા સડ પુષ્કળ સમજાવવામાં આવી હતી પણ તેણે ક્યોઈ ના પાડી હતી. મધુકર કુસુમને તેની મરજી ઉપરાંત પોતાનાં માંદાં માબાપને રજગતાં મૂકી અમદાવાદ છોડાવી મુંબાઈ લાવ્યો હતો. મધુકરને સુંદરલલની સરભરા કરવા સાડ ખાસ કરીને રોકવામાં આવેલ હતો. છેલ્લશંકર વકીલને ખડારના કામની ગોઠવણ સાડ રોકવામાં આવ્યા હતા. કુંદન,

મણિલક્ષ્મી, જયન્તીલાલ અને મામા અમીષરપ્રસાદ ૫ કરીને રાયજી તરફ અણગમો બતાવી દૂરગેરહાજરમાં હ આ પ્રમાણે રાયજીનું આખું કુટુંબ લગ્નકાર્યમાં ગોઠવાઈ હતું. આમંત્રણ કદેલા આગેવાન સુધારકો ધીમે ધીમે મિ મંડળ અને તેમની સ્ત્રીઓ સહિત આવવા લાગ્યા; બેન્ડ મ સરોદ વગાડી તેમનો સત્કાર કરવા લાગ્યું. ઉપરાઉપરી વિર રીઆ અને મોટરોની ઢોઢધામ થવા લાગી, ટૂંક ગાડી સાજનમંડળથી ઉમરવા લાગી, બેન્ડ પણ વગર વિશ્રાન્ત એકદમ વાગવા લાગ્યું ! આખો ખંજલો વરવોડીઆ ધાર મથી ધમધમી ઉઠ્યો !

ખીજી બાજુ સુંદરલાલ બારીષ્ટરને ઉતારે પણ જર ધામધુમ મચી રહી. ત્યાં પણ બેન્ડ વેલકમ સાફ રોકવ આવ્યું હતું. સાડાસાતનો અમલ થતાંજ સર્વ સાજનમંડળ સુંદરલાલનો ઉતારો ખીચોખીચ ભરાઈ ગયો. સુંદરલાલ વરરાબનો જામા મંડીલ અને દુપટ્ટાનો પોષાક પરહરી ફ અંગ્રેજી પોષાકમાં સજ્જ થઈ ગયો. તેને વરરાબની નિરા તરીકે હાથમાં શ્રીફળ આપવામાં આવ્યું; તે શ્રીફળ હાથ નહિ ઝાલતાં રૂમાલમાં વીંટી મોટરકારમાં નૂકવામાં આવ “બારીષ્ટરસાહેબ પણ ઘોર નહિ ચઢતાં મોટરકારમાં બિરાબર (જુઓ ચિત્ર ૩ જુ.) તેમની જોરે તેમના ખીજા બે પ મિત્રોને પણ બેસાડવામાં આવ્યા; વરરાબની પાયગા ઉ વાની જખરી તૈયારી થઈ; પણ આ વખતે તેમના સાચા દે ન્યુકાઉલાન્ડ ડોંગ સાહેબ મોટરમાં જણાયા નહિ, જ્યાં સા

ભાગ ૪ થી.] “ બાંદીયર સાહેબ અંદરસાલ થી નીકળેલાં મોટરકારમાં બીરાન્યા. ” [ચિત્ર ૬ કું.

ચાલવા માંડ્યું અને બેન્ડ વાગવા માંડ્યું કે તરતજ ખારીબટર સાહેબનું ડોંગ સાહેબ સાફ ધ્યાન ખેંચાયું. મોટર ચલાવવી બંધ રખાવી અને તરતજ ડોંગને લાવવાની ભલામણ કરી. ખારીબટર સાહેબના વઠીલોએ ડોંગ તરફ સખત આજુગમે બતાવ્યો અને કહ્યું કે લગ્નમાં કુતરું શોભે નહિ; આથી ખારીબટર સાહેબનો મિલજ હાથ થી ગયો અને તરતજ તેમના મિત્ર કાન્તીલાલને ડોંગ લાવવા સાફ હુકમ કર્યો.

“વેલ મી. કાન્તીલાલ પ્રીંગ માઈ ન્યુફાઉલાન્ડ ડોંગ કવીકલી !”

“સાહેબ મેરેજ સેરીમનીમાં ડોંગ શોભે નહિ !”

“વેરી સારી, મારે ડોંગ વગર ધડી પણ ચાલશે નહિ.”

“આ વખતે ડોંગ વિના ચલાવી દેયો સાહેબ; નહિ તો મારી હાંસી થશે.”

“વેલ માય ફ્રેન્ડ કાન્તીલાલ હુ યુ નો ? માઈ હાર્ટી-એસ્ટ ફ્રેન્ડ ઇઝ માઈ ન્યુફાઉલાન્ડ ડોંગ ! માઈ એડીકાંગ, માઈ પ્રાઇવેટ સેક્રેટરી એન્ડ માઈ ઓડીગાર્ડ ઇઝ માઈ ઓનલી મી. ન્યુફાઉલાન્ડ ડોંગ એસ્કવાયર !”

“વેરી વેલ ધેન આઈ મે જસ્ટ પ્રીંગ હીમ હીઅર.” આ પ્રમાણે કહી કાન્તીલાલ ન્યુફાઉલાન્ડ ડોંગને લેવા સાફ ઉતારામાં ગયો. આખા સાજનમંડળમાં કુતરા સંબંધી જખરો ચર્ચા ચરચાઇ રહી. કેટલાક તો ખારીબટર સાહેબની તીખી મીઠી મફકરીઓ કરવા લાગ્યા. કેટલાક બહેરમાં બોલવા લાગ્યા અને કેટલાક ખાનગીમાં ધીમે વાત કરવા લાગ્યા; જેને

જેમ કહે તેમ ચર્ચા કરવા માંડી; આખા વરઘોડામાં ડોંગ ચેપ્ટર ચર્ચોઈ રહ્યું! છેવટે કાન્તીલાલ, કુતરાને લાંબા; કુતરાને જોયો કે તરતજ સુંદરલાલનું મોઢું મલકાઈ ગયું, અને મોંમાંથી નીકળી પડ્યું કે “કમઝોન ડીઅર ટોમી કમ ઝોન!” ટોમી ટપલેતોક મોટરમાં ચઢી બેઠો. ન્યુક્લિલાન્ડ ડોંગ દેખાવમાં સિંહના જેવા વિકાળ અને ગંભીર રાત્રી આંખવાળા હોય છે. તેને જોતાંજ કાચાપોચા માણસનાં તો પોતીયાં ઢીલાં થઈ જાય છે. મોટરમાં ટોમી જેવો બેઠો કે તરતજ સુંદરલાલના બે લાઈબંધ ટોમીની આંખ જોઈને થરથરી હેઠે ઉતરી પડ્યા. સુંદરલાલે તેમને બેસવા ઘણું આગ્રહ કર્યો પણ તે બેઠાજ નહિ. છેવટે લગનું સરઘસ ચાલવા માંડ્યું અને બેન્ડ મધુર રાગ વગાડતું આગળ વધવા માંડ્યું. વરઘોડે જોતજોતામાં ધમકારાબંધ આગળ ચાલવા લાગ્યો! વરરાજાને ઈંગ્લીશ પોત્રાકમાં મોટરમાં બેઠેલા જોઈ જતા આવતા લોક ઘણા વિસ્મય થવા લાગ્યા; તેમ વરરાજા જોડે કુતરો બેઠેલો જોઈ કેટલાક અચાંખમાં પડી વરરાજાની મૂર્ખાઈ પર હસવા પણ લાગ્યા. કેટલાકે ધાર્યું કે મોટરમાં ખારીબટર સાહેબ કુતરો પરણાવવા જતા હશે, અને કેટલાક તો મસ્કરીમાં કહેવા લાગ્યા કે લાઈ કુતરો ખારીબટર સાહેબને પરણાવવા જાય છે. આ પ્રમાણે વરરાજાની વાત સુંબાઈમાં છેક એક છેડેથી કે બીજા છેડા સુધી થવા લાગી. આખા સુંબાઈમાં મેરજની ચર્ચા જામરી રીતે ચરચાવા લાગી! છેવટે વરઘોડો છેક ખારૈયા સાહેબના બંગલાની નજીકમાં આવી પહોંચ્યો. બંગલાવાળા બેન્ડે વર-

ઘોડાને સારી રીતે સલામતી આપી અને વરઘોડાવાળા બેન્ડે
 બંગલાવાળા બેન્ડનો આભાર માની વળતી સલામતી લીધી.
 તમામ સાજનમંડળ બંગલાના કમ્પાઉન્ડમાં ફાખલ થયું.
 ખારૈયા શેઠ તરફથી સાજનમંડળને સારી રીતે હેતભયો આવ-
 કાર મળ્યો. તમામ સાજન શામીઆનામાં ગોઠવાઈ ગયું.
 વરરાજ સુંદરલાલ ખારીષ્ટર સાહેબે પણ અણુવર મી. ટ્રામી
 ડોંગને લેઈ ગેલેરી પર પોતાને માટે નીરમાણ થયેલી જગાએ
 પોતાની બેઠક લીધી. કુતરાને સાફ એક નાની ફેન્સી બેઠક
 ગોઠવાએલી બેઈ ઘણાજ આનંદ પામતી થેન્ક યુ અને ગ્લેડને.
 વરસાદ વરસાવી ટ્રામી ડોંગને બેસાડી પોતે બેસી ચીફ્ટ કાઢી
 સળગાવી પીવા મંડયા ! આખા શામીઆનામાં વિરાજમાન
 ઘએલા સાજન તથા મહોજનમંડળમાં ખારીષ્ટર વરરાજ મી.
 સુંદરલાલ અને ટ્રામી ડોંગ સંબંધી ધીમી ધીમી વાતચીત
 વિરમયતા અને અચંખા સાથે થવી શરૂ થઈ !

નવીન ઢબનાં લગ્ન સુજમ વરરાજને પણ નવીન ઢબ-
 માંજ આવકાર અને સત્કાર મળ્યો ! શરૂઆતમાં કુમારીકા-
 ઓએ હારમોનીયમ વાજતા મધુર સ્વર સાથે મંગલગાન ગાઈ
 વરરાજને આશીર્વાદ આપ્યો ! આખા શામીઆનામાં હવે શું
 થશે તે નિહાળવા સાફ ખંભીર શાન્તિ પથરાઈ ગયું. શરૂઆ-
 તમાં ખારૈયા શેઠ મી. વરજીવનકાસ ઉભા થઈ પોતાના બુલંદ
 અવાજે સાજનમંડળનો સત્કાર કરી મુંબાઈના સુધારકમંડળને
 પોતાના મિત્ર મી. પુરૂષોત્તમરાયજીની ઓળખાણ આપવી
 શરૂ કરવા લાગ્યા:-

“ મહેરબાન શેઠીઆઓ અને સત્તારીઓ ખેડેના !

આજરોજ આપ સાહેબોને મારા મિત્ર મી. પુરૂષોત્તમ-
રાયજીની જોળખાણ આપવા ઇચ્છું છું. મી. પુરૂષોત્તમરાયજી
જે તમારી સમક્ષ બિરાજમાન થયા છે, અને જેમણે આ સુધા-
રાવાળું તદ્દન નવીન ઢબનું લઘુ આદરણું શરૂ કર્યું છે તે ગૃહસ્થ
શહેર અમદાવાદના વતની છે. તે એક સારા ઘણાજ ઉંચા
જાણીતા અને નામીયા પુરાતની કુલીન કુટુંબના ગૃહસ્થ છે.
તેમના બાપદાદાએ અમદાવાદની વિપ્ર કૌમની ન્યાતમાં ઘણાજ
જાણવા લાયક કામો કીધેલાં છે. તે સાહેબને ત્રણ દીકરા અને
બે દીકરીઓ છે, વળી તેમને ત્રણ દીકરાની પણ ત્રણ દીકરી-
ઓ છે. પોતે સુધારાના ચુસ્ત હિમાયતી છે. આપણી પાંચ-
મઃલી કરનારા જીના રીતિરિવાજોના તેવન એક કદા દુશ્મન
છે. સ્ત્રીકેળવણીના તે એક ચુસ્ત ચુનંદા એકવોકેટ છે ! આપ
સઘળા જાણીને ખુશી થશો કે તે સાહેબની પાંચ પુત્રીઓ બી.
એ. માં પાસ થયેલી છે. તેમાંની ત્રણ દીકરીઓનાં તેમણે લગ્ન
કીધેલાં છે. તે ત્રણે દીકરીઓના વર પણ બી. એ. પાસ થયેલા
કેળવાઓલા સુધારાના હિમાયતી છે. તેમની કાન્તા નામની
દીકરી જે બે વર્ષ ઉપર રાંડેલાં (વિધવા થયેલ) હતાં તેમનાં
પુનર્લગ્ન મી. છેલશંકર વકીલ સાથે ગયા વરસમાં કરી વિધ-
વાવિવાહની તેમણે સારી રીતે બાલબાલા બેલાવી છે. આ
ઉપરથી આપ જાણીને ખુશી થશો કે તેવન કેટલા બધા સુધા-
રામાં આગળ વધેલા છે ! સુધારો સુધારો મોઢે કહેવો અને
તેનાં લાંબાં લેકચરો આપવાં તે ઘણાં સહેલ છે પણ વખત

આવે પોતે સુધારો પોતાના કુટુંબમાં કરી દેખાડવો તે ઘણું
 ઢીંચીકદ છે, કઠીન છે, મુશ્કેલ છે. આલુ જમાનામાં સેફ્ટ-
 સેફ્ટીઝ જાતીભાગ આપનારા સુધારકોની ઘણીજ ખોટ છે;
 તેા સાહેબો આવા ટાઈમમાં મી. પુરૂષોત્તમરાયજીએ જે આવું
 ઉમદા કલ્યાણી અને સુધારાનું પગલું ભર્યું છે તે મારા માન-
 વા મુજબ ઘણુંજ ઉત્તમ છે ! હું ધારું છું કે આપ સાહેબો
 પણ એવણુ સાહેબનું અનુકરણ કરી સુધારાનો વિજય કરશો!
 આજ રોજ તેમની પૌત્રી કપિલા જે બી. એ. પાસ થએલાં
 છે તેનાં લગ્ન સુંદરલાલ સાહેબ સાથે થનાર છે. સુંદરલાલ સા-
 હેબ પણ ઘણાજ જ્ઞાનદાન ફ્રીલીના નબીરા છે. તેમણે છેક
 વિદાયત જઈને બારીષ્ટરની પરિક્ષા પસાર કરી છે. તેમની
 ન્યાતમાં તે સાહેબનું દષ્ટાંત બારીષ્ટર સાહેબ તરીકે પહેલુંજ
 છે ! તે પણ સુધારાના સારા હિમાયતી છે ! આપણા લોકમાં
 લગ્ન મંદેજમાં ઘણાજ કુચાલો; અને કડાકે રીત રસમો રહેલાં
 છે; તે રીત રસમને મારા મિત્ર પુરૂષોત્તમરાયજીએ સારી
 રીતે તિલાંજલી આપેલી છે અને પરદેશગમનને અંતઃકરણથી
 ગાહે છે. વિદાયત જઈ આવનારને આપણા લોક ન્યાત બ-
 હાર મૂકે છે અને તેને અનેક રીતે કનડે છે; તેની સાથે બાબુ
 વ્યવહાર તથા બેટા બેટી વ્યવહાર બિલકુલ રાખતા નથી, તે
 આપ સાહેબોની જાણમાં છે; તેા તે અનિષ્ટ રીતરિવાજોને કોરે
 કરી મારા મિત્ર મી. પુરૂષોત્તમરાયજી સુંદરલાલ બારીષ્ટર સા-
 હેબને હેતલયો આવકાર આપવા સાડ્ ખાસ કરીને સુંબાધ
 આવેલા છે, અને સુધારાનો સારો ધડો મળે અને પરદેશગમ-

નનો વિજય થાય તથા લોકો સારી રીતે સુખી થઈ દેશનું કલ્યાણ કરે એમ ધારી તેમણે પોતાની પૌત્રી કપિલાનું લગ્ન કરાવી આપ સાહેબોને બોલાવ્યા છે; તો હું આશા રાખું છું કે તમે દરેક સાહેબો મારા મિત્રના આ માંગલિક કાર્યને સુખારકબાદી આપી સુધારાનો વિજયવાવટો આપ્યા દેશમાં ફેલાવસો ! આમીન ! આમીન ! ” આખા શામીઆનામાં મી. વરુણવનદાસના એડ્રેસથી આનંદની લાગણી ફેલાઈ રહી અને તાળીઓને જળરો ગડગડાટ થઈ રહ્યો. મી. પુરૂષોત્તમરાયણ પણ છાતી કાઢી દમામમાં ઉભા થયા અને સાજન મહાજન મંડળને પ્રભોધવા લાગ્યા.

“ મહેરબાન બાનુઓ અને ગૃહસ્થો !

આપ સાહેબોએ મારા ઇજનને માન આપી અહીં પધારવા જે તસ્દી લીધી છે તે સાફ આપનો હું અંતઃકરણપૂર્વક ઉપકાર માનુ છું. મને જે સાફ લાગ્યું છે તે મેં કયું છે. શ્રી કેળવણી અને સુધારા દેશોદય થવામાં સબળ સાધન છે એમ મેં માની તેની જળરી હિમાયત કરી છે અને પ્રસંગ આવતાં જે કંઈ થાય તે મેં તથા મારા કુટુંબ દુનિયાને કરી દેખાડ્યું છે ! લોકો મારા સંબંધી ગમે તેવી કડવી મીઠી ટીકા કરે તેની મેં દરકાર રાખી નથી અને ભવિષ્યમાં હું રાખવા માગતો પણ નથી. અંગ્રેજીમાં એક કહેવત છે કે (લેટ કરેજ ગ્રી મુન્ડ બાય ડીડસ નોટ બાય વર્ડસ) અર્થાત્ કામ કરી દેખાડો કહી ન દેખાડો; તે પ્રમાણે ચાલવા હું માગુ છું. આપ જાણો છો કે સંસારમાં શ્રી અને પુરૂષની એક ઉમદા જોડ છે.

તે બંનેથી દરેક કાર્ય થઈ શકે છે; અન્યોઅન્યની મદદ વગર કાંઈ પણ કાર્ય થઈ શકતું નથી; એ નિર્વિવાદ છે. પુરૂષથી દેશની ઉન્નતિ થઈ શકે છે અને સ્ત્રીથી ઘરની તથા કુટુંબની ઉન્નતિ થઈ શકે છે. પુરૂષને દેશોદય સાડું સહવિદ્યા તથા સુધારાની ખાસ જરૂર પડે છે અને સ્ત્રીને ઘરસંસારની ઉન્નતિ સાડું કેળવણીની સુખ્ય જરૂર પડે છે; એટલા સાડું નેપોલી-અન જેવા સ્વદેશ પ્રેમી ઠહી ગયા છે કે:-

“ કહે નેપોલીયન દેશને કરતા આખાદાન,
સરસ રીત તો એજ છે ઘાં માતાને જ્ઞાન. ”

માટે મેં મારા કુટુંબની કન્યાઓ તથા સ્ત્રીઓને સારી રીતે સ્ત્રી કેળવણી આપી તેમને ઉન્નતિના શિખર ઉપર મુકી છે! બીજી આપણા આર્ય ઘરસંસાર વ્યવહારમાં લગ્ન એ એક અજબ ગુણવણીસયું અને મહાભારત કાર્ય છે. તેમાં લલ-લસા ડાહ્યા પણ દિવાના થઈ જાય છે. પુરૂષ વર્ગને લગ્ન સાડું ઘણું જ વેઠવું પડે છે. તેથી તન, મન અને ધનની ઘણીજ થાય છે. ઉભયપક્ષમાં લગ્નના ઉંઘા અને આડા રીતરિવાજથી ઘણું જ આખી છાંદગી મુધી પેસા ટકાવું હુઝ વેઠવું પડે છે. દાખલા તરીકે કે એક કન્યાના ખાપને કન્યાનાં લગ્ન કરતી વખતે વરને સારી રીતે પહેરામણી આપીને સતોષવાં પડે છે; પહેરામણીમાં કન્યાનાં માખાપને માથાના વાળ પણ ઘરાણે મૂકવા પડે છે; તેમજ વરના ખાપને વરના લગ્ન વખતે પણ ઘણું જ વીતે છે; જાન તૈયાર કરવી, આખી જાનને પરગામ પહરના પૈસાની ટીકીટો ખરચીને લઈ જવી, વરનો વરઘોડો

કાઠવો, વાઝાવાળા, ઘોડાવાળા અને ખગીઓવાળાઓનાં બીલ
ચુકવવાં, પોળના, ગામના પાડાપાડોશી તથા સગાંબહાણાંઓને
શ્રીફળ વહેંચવાં, પૈસા વહેંચવા વગેરે આંધળું અને લખલુટ
ખર્ચ કરવું પડે છે; અર્થાત્ એક લગ્નનું કાર્ય કરી વરકન્યાનાં
માળાપને એક દશકા સુધી ગરીબી અવસ્થામાં રહેવું પડે
છે; એટલા માટે મેં મારી પૌત્રીનાં સુધરેલાં નવીન ઢબનાં
લગ્ન કરવાં શરૂ કરેલ છે. આજરોજ આપની સમક્ષ મારી
પૌત્રીનાં લગ્ન ગોર મહારાજ કે જે દેવળ વેદીયું ઠોર પોપ-
પ્રીયું કર્મકાંડનું જ્ઞાન બાણું છે અને કેવળ અશુદ્ધ વિવાહ
વિધિ ઠોકી બેસારી લાકડે માંકડું વળગાડી દે છે; અને
દાન દક્ષિણા વળતે મોટું દરિયા જેવડું ડાચું ફાટી રીસાઈ
બેસે છે, અને જજમાનને સારી રીતે પજવે છે તે ગોર મહા-
રાજને મેં આ વળતે દ્વર કરેલા છે, અને લગ્નકાર્ય મારા
વિદ્વાન આચાર્યસમાજસ્થ પંડિતમણિ મિત્ર મહોદયપ્રસાદ મારા
મિત્ર શેઠ વરજીવનદાસના મિત્ર મજસુદીન કાદરી સાહેબ અને
સ્વરન્ડ પાદરી સાહેબ મી. આલિલના હાથથી થશે ! આ ઉપ-
રાથી આપ સહજ અનુમાન ખાંધી શકશો કે આ લગ્નકાર્યથી
હીંદુ મુસલમાન અને અંગ્રેજોમાં ભાઈચારાનો સંબંધ સારી
રીતે વધશે અને સુધારો ઘણોજ મજબુત અને પગભર થઈ
આગળ વધશે. આ ઉપરાંત મારા મહેરબાનો તમે બાણીને
ખુશી થશો કે મારા માનવાંતા જમાઈરાજ બારીદર સાહેબ
મી. સુંદરલાલભાઈએ પણ મારું અનુકરણ કરી વરઘોડાન્ય
આંધળા ખર્ચને નાપસંદ કરી એક સાદી મોટરકારમાં બેસી

પરણવા સાડા આવી મને અત્યંત આનંદી અને ઉપકારી થયો છે. કેવળ નકામા ગાડીબોડા, નાળીએર અને પૈસા વહેંચવાનો રીવાજ, જામા, મંડીલ અને દુપટ્ટાનો ત્યાગ કરી તદ્દન તેમના સાદા ઈંગ્લીશ રાજપોશાકમાં સજ્જ થઈ નવીન અને સુધરેલી રીતી પરણવાની અનુકરણ કરી છે તે તેમણે ઘણુંજ ઉમદા કાર્ય કર્યું છે. હું આશા રાખું કે આપ સાહેબો આ તેમના ઉજ્જળા કાર્યને સારી રીતે વધાવી લેશો અને તેમનું તથા અમારું અનુકરણ કરી સુધારાને વધારે સજ્જાત બનાવી આગળ વધારશો ! તથાસ્તુ ! આમીન ! ”

ફાધર વિલીયમ પુરૂષોત્તમરાયજીનું ભાષણ જ્યાં ખતમ થયું કે તરતજ થેન્કસનો વરમાદ વરસી રહ્યો ! વરજીવનદાત્ર બારૈયાશેઠે લક્ષ કાર્યની તાકીદ કરવા માંડી આ બાબુ લાડ-કેરશેઠાણી કપિલાગૌરીને શ્રંગારીને શામીઆનામાં લાવ્યાં; બીજી બાબુ બારીષ્ટર સાહેબ સુંદરલાલ પણ હસ્તા સુખડે આવ્યા અને તેમની પાછળ તેમનો માનીતો ટ્રામી ડોગ પણ પૂંછડી હલાવતો વચ્ચેવચ્ચે આવીને ઉભો રહ્યો ! એક મોટા ચાંદીના થાળમાં દુલોના હાર લઇને વરજીવનદાસ શેઠ આવ્યા ! બીજી બાબુ છડીઓને થાળ લઈ રાયજી પધાર્યા. જ્યાં બારૈયા શેઠ સાહેબે સ્થાન કરી કે તરતજ મહીધરપ્રસાદ પંડિતજી આવીને ઉભા રહ્યા; બીજી બાબુથી કાદરી અને પાદરી સાહેબ પણ આવીને ઉભા રહ્યા; ત્રણ પંડિતની ત્રિપુટીએ બારીષ્ટર સાહેબનાં લગ્ન કરાવવાં શરૂ કર્યા ! શરૂઆતમાં પંડિતજીએ આશિર્વાદ વચન ઉચ્ચારી લગ્નમંત્ર બોલી વરકન્યાને હસ્ત-

મેળાપ કરાવ્યો અને બંને જણાના હાથમાં હાર તોરા અને છડી આપી. વરકન્યાએ અન્યોઅન્યના ગળામાં હારમાળા પહેરાવી, એક બીજાને છડી આપી અને લીધી ! ત્યારબાદ કાઠરી સાહેબે વરકન્યાને મુખારકબાદી આપી અન્યોઅન્ય પુષ્પ માળા પહેરાવી અને છેવટે પાઠરી સાહેબે પણ મુખારકબાદી આપી કુલોના હાર અન્યોઅન્ય પહેરાવ્યા ! છેવટે મારૈયાશેરે એક નાનો હાર ટોમી ડોંગને પણ પહેરાવી બારીપર સાંઢબને પ્રસન્ન કર્યા ! આ ક્રિયા જ્યાં પૂરી થઈ કે તરતજ રાયજીશેરે લગ્ન ક્રિયા પૂરી થઈ એવું સાજન મહાજન મંડળને જાહેર કર્યું ! બેન્ટે મધુરા સરોહ વગાડી વરકન્યાની સદ્વામતી લીધી આશરે અડધા કલાક સુધી સાજનમંડળમાંથી વરકન્યાને ચાંદલો તથા ભેટો આપવાનું કામ ચાલ્યું ! આ કાર્યમાં એક અફભુત કુતુહલ અને કૌતક થયું જેથી શામીઆનામાં બુળ આનંદ અને કાંક રહેજ ગભરાટ થઈ રહ્યો ! કૌતક એ થયું કે કોઈ કન્યાનાં દૂરનાં સગાં માસા માસી બારીપર સાંઢબને ચાંદલો કરવા આવ્યાં, માસા ચાંદલો કરી હાથમાં પાંચ રૂપી આ મૂકી કોરે ઉભા રહ્યા, માસી કાંક બુનાં વિચારનાં હેતુ તેથી તેમણે બારીપર સાંઢબને ચાંદલો કરી નાક તાણવાનું અડપણું કીધું. જ્યાં નાક તાણ્યું કે તરતજ ટોમી ડોંગ કુતરે હાઉ હાઉ કરતો માસીને બાઝી પડ્યો; માસા કુતરાને દૂર કરવા ગયા કે એક લોતીયું તરતજ ટોમીએ તેમને બારી લીધું તેથી માસા બે ગોઠીમઠાં એ મારા બાપરે કહી બાઈ ગયા અને માસીનો નવો સાળુ ટોમીએ ફાડી નાખ્યો. માંડમાંડ બા

રીશ્વર સાહેબે ટાંમીને છોડાવ્યો અને માસા માસીને ધીમે ર-
હીને ઉઠાવી બારેમાશેઠ હસ્તા હસ્તા બંગલામાં લઈ ગયા. આ
પ્રમાણે આ કૌતક પૂર્ણ થયું કે તરતજ મી. બારેમાશેઠના સુ-
ધારક મિત્રો આ નવીન વરકન્યાના જોડાને સુધારકબાદી આ-
પના ઉભા થયા.

“ શેઠીઆઓ !

મી. બારેમા અને રાયજીભાઈએ જે આ સુધારાનું નવીન
પગલું ભર્યું છે તે ધણુજ ઉત્તમ છે. ઉડી રીતે જોતાં તેનાથી
આપણા દેશનું કલ્યાણ છે. સ્ત્રી કેળવણી અને સુધારો એ
આપણે મુખ્ય આધાર છે. આપણે ભવિષ્યમાં કાંઈ દેશસુધા-
રણનું કાર્ય ઉપાડીશું તેમાં ઉપરનાં બે સબળ ચીફ સાધનની
જરૂર પડશે. તેટલા સારૂ પાણી પહેલાં પાળ બાંધવી એ કહે-
વત અનુસાર આપણે સ્ત્રીકેળવણી અને સુધારાના હિમાયતી
ઘઈ આપણાં બાળબચ્ચાં તથા ફેમીલીને તેમાં આગળ પડતું
કરીશું તો તેથી દેશને ઘણો ઉદય થશે અને આર્યપ્રભા સારી
રીતે સુખી થશે માટે હું આશા રાખું છું કે તમે દરેક જણ
આ સુધારાને હેતુભર્યો આવકાર અને ટેકો આપી મી. બારેમા
તથા રાયજીને થેન્કસ આપશો ! ”

“ જેન્ટલમેને અને મીસ્ટરો !

“ આપ દરેક જનાં આજના માંગલીક કાર્યથી ઘનાં
ખુશી થશો ! મી. સુંદરલાલ બારીસ્તર સાહેબે જે વરદોહાની
ધાંધલીયા ચાલને દુર કરવાની જે પહેલ કરી છે તેને ટમે ખરા
જીગરથી તેકો આપશો ! બિલાયટ જવાનું જે ટેમણે સાહસ

કર્ચું છે અને ખારીસ્તર એટ લોની પરિક્ષા પસાર કરી છે તેને વાસ્ટે ટમો સાહેબો ઉમલકાથી દીલોબનીબયો આવકાર આપશે એવી હું આસા રાખું છું; તેની સાથે એતલું પન જનાવું છું કે ટમો પન ટમારા ખચ્યાંને આ પ્રમાને વિલાયત મોકલી ખારીસ્તર ખનાવરાવશે ! ”

“ સફળરૂપે અને આર્થ ભગિનીઓ !

તમારે આજના પ્રસંગમાંથી ધણુંજ જોવાનું તથા શીખવાનું છે ! જુઓ કપિલાગૌરીએ આટલી નાની ઉમ્મરમાં બી. એ. ની પરિક્ષા પસાર કરી છે તે ધણુંજ મહાભારત અને અફઘન કાર્ય કર્ચું છે; સુંદરલાલભાઈ પણ આટલી નાની ઉમ્મરમાં ખારીષ્ટર એટ લો થયા છે તે કાંઈનાની સુની વાત નથી ! મારા મહેરબાન તે ધણુંજ અઘડું કાર્ય છે ! તેમાં વળી રાયજી મહાશયે બાવી ઉમદા જીતી જોડી જોવાનું જે ઉત્કૃષ્ટ કાર્ય આદર્યું છે તે પણ ગજબ કામ છે ! મારા સાહેબો મોંઢે લાંબા હાથ કરી ભાષણો લુંકવાં રહેલાં છે પણ તેમના જેવી, અરે સાંભળો શ્રવણ કરો અરે પણ તેમના જેવી પહેલ કરવી તે અતિશય ગહન છે. આપણે અધા ભણેલી કન્યાને સાડૂ બખુચક વર જોઈએ છીએ અને ભણેલા વર સાડૂ અભણ કન્યા જોઈએ છીએ. અર્થાત્ આપણે કનેડું કરીએ છીએ તેથી ઘણા ધિક્કારને પાત્ર છીએ. મારા મુરખીઓ ખોટું ન લગાડશો; પણ મારા વિરાઓ આ રાયજી સાહેબે તો પોતાની પૌત્રીને એક તો બી. એ. સુધી ભણાવી વળી તેના સાડૂ ખારીષ્ટર એટ લા પાસ થયેલો વર જોયો; વાહ વાહ ધણુંજ ઉમદા કાર્ય

કર્ચું માટે તે મહાશય મહા ધન્યવાદને પાત્ર છે ! હું વરક-
ન્યાને આશિષ આપું છું કે તેઓ શતં શરદો સુધી જીવે ! ”

“ સુઢરેલા પુરૂષો ટઠા સુઢરેલી સ્ત્રીઓ !

ટમેઠ દરેક જનાં હું ધારું છું કે આ મેરેજથી ધનાં જો-
લી થયાં હશે ! વર અને કન્યાએ પરનવા અગાઉ સારી રીતે
બનવું અને ગનવું જોઈએ ! વહી બની ગનીને કમાટાં પશુ શી-
ખવું જોઈએ. જ્યારે કમાટાં શીખે તારેજ ટેમને પરનવાની
ઉમેડવારી કરવી જોઈએ. ઢીંગલા ઢીંગલીની માફક લગન કરવાં
ટે ધનું ખરાબ છે ! વરરાજાએ પરનવા અગાઉ પોતાના પગ
ઉપર ઉભા રહેટાં શીખવું જોઈએ ! ટેમ કન્યાએ પન વરરા-
જની સારી રીટે મરજી સાચવટાં ટથા ધર નલાવટાં શીખવું
જોઈએ ! નાની ઉમ્મરમાં પરનવાથી ધનોજ ગેરફાયદો થાય
છે. શરીર નાકૌવટ નબલું અને પાટલું પરી જાય છે; માટે
પુખ્ત ઉમ્મરમાં બની ગની અને કમાટાં શીખીને પરનવા બ-
હાર પડવું જોઈએ. આજના લગનમાં વરરાજા મી. સુંડરલાલ
આરીસ્તરની પરિક્ષામાં પાસ થએલા છે, ટેથી ટે બના લાયક
ઉમેદવાર છે ! ટેમ કન્યા કપિલાગૌરી પન બી. એ. પાસ થ-
એલાં છે ! ટેમ પરનવાને વાસ્ટે ફીટ છે ! ટો આજ ટો જુગટી
જોડી થઈ છે. લાયક વરને લાયક કન્યા મલી છે ટેમાં પ્રભુનો
ઉપકાર માનવાનો છે ! હું ટેમને હુવા આપું છું કે ટે બને
જનાંઓ સુખી થાઓ. આ ટમારા સુધારાની હવાઈ છેક આ-
શમાનમાં ઉંચે ઉડી પ્રકાશ કરે અને કુદારા ડાકનેસનો નાશ
કરે ! ”

જ્યાં જાપણી ખતમ થઈ રહ્યાં કે તરતજ આરેયા શેઠે
એકવાર ફરીથી સાજનમંડળને આભાર માન્યો; પાન ગુલાબ
વહેંચવા માંડયાં; તથા પુલ્કતા હાર તથા છડીએ આપવા માંડી;
બેન્ડ ખાસે પણ શેઠે સારી સલામતી લેવરાવી; છેવટે ઠરેક
જણાં ઘણાં ખુશી થયાં અને દીલોઝનીથી વરકન્યાને આશી-
ર્વાચન આપતાં ઉભાં થયાં ત્યાં ઈંગ્લીશ કેરસ તથા નાચ શરૂ
થયો, અને છેવટે સુધારકોએ વરકન્યાની જય બોલાવી સુધા-
રાની સ્તુતિ કરવા માંડી.

કેરસ.

બોલો જય (૩) સુધારા સમાજનો.

હીપ હુરે...હીપ હુરે.

આનંદ મંગલ અપાર છે વળી દીન છે શુભ આજનો:-
ખંધન રૂઢીનાં થયાં છે દુર આગ્યું છે સુખનું કારનું પૂર
છવાયું છતમાં વિઘ્નનું નર સાચું સુધારાનું સ્થાયું છે શર
આહ લોડ તું, દુઃખ હરજો, સુખ ભરજો ઉદય કરજો તાજનો:-

સુધારાનું દિવ્ય ગાન ગાતું સાજન મંડળ શામીઆના
માંથી બહાર નીકળી ઘર ભણી ચાલવા લાગ્યું; બહાર લોકો
હેરત પામતા હરખાતા હરખાતા અને મુંછમાં હસતા સુધા-
રાની તીખી મીઠી ટીકા કરતા વેરાવા લાગ્યા અને જોરે એમ
પણ કહેવા લાગ્યા કે “ આતે સુધારાની હવાઈ કે ભુગળ વિ-
નાની ભવાઈ ? ”

પ્રકરણ ૩ બું.

મીતિનું મોતી કે ભવનનાં જ્યોતિ ?

દાહરો.

સુરજ નવ શોધી શકે, નેહ રૂપી શુભ નીર;
માનાસે વરસે નહિ, નહિ કુવે નદી તીર.

સંપિતાનારાયણથી પણ જેની જ્યોત અતિશય ઉજ્જ્વલ
કામદેવથી અતિ કાળી છે, અને કારીગરથી ન્યારી છે, તે
જુ તે ચતુર જોને તે પ્રેમની જ્યોતિ અતિ પ્રિયકર છે.
થી અલેદ જેની વાણી છે, વળી તેનું ધ્યાન વાણીમાં આ-
તું નથી. તેમજ તે ધ્યાનીથી પણ આગળની છે, તે દેવતા-
ના સ્વર્ગમાં પણ નથી, છતાં શરીરના દરેક અંગમાં ફેલાઈ
ગી છે. પણ અત્ર તેના રંગને જાણતું નથી. તે રંગની તરંગો
કરના શિર ઉપરથી ઝરતી ગંગાની પેઠે સવે છે, તેના લેદ
ન અને પાણી પણ પામી શકતાં નથી એવી તે અદ્વજ
ને અગમ્ય છે.

નહિ અંગ નહિ સંગ અમંગ નહિ દુઃખ નહિ ક્ષણ નહિ વાસ દોરી,
ર અમકાસ અવનિ વિના ઉછરે ન મળે વૃક્ષ કે વાડ થોરી.
પરિપૂર્ણ છે કષ્ટનું મૂર્છુ છે શુદ્ધીજનો પ્રેમનાં માન ભાષે.

પ્રેમ દેવત વડુ ઢેહમાં એક છે પ્રેમ પરમાર્થ તે સ્વાર્થ ત્રાપે.

—૬૬૬૬૬૬૬—

આવાને જ્યાં માતીની વેલુ છે, પીવાને જ્યાં શીતળ પાણી છે, ઠાળાં ધોળાં પીળાં ને રાતાં એમ અનેક જાતનાં કમળો છે. સોનાની પાળ બાંધી રંગબેરંગી મણિઓથી જેના કીનારા જડેલા છે, જેમાં અઢાર લાર વનસ્પતિનાં ઝાડો પ્રપુ-
ક્ષિત થઈ રહ્યાં છે, અને શીતળ, મંદ તથા સુગંધમય એમ ત્રણ પ્રકારનો સમીર ડાળીઓને ઝુલાવી રહ્યો છે છતાં પણ જેમ રાજહંસ વગર સર્વ નિકુંજમય સરોવર નકામાં છે તેમ પ્રેમ વિના સર્વ સાહ્યળી અને વૈભવ વૃથા છે !

* * * *

“ પ્રેમની પીડા તે જાને લડીએરે મધુકર:-હે.

ચાતાં ન ગણી પ્રીત થતાં પ્રાણુ જાયે (૨)

હાથનાં કર્યા તે વાગ્યાં હૈયેરે:-હે મધુકર-

જેને કળાએ તે તો સરવે કહે મુરખ (૨)

પરતાવો પામી સહી રહીએરે:-હે મધુકર-

ધીકીએ ઢાંક્યાં રાત દીવસ અંતરમાં (૨)

ભુખ નિંદ્રા તો નવ લહીએરે:-હે મધુકર-

સ્નેહ તણો ધાવ ધણો મરણ થઈ માડો (૨)

રંગ કલ્પીને ક્યાં જઈએરે:-હે મધુકર-

દાઝયા ઉપર લુણ દાંડું દામોદરે (૨)

શું કરીએ વાલા તે વહીએરે:-મધુકર- ” દયારામ.

રસિક જનોને રીઝાવતી આંહની ચમક ચમક ચમકારા મારી રહી છે. સમ સમ સમ કરતી રહીઆળી રજની મંદ

મંદ પગલાં ભરી રહી છે. થનક થનક નાચતી તારીકાઓ તેજમાં તેજ શુથી રહી છે. હિમંગભરી દોડધામ કરતી આકળી કિત્તાવળી વાહળીઓ અંદ્રરાજની ઝાંખી કરતી કરતી સંતાકુકડી રમવા મચી રહી છે. રૂમઝૂમ રૂમઝૂમ ડોલતી પ્રેમઘેલી કુસુદીની નક્ષત્રરાજને નિરખી મોહું મલકાવી રહી છે. ચંદ્રમલાની અ-
 મીરસની ઝીણુ ફરફર કરતી વિશ્વમાં ઝરી રહી છે. રૂઝબુઝી રસિકને રંજાડી રમાડી રસીકાઓ અંદ્રમલામાં શાન્તીસુધા ઝી-
 લતી મહાભર મસ્તે ખની અટારી પર સુતી સુતી અરધી અર-
 ધી આંખ મીચામણી કરી ત્રાંસી દૃષ્ટિથી રજનીકાન્તને નિ-
 હાળી રહી છે. કંથ વિયોગી કામની પઠખાલેર પડી જોશીકાને
 આલિંગન કરી મોં મચકોડી લોચન હાળી સુધાકરની અવગ-
 ણના કરી રહી છે. અંતરના આરામને અભિધાન આપી અવ-
 લોકવા જતી અભિસારિકાઓ આંદનીથી ચાર ગાઉ દૂર નાસી
 ગલીકુચીઓમાં શ્વાસભર્યા કદમ ઉપાડતી માર્ગ માપી રહી છે
 સરીતાના ત્રટ પર એકલી પડી અકળાતી અમુઝાતી ચકવાકી
 આંદનીમાં ચિત્ત વેધક પીયુનો જાપ જાપી રહી છે. પ્રેમીઓને
 પટાવતી પલાળતી આંદની એમર વિશ્વમાં વ્યાપી રહી છે.
 મામા અમીધરપ્રસાદના અવાસને પણ સારી રીતે ઉઝળી રહી
 છે. બિચારાં આપડાં અલેતાં અને દુઃખી પ્રેમીએડાંનેજ ફક્ત
 આંદની રીપુ મની પ્રજાળી રહી છે. મામાના અવાસમાં બિછા-
 નામાં તરફડતાં હીરાકુંદનનેજ અઠળાવી રહી છે. અત્યાગ્રહથી
 એક રાત માંડ માંડ આરામ લેતા હીરાલાલની પુંઠ ખાધપીને
 પકડી રહી છે. નિદોષ અને ભલા ભેડાને વાસ્તે પણ તેના દુ-

કચ્છમાંથી હયા જતી રહી છે.

આત્મારે અવાસના પૃથક્ પૃથક્ ઓરડામાં સ્ત્રીરાણાલે
કુંદન ઝિંકાનામાં આળોટવા કરે છે. મધ્યરાત લગભગ ૮
ગઈ છે; છતાં કવલેશ પણ નિદ્રા તેમનાં નયનમાં નિરજ
નથી. ઘડી સેજમાં પડે છે અને ઘડીક ઓરડામાં આમ
ઉઠી ઝાંટા મારી કરે છે. ઘડીક આથે ઓઠી નિદ્રા લા
સાડુ પકખાલેર સૂઈ જાય છે અને ઘડીક નિસાસા નાખતાં
જથી કંટાળી બેઠાં થઈ ઓરડાની દિવાલને નિહાળે છે. ૧
કવાર વાંચે છે અને કંઈકવાર અવનર્મી આશામાં નાચે
અર્થાં ત્યાં વખત વિતાડવા સાડુ જે કાંઈ થાય તે ઉપાય
થાકે છે. ઘડીકમાં પ્રેમને પ્રમોથે છે તો ઘડીકમાં પ્રભુને
છે; પજમાં ભાગ્યને નિંદે છે તો પજમાં જોળીઆને નિંદે
પલકમાં વિધી ઉપર વિશ્વાસ ખાંધી શાન્ત પડી રહે છે
પલકમાં કાજળજથી કંટાળી ઉન્મત્ત થઈ વિચારે ચડે છે.
સ્વેના વાગરે ચઢી રાતને કાળ સમાન પીડાકારક જાણી
ત્યાં જમાઈ સંપાઈ પડી રહે છે. કુંદન પથારીમાં આળોટી
ટાળી ચાકી; તેનાં પડખાં વિરહતાપથી ખળી ગયાં. આ
હાથ મારી મારીને સંભારી કારમી બેઠી થઇ બે હાથ
ઉઘી દષ્ટિ રાખી હૃદય ઉદગાર કાઢવા લાગી.

* * * *

“ પ્રેમ સદનમાં આંધી ઉડળ કોઇ બેઠુરે બેઠો.
ભાગ્ય ભવનમાં આડી ભુગળ કોઇ બેઠુરે બેઠો.
આશા ઉડળ આભમાં ઉડે આતમ માંખ,

ઝાઝળ વરસે એરથી હા...બધાણી પાંખ.
 પ્રથમ થોથા ફોમટ થોથાં થાને માનવ ફેંદો:-પ્રેમ.
 ભમરી લાગ્ય બુલવણીમાં રખે આ તું દુલ્લથાપ,
 પ્રેમ નિર્ધમાં લે જઈ શામસુંદરની જાપ.
 કપટ દુશ્મનીને છો નફટ હા...મુરખ માને મેંદો:-પ્રેમ.

પ્રેમ, પ્રેમ, પ્રેમ, હવે કયાં સુધી તું આમ તલસાવીશ !
 લાલચમાં આ લપટ જીવને કયાં સુધી તું લલચાવીશ ? પાસે,
 પાસે, પાસે, પાસે જતાં કારમું આધું નાસે ! આ શું ? આ શો
 ઉત્પાત ? આ અજંબો શો ? આ ઉન્મત્તતા શી ? આ ચેટક
 શું ? આ ઘડી મન વાળી બેઠી કે તરતજ પ્યાલો પાસે ધર્યો ;
 લાંબો હાથ કરી લેવા ગઈ કે જાણે આકાશમાંથી તારો ખર્ચો !
 આંખ ઉઘાડી બલલેકું તો જાણે તેજનો ચમત્કાર ; પગ પછી
 કારમો અધકાર ! આશા આપી અલેતીને ઘડીકમાં નચાવી
 તો પછી પગમાં તરતજ નિરાશાની જાળે બાંધી જકડીને ફ-
 સાવી ! આ ફંદ શા ? આ કૌતક કેવાં ? આ સત્તા કેાની ?
 પામરને એક કોરે પડી રહેવા દે ; લાગ્ય જે દુઃખ આપે તે
 રહેવા દે ! શા માટે મરતીને મારે છે ; બળતીને બાળે છે તારા
 હાથમાં શું આવે છે ? અનાથ નાથે લને શું સંતોષ થાય છે ?
 બુંડા તારે મન હાંસી પણ મારો તો જીવ જાય છે ! જો નફટ
 નકામો શું કામ લગાડે છે નેડો, કંઠજ કાળજના શું કામ
 લીધો છે મારો કેડો ! તારા થંથમાં પડીને તો પુરાં પસ્તાયાં !
 દુનિયામાં ગમાર તરીકે ગવાયાં, અને અપટ્ટી અણાની માફક
 જેના તેના હાંતમાં અવાયાં ! તારા પાને ષડેહાં પોકારી પોકારી

તારી તોળા બતાવે છે ! અજળ રીતે તારી બળે ફસાવી ગ
જળે ગજળ ફુઝી મલમ સતાવે છે ! તને સલામ ! ન
ગજળ નમસ્કાર ! તોળા; તોળા;

* * * *

“ તમે ના નહનો નાતો સુણો સાચું કહું બાપુ,
નભાવો તો તમારો હાસ થઇને હું રહું બાપુ:-
પડેલો પેટમાં પારો પચે ના પાચનો ખાતી,
પચાવો તો તમારાં પાદ પંકજ હું મહું બાપુ:-
કરે લઈ કુંભ કાચો સુત કાઢે કુંપનું પાણી,
ભરીને પાઓ તો સામું ફરી બોલું ન હું બાપુ:-
કમળ આકાશ મંગાનું સું ત પુરા ખતી પ્રેમ,
કહું છું ચાકી ચાકી ના ખરાડો કાં બહુ બાપુ:-”

નયુત્તમ કવિ.

હવારો કરતી કરતી કુંદન ઓરડાને એક છેડેથી ભીંતે
આંગળી ફેરવતી ફેરવતી ફરવા લાગી. છેવટે ઓરડાનું કમાર
જે ધીબ ઓરડામાં પહોંતું હતું તે હાથમાં આંચું એટલે ત્યાં
અમચાણી, તેણે ધીમે રહીને કાંક વિચાર મનમાં આવતાં સાં
કળ ઉઘાડી; આસ્તે રહીને બારણું ખેંચ્યું તો તે તરતજ ઉઘ
કયું; સાંકળ નહીં દીધેલી હોવાથી તે કાંક વિસ્મય થઈ. વિ-
સ્મય થવાની સાથે તેના નસીબ જોગે બૂલથી હીરાલાલે વાસવું
રહેવા દીધું હશે એમ ધારી કાંક હરખાણી. આટલી મોડી
રાતે હીરાલાલના ખંડમાં જતાં તેને ગંભીર વિચાર આવ્યો
તે બારણેથી પાછી ફરી, જિંઘાનામાં પડી; વળી કાંક મનમાં
ઉભરો આવતાં ઓરડાના આદે ખુણા તપાસવા લાગી. ચોગર-

દમ તેણે ઝીણી તપાસ કરી; બહુજ બારીકાઈથી દષ્ટિ ફેરવતાં તમામ નિદ્રાવશ થએલું જણાયું. મનને વધારે ચંચળ અને સાહસિક કરી તે ફરી બારણા પાસે ગઈ; બારણું અમ ખોલું રાખી ચારે પાસ ઝીણી નજર ફેરવવા લાગી; ત્યાં હીરાલાલને બિછાનામાં જ પેલો જોયો. દીવો ઝાંખો ઝાંખો પ્રકાશ આપતો બળ્યા કરતો હતો. કુંદન ઘણાંજ ધીમાં પગલાં ભરતી લપાટી છુપાતી હીરાલાલના ખંડમાં દાખલ થઈ; છાનીમાની સોડીયું તાળી તેના ઓશિકા આગળ બેઠી. હીરાલાલ આ વખતે કાંક નિદ્રાથી ઘેરાણો હતો. કુંદન હીરાલાલને એકી ટસે પ્રેમભરી દષ્ટિએ ઘણીવાર સુધી નિહાળી રહી. શું કરવું એની તેને કાંઈ ગમ પડી નહીં. હીરાલાલને ભર ઉંઘમાં સુતેલો જોઈ તે ખમ-આણી. તેને જગાડવાની હીંમત ચ.લા નહીં; તેમ ત્યાંથી પાછા પોતાના ખંડમાં ફરવાની પણ તેની છાતી ચ.લી નહીં. એતો બેઠી ત્યાં સમસમાદાર ફરી ગઈ. છેવટે હીરાલાલે પડખું ફેરવ્યું. કુંદન કાંક આધી ઓશિકાથી ફર બેઠી. થોડીકવાર સુધી હીરાલાલ પડખાએર પડયો; પછી પાછો ચતો પડયો, ચતોપાટ પળવાર પડયો કે તરતજ તેની આંખ ઉઘડી; તેની પાછળ કુંદન બેઠી છે તેનું ધ્યાન તેને ન રહ્યું; સુતો સુતો તે વિચારમાં પડયો; છેવટે કાંક મનમાં બડબડયો; અને વળી પાછો વાયરે ચડયો, આવેશમાં આવી અંતર ઉભરા કાઢવા લાગ્યો,

“ શેઠન સારી જહાનપેં સળકો ખુશી તુંને કંયા !

અમસેં તેરા કયા વૈર થા મુશ્કીલ અમને ક્યોં કીયા ! ”

અસ પાપનો કંઈએ પાર હશે ? શું ધાર્મિક હશે ? અને હવે શું થશે ? છંદગી આમ શ્વાન સુખમાં જશે ? કસા કસા તું આસા પર ખરેખર કેવાયમન થયેલોજ છે. આસા અસાનો અમર આશા તારા આવા તમાસા કયાં મુઝી મારે જેવા ? એ વેરણ બિચારા તું મને ળસ આમ ન્યાવ્યાજ કરીશ ? ઘડી-કલાં રાજનગર, ઘડીકમા અમરગઢ અને ઘડીકમાં ભાવનગર ! અસ આમતેમ ભટકાવ્યાજ કરીશ ? કેઈ કેકાણે કરીને બેસવા નહિજ દે ? તારે મારો જેટલો દંડ લેવો હોય તેટલો લે ! કિ-નક્યાળ બિભુ ! આ હીનની ગહાર તું કયારે કરીશ ? આ અક-ળાતા અંતરનું સંકટ તું કયારે હરીશ ?

“ દીન પ્યારે દરવશ પ્યારે દીનાનાથ નામ પુગડો દીપા,
મેંને નેરા કયા ખીમાડા એ ખુદા નેં જુવમ ટીપા ! ”

પારસચન

“ હવે હરિ આ રંક પર કડ્ડણ કરો ! હવે તમારે તા-રવો હોય તો તારો કે ળસ મને મારો ! પ્રભુ જેવો તેવો હું પણ તારો ; ત્રિકમ હવે તારો કે મારો ! જો ઠારવો હોય તો તમારી તમામ માયા સમેટી લઇ હૃદયના એકજ કેકાણે ઠારો, નહિ તો મેરૂ પરથી ગબડતો નાખી મારી મારો છુટકો કરો ! હરિ ! હવે હું એકલો રહી શકતો નથી ! માનથી અળગો કયો, તાતથી કેરે કયો. અંતે અરણ્યમાં એકલો અથડાતો કયો ! હીનખંધુ હવે તમારા અરણ્યમાં લઇ આ હીનનો છુટકો કરો ! આમ શ્વાન સુખભયાં છવનમાં રાખો તેના કરતાં ત-માસ શરણમાંજ લ્યો ! આવી અદ્ભુત ઇંદ્રજાળમાં મને ફસાવી

અથડાતો કરો સેના કરતાં હુનિયાના એક છેડે અને રાખી માફ લાગ્યું અને લોભવા લો ! ” કહી હીરાલાલ પાછો પઠ્યાલેર પડ્યો અને કાંક વિચારવમળમાં પડી નિદ્રામાં ઉપરછલો લણાવા લાગ્યો ! કુંદન હીરાલાલના હૃદયના ઉદ્ધાર સાંભળી બાળી બની ગઈ. તેની આંખેમાંથી ચોધાર અશ્રુ વહેવા લાગ્યાં. તેના નસીબના પાપેજ હીરાલાલ લેવાયો માની બહુજ તે દુઃખી થઈ હીરાલાલનું દુઃખ જોઈ તે પોતાનું તમામ દુઃખ વિસરી ગઈ તેની અવદયાનું કારણ પોતેજ નિવડી એમ તેને રિપુમય લાસવા લાગ્યાં. અર્યારે તેને તમામ હુનિયા ખારી ઝેર જેવી લાગી. લાજ, મક્કાજે, આમન્યા અને દરકાર મૂકી છવેક ખુદ્દી રીતે કોઈ ત્રાહિત માણસને મુરખી કરી તેના વડિલપણા નીચે હીરાલાલ સાથે લગન કરવું એજ તેને ઉચિત જણાવા લાગ્યું. જો તેમ ન થાય તો અંદગી બરગાદ કરી આવતે ભવ હીરાલાલ વર તરીકે પામવાને સંકલ્પ કરી જીવનમુક્ત થવું એ નિશ્ચય પર આવવા લાગી. એક કોરે બેઝી તે પછુ ઉધું વાલી ગાંલીર ત્રિચારમાં તન્મય થઈ ગઈ; શું કરવું, ક્યાં જવું તે કાંઈ તેને ખિલકુલ સૂઝયું નહિ, છેવટે કાંક હૃદયગાનના લવારે ચડી ઝે.કાં ખાવા લાગી.

*

*

*

*

“ એ પ્રાન પ્યારે રામ વિના મેગ દીવ દીવાના હો રણ,
જમ ઘાટપે પ્રિતમ વસે ઉસ ઘાટમેં જના બયા.
પ્રિત કરી શુભ નેનકો મેરા દોસ્ત દુરમન હો રણા.
ઓ ખુદા મુજે મ્હોત દે આ જીવનસે મરના ભક્ષા,

અયસી દુર્ગા દેવસી મેરા સામસે બિહવા કીયા.
 ચલ જીવ હે ઉસ મહેલમાં જ્યાં અજબ ઉળકા હો રહ્યા,
 સુરત સખત મીલી એકલી પ્રેમનકા પાસા પર રહ્યા.
 આજ સખા સાજન મીલા મેરે આનંદ મંચલ હો રહ્યા,
 વે દીનકી હય વિનતી સાહેબ તો સન્મુખ હો રહ્યા. ”

સ્વર્ગસ્થ મહાત્માશ્રી પારસરામજી.

અઃ જાનની છેલી કડી હીરાલાલના શ્રવણમાં ગઈ. છેલી
 કડીના તાનમાં હીરાલાલનો જીવ તન્મય થયો, તેના ભાવાર્થમાં
 સારી રીતે તે રમવા લાગ્યો. ગાયનના રસના સ્વરૂપમાં તે એક
 રૂપ થઈ ગયો, છેવટે સંગીતની અજબ મોહની હીરાલાલના
 મનમાં ભરાઈ, તે મોહનીથી હીરાલાલની તંદ્રા જતી રહી;
 નિદ્રા નાશ પામી અને સ્વર ક્યાંથી આવ્યો તેની શોધમાં તેનો
 જીવ ઝુંઘાયો, ત્વરાથી હીરાલાલે એકદમ પડખુ ફેરવ્યું; પડ-
 ખુ ફેરવતાંની સાથેજ તે ત્વરાથી બેઠો થયો અને ઝટ આસ-
 પાસ નજર ફેરવી કે તરત તેની દૃષ્ટિએ કુંદન પડી; આટલી
 રાતે અચાનક અને એકાએક કુંદનને પોતાના ખંડમાં એકલી
 નિહાળી તે તાજુબ થયે; તાજુબ થતાંની સાથે એકદમ તેના
 મુખમાંથી નીકળી પડ્યું કે:-

“ઓહો કુંદન તમે અહીં ક્યાંથી? આટલી મોડી રાતે
 એકલાં અહિંચિંતવ્યાં! અરે પણ તમે આવ્યાં શી રીતે?”

“તમારું હૃદય મારા હૃદયને આકર્ષિ અહિંચિંતવ્યું
 અહર ઉઠાવીને અહીં ઉપાડીને લાવ્યું!”

“એ કહાપી ના બને!”

“ ત્યારે તમે કહો હું શી રીતે આવી ? ”

“ હાં તેજ હું તમને પુછીશું ; કેમકે :-

* * * *

“ પ્રીતિ મેદાનમાં પગ ધારવાનું છે અહુ મુશ્કીલ,
પ્રતિમા પ્રેમની આકારવાનું છે અહુ મુશ્કીલ;
ભરીને દાડના ડબ્બા ધણી વૃત્તના ચપ્પ કુખો.
ઉઠેલા અગ્નિને જઈ દારવાનું છે અહુ મુશ્કીલ ! ”

“ તે હું જાણું છું. કાંક સંસ્કાર મારા હૃદયમાં આપના
ઉપદેશથી પડ્યા છે. જાણીતાજ પ્રીતિના મેદાનમાં આવી શકે;
અજાણ્યાથી એક ઠગ પછુ ન ભરાય કેમકે :-

* * * *

“ વિકટ છે પંથ પ્રીતિનો વિના જાણે જવાયે ના,
સદાયે ચાલવું ચોપે કદી સ્થીર તો થવાયે ના;
વહે છે આસિની નદીઓ ભમરીઓ છે નિસાસાની,
તપેલા તાંબરસના ફૂંડમાં મેલે નહવાયે ના. ”

નયનમ કવિ

“ બહાલી આવું સાહસ કદાપી ના કરીએ, દુનિયાથી
કાંક તો ડરેએ ! જે કાંઈ હોય તે મનમાં રાખાએ; અધું બ
હાર ન બાળીએ ! એકદમ હીલ ન દાખીએ, હૃદયસ્વાદ આ-
સ્તે આસ્તે ચાળીએ ! ”

“ મારા બહાલા તમારા હૃદયના ઉદ્ગાર સાંભળી મારો
તો અશકજ ઠંડો થઈ ગયો છે ! આ પાપણીના પાપેજ તમા-
રી જીંદગી ધુળધાણી અને વા પાણી થવા બેઠી ! મારા વાસ્તે

તમે કેટલું બધું દુઃખ લેખવ્યો છો ?”

“ તમારા દુઃખ આમળ માફ દુઃખ કાંઈ પણ વિશા-
તમાં નથી !”

“ જીવનકાર આ અભાગણી સાફ તમે તમારાં માતપિ-
તાનું પણ કંઈ ન માન્યું ! આખરે મારા સાફ અડગ ટેકવાળા
થઈ આ જીંદગી બધી બેહાલ કરી અને છેલ્લે પરદેશ વેઠતા
થયા !”

“ કુંદન તમે મારા સાફ દુનિયા મૂકી તો મેં તમારા
સાફ માળાપ મૂક્યાં ! તમારા સાફ હું એકલો દુઃખી થયો
પણ મારા સાફ તમે અને તમારાં માતૃશ્રી બંને જણાં અભાગ
દુઃખી થાઓ છો. વિભુ ! એ અવેજનો બદલો આ શરીરથી
ક્યારે વળશે ?”

“ જો મારા બંડાલા હું તો આપની લુ ડી છું. આપના
ચરણની સેવા કરનારી કનિષ્ઠ કાંઠરી છું હીલ ઉઠાવનારી દાસી
છું. મારો બદલો શું ? આ અભાગણીનો અવેજ શું ? તમારા
જેવા પુન્યશાળી અને ભાગ્યશાળી હીરજા મારા સાફ આટલ
બધા મહીનતામાં ખરડાયા. મારા પ્રભુ તમે મારા સાફ ગજબ
દુઃખ વેઠ્યું !”

“ બંડાલી પ્રીત એવીજ છે. તેનાં પંથે ચડવું અને અ-
ભિમાં પડવું એ બે બરાબર છે કેમકે:-

* * * *

“ સરક ના જાણજો શાણી વિપત્તિ છે પંથ પ્રીતિનો,
હસી ધાતું અસિધારે ભર્યો બંડર બીતિનો;

ચિત્તાવી જાણથી જાણ્યા છું તે ઉપરે કુખથી,
દિલે નાંહી કુખવાનું નિભાવ નેહ નીલિને.”

પ્રભુ પ્રેમપચાની

“હૃદયનમણિ ! આત્માના અંતર તમ પ્રદોષમાં “હિર
જગજ કરેલોને” જ્યાં પરમાત્માની સાથે માનવાત્માને કવો-
તમ પ્રેમભોગ તથા પ્રેમાલાપ થાય છે ત્યાં વાક્ય પ્રવેશ કરી
શકતા નથી.”

“કુંદન આત્મસુખ, લાલસા અને પ્રેમ બુદ્ધી વસ્તુ છે.
શુદ્ધ નિર્મળ પ્રેમમાં કામ કહી હોતો નથી. પ્રેમકાળ ગન્ધહીન
છે. તેમાં પોતાના સુખની ઇચ્છાનો સંબંધ નથી. જ્યાં પ્રેમ છે
ત્યાં પોતાના સુખનો અતુરાગ નથી.”

“રસિકવર ! પ્રેમ પહેલાં સોચના જેવા સૂક્ષ્મ આકા-
રથી હૃદયમાં પ્રવેશ કરે છે, પણ એ એકવાર માત્ર પ્રવેશ ક-
યાથી આખા હૃદયને કબજે કરીને બેસે છે, હૃદયરૂપ સોનાની
અમીનના ઉપર પ્રેમનું એક માત્ર નાનું ખીજ વાવ્યાથી એ
અંકુરીત થઈને શાખા પ્રશાખા વિસ્તારીને પ્રેમીકના આખા
હૃદયમાં બધા ભાગને ઘેરે છે.”

“એ ઘેરામાંજ પ્રેમની કસોટી થાય છે, સારા નરસાની
પરીક્ષા એ ઘેરામાંજ થાય છે; હૃદયના વેરા આપવાનો વખત
એ ઘેરામાંજ આવે છે, ત્યાં જામ અને ખુશામતનું કામ પડતું
નથી.”

“બહાલા ! વિશુદ્ધ રોહમાં વ્યવહાર ધણેજ આવે
છે. વ્યવહાર સમયકલાં વિશુદ્ધ રોહ સમવાઈ શકતો નથી.”

“વિશુદ્ધ સ્નેહ જાળવવાનું ખરું સાધન વ્યવહાર છે. જે દીલના વિશુદ્ધ હોય છે તેનાથીજ વ્યવહાર જાળવી શકાય છે. મનના મેલા માણસથી વ્યવહાર સમક્ષ ઉભા રહી શકાતું નથી. એક તલમાત્ર પણ વિશુદ્ધ સ્નેહનું સ્વરૂપ તેમનાથી ઓળખી શકાતું નથી. પોતાના મનની મલીનતા છુપાવવા સાફ સ્નેહને વ્યવહારથી તે બુદ્ધો સમજે છે અને બીજાને પણ સમજાવવા પ્રયત્ન કરે છે.”

“એવા દોંગી ધુતારાઓ વ્યવહાર અને પ્રેમ એ બંની અધવચ લટકયાંજ કરે છે. વ્યવહાર અને પ્રેમ એ ઉભયથી વિપરીત સ્વરૂપમાં દૃષ્ટિગોચર થતા વ્યભિચારના અનાચાર-માંજ જન્મ સુધી સડયાં કરે છે; પ્રેમનાં ઉત્તમ રૂપો તેઓ કદી પણ પ્રાપ્ત કરી શકતા નથી; કેમકે:-

* * * *

“ફો જે પ્રેમીઓ પામે ન પામે યોગીઓ તેવા;
ખરી પ્રેમ તણી ખુમી ન જાણે દોંગીઓ જેવા.
મધુરે મેઘની સંગે પ્રસારી શુદ્ધ પ્રીતિને;
ચઢી પીછાં હરિ માથે કહો કાન્તિ ધરે કેવા.”

નયુશમ કવિ.

“કુંકન નીતિના સિદ્ધાંતને એટલા સાફજ માન અપાય છે, વ્યવહારમાં નીતિમય દૃષ્ટિથી એટલા સાફજ અવલોકાય છે. જ્યાં નીતિ ત્યાં પ્રેમ અને જ્યાં પ્રેમ ત્યાંજ ધર્મ અને જ્યાં ધર્મ ત્યાંજ સુદ્ધિ! સંમતી નીતિમયજ રાખવી, રંગ-તને સંગત સાથે નીતિના તારથીજ ગુંથવી. પવિત્ર નીતિમય

વહારમાંજ નિષ્કામતા રહેલી છે, અને એજ નિષ્કામતા-
જ સ્નેહ સમાજેલો છે. નીતિના બહારમાંજ પ્રેમનો મેવો
મી શકે છે; અભિચારના બહારમાં સ્વાર્થનોજ મેવો મળી
છે. ”

“ બહાલા આપના ઉદ્દગાર વાસ્તવિક છે. આપણને જે
ડ વેઠવું પડે છે તે ક્ષત સ્વાર્થ અને કુસંગતિના પરિણા-
મ સહન કરવું પડે છે. મારા પિતાશ્રીને કુસંગતિથી કન્યા-
નો જે ખૂંદો શોખ લાગ્યો છે; તે શોખના સ્વાર્થમાંજ આ-
મ સુખનું સત્યાનાશ વળ્યું છે. બહાલા હવે મારે કરવું શું ? ”

“ કરવાનું એજ કે તમારે વ્યવહારપક્ષી થવું, આવું
હસ આજ તો કર્યું તો કર્યું પણ હવે પછી કદી ના કરવું;
આ સુધી નીતિ અને વ્યવહારના પક્ષમાં પ્રેમી હોય છે ત્યાં
મીજ તેનો વિજય થાય છે અને કાળે કરીને તેની કસોટી
દુઃખ દૂર થાય છે અને અંતે પ્રેમસાગરમાં તે સારી રીતે
મી છે. ”

“ આપ તો પ્રભાતનો પહોર થતાંજ અમરગઢ બાણી
પણ કરશો અને ત્યાં જઈ મારી પેઠે આમ ને આમ દુઃખ-
બુઝાઈ કરશો અને શરીરને હાઠકાનો માળો બનાવશો !! ”

“ પ્રભુએ જેમ ધાર્યું હશે તેમ થશે; પણ તમે ઠાઠા
ને કેળવાએલા થઈ આવો પશ્ચાત્તાપ ક્યાં સુધી કરશો ?
ધણું કષ્ટ કાળે ધણું ધૈર્ય ધારો ! ” સમજ્યા જેમ
મ દુઃખ પડે તેમ તેમ વધારે ધીરજ રાખવી ! ”

“ એ સધળું તમે સમજો તો સાફ ! ”

“હું તો સમજેલો છું પણ હવે તમે સમજાવો !”

“મામા કેહે તે બ્યાનમાં સમજાવો !”

“બ્યાનમાં સમજાવનાર કવચીપર છે !”

“ત્યારે તમેજ મને દુઃખ લો છો ! અને નાહક હઠ કરી દુઃખી થાઓ છો !”

“કુંદન હું વ્યવહારપણી માણસ છું. નીતિને ખરા અંતઃકરણથી સ્હાતારો છું.”

“એટલે ?”

“એટલેમાં એજ કે તમારાં મારાં લગ્નની જે કાંઈ વાત થાય તે વાત તમારા પિતાશ્રીના હસ્તથી થાય તોજ તે વાસ્તવિક થઈ ગણાય; નહિ તો તમામ છેકરવાલીમાંજ લણાય !”

“પિતાશ્રી મારાં તમારાં લગ્ન આ ભવમાં તો નહિજ થાય !”

“તો પછી બધું નકામું, મિથ્યા લામાં !”

“પણ મારા મામા અને માતાં માતૃશ્રી હયાત છેને !”

“એ બધું તુત ! છેકરાનો માલીક ફક્ત એક ખાપ !”

“હીક ત્યારે માફ નસીબ !” કહી કુંદન એકદમ રરવા લાગી; તેની આંખમાંથી ચોધાર નીચ વહેવા લાગ્યાં અને હું રક્ત ઉપર ડુસ્કાં ખાવા લાગી; હીરાલાલ કુંદનને રહતી બંધ સમજા સાફ ચિનવવા લાગ્યો.

“હાં હાં કુંદન આમ છેકરવાલી કરીને રહો એ કાંઈ કામમાં આવે ? રહેવાથી રહેને ક્યા ન આવે !”

“મારા નસીબમાંજ દુઃખ લખેલું છે ત્યાં કોઈ શું કરે ?”

“ વખત આવે તમામ સાફ થશે. આમ આકળાં ઉતાવળાં થયે દુઃખ દૂર ન આવે ! કોઈ પરણ્યા પહેલાં દુઃખી થાય છે અને કોઈ પરણ્યા પછી દુઃખી થાય છે. આપણા જાનેની કસોટી પરમાત્મા જુઓ છે. કુંદન હવે હિંમત ધારે, શરૂઆતનું દુઃખ ભવિષ્યના સુખની આગાહી આપે છે ! ”

“ અગ્નિની જ્વાળાને પાછી જુઝાવે છે પણ જ્યારે પાછીજ જાળે ત્યારે તે જ્વાળા કેમ જુઝાય ? અધારાનું સૂર્ય નિવારણ કરે છે પણ જ્યારે સૂર્યજ અંધારું કરે તો પછી કેમ દેખાય ? ઝેરને અમૃત ઉતારે છે પણ અમૃતજ જ્યારે મારે ત્યાં કોણ વારી શકે ? તાપને મટાડી ચંદ્ર કંડક કરે છે પણ જ્યારે ચંદ્રજ તપે તો પછી તે તાપને કોણ નિવારનાર છે ? મેઘમંડળ આ જગતને જીવાડે છે પણ જ્યારે મેઘજ ન વર્ષે તો પછી જગત કેમ જીવે ? તેમ આપજ જ્યારે મારા પર રૂઠો છો ત્યારે પછી મને કોણ ઠારે ? ”

“ વડાલી હવે વડોપાત મૂકી દો ! આર્યસંસારમાં લક્ષ્મી વાત વરકન્યાના હાથમાં નથી. લક્ષ્મી દોરી જ્યાં સુધી વડિલોના હાથમાં છે ત્યાં સુધી વરકન્યાની જીવનદોરી વડિલો જોડેજ જોડેલી છે. મને જેમ વિનવો છો તેમ તમે તમારા વડિલોને વિનવો ! મારા હાથમાં કાંઈ નથી ! ” “ બધું તમારા હાથમાંજ છે ! ”

“ એટલે આપણે જાનેએ અહીંથી છાનામાનાં સટકી જવું ગાંધર્વવિવાહ કરી રસ્તે પડવું ? ”

“ હું જોમ કયાં કહું છું ! ”

“તો પછી તમારા કહેવાનો ભાવાર્થ શું ? તમારા જામાં તમારા વાત આડા આવે છે ત્યાં મુખી મારી હા કામની અને મારી નાચે શા કામની ? જ્યોમે મારી તો બધી હા છે પણ લગ્ન છે ક્યાં ? પુરૂષ પ્રયત્ન તમામ નકામો છે પ્રભુએ જે ધાર્યું હશે તેજ પાર ઉતરશે ! તેની મરજી વિ મારાં તમારાં પાનાં કદી પણ જોડાશે નહિ ! જ્યારે પરમાત્મા તમારા પિતાજીના હૃદયમાં ઉતરશે અને એમની ખુદી વિદ્યુત કરશે કે તરતજ પછી તમારા લગ્નની વાત થશે; નાહક તમા મામા અને મા કાંકાં મારે છે; જે કાંઈ કરશે તે તમામ જુ પડશે ! ”

“ જ્યાં મૂળમાં પાયો કાચો છે ત્યાં પછી બીજાની વાત કરવી ? તમારું મનજ જ્યાં અસ્થિર છે ત્યાં અન્યને દોષ દેવો ? ”

“ કુંદન તમે કહ્યું જેમ આવે તેમ બોલ્યાંજ કરો છે બધો વાંકનો ગાંસડો મારા માથે મૂકો છો ? ”

“ બધો વાંકજ તમારો છે ! માંડ માંડ માફ નસીબ ! પરંતુ જાય છે ત્યાં હવે તમે આડા થતા બચ્ચો છો ! મામા મનમાં હરિ ઉતર્યા અને જ્યારે તમારી મરજી મામાએ જણવા માંડી ત્યારે તમે માનમાં ભરાયા ! ભ્રમશીલો લગ્નમાં આવ્યા ! ”

“ હવે જેટલું તમારે કહેવું હોય તેટલું બધું કહી દે આટલી મોટી રાતે તમે અહીંયાં મારી સાથે લઈવા આવો છો કેમ ? લડો, લડો, તમે નહિ લડો ત્યારે પછી મારી જ બીજું કોણ લઈશે ? ”

“ હવે હું તમને ઇલભાની નથીવ ! જ્યાં જ્યાં તમે જશો ત્યાં ત્યાં હું તમારી પાછળજ આવીશ. ”

“ જોહો એટલુંજને ! ”

“ કેવા કંઠથી હેઝાના મારે તમને કહેવા ? વજબીએ કહેતે અમે ઠોરબીએ નહેતે ! ”

“ અરે ઠોર કહો ચોર કહો જેમ કહેવું હોય તેમ કહો, બધું સાંભળવાને હું તૈયાર છું ! અત્યારે તમારા મકાનમાં જ એટલે હું તમારો છું ! ”

“ એવી જીભની સાકર નકામી ન વાપરશે ! માથા જેવી બાળી લોળીને નકામી ફોસલવશે નહિ ! હું તો તમને સારી રીતે ઓળખું છું, હો. ”

“ વેઠ વેઠ વાંકા દોસો કાળજડામાં કાતી;

પ્રેમ લગાવી પુરી પાંજરે પ્રેમી કહું કે ધાતી. ”

“ અરે ધાતી કહો, કસાઈ કહો, જે કહેવું હોય તે કહો. પાંચ પચીસ ગાળો ભાંડવી હોય તો તે પણ ભાંડી દ્યો ! બહાનું બહાસે કે તરત જતો રહીશ. ફરી હાથમાં નહિ આવું ! ”

“ હું તો તમારાથી હારી ! તમને સહસ્ર જીભવાળે; શેષ ના પહોંચે તો એક જીભવાળી હું તેનું શું ગમ્યું ? ધુતાર તમને ન ધુતાય ! ”

“ માંજલી ઝાલી કચ્છે લગાવી જાળ પસારી ઝેરી;

નદુમરી કરી જબરી જકડી વાલમ કહું કે બેરી. ”

“ અરે બેરી કહો, દુસ્મન કહો, જે કાંઈ જીએ ચડી આવે તે બધું કહો ! ”

“ ચક્રવાક અને ચક્રવાકીના વિચોગનું દુઃખ ન શી
તો પછી સૂયં ઉઘ્યો તે શા કામનો ? પતંગીઆની આંખે
વે ન હેખાયો તો દીપક પ્રગટયો શા કામનો ? ચક્રેરને ફેર
થઈ તો ચંદ્રીકા શા કામની ? સુગંધના લોભી ભમરો
આવ્યા નહિ તો કમળ ખીલ્યું શા કામનું ? ચાતકની વહા
પૂરી ન થઈ તો પછી વરસાદ ગાજી ગાજીને વરસ્યો તે
કામનો ? તેમ મારા મામાએ તમને અહીં તોડાવ્યા, તમ
અભિપ્રાય માગ્યો અને જ્યારે તમે ના પાડો તો પછી તમ
આવવું શા કામનું ? ”

“ હું ક્યાં કહું છું કે મારું આવવું કામનું છે ?
આં વહાણું વાશે કે તરત અગલમાં પોટકું મારી હું
રસ્તે પડીશ ! ”

“ રસ્તે પડવું એમ સરતું પડ્યું હશે કેમ ? આવા મ
મેલા ન થઈએ ! મારા વહાલા આવા ગરજ સવાદી ન થઈએ !

* * * *

ગરજ સવાદી ન થઈએ મારા વહાલા ગરજ સવાદી ન થઈ
શરણાંગત કરે અહીંએ મારા વહાલા ગરજ સવાદી ન થઈએ
તમ માટે લાજ તજ લોકમાં ગવાણી વહાલાં તે વેણેડાં કી
તેનો અદલોરે શામ સારોરે આપ્યો વણ વક્રિ અમેલડાં લીધ
જે તમ માટે મેં સહુ કાષ્ટ મૂક્યું તેજ તમે મને
તે અભિ અધિક્ષા મારે અંગે વહાલા વેણી સુધ

દ :

“ હવે કાંઈ કહેવું છે ? ”

“ કહો તમને કયાં લાજ છે ? ”

“ હવે અમે લાજ વિનાના ! ”

“ હા, હા, તમે લાજ વિનાના, આટલું આટલું ખોળા પાથરીને કહું છું; હાથ જોડી.જોડીને: વિનવું છું પણ કાંઈ તમને કયા આવે છે ? ”

“ ના, ઘાતકીને કયા ન આવે ! ”

“ બહુ થયું બહુ થયું મારા મનમોહન બહુ થયું; ક્યેઃ ંકાલા મારું ખોલ્યું ચાલ્યું માફ કરજો. આ દાસીને જેવી સંભાળી છે તેવી સદા સંભાળજો; આ અંતરને જેવું વરત્યું છે તેવું સદા વરતજો; કુરામાં ઉતારીને વરત ન વાઢશો. ”

“ ંકાલી વાતમાં ને વાતમાં ત્રણ વાગ્યા; જુઓ ચંદ્રરાજ પણ અસ્તાચળ ભણી ચાલવા લાગ્યો, તારાગણો ધીમે ધીમે તેજહિન થવા લાગ્યા માટે હવે તમે તમારા અવાસમાં જાઓ ! ”

“ ચંદ્રરાજ, ચંદ્રરાજ ! જરા ધીમાં પગલાંથી ચાલ, આમ છેક ઉતાવળો ન ચાલ ! આજનો દિવસ તો મારે આનંદનો છે ! ”

* * * *

“ ચાંદલીયા ચાલીશ માં તું ઉતાવળો
જાણું વાયાની કરજે ઘડી મે ચાર જો;
ધણેરે હહાડે ગિરધારી ૧૨ આવિયા,
રથ ચક્રાવર્ત કરજે ઝાઝી વાર જો.
ઝાઝારે દિવસની ઢાંઢો મારે ભાગશે,

ધણે દિવસે મને મળ્યા છે કાન જો;
 આજે આનંદે મારે અતિ ધણે;
 ધણું કહી મેં રાખ્યા દંડને મૂન જો.
 બહાદીરને સેવ્યા તે તો નવ મજ,
 એ પ્રભુ મારે મંદિર લીધા દોર જો;
 આચિન્તા ક્યાંથીરે આજે આવિયા,
 પધાર્યા છે પ્રભુજી મારે ઘેર જો. ” દગારા

“ બહાલી આવાં વેલાં ન કાઢીએ ! ”

“ માસ બહાલા આપની પાસે એક સણ પણ અ
 થવું તેના કરતાં મરવું મને ધણુંજ ઉત્તમ લાગે છે ! ”
 પ્રભુજી કહી કુંદન તદ્દન પોતાની સાનમાન બૂલી હીરાલ
 કંઠે વળગી પડી ! હીરાલાલ તેને ઘણાજ રનેહથી દાળી
 અને ઉપર ચુંબન કરી ધીમે ધીમે કંઠથી અળગી કરી
 કાથ પોતાના હાથમાં રાખી મીઠી મીઠી વાતે વળગાડી તે
 કાળી બારી પાસે લાવ્યો.

“ બહાલી કુંદન હંસને સરોવરની પાળ મૂકવી નજ
 મધુકરને કમળથી વિમુખ થવું નજ પાલવે; ચંકારને અ
 દર જવું અપ્રિયજ લાગે; પણ બહાલી સૌ ન છુટકે કર
 પડે; વખત આવે અજણું થવુંજ પડે; શાણી સમે ભણું
 જોઈએ; વિભુ ઉપર વિશ્વાસ રાખવોજ જોઈએ. હરિને ભ
 કોઈનીએ ભાજ ગઈ નથી દીનનો બેલી દીનાનાથ છે. શ
 વું સમજી છે, કાઢી છે, તને મારે શું કહેવું ? જગતમાં જ
 ણી અવગણના ન થાય તેમ આપણે વર્તવું જોઈએ. ઈશ્વા

સારાં વાનાં કરશે હો, ખારી બહાલી ! વલોપાત કરીશ નહિ હો ! ” કહી હીરાલાલે છેલ્લું ચુંબન કરી ખારીનું બારણું ખોલ્યું અને બારણામાં કુંદનને ઉભી રાખી; તેના એક હાથ પોતાના ખલે રાખ્યો અને બીજો હાથ હાથમાં પકડી રાખ્યો; કુંદન દયામણું મોં કરી તીરછી આંખે હીરાલાલના વદનકમળ ભણી બેઠી રહી ! હીરાલાલ પણ પ્રેમભરી આંખે એકીટસે કુંદન ભણી બેઠી રહ્યો; છેવટે કુંદન સ્મિતહાસ્ય કરી બોલી.

“ પ્રિતિનું મોતી કે ? ”

“ જીવનની જ્યોતી ? ! ” હીરાલાલે કુંદનના બે હાથ પોતાના એક હાથમાં લઈ છેવટનું ચુંબન હાથ પર કરી કુંદનને તેના બોરડામાં ધકેલી એકદમ પોતાના બોરડાની ખારી બાંધ કરી પથારીમાં ઉંધું ઘાલી પડ્યો, અને ગળડ્યો કે,
“ પ્રિતિનું મોતી કે જીવનની જ્યોતી ? ! ”

પ્રકરણ ૩ જી.

ફરિશનો હવાડો કે ભાગ્યનો ભવાડો ?

હાહરો.

પડે જીવિયાં પડે પર પોતે કરે પુકાર,
તોય સુધાસ ખરતાં પુંછ નવ તને ગમાર,

અર્ધદુઃખ મનુષ્યો આગળ પડતો ભાગ જમાનમાં લે
તેથી જેનામાં કાંઈ દૈવત છે તેને હાની નથી, બિલાડી ધરમાં
પેસી જાય કે કુતરી રાજભુવનમાં ફરે તેથી બહાર રહેલા ગર્જ
ન્દ્રને શી હાની છે ? કેમકે અંતઃકરણની દહતાની ઠસોટી
માથે આવી પડે ત્યારેજ થાય છે; અર્ધાત્ વાત્રુ પોતાની પ્રયત્ન
જાતિથી વાય નહિ ત્યાં સુધી ફેનો ઢગલો અને પર્વત એ અર્ધ
વચ્ચેનો તફાવત માલમ પડતો નથી.

આગ્યો જમાનો અવતરો આગ્યો સુધારો જન્મમાં
નરનારી ઈશ્વરત ફરે તત્તમાત્ર નહિ કોઈની તમા:
પતિ પિતૃ ભક્તિરહિત જન આસે સ્વતંત્ર ચીલા તણ,
તણ ખેસ પાવડી ધોતીઆં ખૂદ કોટ પાટલુન રહે મણ.

જમાનો ફર્યો, દેશકાળ ફર્યો, વિદ્યા વૃદ્ધિ પામી, સ્ત્રીકે-
ળતણી વધી, લક્ષ્મી વધી, અને તેથી અંધકાર ફેલાયો, અં-
ધકારથી મૂખાંધ વધી, મૂખાંધથી અહંકાર વધ્યો, અહંકારથી
મોજશોખ વધ્યો, મોજશોખથી સુધારો વધ્યો અને સુધારાથી
ફેશન વધી, એ ફેશનના ફંદમાં ઢેળવાએલાં ફુદાં ધોળે દિવસે
અંધ બની આમતેમ અજ્ઞાનપણાથી ભી તે ભટકાવા લાગ્યાં.

* * * *

ટોચી પાટણુત પહેરે પાડે પાટી પરિયાંની,
બરફ શરખત બીડી બાન્ડિ પર બાજે છે;
લાગે નદીં લુચ્ચાદમાં રીતિ નીતિ રાખે નહીં,
ધર્મ છોડી આર્ય આદિ અન્ય ધર્મ આજે છે.
વર્ણાવર્ણી નદિ કશી દરેયી કમચલ જેતી,
નકલ નામદે રડ ચીજ બાજે જાજે છે;
દહે દરદાન સુધરેલા વિકરેલા એવા,
જીવાનીઆ મેલ મારું દીલ ધણું દહે છે. દરદાન

ઉદ્યોગ, કરકસર અને સંતોષ એ ત્રણ ગુણથી આખાદ
ધરેલા અમદાવાદના ત્રણ દરવાજા આગળના બબરની રોનક
કાંકે ચોરજ છે. પાનકોરનું નાકુ અને ત્રણ દરવાજા એ બેની
વચ્ચે આવેલા બબરની દુકાનોની સાદાળીની તો અલિહારીજ
છે. પાનવાળા, સાબુવાળા, દવાવાળા, ચરનાવાળા, નારંગીવાળા
અને કીતાબવાળા પુરાણા નામીયા અને સાહસિક દુકાનદારોની
દુકાનોની બહાર અને ધમાલ રસ્તે ચાલતા રાહદારીઓના
મગજને પણ ઉથલાવી-ધમધમાવી નાખે છે. છાપામાં છપાતી

અને પંખામાં વાંચાતી દરમાવાળા યુનીલાલ, દવાવાળા ડાહ્યા-
ભાઈ અને કાચરી કીતાબવાળા હરગોવિનદાસ એ ત્રણ દુકાન-
દારોની દુકાનોનીપુખી તો કાંઈ ભારીજ છે અને ન્યારીજ છે.
ત્રણ દરવાજાના બજારની બહાર અને શોભા વધારનાર આ
ત્રણ દુકાનદારોની જાહેર ખબરજ છે. આખો દિવસ ગાંધી
વોલાની દોડધામ, સાયકલના સપાટા, મોટરકારના ઝપાટા અને
વિદ્યોતીઆની આવજા ત્રણ દરવાજાના બજારના રસ્તા પર
સારી રીતે થઈ રહે છે. એદલત કોન્ટ્રાક્ટરની દુકાન પણ
સડર બજારમાં આવેલી છે. પ્રસ્તુત નવલકથાની સુધરેલ નાય-
કા કેસરનો વર મી. જયન્તીલાલ પણ આ દુકાનમાંજ કલાર્ક
તરીકે રહેલો છે. એદલત કોન્ટ્રાક્ટર ઘણાજ પરગજુ, ભલો
અને કઠરદાન પારસી ગૃહસ્થ હતો. નળીનાવાડીમાં તેની સાથે
આપણા જયન્તીલાલને ઓળખાણ થઈ હતી. એક ખાણ તરીકે
કોન્ટ્રાક્ટર સાહેબની ઓળખાણ જયન્તીલાલને નીવડી હતી.
આ સખી હીલનો પારસી કોન્ટ્રાક્ટર જયન્તીલાલને દરમાસે
ખચીસ રૂપીઆનો દરમાયો આપતો હતો. આખું પારસી કુટુંબ
જયન્તીલાલ ઉપર સારી રીતે દયાભાવ દર્શાવતું અને વખતો
વખત તેને ધનામ અને ભેટથી નવાજતું હતું. જયન્તીલાલની
સાદાઈ, ભલાઈ, પ્રમાણિકતા, વિદ્યતા અને નેકીથી એદલત
શેઠ ઘણાજ તેના પર પ્રસન્ન રહેતા હતા. શેઠનાં બાનુ શીરીન-
ખાઈ અને હીકરી પરીન પણ ઘણાજ હેતથી અને ભાવથી જ-
યન્તીલાલ સાથે સારી રીતે વર્તતાં હતાં. જ્યારથી દુકાનમાં
જયન્તીલાલની કલાર્ક તરીકે નિમણૂક કરવામાં આવી હતી

ત્યારથી તે આજની કારકીર્દિ સુધીનાં શેઠની સંપત્તિમાં વ-
લોજ ખાટો નથારો થયો હતો; અર્થાત્ પત્નીનાં ધનલાભી ભા-
વ્યજાળી નોકર જયન્તીલાલ કોન્ટ્રાક્ટર સાહેબના દુકુળમાં
મનાતો હતો.

અત્યારે જયન્તીલાલ દુકાનમાં પોતાના બે બાર મિત્રો
સાથે વાર્તાવિનોદમાં ગુંથાયો છે. શેઠ પણ ઘેર આગળ કાંક
કામ હોવાથી આજ રાજ હમિશ કરતાં બે કલાક વહેલા ઘેર
ગયોલા છે. કોન્ટ્રાક્ટર સાહેબની દુકાનમાં જયન્તીલાલને સુખી
થયેલો જોઈ તેના જુના વિચારના મિત્રો ધણા રાજ થયા છે
અને નવિન વિચારવાળા મિત્રો તેને ઠેકાણે પડેલો જોઈ અદે-
ખાઈથી ખર્જાને ખાખ થઈ ગયા છે. અત્યારે જે વાર્તા વિનો-
દમાં જયન્તીલાલ તેના મિત્રો સાથે ગુંથાયો છે; તે વાર્તાવિ-
નોદ ધણોજ જાણવા લાયક અને મનન કરવા લાયક છે.

“ મી. જયન્તીલાલ સુધારા અને દૃશનમાં આગળ વધ-
તા જમાનામાં લોકોને રાજ્ય તરફથી ધણા પ્રકારની છુટ મ-
ંગેલી છે. છુટનો ઉપયોગ હદ બહાર થવાથી આર્યપ્રજાની
અત્યારે અર્ધદગ્ધ સ્થિતિ બનેલી છે. છુટાપણામાં ઉડતા છુટા
અર્ધદગ્ધ સુધારકોએ સનાતન ધર્મનો સદંતર નાશ કરવા
માંડેલો છે. અત્યારે આપણે જે કાંઈ શોધવું પડે છે તે ફક્ત
ધાર્મિકજ્ઞાનની ન્યુનતાને દ્વીધેજ શોધવું પડે છે. ”

“ માણેકલાલ તમારું કહેવું વાસ્તવિક છે, છુટાપણાને
ઉપયોગ આર્યપ્રજામાં ધણીજ આવી રીતે થાય છે. કોઈ મ-
જુસ દેવાળું કાઢીને કોઈને પેસા ન આપે તો તેને પણ છુટ

મળે છે. પૈસા હોય ને અર્થ કરવા શક્તિ હોય તો ગુન્ડામાંથી ખચવાની પણ છુટ મળેલી છે. ના ખપતી થીએ હોવા છતાં હાફ પીવો તથા અલસ ખાતું તેની પણ છુટ મળેલી છે. સ્ત્રીએ પોતાની ખુશીથી નગરનાયકાની દુકાન ઉઘાડી બેસતું હોય તે તેને પણ છુટ છે. ધણી જીવતાં છતાં તેનું ઘર ન માંડતું હોય તો તેની પણ છુટ છે. ધણી અને માત પિતા સમક્ષ પરપુરુષ સાથે કૌનસર્ટ નિમિત્તે છલ્લોઠ રહેજ પર રંગરાગ ગમ્મત કરી હોય તો તેની પણ છુટ છે. સ્ત્રીએ નિર્લજ થઈ ફરવું, જેમાં તેનો ધણી મોટાઈ માની ફરે તેની પણ છુટ છે. ગમે તે નીચ જાત હોવા છતાં ઉંચમાં ફરે તેની પણ છુટ છે. મિત્ર-લસપાર્ટિમાં ઉંચમાં ઉંચ જોડે નીચમાં નીચ આવીને બેસે તો તેની પણ છુટ છે. રસ્તે જતાં ઢેડ ભંગીને અડવાની આલસ-છેટ ના ગણવાની પણ છુટ છે. રંડાએલ બાઈડીને ગર્ભ રહે તો તે ઉઘાડી રીતે જણી મૂકી જવાનાં આશ્રમ ખુલ્લાં હોવાથી તેની પણ છુટ છે. પોતાના માબાપના નામ પર પાણી ફેરવી ળીઆ સાથે પુનર્લેખ કરે ને માબાપ જોઈ રહે છતાં બાંહી નજ શકે તેની પણ છુટ છે. આ પ્રમાણે જેને જેમ ફરવું હોય તેમ ફરવાની આ જમાનામાં વગર હરકતે છુટ છે. ”

“ મી. ભવાનીશંકર ! આ તે જમાનો ફર્યો અને તેની જોડે લોકો પણ ફર્યા અને લોકો જોડે તેમની રીતજાત તથા ભાવ્ય પણ ફરવા લાગ્યું ! અગાડી મુસલમાની રાજ્યમાં પુરુષ ફૂપીઆથી તે બે ત્રણ ફૂપીઆની કીમતની સાદી પાલકી, બહાં દીચણ સુધીનાં ધોતીઆં અને ખાદી તથા માદરપાટની બંદી-

એ અને અંગરખાં પહેરતા; સરકારી નોકરીવાળા જરા તેથી
સારા પહેરવેશ પહેરતા. અઠવા રૂપીઆનો પગરખાં જોડે દો-
ઢબી બે વરસ પહોંચાડતા—આ હિંદુઓનો પોશાક હતો. મુસ-
લમાનો તેથી જરા ઝીણી પાઘડી, માદરપાટનો સુરવાળ તથા
અંગરખું ને પહેરણુ પહેરતા. રાજ્યના માનીતા કસબી પહેર-
વેશ વાપરતા હતા, પણ તેનો ખર્ચ ઘણો કમતી હતો. મુસ-
લમાનોની ઓરતો ઓઝડમાં રહેતી તેથી તેમને બહાર ઝાઝુ
ફરવાનું નહિ એટલે મલાબનો સાદો તથા સસ્તો પોશાક વ-
પરતો. હિંદુ સ્ત્રીઓ જડાં છાયલ, સાધારણ કાંચળી બિગેરે
વાપરતી. બે જોડ ડૂંગડાં દોઢ વરસ પહોંચાડતાં હતાં. રાજ્યના
ડેરે હિંદુની સ્ત્રીઓ બહાર છુટથી ફરી શકતીજ નહોતી. આ
હાલતના હાલ જે ગામડીઆ લોગવે છે તેજ સહેરીની હતી
અને અત્યારે જુઓ કેટલો બધો ફેરફાર ? ! ”

મી. વામનરાવ ! તે વખતે પરદેશી કાપડ જુજ આ દે-
શમાં આયાત થતું હતું. મુસલમાની અમલ બદલાતાં જરાતરા
જડા કપડાની ઝીણાશ હાખલ થતી ગઈ. પાઘડીઓ કસબી
તોરાદાર અને સ્ત્રીઓના વાર તહેવારના પોશાક સુતરાઈ જોડે
રેશમી વપરાવા લાગ્યા. મુસલમાની અમલ ઉતરતો ગયો,
આદ અંગ્રેજી રાજ્યની શરૂઆતમાં આદી અને માદરપાટની
જગ્યાએ જગન્નાશ્રી તથા ઝીણી મલમલ હાખલ થઈ પુરૂષ
ઝીણાં એટલે હાલના જમાનામાં જે ઝીણાં કહે છે તેવાં નહિ;
પણ ચાળીસ નંબરનાં સૂતરનાં ધોતીઆં પહેરતા થયા. જગ-
ન્નાશ્રીનું અંગરખું જરા છેડે કસબનો દુપટ્ટો, દક્ષિણી કે પિ-

એકરી એકા, મારે પેઠણની બનાવેલ તેરાદાર પાલકી બાંધતા
 થયા, પણ તેને ખર્ચ થયો થયો હતો. આ પણ શ્રીમંતનોજ
 પોશાક સમજવો. ગરીબ વર્ષનો જેમને તેમ માહરપાટ અને
 ખાદીનો હતો. સીએની છીડીઓ ઝીંકી થઈ. વાર તહેવારે
 દેશથી કસબીકોરનાં બાંટ નામનાં વસ્ત્ર થયાં. કાંચળીઓ પર
 જરાતરા કસબ ભરાવાનું થયું, છતાં તેમને પોતાની મુંઢરતા
 જે તેમને ના ઓળખતા હોય તેવા અન્ય ઉત્તમ સંભાવિત યુ-
 ક્ષણેને દેખાડવાનો હાલના જેવો રિવાજ નહોતો, ને જેને તે
 પેસે દેખા આપતી તેમના સાથે ઉછરેલજ હોય, તેથી વધારે
 ટાપટીપતી ગરજ રહેતી નહોતી; તેથી ટુંક ખર્ચમાં નભતું:
 પણ દરેક રીતે મુધારો થતાં દર પાંચ પાંચ વર્ષમાં ફેર થતો
 ચાલ્યો, જે આગળ તે પચાસ વરસમાં પણ ફેરફાર થતો નહીં
 તેની મોકાણમાં આ બધી ટાપટીપ અને ફેશનનો ડાટ વળ્યો!”

“જ્યન્તીલાલ ! હવે તો દશ વર્ષના છોકરા ટોપી બે-
 ડોળ ઘાટની દરજી પાસે શિવડાવેલ જુજ કાંમતની પહેરતા
 થયા. સીએનાં કપડાં ઉપર સોના રૂપાના તાર વધવા માંડ્યા:
 ધીમે ધીમે કબજ થયા; પ્રથમ બાંહા બિનાના કબજ થયા,
 ખડીનાં પેરણ થયાં; પરદેશી મુશોબિત કાપડની આયાત વ-
 ધતી ગઈ. ધન ચોરડામાંથી જોટલે ને પછી બબર મુઘી પ-
 હોંચી ગયું. જેટલું જુનું તે બધું દેમકૂલ થયું. અંગરખાના
 કોટ થયા, ધોલીઆનાં પોત ઝીણું થતાં ગયાં, તે હાલ તરત
 એટલે મુઘી ઝીણું થઈ ગયાં છે કે તે પહેરી ને નાહા એટલે
 શરીર ઘીનું થયે શરીર પર વસ્ત્ર છે કે નહીં તે નાજ પરખાય:

આ ઉત્તમતાનું પોત પોતીઆનું ગણાતું હતું; પેશુ જઈ જ-
તીસ થયાં, આંદા વગરના કળના જઈ વેચીદ થયા; તેમજ
અંગ્રેજી આવડે તો પૂરતો અંગ્રેજી ફેર જોઈએ, એમ ગણી
પોતીઆં જઈ પાટલુન થયાં-બૂટ થયા, ને જોડા ગયા. સારા
શ્રીમંતને આગળ જે એક દક્ષણી જોડે એક રૂપીઆમાં બર્ષ
નખતું તેને હવે બાર રૂપીઆની ત્રણ જોડો વપરાતી થઈ, છતાં
પણ પહેરવા કરવામાં જે તેમાં સુગમતા હતી, તે આમાં ના
મળી. ટોપા જઈ ટોપ થયા; ને ટોપ ગયા ને છત્રીઓ થઈ,
ટોપીઓ જઈ હેલમેટો થઈ. દુપટ્ટા જઈ લાકડી થઈ, જે કે
હજી તે ધરાબર નથી થઈ પણ બવાની રાહ પરજ છે. છેલ્લા
પાંચ વરસમાં તો અંગરખાવાળો શહેરી ભાગ્યેજ નજરે આવે
છે. પોતીઆદાસ તો હજી હાજર છે, પણ અંગરખાદાસ બહુ
કમી છે. દેશી ઘાટના જોડા પ્રજે જીજ ભાળે ગરીબોમાંજ છે.
બાકી શ્રીમંતાઈનો વર્ગ તેને અડતો પણ નથી. એક ગૃહસ્થ
વીશ વર્ષ પર એક પુરૂષ ૧૦ થી ૨૫ નાં લૂગડાં પહેરનાર જ-
ઈશ્રીમંત ગણાતો; ત્યારે હાલ લેભાગુ શ્રીમંતાઈનો ડોળ ધ-
રાવનાર પણ પચાસ રૂપીએ પૂરું કરી શકતો નથી; કેમકે
એક કોટ શિવડાવતાંજ રૂપીઆ ૧૫ થી ૨૦ નો ખર્ચ થવા
જાય છે; તેમ પાંચ સાત રૂપીઆ તો પહેરવાના જોડા પાછળ
ખર્ચ થાય છે, પત્રી તેના પાછળ સ્ટોકીંગ તો જોઈએજ, સા-
ધારણ માસ્તરીઆમાં ત્રણ આનાનાં મોજાં છ ઠેકાણે ફાટેલ
હોય ને ત્રણ થીગડાંવાળા બાર આનાનાં ઘસાઈ ગયેલ જોડા
હોય છતાં પણ બૂટ મોજા નામ ધારણ કરાવી ફરવું જોઈએ-

આવો ભપકો હાલમાં આણ્યો અને દેશ બધો ફેશનમાં મહાલ્યો”

“ભાઈ માર્કેટલાલ ! વખત જતાં સ્ત્રી પોશાક પણ ફેરતો ગયો, છેલ્લા જમાનામાં એટલે આજથી વીશ વર્ષ પહેલાં જોશવાળ શેઠાઈનેા હક ધરાવનાર હોય એમ જણાતા. જે જોશવાળ પહેરે તે જોશવાળી ઘાટ ગણાતો હતો. કાપડ વેચનાર જોશવાળી કાપડ કહે તે વધારે કીંમતે ખપે તે જઈ હાલ નાગરી ઘાટ વખણાતો થયો છે. ધીમે ધીમે સ્ત્રીઓને અન્ય પુરૂષોમાં ફરવાનો રિવાજ વધ્યો જેથી જેમ દુઃનહારી અખંડ સૌભાગ્યવંતીઓને પારકા પુરૂષો પસંદ કરે તેમાંજ તેમનું સ્વાર્થક રહેલ છે, તેમજ હાલ ઠરેક સ્ત્રીને બહેરમાં ફરવું ને તેથી તેમને જોનાર પ્રેક્ષકો તેમના તરફ વધારે ઝુએ તેમાંજ અહો ભાખ સમજવાનું રહેલ છે; તેથી તે તરફ ટાપટીપ કરવાની વધી છે. કાંચળીઓ જઈને ચોળીઓ થઈ, ને તે પાછળ પોલકાં થયાં છે. છીદ્રી છાયલ ગયાં ને ગવન થયાં, સાળુ ગયા ને સાડીઓ થઈ, કસબની કોરો ગઈ ને ઝુલોની લહેર ભટકતી થઈ. બાંટ પ્રાણાણીઓ તથા ધાંચણોને સોંપી કસબી બનારસી સાડીઓ પહેરવા માંડી; દશકામાં તે ગમાર ઘાટ ગણાઈ ઝીક ટીપકીથી ભરેલ કેરની રેશમી સાડીઓ દાખલ થઈ છે, હવે તે પણ નાબુદ થવા આવી છે, આગળ મશરૂના ધાધરા તથા ઘણા શ્રીમંતને ત્યાં કીનખામના ધાધરા હતા તે ગયા ને ગવન છીંટના થયા, પણ તેમાંથી શરીર બહાર ન જણાતાં પુખ્તસૂતીની મહત્તામાં ખામી જણાતાં ઘણા ભાગે તો તે પહેરવાનું નાબુદ થતું ગયું; છતાં બહાર જતાં જરૂર પડ્યે મલમલ સે-

। બુદ્ધવાળા કાઢશે હાખલ થતા ગયા. આમળ સીને। પો-
 ફ્ટે તુટે તારકસળ લેનાર પોળમાં ફરતા હતા, તેમને
 નાનું થયો; કેમકે સોના રૂપાના તારનું નામ રહેલું
 નથી, તે પછી તારકસળવાળને મળવાનું રહેતું નથી.
 ાળામાં કીનખાળ હતો તે ગમે ને બનાતો થઇ અને તે
 ધીમે જતાં કાસ્મીરે, કોટીન વિગેરે બતો હાખલ થઈ.
 ામાં પગે ત્રણ આભાની મોજડીઓ કોઇનેજ પહેરવા
 સી, તે જમ્યાએ ગૃહસ્થ ગણાતામાં સપાટ તથા સુધરેલ
 તામાં પાંચથી દશ રૂપીઆના લેડી બૂટ હાખલ થયા. માથે
 ક વસ્ત્રાનું તે જઈ ઉઘાડું માથું રાખવાનો ચાલ વધવાથી
 ાટમ કોસ્મેટીક વીગેરે પૂર્ણ ધર્મ સાચવવાની ચીજો વપ-
 માંડી; છોકરાએનાં ઝબકાં ગયાં ને ફરાક થયાં. પગે
 ૧ પછુ ઘણેક ઠેકાણે થયાં. આ પ્રમાણે ફેશનનું ધોરણ
 ાનામાં ચાલવા માંડયું !”

“ જ્યન્તીલાલ ! આગળ પુરૂષ પહેરવેશમાં કેટલાં બારે
 ાની કંઠી, આંગળીએ વેઢ વીંટીઓ, હાથે કડાં, કાંઠે પો-
 ળો શ્રીમંતો પહેરતા. છોકરાને કેટ રૂપાની સેર, પગે રૂ-
 ા કસ્ટીઓ, કેટમાં હાલરી કે દાંતીયાં, સીઓ હાથે હાથી
 નો ચૂડો, જેની શક્તિ હોય તો તે સોને મઢતાં, ગરીબ
 રૂપે મઢતો, પગમાં નક્કર ચાંદીનાં જસલી પોશ્તાં કડલાં,
 માં કાળીગાંડી પાટીયાં, આ પહેરવેશ હતો. ધીમે ધીમે
 જ્ઞાતાં હાલ તરત પુરૂષમાં આંગળીએ હોય તો વીંટી પછી
 જવાહિર ના હોય તો ઇમીટેશન અગર ટેટના હીરાની,

બાકી શરીરે છટ નોનસન્સ નકામો બોલો શો ? વખતે કાટમાં હોય તો છેડો, પણ ખમ્મીસ કળબને ગોળ માથાનાં પીળા રંગનાં બટન જોઈએજ. સોનું ના મળે તો ઉપર મહેલ, તે ના મળે તો ગીલીટનાં પણ જોઈએજ. ઘડીઆળ ચાહે તો ગમે તે કીંમતની હોય પણ તે જોઈએજ. થુંક, લીંટ ને શરીરનો નાશવંત મેલ જેને અડી હાથ ધોવાના તે ખાસ રેશમી રૂમાલમાં ભરી મેં હોવાના રૂમાલ સાથે ખીસ્સામાં મૂકવાંજ જોઈએ. રસ્તે થુંકવાથી નોનસન્સ જણાય, જેથી ગજવામાં રાખવાથી મુઘડતા સાચવી કે થયું ! છોકરાને હાથે પગે ધરેણાંથી કાંડાં ગળતાં બચ તે ઠીક નહીં છતાં, જંગલીમાં ગણાતાનો હજુ તે બાબત ઘણો ભાગ હોવાથી પગે ગોળ છડા જેને ડંઠણીઆ કહે છે તે ચાંદીના, કેડે ગળ પ્રમાણે સોના રૂપાની સેર, કાટમાં કાંતીયું, હાથે પાટલી કે કહી પણ ઘણું ભાગે ત્રાંખાના ગાભા-પરજ મહેલું હોય છે. ”

“ માણેકલાલ ! સ્ત્રીનો પહેરવેશ પણ પાંચ પાંચ વર્ષે બદલાતો ગયો. વીશ વર્ષ પર હાથી કાંતનો ચૂંટો હતો, તે નાનુક થતાં હાલ તો એટલો નાનુક થયો છે કે ઘણી વખત રાંડતી વેળા હિંદુરિવાજ પ્રમાણે વધેશવા જોઈએ ત્યારે વેચાતી (બુના-પુરાણ) લેવા શોધવાની દોડાદોડ કરવી પડે છે. લાખો રૂપીઆની કાચની બંગડીઓ પરદેશથી ઘાટ ઘાટની આવવા લાગી ને વધી પડી. આગળ જ્યારે જે સર્વ વાતે પૂર્ણ હોય તેજ સોનું હાથે પહેરે ત્યારે હાલ દેવાળું સાતવાર કાઢેલ હોય, રસ્તે જતાં માગનાર ઊરા ઝાલે, ને ગમે તેવા અપવાદવાળાની

સી પણ ના મળે તો તાંબાની કરાવી ઉપર સોનાનો ગીલીટ કરાવી પણ સોનાની બંગડી ખારણુ કરે કરે ને કરેજ. આથી હાથે તેવી બંગડીઓ, આંગળાની પોલી હાખ બરેલ કહીઓ કોટમાં છેડા કે કંઠીઓમાં પણ વખતે ઝુંબાઈના મંમાદેવીના બબરનો માલ હોય ખરો. પગે ફડલાં ગયાં ને જમડા સાંકળાં થયાં, બાદ ગોળ ઘાટ પર મહોટા ચિત્રના ઘણા ધુધરાનાં અઠાસીઆં થયાં, તે જતાં જતાં હાલ સીંધી ઘાટનાં પાતળાં પગે ઝુલતાં રહે તેવાં સાંકળાં થયાં, તે જતાં બગલદાણાનાં દશથી પંદર તોલાના વજનનાં સાંકળાં થયાં છે, આ સાધારણ પહેરવેશ છે. કાને આગળ જેને મળે તે ખરા મોતીની વાળીઓ પહેરતાં, નહીં તો રૂપાના મણકાની વાળીઓ બંધાવતાં પણ હથાગુ રાજ્યના પ્રભાવે પરદેશનો વહેવાર વધતો જતાં ઇમીટેશન મોતી હાખલ થયાં, તેથી હાલ સેંકડે પોણાસો ઉપરાંત કાને વાળીઓ તેજ મોતીની થઈ. સોનાને બદલે રૂપા પર ઢોળ ચઢેલ સોનાનો વાળો જે બાહ્યાઈ વાળો કહેવાય છે તે વપરાવા લાગ્યો, ને કાનની ખૂટનો દાગીનો મચકણીઆના નામનો થયો. આ પ્રમાણે જમાનો નક્કલનોજ ચાલવા લાગ્યો. ”

“ જ્યન્તીલાલ ! પહેલાં સ્વારીમાં ઘણો ગુહસ્થ હોય તો એકાદ થોડો રાખી ચાંદીના દાગીનાથી શણગારતો; બાદ થોડા દિવસે એ બળદની ડાંચી કે વહેલ થઈ. મોટા રાજદારી પુરૂષને ઊંચવામાં ચાર પૈડાની વહેલ તે રથના નામથી પ્રસિદ્ધ છે તે થઈ, બાદ દશ વીશ વરસમાં તે પણ ફરતું ગયું; છેવટે એ બળદની ગાડીની જગ્યાએ ગરીબમાં એક બળદની ગાડી

કમળીયું જોઈને ધન્ય; તેમજ ઘોડાને પણ તેના કમળીયાની
 બે હથેલી ચહેલી જાની જોડવા માંડ્યા, તે ઉપર લાલન ગણાડું;
 આ પંદર વર્ષ સુધી ઘાસયું; બાદ છેલ્લાં બીસ વર્ષ જગાઈ બે
 ઘોડાની સેજસાજ મોટા મૃદુલતામાં વિલાયતી અગર વિલા
 યતી ધાટની ચાર પેડાંની ખાડીઓ થઈ; તે જાડીઓ, વિકટો
 રીયા, કલકીન, ફાઈટન, પ્રમ અને લેન્ડો ખાડીના નામથી જો
 ગાવા લાગી. જગતની જાડીઓ રથ અને માફા સિવસે ફિલ્ડે
 ધણ કમલી ચલા જયા; ને ઘોડાના ટાંગ વધતા ગયા. જોઈ
 પછી છેલ્લાં દસ વર્ષમાં ડાકીયાટ ડાકકાર થયાં; તે પણ બે ત્રણ
 વરસમાં બહાઈ સીમરામ થયાં; ને છેલ્લાં પાંચ વરસમાં જો
 કદમ તીડ ઉભરાવ તેમ જાડીઓ વધવા માંડી, છેવટે દાઈસી
 કલો ચાલવા માંડી; તે પણ સુધારામાં પસંદ ન આવી તેથી
 બાઈશીકલો ચાલવા માંડી; બાઈશીકલો પહેલાં વડીલ, બારી
 હર અને છકાર વર્ગમાં વપરાતી હતી, તે હાલમાં દરેક કે
 મમાં અથોત્ બાંગીઆથી માંડીને છેક અમલદાર અધિકાર
 સુધી લાડાની અને ધરની બની ઘેર ઘેર વપરાવા લાગી, અને
 જોડે જોડે પણ મળવા લાગી. છેલ્લાં પાંચ વરસથી મોટર જા
 ડીઓ પણ હાબલ થઈ ફરવા લાગી; જો કે તેની કીમત ઘણીજ
 વધારે હોવાથી તે સર્વત્ર પ્રસાર પામી નથી; છતાં પણ શેઠીજ
 નંડળમાં તે વપરાવા લાગી છે. ”

“ ભવાનીશંકરભાઈ ! પહેલાં વાંસની લાકડીઓ ઘર
 ખુદા અને માંદા માણસો હાથમાં ઝાલીને ફરતા હતા, આ
 સીસમની ફપાની જોળીદાર લાકડી મૃદુલ લોક આલતા. હું

તેમાં પણ જન્મનાનો ફેરફાર થવાથી છેલ્લાં વીસ વર્ષ પૂર થોડી-
 દાર પડેલી થોડા આખ્યા, તે માસ્તર વર્ગે ગ્રહણ કર્યા; થોડી-
 આબરમાં તે પેલા બહિ. પોલીસ વર્ગે શીઆ પોરી નેતરની પા-
 તળી સોટીઓ ગ્રહણ કરી; રહેતે રહેતે વકીલ કાકર અને
 માસ્તર મંડળમાં મલાકા કેઇનના ઠંડા દાખલ થયા. માસ્ત-
 રીઆ વર્ગના પણ કેટલાક શોખી લાલાઓ માથે બેંગલોર કેપ
 કે દક્ષણી પાથડીનું ખોપું, પગમાં દક્ષ થીગડાંના ખૂટ, ચુંથરાં
 લટકેલ મોજા, ગળે છ કેકાણે ઉધેલ લાગેલ શુકવારમાંથી લા-
 વેલ ગલપટો, ખાર આને વારની કાશ્મીરનો અગર બબરમાં
 મુનો સોલજરનો ઉતરેલ આખો ખાર આનાનો ગરમ કોટ
 વારણ કરી હાથમાં મલાકા કેઇનનો ડાંગરાખી હમખી નવાખ
 સફચકે, એની માફક જેન્ટલમેન બની ફરવા લાગ્યા. હવે ઉ-
 આ વર્ગમાં પ્રથમ વિલાયતી લાકડીઓ દાખલ થઇ, અને ખાદ
 મુદી બુદી પચરંગી સોટીઓ આવી અને પચરંગી પ્રજામાં
 દાખલ થઇ વપરાવા લાગી. "

“ મી. માણેકલાલ ! ખાવા પીવામાં પ્રથમ નદી તથા
 કુવા અને વરસાદથી ભરાએલાં ટાંકાં તથા તળાવનાં પાણી
 હતાં. પૌષ્ટિકમાં દૂધ હતું. ગાય ભેંસ બનવર રાખવાનો મૂ-
 ગથી કિંદુમાં રિવાજ હતો. હલકી વર્ણ બકરીઓ દૂધ સાદ
 રાખતા હતા. રોજનો ઉત્તમ ખોરાક દાળ ભાત રોટલી અને
 શાકનો હતો. બાજરીના રોટલાનો મૂળ રિવાજ વધારે હતો.
 હવે દિવસે દિવસે જન્મનો ફરતાં સર્વ બદલાઇ ગયું. પીવાના
 પાણીમાં ચકલીના ખંખાનું પાણી થયું; તે પણ મુનીસીપાલ

ઈજનેરોની મુનસફી પ્રમાણે મીટરથી મળવા લાગ્યું. દૂધ પણ લેળસેળ મલાઈ વગરનું પાણીવાળું સ્વરેટનું મળવા લાગ્યું. ખોરાકમાં પણ જમાનાનો અફસુત ફેરફાર થયો. મ્હા પાણી, કેફી, બીસ્કુટ, ડબલરોટી, હીંદુઓના ઘરમાં વપરાવા લાગ્યાં; જોડે સોડા અને લેમનનાં પીણાં પણ પાણી તરીકે વપરાયાં. આઈસક્રીમ, બ્રાન્ડી અને શરબત પણ વપરાવા લાગ્યાં. બાજરાનો રોટલો ખાસ અમદાવાદવાસીમાં હલકો ખોરાક ગણાતો થયો; પહેલાં સવારમાં પૌષ્ટિક ખોરાક તરીકે દૂધ અને બાજરીનો રોટલો ઘી સાથે ખવાતો હતો; અગર દૂધ વગર ઘી ગોળ સાથે ખવાતો હતો; તેને ઠેકાણે હાલમાં મ્હા, કેફી અને બીસ્કુટ વપરાવા લાગ્યાં. અગીયાર બાર વાગતા ત્યારે દાળ ભાત રોટલી તથા અથાણું વપરાતાં હતાં, તેની જગ્યાએ જોડેલાં દાળ ભાત અને શાક બાજીમાં ગરમ તેલ મરચાવાળાં શાક તરકારી વપરાવા લાગ્યાં; સાંજે ખીચડી શાક દૂધ, બાખરી વગેરે ખવાતાં હતાં; તેની જગ્યાએ હાલમાં ચાહ, ડબલરોટી, કેક, બીસ્કુટ અને બ્રાન્ડી વપરાતાં થયાં. પહેલાં ગૃહસ્થ તથા ગરીબનો ખોરાક ખાસ કરીને જે અનાજનો હતો તેની જગ્યાએ હાલમાં મનપસંદ ખોરાક વપરાવા લાગ્યો. ફક્ત ઘી દૂધ તથા શાક બાજીમાં ઉત્તમ અધમ અને મધ્યમતાનો તફાવત ચાલુ આવતો થયો. નીચ અને ઉંચ બધી જગ્યાએ ડુંગળી, લસણ, બ્રાન્ડી, બીસ્કુટ અને ડબલરોટી પાંઉ વગેરે વગર આભડછેટે વપરાતાં થવા લાગ્યાં. ”

“ મી. વામનરાવ ! હવે તો મોટાં મોટાં ભાવજોનો

જ વધ્યો છે. માનપત્રો, દિલાસાપત્રો અને ધર્મનાં પાર્ટી-
નો રિવાજ વધ્યો છે. કોઈના મૃત્યુ વખતે ઘણી જગ્યાએથી
પ્રસાપત્ર લખાય છે, પણ લખનારને ઘેર ખાનગી તપાસ
થો તો તે કેટલા દિલગીર છે તે જણાયે. ભાષણોમાં વકતા
લાક પૈસાની લાલચવાળા હોય છે. કેટલાક તેમાં મોટું
૧ મેળવનાર હોય છે. આવા મેળાવડામાં લાકડીદાસો ઘણા
ાય છે, તેમ દુપટ્ટાદાસો પણ ભરાય છે. મરો ફક્ત દુપટ્ટા-
દાસો છે, લાકડીદાસો તો આગળ બેસવામાંજ તથા તાળીઓ
વામાંજ તથા લાકડી ખખડાવવામાં મોજમઝા માને છે;
૧ વખત આવ્યે ધન એકવાનું આવતાં પાછળ ગણતર
રના દુપટ્ટાદાસોનાંજ ખીરસાં ખોલાય છે, આ પણ જમા-
ની મોટાઈજ છે. દિવસે દિવસે મોજશોખ વધી ધનનો ખપ
પો, પરિણામે મોટી ખોટ પૂરી પાડવામાં અસત અધર્મ
વોજ પડે તથા પાપ વધ્યું. કાચદાની ખારીકીથી પ્રપંચ
કળ વધ્યો, અને એ પ્રપંચથી દિવાની કેરટનાં ખારણાં રાત
સ ખુલ્લાંજ રહેવા લાગ્યાં; એ દિવાનીમાં બલા બલા હાથ
૧ દિવાના થવા લાગ્યા;

* * * *

“ હાદી અને વાદી બેને ફેંસલો મળે ન આદિ:
એમાં વચ્ચે સાહેદીની પત્તર જધાય છે,
સઘ તણી સાંજ તે મોચીનું જ્ઞાણું મટે નહીં;
મુદતની મોકાણુ તે એવીજ ગણાય છે.
વર મરો કન્યા મરો ગોરનું ત્રણાણું ભરો;

ન્યાયાધીશ વકીલોને મોજ એ મણાય છે.
કહે હરદાન આજ સરકારી રાજ માંહિ;
દિવાની કોરટ એ તો દિવાની જણાય છે. ”

હરદાન કવિ.

બદ્દ હાનત વધી, ધોળે દિવસે કતલની રાત કાયમ રહી.
વેધ વકીલ ને વેશ્યાનું જોર વધ્યું; તે સાથે રોજ, ટ’ટા ને
ધંશકળાણનું પણ જોર વધ્યું, વ્યાપારમાં ધન વધવા લાગ્યું.
તેમ આ દ્વારા જવા પણ લાગ્યું. બીજી તરફ અક્ષલ આપી
ધન લેનાર વકીલો થયા. એકજ બાબતમાં જે પૈસા આપે
તેના તરફની વાત ખરી છે કહી બોલે છતાં તેમને બુદ્ધ કોઈ
ના કહે ને શ્રેષ્ઠમાં ગણાય; જેમ સોની ઉઘાડે છોળે સોનું ચોર
પકડાય છતાં ચોરની હારમાં તેને નાજ ગણાય. આ પણ
અજબ રંગ ઢંગ છે ! ”

“ મી. જયન્તીલાલ ! સ્ત્રીઓ પુરુષના દાબમાંથી જઈ
સ્વતંત્રતાથી વર્તતી થઈ, અર્થાત્ તેમને નગરનાયકાનું ઉપ-
નામ આપવામાં વાંધો નજ ગણાય તેમ તે વધી પડ્યું. બીજી
રીતે ધન વધ્યું, મોજશોખ વધ્યો, પુત્ર પિતાની આજ્ઞા બહાર
થયા, ને પછી દરેક રીતે મદ વધ્યો; મદ વધ્યે અનીતિજ
થાય; તેમ થતાં મોજશોખમાં પ્રજા પડી; તેથી કોઈ કોઈના
પર કોઈનો દાબ રહ્યો નહીં, રાજ્ય તરફથી હરકત નહીં;
મુરખીપણું તો પ્રજા વાંઠી ત્યારથીજ ગયું; જેથી વાંધો નાજ
રહ્યો. આગળ ઉંચ નીચના પોશાકમાં ફેર હતો ત્યારે હાલ
ધણે ભાગે સર્વનો સરખોજ થયો છે. આગળના પોશાક છલ્

ચાર છ માની વસૂલ આવતું તે હાલ છૂર્ણ થયે ઉપ-
 લ્ભ અર્થ આપવો પડે છે. ચાલોની ચાલ છે, પણ આગળ
 પાંચસોની વપરાતી ત્યાં હાલ દશની અને ચાર પાંચની
 પુરી વપરાય છે. આગળ સેંકડે પાંચ વાપરતા ત્યારે
 મારે સેંકડે નવવાણું વાપરે છે. આગળ ગૃહસ્થ તથા મધ્યમ
 ઓળખાતો તેમ હાલ રહેલ નથી. આગળ ગઝવાળાજ
 ક પહેરે તે જતું રહેવાથી સાતવાર ફેવાળું કાઢેલ હોય,
 રો જણને છાની છાપ અને ધંધાની ધાપ મારીને રોવ-
 યાં હોય અને દમમાં ઉજળું એટલું દુધ ફેખાડી ઘેળે
 તે વિશ્વાસઘાત કરી ગરહન કાપી હોય; સગાબહાલા અને
 દોસ્તદારોનાં પણ લોળવી ખીસ્સાં કાપ્યાં હોય; ઘરમાં
 રવા ના હોય તો પણ ભાડાનાં હુગડાં લાવી પહેરે અને
 ટલમેનના બેટા અને શરાફના બાપ બની બજારમાં ધક્કા
 મી ખુશીથી ફરે! દાગીના હુન્નર ઉદ્યોગ વધવાથી ગ્રાંખાનઃ
 માવાળા થયા છે. તેથી આઠ આને સાત બટન સોનાનાં
 ને પણ પહેરવાંજ બેઠંએ, તથા ભાડાવાળો પછી રૂવે પણ
 અન્નણ્યાની ગાડી ભાડે લાવી બેસી ફરવું બેઠંએ; આવે
 વધવાથી કોઈ કોઈથી ઓળખાય તેમ રહેલ નથી. વસ-
 તાં ઉચ્ચ વસ્તીના ભાગમાં ભેળસેળ રહેતાં થયાં છે. રાજ્ય
 ક્ષત્રી સુખના સર્વને સરખાજ હક્ક છે એ પણ આગળ
 તો સુધારોજ છે.

“મી. માણેકલાલ! હવે તો દેશનની ઉધેલ દરેકને
 મવા માંડી છે. નોકરી ચાકરી ખેતી અને વ્યાપાર તેને

પણ ફેશનના વળા લાગ્યા છે. રાજ્યસુખ સાફ થયું, વૈભવ વધ્યો, વ્યાપાર રોજગાર વધ્યો, રહેણી કહેણી ભપકામાં થતાં ખર્ચ વધ્યો, આવકો વધી, પરદેશની વિદ્યા કળા દેશમાં દાખલ થઈ; દશ વીસ વરસમાં સુખ્ય ધંધો મીઝાનો થયો; તેના પણ રાફડો ફાટ્યો; તેથી સોતું વરસાયું; ધન ગણતરમાં રહ્યું નહીં. પણ આટલું ધન વધવા છતાં બજારમાંજ રહેલ છે, ધરના બારણા બહાર જઇને ચોરડામાં અંધારાં થયાં છે, તે ફરી અજવાળાં થયાં દેખાતાં નથી; તેથી ઘેર ગયે આખર તો અથડાઈ માથું કુટે તેજ ઘાટ છે. વરસાદના પાણીની રેલ આવે તે તરત વહી જાય તેમ દેખાય છે, પણ ટાંકાં ભરાતાં નથી. ન દેખ્યાતું દીઠું ને માર મૂળાને મીઠું આતું થાય છે. મા હળે હયણાં ને બાપ ભરાવે ઝોળી તેના દીકરા ગાડીમાં બેસે શું વાત છે એ થોડી? એજ મીલધંધાની હથોડીથી જમાનો હાલમાં ટીપાય છે. આજ કાલ હિંદુસ્તાનમાં જ્ઞાનવાન કે મૂર્ખ તમામને માત્ર એકજ મીલઉદ્યોગ છે. વગર ભણેલ. ગણેલ, રખેલ, મૂર્ખ, વ્યસની કે રખડપટ્ટીઓ નીવડેલ હોય, પણ જો મીલએજન્ટની ખતનો યા તો સગો હોય તે તો મોટી પાઠશાળામાં અભ્યાસ કરી જીંદગીનો ખરો ભાગ અભ્યાસમાં ગાળ્યો હોય તેવા કરતાં પણ વધારે લાયક ગણાય છે. જરા પાટલુન કે કોટ પાઘડીનો ભપકો સુધારી બેઠો કે તે મોટી રકમો હાથ કરવાનો હકદાર થઈ તે હારમાં બેસી જવાનો, પણ ઘણે ભાગે શેડીઆનો સગો કે દેવાળુ કાઢેલ શેડીઆને પારકા નામે મતા મંડાવી ધંધો ચલાવવાનો અકલનો જ રહાન

કે જેને ગામમાં ઘર નહિ અને શીમમાં ખેતર નહિ એવો હોય કે ન્યાતનો ભતનો હોય તોજ આ લાલ પામેલો હશે છતાં તે પણ ઉદારતાથી આવી રીતે પૈસો પેદા કરે. તે ઉપર જણાવેલ વિદ્વતાવાળો સંગ્રહે તેમ સંગ્રહે નહીં, પણ એમાંથી અમુક ટકા તો ખાસ દર મહીને હાટલમાંજ વાપરવાનો. સેંકડો બાઈશીકલોનો સપાટો, સેંકડો ગાડીઓનો અપાટો, સેંકડો સોડા લેમનની બાટલીઓનો ભઠાકો, સેંકડો ગંધાતા પાણીની શીશીઓનો ઉઠાવ એ પણ આ ધંધાના ધનનીજ બરકત છે. શહેરના રહીશો તેમજ પરગામથી હુન્નર અર્થે આવેલ તેમને પણ આજ ધંધો પોષણ આપનાર થઈ પડેલ છે સેંકડો ભણવાથી કંટાળી ગયેલ-નાશી જનાર રખડાઉ છોકરાઓ મેટ્રીકમાં નાપાસ થનાર બુવાનીઆઓ પણ બે આ ધંધો ના હોત તો નોકરી મેળવી સાત રૂપીઆમાં પાંચ કાપનો કોટ પહેરી મોંમાં પાનનું બીડું ચાવી સળગતી બીડી મોંમાં રાખી, આગળનાં બટન ખુલ્લાં મૂકી પીતળના ગીલીટ-વાળો છેડા લટકાવી હાથમાં લાકડી પકડી પગમાં ફાટેલ કે ગ્રીગડાવાળાં બૂટ પહેરી પોળોમાં ભાડાનાં ઘર કરી ધંધે વળ-ગેલ છે તે ના બનત અને તેથી તેઓ પણ આ ધંધાને લઈ-નેજ આભારી છે. મીલઉદ્યોગ સિવાય માસ્તર લોકોનું ઉપરથી ભપકો બાળવી, તમાચો મારી મોં લાલ રાખીને ઉદરપોષણ થાય તેવું સાધન એક પણ નથી. પંદર રૂપીઆના પગારના સ્ટોરના કારકુન પોતાના કુટુંબનો નિર્વાહ પુર્ણ રીતે ચલાવી વધારામાં હબરોનું ઘર ગંધાવી હબરોના ઠાગીના પહેરે તે

પણ આ ધંધાત્રીજ બલિહારી છે.”

“ મિત્રો ! આજ તો આપણે આખા જમાનાનું નિરીક્ષણ કરી નાખ્યું. આપણે બધાએ સામટા કેડ બાંધી સુધારા કુધારા અને ફેશન પર પડી તેનું તળીયું તળાસી લીધું; દરેક હવે બખત ધણો ગયો છે ચાલો ઉઠીશું ! ”

“ હા ચાલો હવે જઈએ. મી. જયન્તીલાલ ! આજ તો તમને સારી રીતે ખોટી કર્યો, માફ કરજો. ”

“ મિત્રો ! એમાં મને શાનો ખોટી કર્યો ? ઉલટો તમે બધા મળીને મને આનંદ આપ્યો તે ખતે તમારો હું ઉપકાર માનું છું. આજ તો શિક્ષણ સાથે ગમ્મત થઈ; અને ગમ્મત સાથે જમાનાનું અવલોકન થયું; તેમાંથી ઘણું જાણવાનું જોવાનું અને મનન કરવાનું મળ્યું ! ”

“ મી. માણેકલાલ ! જુઓ જુઓ પેલી ચંદ્રાળ ચોકઠી ! ચાર ચીનના ચાહુકારોની જોડી આપણી દુકાન લાણી આવતી જણાય છે ”

“ મારા બેટા એજ એવડ આર્યન લોકર છે. એમણે જ જયન્તીલાલના વડચસરા ફાધર વિલિયમ પુરુષોત્તમરાયને ચઢાવી બગાડી હાથમાં સુધારાનું ચપણીયું આપી ખરા મખત કર્યો છે. ”

“ તમે તો ચાર ગાંઠા છો, જે કાંઈ ધાય છે તે સાફ જ આવ્ય છે. તમે અત્યારે જયન્તીલાલને દુઃખી જુઓ છો, પણ હું તો જયન્તીલાલને સારી રીતે સુખી થએલ જ જોઉં છું. ”

“ દરેક વાર એ તો આવ્યા ! ”

“ આવવા ઘો તેમને, મી. વામનજી ! તું તેમને જુન ઉઘા ચઢાવીને સારી રીતે પછાડ ! ”

“ ઠીક આવવા દે તેમને પછી સૌ સારાં વાનાં થશે. ”

“ કેમ છે, જ્યન્તીલાલ ! સુખી તે ખરા ? ”

“ આવો આવો મારા કાકાઓ પધારો ! આજ તો મારી ઘણે દિવસે સંભાળ લીધી. ”

“ કેમ કાકા સાહેબ ! હાલ શું ચાલે છે ! આ કામમાં રોકાયા છે કે દર્શન પણ થતાં નથી ? ”

“ હવે એમને કામનું શું પૂછવું ? માંજો મારે છે, વખત જતો નથી અને કામ વિના ચેન પડતું નથી. ”

“ મહેરબાન એ શું બોલો છો ? કાંઈ કામજ નથી અને કાંઈ સૂઝતું નથી, તમારા જેવા જ્યારે આવું બોલશે ત્યારે અમારે શું કરવું પડશે ? ”

“ સાહેબ, તમને ખમર તો હશેજ કે અમલ પરથી ઉતર્યા એટલે કોડીના થયા, હવે કેણ લાવ પૂછે એવું છે ? નોકરી તો અમે હલકા પગારથી કરી છે, પરંતુ મોટી સાદાળી સાથે દહેર ઉઠાવી છે. ”

“ તમે દહેર ઉઠાવો તેમાં શું નવાઈ ! કામકાજની હું-શિઆરી એટલે તમે એછાં ગણાતા ને તમે આમ કેમ થઈ બેઠા છો ? ”

“ એ બધું ખરું પણ હાલ તો હું શિઆરી ને ચંચળાઈ આજ લેનાર લઈ ગયો છે, હવે તો કોઈ સામું પણ બેતો નથી; નોકરી વખતે હાથ જરા છુટો રહેતો ને હવે તો ટાંકાનું શેરનું

પાણી પીવાનું છે તેથી જરા પ્રીકર રહે છે. ”

“ તમારા ટાંકામાં વરસાદનું પાણી હશે કની ? આગા વરસાદનાં આપટાં ઘણાં પડેલ છે, અને તમે તે બિલકુલ કે મજરે જવા દીધાં નથી, બધું અંદર વાળેલ છે છતાં ખુટવાનું શું બોલો છો ? ”

“ એ બધું ખરું છે, પણ આપણી પાછળના માણસોને એ પાણીની આશા હોય ખરી કે નાહ ? ટાંકુ ખાલી મૂકાય તો પાછળ ગાળો ખાવાનીજ થાય. ”

“ ગાળો દેવાનું કારણ વ્યાજખી લાગતુંજ નથી, ઇન્દ્રે સૌને હાથ પગ આપેલ છે, તેથી સૌનાં નસીબ સાથે લાવે છે તમે કાંઈ કેઈ સુધી તરીલાં તાણવા બંધાએલ નથી સૌ સૌનું ફાડી લેશે. ”

“ તમારે તે વાત બોળે છે, પણ મારે પાછળ સાંજ પં પાંચશેર લોટ ઉઠાડી જનાર વળગેલ છે, તેનું શું કરવું ? ”

“ છે તો જાણે છે, કાંઈ દીયર પર દીકરી નથી. તેમન નસીબ તેમની પાસે છે, તમારા બાપે તમને શું આપ્યું હતું તે વિચારો ? છતાં તમે તો બે પૈસાના ગાળા મૂકી જવાના છો. ”

“ જાઈ એ ખરું, પણ મુંડીમાંથી ખાવાનો વખત આ વ્યો છે, હવે એમાં વધવાની આશા તો છેજ નહિ. જીવીએ ત્યાં સુધી તો શીવીએ ! ”

“ તમારે વધારીને શું કરવું છે, એમાંથી કાંઈ તમારી સાથે આવવાનું છે ? માટે લોભની વાત જવા દઈ ઇન્દ્રે સમર્થ કરો. ”

“એમાં હોજ તો શું પણ જરા એમ મન દોડે છે કે
એ પૈસા પેઢા કરીએ તો કાંઈ ધર્મોદા થાય ને હાથ છુટો રહે;
મને લાગે છે કે કોઈ રજવાડામાં પત્તો લાગે તો બે વરસ
કાઢી આવું ને એમાંથી કાંઈ પરમારથ કરું ! લાઈ નોકરી છે
તે નમોતું જાગતું હોઈ છે ! ”

“હવે ચાર નોકરીના નામ પર પૂળો મૂકો ! નફ્ટમાં
નફ્ટ નોકરી છે; કેમકે:-

* * * *

“કરવી નોકરી કંટી દુઃખમાં દીવસ જાય,
કમજખતીના દિવસમાં દેડકજેતી થાય;
જાણે વાસણ કાચનું તરે નવ સંધાય,
નોકરીઆત માણસતણી એજ અવરથા થાય.
ને હોય પૈસા હાથમાં ન કરું આરી વેડ,
ખીજા ઉઘમ અતિ ધણા સૌથી નોકરી હેડ;
રહેવું પારકા હાથમાં મન ગમતું ના થાય,
ત્રિવાલ વાજન જે હશે દોલે વાગતું જાય.
નવ વખાણે નોકરી નથી એમાં કાંઈ સાર,
કરવું મદ્દા પૈતરું રહેવું ખડગની ધાર;
નીચ સાંથી નોકરી ઉત્તમ ખેતી કામ,
મધ્યમ વ્યાજ વટંતરું કુચ્યાષ કેરું કામ.
સ્થમ કરતો નોકરી પાછળ એસે ઘેર,
સ્થમ કાંઈ સજો નહિ લાગે કડવું ઝેર.

ચિત્ત ફરી ચોટ નહિ રહે મુસ્ત દીન રાત,
 હિંમત કે આવે નહિ માત તાત કે જાત;-
 વરો પાંચરો નવ થયો લોકો પાડે ચીસ,
 ઉજળી એને નોકરી પગાર લેછે ત્રીસ. ”

“ ખરી વાત છે મારા મહેરબાન ખરી વાત છે ! જગ-
 તમાં અધિકારનીજ બહાર છે. અધિકાર વિનાના દરેક જણ
 ગમાર છે; કેમકે:-

* * * *

“ અધિકાર હોય ઘેર બ્યાહરે લોક ઘેર આવે તાહરે,
 મુરખી કહેતા આવે કામ કહે સાહેબજી શું છે કામ:
 મુખમાંથી નીમરતાં બોલ કરવા ઉભા થાએ સોગ,
 બરતરફ થઈને એમે ઘેર નવ કા કાટે તેની પેર. ”

“ બ્યારે તમારો ખરો વખત હતો તે વખત તો પર-
 મારથ સૂઝ્યો નહિ ને એ જાને હવે લોભમાં ફાંફાં મારો છો
 ને જીભને એમ લગાડી ખોટી આશા રાખો છો. ”

“ એમાં આશા શું ? પુરૂષ થઈને ઉદ્વમ કરવા એ
 આપણું કામ છે. નકામા લોકોના ઓટલા સેવવા અને ઘર
 ગણવાં એ મને પસંદ નથી; વળી ઉદ્વમ વિના આધેડું પચતું
 નથી, અને આવરકા એછા થાય છે. ”

“ ઉદ્વમ કરવો ખરો વખત તો ગયો અને તમે તેમાં
 જરા કચાસ રાખી નથી, વળી પાછા ગળીના કુંડમાં પડવા
 શું કામ ફાંફાં મારો છો ? ”

“ મારા સાહેબ ઉદ્વમ એ તો છાતીનું ખડું બળ છે.

હવે કાંઈ દુકાન યુકાન કાઢી વ્યાપાર રોજમારમાં જીવ ભેડી-
એ તો પછી નિરાંતે રાતે સુખથી સંજ્યામાં પોઢીએ. નક્કટ
નોકરી પણ ઉઘમ તો સારોને ? ”

“ અરે ઉંઘ્યો મારા ભાઈ વ્યાપાર; હવે વેપારમાં શો કસ
ક, નાહક મુંઝી રોકીને હેરાન થવું; રૂપિઆની પોટકી બાંધી
રિયામાં નાખવી અને પછી દુખથી મારી પૈ પૈ ભેગી કરવી;
હવે છાનામાના રામ રામ કરો રામ રામ ! કેમકે:-

* * * *

“ ઉઘમ છે ઉઘમાતીઓ પૈએ પોટ વ્યાપાર.
ખેતીમાં નહિ ખુટકો નોકરીએ નહિ ખાર:
નોકરીમાં અતિ આગર ઉઠ્યો ધંધો એહ.
સ્વતંત્રતા શો ઉપર ખેતીવાળો બેહ.
ઓર્મીગણુ વ્યાપારી છે રાત દિવસ નહિ સુખ,
ફીકર અંગે અતિ ઘણી દેવાળાનું દુઃખ;
પૈસા આણી પારકા નીચને વરવા દામ.
અવળું સવળ સંભાર ન કરવું આપણું કામ.
જુદું પોણવું હરધડી પાખી પેટને કાજ,
વતમકતો જાણે સો પાછળ કાંઈ દાઝ:
મામળી સુદતસર કરે લાગે કાનું ઝેર,
કોઈ દિવસે કાજ ન કરે અધાયાથી વેર. ”

“ મહેરબાન તમને તો એક ઈંદ્રિનું જ્ઞાન છે, આગળ
પાછળ કાંઈ વિચાર કરતા નથી, કેમ માસ્તર સાહેબ માફ
કરેવું વ્યાજખી છે કે ગેરવ્યાજખી ? ”

“આલેખ આ જમનામાં વ્યાજબી ગેરવ્યાજબી કેણુ સમજે છે? સ્વાર્થ આગળ સૌ આંધળું છે. તમે નથી સમજતા કે આટલા દિવસ કાટલાં કુટયાં તો પણ હજી ધરયા નથી, હવે તમારો પાછલો બે ઘડી દહાડો છે, એટલી વાર તો નિવૃત્તિએ બેસી આનંદ કરો.”

“તમારે રાયજી તમે તમારા ગામમાં જઈ ખેતીવાડી કરો! ખેતીમાં જીવ રાખો એટલે તીજેરીમાં નાણાનો વરસાદ વરસશે!”

“શું વરસશે મારા ગાપતું કપાળ? આ વરસ તો આવાં લાડવાયાં આવ્યાં! સદાયે ઉનાળામાં આકાશ ભણી રાખા તાણતા રહેવાનો વખત આવ્યો! હવે શું ખેતરમાં જઈએ? જમીનને તે ઓઢીએ કે પાથરીએ કે તેમાં આપણા નામનો ચોકો કરી લંબી તાણીએ કે મેઘરાજના નામની ખાંગ પુકારીએ? ચાર કરીએ શું? આનંદ મંગળ તે શાનાં કરીએ? સાળાં ઘરનાં માણસો ઘડી ઘરમાં નવરા બેસીએ તો ઘાઘરે બચકુ ભરવા આવે છે! અ: પેટમાં ણિલાડાં બાલે ને આપણે જરા છોકરાની વહુને ંહેલી રસોઈ કરવાનું કહીએ છીએ તો કહે છે કે હવે તમારે શી ઉતારણ છે? ક્યાં નોકરીએ જવું છે? શી હુંડીઓ શીકારવા જવું છે? તમારે તો વહાણું ચાલું કે ખાવાનીજ વાત! માફ રોયું ઘરમાં આખો દહાડો છાતી આગળ ચોંટી રહી કોઢાવેડા કરવા એ તે રડયું કેમ પાલવે? કહો મારા મુરખી! આવા સંસ્કારમાં ખેતી કરી પેટ કલેચી નાખીએ તો પછી ટાંટીઆ ઘસીને મરવું પડે; બિચારા ખેતી-

વાળા હાથ જોડીને કહે છે કે:-

* * * *

“ ખેતીવાળા કહે સુણજો આરજ, મને કહેવાની થઈ છે ફરજ;
પેટનો બળતો હું ભાઈ બોલું, નથી ઉરાડવું મારે તોલું.
નથી અધિકારી મારે થાવું, નથી રોફી બનીને આલવું;
નથી કરવું ફેજદારીનું કામ, નથી ફેજાત મેળવવા દામ.
કુડ કપટની વાત ના જાણું, આતે રાત પડી છે કે વાણું;
વેપાર જો વાધશે વટ, તો ઇજાત બંધાશે ઝટ.
દેશ દેશના લાવે માલ, પણ ખેતી જેવું નહિ સાલ:
પારકી પુંજીએ ગાંઠે ગરથ, દેવ દયાથી થાય સમર્થ.
ચાલે પ્રમાણિકતાની ચાલ, કોઈ દિવસ ન આવે આજ;
મળવા છાનું ખેતી કામ, એમાં કાંઈ ઘાલે નહિ હામ.
ખેતી કરતાં છાંદગાની જાય, પણ ખેડુત નવ નવરો થાય;
ટાઢ તડકા ને જળની રેલ, એની સાથે કરવો છે ખેલ.

“ એ બધા તમારા બળાપા મારી ધ્યાનમાં છે; પણ
મારા મહેરબાન હવે કાંઈ તમે સંત સમાગમ કરો ! કોઈ
સલાનાં ઘરખાર ભગાવી નાખવાની પંચાતો હવે સુકી ઘો !
પારકા છોકરાને જતી કરવાનો ધંધો હવે જવા ઘો ! આઠ
અવળા ગોટાળા કરી ધોલ મારી ધાય મારવાની ભાંજાડો હવે
સુકી ઘો ! હવે તો કાળનાં ધોળાં થયાં ! જવાની ગઈ ને ઘડ
પણ આવ્યું; હવે ભગવતને ભજો ! આવતા ભવનું કાંઈ ભાણું
સજો ! તમમરી ચંડાળ ચોકડીના ચંડાળવેશ હવે તણ ઘો !
ધરણ ઠરચર થઈ ને ઘણા ઘણાને બીચ મગાવી; કંઈને ઉજળું

એટલું દુધ બતાવી ન્યાળ્યા; પેલા પુરુષોત્તમરાયણ તથા તેના આખા કુટુંબનું ઉંધુ માર્યું; હવે ઓ દુષ્ટ ડોકરાઓ કાંઈ તમે સમજો; નહીં તો અમારા જીવાનીઆના જોડાથી તમારા ઘરડાનાં તાલકાં તોડી નાખવાં પડશે. રાયણને ખાંડે ગંધાડે તમે બેસાયાં હવે કાંક જાપો ! છઠ્ઠા પંચા રમવા હવે તણ ઓ. આખા કુટુંબને આખા વીખી કરી નાખ્યું. બિચારા ભલ-ભલાને ઘરખાર જોડાવી પરદેશ વેઠતા કર્યા; આ અમારું કલ્પું માની જાઓ, નહીં તો મોટા ઝંડીઆમાં પડી મરી જાઓ; જા-ઓ ઢાંકણીમાં પાણી લઈ ભુડી મરો ! નવીન જમાનામાં જીના હમ્યર તમે એક જોડડ અર્થન લોકર છો ! ગમાર બભુચકો તમારી ચંડાળ ચોકડીની આખી કોમમાં એક પણુ જોડ નથી. જાઓ તમારાં કાળાં કરો, અને તમારાં આંધળાં ઉઘર દગા ફટકાના પથરાથી ભરો ! ”

“ આ પ્રમાણે અતિશય તિરસ્કાર કરી વામનરાવે આ ચંડાળ ચોકડીની સારી રીતે ઝાટકણી કાઢી નાખી; આ ચોકડી આખી વિપ્ર કોમમાં ભારે ઉથલપાથલ ખટપટ કરનારી ઉસ્તાદ હતી. તેમણે ઘણાનાં ઉંધાં માર્યાં હતાં અને કંઈક કુ-ટ્ટામાં હાથ મુકાવી ચપટીએ ઉડાડયા હતા. આ ચોકડી પર હીરાલાલ ભાનુશંકર અને જયન્તીલાલ તથા તેમનું મિત્રમંડળ ઘણું જ ક્રોધાયમાન થઈ ગયું હતું, અને લાગ આળે તેમનું જહામૂળ કાઢવા તૈયાર થઈ ગયું હતું; અત્યારે સાનુકૂળ પ્રસંગ હોવાથી વામનરાવે તેમના ઝપાટા અચ્છી રીતે લઈ લીધા. આરે જણા નીચું ઘાલી બડબડતા બડબડતા છાનામા-

માના રસ્તો માપી ગયા. જયન્તીલાલ અને તેના મિત્રો પણ ઘણો વખત જવાથી ઉઠ્યા; દરેક જણ સાહેબજી કહી જયન્તીલાલની સારી રીતે ખબર અંતર પૂછી ઘર ભણી જવા લાગ્યા; આ બાબુ જયન્તીલાલે દુકાન બંધ કરી શેઠના ઘરને રસ્તો બતાવ્યો ! એકલાજી શેઠ અત્યારે પોતાના બંગલાના બગીચામાં ખુરશીઓ નંખાવી ફેમીલી સાથે બેઠા હતા ને ટાઢ પહોંચના તઠાકા મારતા જયન્તીલાલની વાટ જોતા હતા. એક બાબુ ટેબલ પર નોકર ચાના કપ તથા બીસ્કુટ લઈને આવી ઉભો, અને બીજી બાબુ જયન્તીલાલ કુંચી લઈ બંગલામાં દાખલ થયો; આ બાબુ ચાના કપ નોકરે કીટલીમાંથી ભરી દરેકને પીવા આપ્યા અને બીજી બાબુ એક ખુરશીમાં જયન્તીલાલ શેઠની પાસેના ટેબલ પર કુંચી સુકી સલામ કરી બેઠો. કીટલીનાથએ હાંદુ નોકર પાસે ગાયનું તાજુ દુધ જયન્તીલાલ સારૂ ગરમ કરી મંગાવ્યું અને આપ્યું; દરેક જણ એક બીજાની સલામતી લેતાં ચાહ પાણી તથા દુધ ઉડાવવા લાગ્યાં. થોડીવારે ચાહ પાનની ક્રિયા ખતમ થઈ, છેવટે કોન્ટ્રાક્ટર શેઠ સાહેબે ખુબારો કરી જયન્તીલાલને પ્રશ્ન કર્યો.

“ કેમ જયન્તીલાલ આજ રોજ તમે બાવા દુકાનેથી મોડા આવીયા ? ”

“ સાહેબ આજ જરા મારા ન્યાતીલા ફ્રેન્ડો મને મળવા આવેલ હતા તેથી વાતચીતમાં જરા લેટ થયું, માફ કરશો ! ”

“ કાંઈ નહીં, એમાં શું થઈ ગયું; મેં તો સહેજ કવેશ્વર પૂછીઓ હુતો, બલેને બાવા તમે તમારી મેલે ગમે તેટલી વા-

તથિત કરી હોર કરોને ! ”

“ બાવાજી બાજ કાલ કાંઈ જયન્તીલાલની તળીયત સીક રહે છે. બુચ્ચોને દીવસે દીવસે તેવન કેતલા પાતલા ન-મલા પરતા બાય છે. ”

“ દીકરી પરીન, હું બી ધાઈય કે તેવન કાંક ગુપટ જિ-ન્ટામાં સૂકાતા બાય છે ! ”

“ માફ બી દેવુંજ અનુમાન ઠાય છે. દેમનું બોરી કેવલ આવરીઆ જેવું પાતલું પરતું બાય છે ! ”

“ બાવાજી કાંઈ દેમને ઘરનું દુખ છે ? ”

“ નહીંરે દીકરી દેમને ઘરનું કાંઈ દુખ નથી ! ઘરમાં કે બહારમાં દેવન બેકલા બતેજ છે ! ”

“ દેમના બાવાજી અને માયજી દેમની સાઠે કાંય નહીં રહેતાં ? ”

“ દીકરી પરીન, દેમનાં માયજી અને બાવાજી ટો સો-નાપુરમાં થહોંચી ગયાં છે ! ”

“ આય બાપરે હું મફ ? દેવન બીચારા ટારે ટો રી-અલી દુખી છે ! ”

“ ટારે બાવાજી દેમના વાઈક ધનીઆની છે કે નથી ? ”

“ દીકરી વાંધોજ દેમાં છે. દેવન ધની બદમાસ અને કમબખત છે ! ”

“ શું તેવન જયન્તીલાલને નહીં મ્હાતી ? ”

“ અરે દે ટો ધની સુઠારામાં આગલ ચઢેલી છે. દેવન બી. જી. સુધી ટો બનેલી છે, પણ ધનીજ રાસકલ સુઠરેલી

અને બિફરેલી છે ! ”

“ તેવનનાં માઆપને જયન્તીલાલ કાં ઠાઠ ફરીવાડ કરતા નથી ? ”

“ તેણી બહાં કમબખ્ત છે. ટેમનું આપુ ફેમીલી ઠા-
મીજ છે. સુઠરેલું વહી ગએલું અને મગજ ફરેલ છે ! ”

“ હાં.....મારા સમજવામાં આવ્યું. જયન્તીલાલની
ચિન્ટાનો સઘલો ગોટાલો મેં જાનીયો ! આવાજી ટમે ટેવનને
કાંય મદદ નથી કરતા ? ”

“ મારાં બલાં પહેન, તમારા આવાજીની મદદથીજ હું
જીવું છું, એમજોજ મારો હાથ પકડી મને સુખી કર્યો છે ! ”

“ ડીકરી એવનને હું શું મદદ કરું ? ટેમને જે કાંઈ
જોઈએ તે હું આપું ! ટેવન કહી બી મારા આગળ કાંઈ બી
માગતા નથી. ટે બી મને જે કાંઈ ટેમને જરૂરીઆટનું સુઝ-
પૂલ જનાય છે તે ટમામ હું આપું છું ! ”

“ નહિ નહિ આવાજી એવનને ટમે પગાર સારો આપો ! ”

“ એવનને મેં પંદર રૂપીઆમાં રાખ્યા હતા હજી ટેમને
રાખે પૂરો વરસદારો ડયો નહી તો બી મેં ટેમને પચીસ રૂપી-
આ સુઢી પગાર પ્રમોટ કરી પ્રમોશન આપીયું છે ! ”

“ પચીસના પચાશ કાંય નહિ કરતા ? ”

“ ધીરે ધીરે કે એકદમ ? ”

“ અરે શેઠ સાહેબ કાંઈ નહિ, બેન તો પરમેશ્વરનો અ-
વતાર છે, તેમના બેલવા સાચું ન જોશે. આપની કૃપા એજ મારે
પૂરતો પગાર છે ! આપની આહના એજ માફ પ્રમોશન છે ! ”

“ જુઓ કેવા સાંકે ડીલના પ્રમાનિક જેન્ટલમેન તે છે ? ગરીબ પ્રમાનિક અને સાચા ડીલના બહા માનસનું બ કરવાથીજ ખોટા આપણું બહું કરે છે અને દેથીજ આપં ઉડય ઠાય છે ! ”

“ ધન્ય છે ડીકરી પરીન ધન્ય છે ટને ! ટારા સાફ ડી પર હું ધનોજ ખુશી થાઉં છું ! ”

“ ખાવાજી ટમે જયન્તીલાલનાં સાસુજી તથા સસર આપના અંગણમાં ખેલાવરાવે. અમે ટેમને સમજાવીશું ! ”

“ ડીકરી ટેવન ખરાં ખરાખ. મિલજનાં ખેલીઆં અ સુધારાના સારથી ખેવકુદ અને મીન માઇન્ટેડ છે. ટેવન કોઈ ટરથી સમજે ટેવાં નથી, ટેમાં જયન્તીલાલની ઓરત તો ખા કરીને એક ફેશનનો હુવારો છે અને સુઠારાનો ફૂવારો છે ! ”

“ ટો ખાવાજી આપરે કોરટ ચરીને ઠાડ માંગીએ ટો પ કેમ ? ”

“ ડીકરી તારૂં કહિયું ખરાખર છે. કોરટથીજ આપનાં અહલ ઇન્સાફ મલવાનો સંભવ છે ! ”

“ ટો ખાવાજી ટમે કાલને કાલ એક મારીત્તર પા જઈ નોટીસ જયન્તીલાલની વાઇફને ટાપે લેવા સાફ જખારાવો અને ટેમના પર રજીસ્ટર કરીને મોકલાવો ટો ટરત વન પાંસરાં ઠાર જેવાં થશે ! ”

“ ઓહ થેન્ક યુ માર્ષ ટોટર ટેં મને ધનો સારો ઉપા બટાવ્યો ! આથી આપની મુશ્કેલી ઠાંસલ આવશે; અ જયન્તીલાલ કેરતથી સારી રીટે ફાવશે ! ”

“ સાહેબ આ બધા લાંબા વિચાર માંડી વાળો ! જે મારા કર્મમાં લખ્યું હશે તે થશે ! મારા સાફ આપને આટલી બધી તસ્લી લેવાની કાંઈ જરૂર નથી. ”

“ જયન્તીલાલ ટમે ચુપ રહો, ટમારે બોલવાની કાંઈ બી જરૂર નથી. આ ટો અમે એક પુન્યનું સંભાવતું કામ કરીએ છીએ, કોઈ ડુબીયારાને સુખી થવાનો પ્રયત્ન કરવો ટે શું ખોટું કામ છે ? ”

“ પરીન ખેન તમારું કહેવું યોગ્ય છે; પણ મારા જેવા અલાગીઆ અને નિર્ધનીઆને વાસ્તે બાંધબેસતું નથી. બેન કોરટનાં કામ કાંઈ નાનાં સુનાં નથી. ”

“ નહિ નહિ જયન્તીલાલ અમારી વાટમાં તમે મિલ-કુલ નાંકે ખોલો; અમને જે ઠીક લાગશે ટે અમે કરશું ? ”

“ પણ મારાં અન્નદાતાઓ, સુરખીઓ, સરકાર દર-બાર જતાં ઘરબાર પારકાં થઈ જાય છે ! મારી પાસે તો એક ફૂટી બદામ નથી અને રહું છુંએ લાઠાના ઘરમાં ! ”

“ ટેમાં શું થઈ ગયું, ટમારી તરફથી અમે લરીશું ! ”

“ પણ સાહેબ એ પુન્યનું કામ બીજા કાર્યમાં પ્રેરે ! સરકાર દરબારનાં ઘર કળ્યા લડીને ભરવાથી શું પુન્ય થવાનું છે નાહક વકીલ બારીષ્ટરોનાં ગજવાં ભરવાનાં છે. ”

“ જયન્તીલાલ ! વકીલ, બારીષ્ટર અને સરકારનાં ગજવાં ભરવાથી પન એ ટમે સુખી થશે તો અમે ખોટું પુન્યનું કામ સમજશું ! ”

“ સાહેબ હું એ હાથ જોડી વિનંતી કરું છું કે આ

વાત ચઢીથી પકતી ચુકે ! ”

“મી. જયન્તીલાલ ટમે નાહક ગભરાયો છે ! ટમારે
ત્રીને ટામે લેવાની ફરીયાદમાં ટમને કાંઈ આજુ ખરચ નહ
થાવ, ખરચ દેવનને ને સામા પક્ષને થશે ! ”

“પણ સારેખ આથી લાલ શું ? કુતરાની પુંછડી વાં
તે સદા વાંકીજ રહેવાની ! જ્યાં મારા કર્મમાં ત્રીનું સુખ
નહીં, ત્યાં કાંકાં મારે શું વળવાનું ? દાદ ફરીયાદથી કાંઈ ન
અંતર નહીં કરવાનું ! તેમાં તો નાહક ફજેત થવાનું ! ”

“અરે હારો કે ટેમાં ટમે ન ફાળ્યા ટો ખી શું થઈ ગયું
એહી જમાનાને સારો ધડો મલશે ! જુથા સુધારાની ફજેત
કશે અને લોકો સાડુ નરસું સમજતા કશે; અને સ્ત્રીઓ પ
ડાખ રાખતા કશે અને સ્ત્રી કેળવનીની સારી રીટે કીમત ક
યોગ્ય પ્રમાણમાં ટેનો ઉપયોગ કશે ! ટમે ખીલકુલ ગભરાશે
નહીં ! ”

“ઉભા રહો જયન્તીલાલ મને એક જુકટી સુભ આ
છે ! મારા ભાઈ નવરોજી વાડીઆ મુંબાઈમાં એક સારા ગ
રીસ્તર છે ! તેવનને હું ખાસ કરીને અમદાવાદ તેરાવીક
અને ટમારા કેસમાં ટેમને ખાસ કરીને મફત રોકીશ. ઘ
ભલા ઉઠાર અને પરગળુ છે; ટેથી ખુશીદી આ કામમાં લા
લેશે ! ”

“એહ યસ, વેલ રીમેન્મર્ડ ! થીક ચાલ આખું.
ખી તેવનને સારી ભલામન કરીશ, હ્યો જયન્તીલાલ ટમે હ
જીટી ગયા ! જાઓ ટમારો ધીનમાન આજહી ચરટો કયો માનો

“ સાહેબ આપ મારા વાસ્તે ઘણુંજ કરો છો ! આપના આખા કુટુંબની મારા ઉપર ઘણીજ ઉમદા પ્રેમ ભરી લાગણી છે ! આપ દરેક રીતે મને સુખી કરવાનો પ્રયત્ન કરો છો ! સાહેબ આવા અમૂલ્ય ઉપકારોનો બદલો મારાથી શી રીતે વળશે ? મુરખી મારા શરીરના આમડાના જોડા પશુ આપ સાડી શીવડાવું તો પશુ તે થોડુંજ છે ! જગતમાં માખાપ પશુ ન કરી શકે તેના કરતાં પશુ તમે અધીક કરી દેખાડો છો; પરમાત્મા તમારું બલું કરો ! ”

“ જયન્તીલાલ ટમે મારા બચ્ચાં છો, છોકરા છો. પરીન અને ટમારામાં હું કાંઈ બી ફેર સમજદો નથી ! ”

“ સાહેબ પ્રભુ તમારું કલ્યાણ કરો ! ” કહી જયન્તીલાલ પ્રણામ કરી એદલજી શેઠનો બંગલો છોડી પોતાના ઘર ભણી વળ્યો; રસ્તે ચાલતાં તે મનમાં બોલવા લાગ્યો.

“ કેવા હયાળુ પરમાર્થી અને બલા શેઠ ? શી તેમની મારા ઉપર મમતા ? આખા કુટુંબનો કેવો મારા ઉપર ઉમદા પ્રેમ ? તેમણે મારા સાડી કેવી જબરી લડવાની બાથ ભરી ? અરે નગ્નીગ હવે તું શો શો તમાસો દોરટમાં દેખાડીશ ? કેસર કેસર આ સઘળું તારા સાડુંજ થાય છે. તારા પાપમાંજ આવા બલા માણસો લેવાય છે ! બેવકુફ નારી અંતે તારી ને મારી દોરટમાં અને જગતમાં ફેરેતી થશે ! અરે પ્રભુ “ આતે કશ-શનો હવાડો કે ભાગ્યનો ભવાડો ! ” કહી જયન્તીલાલ ઘર ભણી વળ્યો !

પ્રકરણ ૫ મું.

નેહ લગ્નના મીઠા નેડા કે જીવનના જીવનના છુટા છેડા

દાહરે!

નાવિન કુધારા ધારિ કે' કરે સુધારે સાર;
નવી મળી મુગ પર પ્રસે બુની મુખત વજનાર.

વસ્તુ શોભતી નથી, પણ પાત્ર શોભાવે છે, કેમકે મૃતિકા પાત્રમાં દુધ હોય અને ભિક્ષુકના હાથમાં હોય તો! છાશનો જ ભાસ કરાવે છે. દીનજનની કોટે સેનાનું ઘરેણું હોય તો તેને લોકો નિકલતું જાણે છે. શ્રીમંત છાશનું પ્રાશન કરતો હોય તો પણ તે દુધ મનાય છે અને ગૃહસ્થ રમણિની કોટમાં જીવ અલંકાર હોય તો પણ તેની સાચામાં ગણતરી થાય છે.

કરમાદી જંગડી કાચની રાચે ન ચાંગી કાચળી,
મુક્યો મદ્દાળે વાજતો ધુપટ ગયા વેગે ગળી;
નાટક નિહાળે નેહથી એવે પ્રવરને એમણે,
સ્નેહ સલામાં સંચરે મંત્રીર થઈ એસે કણે.

જીતેન્દ્રિયપણું એ / ખરેખરું શૂરવીરપણું છે, વઢન માંથી નીકળતાં વચનને વગર વિલંબે ઝીલનારી એજ ગુણ વંતી ગોરી છે, નીતિવાનનો સમાગમ એજ પરમ લાભ છે

મૂર્ખની એક ક્ષણની સોજત મોટામાં મોટું દુઃખ છે, સમયનું
વિશ્વમર્દુ એજ જગત્ નુકશાન છે અને ધર્મમાં પ્રીતિ રાખવી
એજ અચળ સુખ છે.

* * * *

સુધરેલા સાર માર વિફરેલા વાર વાર;
માથે પડીઆં સટીઆં કાળાં અડતું કપાળ ચરમાવાળા;
રોડીંગ ખૂટ ને ચટકુ ચાળા સોટી ઝાલે છેલ છોગાળા.
કુકર્મ કરતાં નહીં ડરે તો વંડી જાશે તેની નાર નાર નાર:-૦
ચાલે ચટપટ કરતી ચાલ ઉધાડા અલખેલીના વાળ:-
નર નરે કાં બચાવ ગાડે લાડા લારી લડશે લાડે.
દૂડાડ લડશે લાકડીએ તડાતડ આવે આંકણીયે;
પહેલાં પીશે હળીમળીને પાછળથી કરશે મારામાર મારમાર:-૦

નર્મદા નાટક.

* * * *

“ નયનથી દિગંબરો હું ડગાવું,
સુરા સુગંધ મારી મોદ આણુ. કરી પરવશ પ્રાણ.
પકડી જકડી પ્યારમાં ટંગાવું:-૦
પુરણ પ્રિતઝર્મી ગાઉ ગીત, હડં હળવે હળવે ચિત્ત.
જુદો પંથ જગતમાં જગાવું:-૦ ”

કે. જી. મદ.

પુનર્જન્મ કર્યો, કરીને પણ પસ્તાણું ! જે ઉમંગથી કામ
આદ્યું તે પાર પણ પડ્યું નહિ; ઉતું ખાધું ને મોંમાં દાઝમાં !
હાથનાં કરેલાં હૈયે વાઝ્યાં ! જીવતર સુધારવા ગઈ પણ ઉલ્ટી !

પાંજરામાં પડી ! છુટમાં મહાજવા અર્ધ પશુ અધવચ્ચ છું
અર્ધ ! ન રહી ઘરની અને ન રહી પહારની ! ન રહી જુના
અને ન રહી નવામાં ! આતો અધવચ્ચ અંતરીયાળે ટીંગળ
રહી, છેવટે પડી કુવામાં ! મેં ધાર્યું કે પુનર્જન્મ કરી સુ
ચઈશું અને છુટથી મનમાને ત્યાં હરશું ફરશું; પણ આ
બેવડા દુઃખમાં પડી અને સો મણની બેડી કરમે જડી ! આ
બાઈને કોઈ લેનાર નહીં અને બાઈને કોઈ દેનાર નહીં એ
અવગત્ય'કો ઘાટ થયો. આ છેલ્લશંકર વકીલ કરતાં તો મ
બાનુશંકર હજાર હરજાએ અધિક સારા ! મારા પરણેતર
સાદા અને જાલા વરના ઘરમાં મેં જે કાંઈ જોયું તેના કર
સોમા અંશે પણ આ નાતરાના છેલ્લખટાઉ વરના ઘરમાં ક
ન જોયું ! આ વકીલ સાહેબની કોડીમાં તો દાણોજ ન
બધોએ વ્યવહાર ડગખાથી ! મહીના મહીનાનું ધાન ડગખા
આ પહેલી તારીખ આવી કે બધું ખાલીખમ, રાંડને કહી
કે તું તારે ઘરના ચારે ખુણે ઘુમ ! આ સાહેબને કહી કહી
લમણા થાકે ત્યારે માંડ માંડ પંદર દીવસનું અનાજ ઘર
આવી પાકે ! હું તો એમનો ઉપરનો ભપકો જોઈ લોભાવ
પણ ઘરમાં આવી જોયું તો બધુંએ પોલપોલા વાને પાણ
સાહેબના માથા પર જેટલા વાળ તેટલા તેમના માથે લે
હાર ! બહાર બજારમાં ફરવા નીકળે ત્યારે મોટા અમલક
અને સાંજે ઘેર જાય ત્યારે જીવ કહાડે લેણુદાર ! પહેરવ
કપડાં પણ પકરનાં મળે નહીં; તે પણ બહારના બજારનાં
બાકાનાં ! કચેરીમાં જાય ત્યારે ખુટ પાટલુન કોટ ચરમાં

માથે ફક્કી ખોખાં, અને સાંજે ઘરમાં આવે ત્યારે નરકમ
લૂખે લૂખા ! ભાડાની ગાડી અને પારકી લાડી, રોજ વાડીમાં
જઈ પીવા ભેંધજે તાડી ! જે કાંઈ પાંચ પચીસ પડયા ટોટ-
લમાં તો તરત પરભાયાં દોડે હોટલમાં અને બધુંજે માથે ભોર
ખોટલમાં ! મારા બાપ, મામા અર્ધફગ્નના લલટમાં ઠંઠ મારી
હશે છાપ ! ફૂલ ફટાકીયા ફાંટમાં છાણું અને ઘેર બચ ત્યારે
કલાડુ કાણું ! મેં તો એમને ગારી ઘોડામાં ફરતા જોયા ત્યારે
આ અભાગીઆં લોચન તેમના પર મોઢાં; ઉવટે પાને પડી
ઘરમાં આવી જોયું ત્યારે રડયું જણાયું કે ભવતર બધું એળે
ખોયું ! ઉપરથી ભભકે ને માંહી પોલપોલા જ્યારે આંગળી
ઝાલી આંગણે ચઢી ત્યારે ફાટી ગયા ડોળા ! કોની ગાડી ને
કોના ઘોડા મારા કરમમાં તો સદાયે જડયા કરજના જોડા !
આ મારા પીટયા લેણુદારો રોજ આવી ખૂમ મારે પણ સાહે-
બના કાન તો નજ ઉઘડે ! સાહેબનો વ્યવહાર તો બધે
ઉધારમાં ચાલે પણ આંગણે આવેલાને એક પાઇ પણ
નજ આવે ! આ પણ જમાનાની નવાઈ ! ધીરનાર આંધળા
ત્યાં લેનારનો શો વાંક ? માફ પીટયું બજાર તે કાંઈ બૂદ
પાટલુન કોટ ને ચક્કમામાંજ શાખ જોતું હશે ! ખરેખર આવજ
કાલ જમાનામાં લાખની શાખ કપડામાં લેવાણી ! પછી ભલેને
કપડાં શાખ સાફ રાખમાં થાય ધુળ ધાણી ! હવે આ પાણીએ
તે ચોખા શી રીતે ચઠશે ? મારે તો તેમની જોડે ઘડી પણ
નહીં બને ! ઘડીએ એમને ઘરમાં રહેવું ન પાડવે ! પાસવં
શી રીતે ? ઘેર રહે તો લેણુદાર કાકા આવી તરતજ ઘેરે, માટે

સાહેબ તો બહારજ સીધારે; મોડી રાતે રંગ પાણી ઢાલી
અડબડીમાં ખાતા ઘરમાં આવે ! આવા રીત રીવાજ મારે તો
ન પાડવે ! હમણાંજ સાંજવર્તમાનમાં એક બહેર ખબર
ખબર આવી છે કે તોરણગઢના દરબાર સાહેબને એક અંગ્રેજી
સારી રીતે બણેલી સ્ત્રી શિક્ષક રાજકન્યાને કેળવવા સારૂ જો-
ઈએ છીએ માટે મારો જીવ પણ ત્યાંજ ભમે છે. રાજવળાનાં
સુખ માણુવાં હવે મનને ગમે છે ! હવે ચાર પાંચ દીવસ વકીલ
સાહેબનઃ રંગ ઢંગ જોઈએ છીએ; જો તે તમામના પૈસા ટકા
ચુકાવી પાંસરા ચાલે છે તો ઠીક છે નહીં તો પછી તરતજ
સુધારા સમાજમાં અપીલ કરી કરી છુટા છેડા મેળવી લઈશું !
જોહો આજ તો કાંઈ વકીલ સાહેબ વહેલા ઘેર પધારતા જ-
ણાય છે; એહો એતો આવ્યા, લાવ જરા ગમ્મત કડું !”

“ વકીલ સાહેબ આ તમારે તો સદાય બહાર ભટકવું !
આવો ! કહંગો ચાલ તો મારે ન પરવડે. ”

“ વેલ માય ડીઅર મને માફ કરો ! હવે હું બહાર
નહિ ભટકું ! ”

“ હું પણ આપની માફી માગુ છું અને જણાવું છું કે તમે
બલે બહાર ફરો પણ તમારા લેણદારને કાંઈ રસ્તો કરો ! ”

“ વેલ માય સોલ તારે તેની કેર કરવાની કાંઈ જરૂર
નથી. ”

“ પણ તમારા લેણદાર તો મારે માથે કેર કરે છે; ન
બાલવાનું બોલે છે ! ”

“ એવો રટુપીડ કયો લેણદાર છે ? તેનું મને નામ

આપની !”

“હું નામ આપું તેના કરતાં આપ સાહેબજ એક દિવસ રબ્બનો ઘરમાં રહી નામ શોધી કાઢો !”

“બહુ સારૂ મારી બ્હાલી હવે તેમ કરીશું ! ડીઅર કાન્તા તારી ખુબી તો ઝોરજ છે !”

“બળી મારી ખુબી ! ખુબી તો કરજમાં ખાખ થઈ ગઈ!”

“કેમ પ્યારી એમ બોલો છો ?”

“આ બુઝોને જ્યારથી હું તમારા ઘરમાં આવી છું ત્યારથી ખાવા પીવાનું અને પહેરવા એઢવાનું તેનું તો કાંઈ કેકાણુંજ મળે નહિ !”

“ડીઅર હમણાં જરા પ્રેક્ટીસ ઢીલી ચાલે છે ! બ્હાલી આજકાલ ઠંડા બાજર છે !”

“હા તે ખરું, પણ કાંઈ ખાવા પીવામાં ઢીલું ચાલે ?”

“શું કરીએ પ્યારી ! હું લાચાર છું, આજકાલ એક દરબારી કેસ આવવાનો છે; તે જ્યારે હાથમાં આવશે એટલે આંખો સારી રીતે ઝુડાશે અને હાથ અચ્છી રીતે ભરાશે !”

“પણ આ પેટ ન ભરાય તેનું કેમ ? !”

“નોનસન્સ, તું આડી રીતે મને પજવે છે !”

“હાકતો, ખાવા પીવાનું માગતાં તમને પજવણી લાગે છે ત્યારે તો પછી મારા ભાગ્યનો વાંક !”

“અરે હમણાં જરા મનીની વોન્ટ છે, તેટલા સારૂ તમે ઇકેનોમીથી ચલાવી રહ્યા; કાલ સવારે હયાતુ પ્રભુ હાથ છુટો કરશે !”

“ અરે પણ ઘરમાં ઘી થઈ રહ્યું છે; તેલ થઈ રહ્યું છે, બિલકુલ નથી અને કાઠી તો કાલ સવારેજ લાવવી પડશે ! ”

“ આ સાલ્યું ઘરમાં આન્ધા કે દાળ ચોખાની મહોકાણ ! ”

“ તમારે ઠીક છે, બારોબાર હોટલમાં જવું એટલે ચાલશે પણ મારે શી રીતે નભશે તેનો કાંઈ ખ્યાલ કરો ! ઘરમાં ચારે ખુણે નજર ફેરવો એટલે જણાશે કે હું જુઠી છું કે સાચી છું ! ”

“ બાબા તારે મને આવો કંટાળો ન આપવો ! જરા હસખન્ડ પર મરસીકુલ થવું; આમ છેક મેનરલેસ ન થવું ! ”

“ ઘરમાં જે કાંઈ જોઈતું હોય અને તે માગીએ ત્યારે તમને મેનરલેસ લાગીએ ખરું ને ? ”

“ આફ કોર્સ સો અલગત એમજ ! ”

“ હાં અલગત આફ કોર્સ ! ”

“ રીઅલી સો ખરેખર એમજ ! ”

“ ઠીક ત્યારે આવતી કાલે હું સુધારા સમાજમાં તમારી વિરૂદ્ધ અપિલ કરવાની અને હાઈવોર્સ માગવાની ! ”

“ અરે હાં હાં માઈ વાઈફ આઇ બેગ થોર પારડન. આઈ ફો બેક માઈ વર્ડસ; મારી વ્હાલી હું તારી માફ માગું છું અને મારા બોલેલા શબ્દો પાછા ખેંચી લઉં છું. ”

“ અરે છેલ્લશંકર વકીલ સાહેબ ઘરમાં છે કે ? ”

“ અરે કોણ છે મેનરલેસ પુટ ? ”

“ સાહેબ પુટ પછી કહેજો, પણ પહેલાં પુટના રૂપીઆ મૂકી દો ! ”

“ અરે તમે લોકો કેવા જંગલી છો ! ”

“ તમારા જેવા ! ”

“ મુ શ્રેષ્ઠલેશ મેગર બોલતાં કાંઈ વિચાર નથી કરતો ! ”

“ સાહેબ શરમ વગરના બિખારી તમે કે માલ ઘરમાં મૂકીને રૂપીઆ આપતાં કાંતીઆં કરો છો ! ”

“ હોલ્લ ચેર ટંગ નહિ તો મારો મિત્રજ હાથથી જશે ! ”

“ તમારા મિત્રજને નાખો ગટરમાં ! આનંદ લાગતી હોય તો રૂપીઆ ગણી દો ! ”

“ અરે તારા રૂપીઆ લેજે, પછી શું લઈશ ? ”

“ ક્યાં છે, લાવો ! ”

“ જા પહેલી તારીખે આવીને લઈ જજો ! ”

“ તમારી પહેલી તો ઘણીએ ગઈ ! ”

“ આ પહેલી નહિ જાય, જા જરૂર આપીશ ! ”

“ સાહેબ આ પહેલીમાં પેઢી ન જાય તેની ખાસ સં-
જાણ રાખજો ! ”

“ ઠીક, ઠીક, આવાએ અક્લતના આંધળા ઇસીઅટ કેટ-
લા હશે ? ”

“ અરે વકીલ ઘરમાં છે કે ? ”

“ આ વળી કેાણુ આપ્યો ? ”

“ કેાણુ છે ? ”

“ સાહેબ હું લલવો ધાંચી ! ”

“ કેમ અલ્યા, બોલતાં બોલતાં પહેંક્યો કે શું ? ”

“ શું છે સાહેબ ? ”

“ યુ ધાંચાસ લાઇકે છુનીઆસ, ભૂત જેવા ધાંચી વકીલ સાહેબ નથી કહેતો ? ”

“ પૈસા આપે એને સાહેબ કહેવાય, ન આપે એને કહેવાય ? ”

“ યુ ટેમ ફાસ્ટ જાય છે ? ”

“ પણ જેને ઘેર પૈસાની ઉધરાણી કરી કરી ટાંટીઆ ફરી જાય તેને સાહેબ કહેવાય નહિ ? ”

“ જ્યાં યુધી તમે સાહેબશાઈમાં રહો ત્યાં યુધી સાહેબ, નહિ તો પછી સાહેબના બટલરથીએ ભુંડા ! ”

“ તમે હિંદુ લોકજ જંગલી છો, રાસ્કલ છો, બોલવા ચાલવાનું તો કાંઈ નોંધેજ નથી. તમારા લોકોની એક એક આંગળ ભરીને છબ કાપી નાખવી બેઠબે ! ”

“ સાહેબ છબ તમારીજ કાપી નાખો, એટલે ઉધાર લાવી ધી ખાવાનું મન ન થાય ! ”

“ યુ લલવા તું ધનિસાન થવાનો કે જન્મભર હેવાન રહેવાનો ? ”

“ હવે બધી લાયરી જવા દઈ અમારા ધીના રૂપીઆ આપો અમે ધી વેચી શું ગુનેગારી કરી ? ”

“ હવે જા છાનો માનો સીધો ઘેર જા, દસમી તારીએ તારા ધીના રૂપીઆ લઈ જજે ! ”

“ સાહેબ એવી દસમી તો કેટલીએ ગઈ ! ”

“ આ નહીં જાય જા ! ”

“ અને સાહેબ જાય તો ? ”

“ તો ગદ્દા એક વધારે ગણજે ! ”

“ એટલે તમારે મારા રૂપીઆ આપવાજ નથી ! મારા ભાઈ ના આપવા હોય તો સાફ ના કહી દો ! ”

“ ના ના આ હસમીએ તો જરૂર આપીશ ! ”

“ જો જો, હવે નહિ ચાલે, નહીં તો જોયા જેવું થશે ! ”

“ આવાએ ગધેડા વેપારીઓની ગામમાં કાંઈ ખોટ હશે ? સાદું એક તો ઉધાર આપવું અને ઉપરથી મિત્તજ કરવો એ કેમ અને ? વેલ વાઈફ જરા માંખણ ચોપડીને કેક આપને ! ”

“ માંખણ તે કયાંથી લાવું ? ”

“ પેલા ભોગીઆ સાચોરાને ત્યાંથી ! ”

“ એ તો હવે ઉધાર નથી આપતો ! ”

“ અરે ન કેમ આપે જા માફ નામ દે જે ! ”

“ બધે તમારુંજ નામ દઉં છું. કોઈ ઠેકાણે માફ નામ નથી દેતી. ”

“ ચાલ ચાલ તું બધા બનાવીને જવાબ આપે છે ! ”

“ સાહેબ હવે તો જમાનોજ અજબ આવ્યો છે કેમકે ”

“ આજ સમય અયસા હય જસકા પાર નહીં તીલતા હય;
ઈશ્વર તો મીલમી ગતા હય મગર ઉધાર નહીં મિલતા હય. ”

તાલીય:

“ અરે વકીલ આ ઘરમાં છે કે નહિ ? ”

“ કોણ છે ? ”

“ અરે મારા ભાઈ તમારે તે અમારા ઢાળના રૂપીઆ

કયાં સુધી ધાલી મુકવા છે ? ”

“ કેણુ મણીઓ ફાળીઓ, અલ્યા તું વેપારી થઇને આવો તીરમારખાં કયાંથી થયો ? ”

“ તમારા જેવા નાગા ધરાક મળ્યા એટલે ! ”

“ યુ ગદ્દા વિચારીને બોલ ! ”

“ અરે તમે તે આહમી છો કે કેણુ છો ? ”

“ અલ્યા બોલતાં તો શરમ રાખ, હું ગમે તેટલો પણ અવર્નમેન્ટ પ્લીડર છું, તારી ખબર લઇશ. ”

“ સાળી શરમ તે કેટલી ! યુનર્લઝ કરી મોટો જગન નાંડયો તેમાં પારકા રૂપીઆ ધાલી બેઠા છો ! બસ હવે નહિ બાલે, અમારા રૂપીઆ ગણી દો ! ”

“ શું કાંઈ રૂપીઆ દેવાળાખાને પડયા છે ? રૂપીઆ રૂપીઆ રૂપીઆ, રૂપીઆ લેશો બીજું તો નહિ લ્યો ? ”

“ એ તો તમને જાણ્યા, બીજું શું આપશો પાણી ? રૂપીઆ રૂપીઆ, રૂપીઆ; લ્યો લાવો રૂપીઆ કયાં છે રૂપીઆ! ખાવા ! ”

“ આવજો આજથી ચોથી તારીખે ! ”

“ એવી ચોથી તો ચૌદ ગઈ ! ”

“ આ નહિ જાય ! ”

“ મારા બાપ તમે તો સાવ નાગા છો; ચોથીને દહાડે ખાસી ચેથ ઉઠવો છો ! ”

“ અરે પણ તમે તમારે ઘોડા પર બેસી આ ચોથીને ઠીવસે આવજો ! ”

“ શું મારા નામની હોથ વાળવા ? ”

“ બાબો ગો આવે, કમ જોન ચોથી ! ”

“ આ માડુ બેટુ ગો આવે અને કમ જોનમાં બધું ઉંધુ વાળ્યું ! ”

“ અરે ભાઈ છેલશંકર વકીલ ઘરમાં ટળ્યા છે કે નથી ટળ્યા ? ”

“ મારા બાપ આજ તો મારા ભોજ મળ્યા ! ”

“ કેમ છે ! જોયો તડાકો ? લેણદારની મોટી ધાડની ઘાડ છેને ! તમે આટલી વારમાં અકળાઈ ગયા, ત્યારે મારી શી દશા થતી હશે ? ”

“ આજે મારા બેટા સામટા ખાઈ પીને મારી વાંસે મંડયા છે. એક ચુવેપેં સો સો બીલ્લે ! આજે લેણદારોનો મંડો ફાટ્યો છે ! આખું બજાર મારે ઘેર આજ આવ્યું છે ! ”

“ અરે ભાઈ વકીલ છે કે નહિ ? ”

“ હવે કેમ છે તમારે ! ”

“ અરે મારા ભાઈ તમે તે જનવર છો કે માણસ છો ? આવા લાહરીઆ વેડા શું કરો છો ! એક દહાડાને વાયદે ખાંડ લઈ ગયા તેના આજે છ છ મહિના થયા પણ પત્તો નહિ, મારા ભાઈ ખાંડના પૈસા મૂકી દો ! ”

“ અરે તમે વહેપારી છો કે ભીખારી છો ? કાંઈ જોત્તવાની એટીકેટ તો શીજો ! ”

“ અરે ભીખારી તારો બાપ ! નાણાવટીની દુમ, ચટકો લાગતો હોય તો ગણી દે રૂપીઆ. ” કહી એક ધોલ વકીલના

ગાલ પર ધરી દીધી; વકીલ સાહેબ ગોડીમડું ખાઈ ગયા અને કપડાં ખંખેરતા ખંખેરતા ઉભા થયા.

“ અરે મારા બાઈ વેગળો ઉભો રહીને વાત કર ! મોટો લેણુદાર છે તે જાણ્યો; શું આમ ધે લ મારવાનો લેણુદાર, રી તમાં રહીને વાત કર ! ”

“ અરે મોટાં રીતવાળાં, શરમ આવતી હોય તો રૂપી-આ મૂકી દો ! વકીલને ઘેર નાતરે આગ્યાં છે તે તમને જાણ્યાં ! આટલી બધી ઝાંઝ ચડે છે ત્યારે ઉધાર ખાંડ ખાવાને ચડસ શું કામ રાખો છો ? ”

“ ઠીક છે ઠીક છે હું તને જોઈ લઈશ, તારા પર હું ઘર પ્રવેશનો સુટ માંડીશ ત્યારેજ તું પાંશરો થશે ! ”

“ અરે આવા સુટના દમમાં ને દમમાં ફેટલા ગરીબ દુકાનદારોનાં ઘર છુટયાં; વકીલ સાહેબ અહીં તમારો દન નહિ ચાલે ! ”

“ તે હું તને કોર્ટમાં બતાવીશ ! ”

“ એ કોર્ટનો ટેસ ખાંડવાળાને ત્યાં ન ચાલે ! કોર્ટ કોની ? કોર્ટ તો બધાયની છે ! હું તો એક જુદી જોવા રીનો છું ! ”

“ એટલે તને હું સારી પેઠે કોર્ટમાં મારા હાથ બતાવીશ ! ”

“ એ તમે તો બતાવતાં બતાવશો પણ હું તો કાલ અગીઆર વાગે માણેકચોકના બજારમાં કપડાં ઉતારી લઈશ. આ દક્ષણી ખોખું અને સોનેરી ચરમાં ટકામાંજ હરાજ કરીશ સમજ્યા ! ”

“આપુ તું આમ તપી શું કરવા જાય છે ? તું તારા રૂપીયા લેતો પરવારજે; જા બાઈ પરમ દીવસે સાંજે આવીને મારી પાસેથી લઈ જશે.”

“તો સાહેબ આમ રીતમાં વાત કરો તો કાંઈ તોડ આવે ? એક તો ઉધાર ખાતું અને ખાલી હમ રાખવો એ કદાચી ના અને ! લેણદાર જોઈને મીઠાજ રાખવો !”

“બહુ સાફ બાઈ તે મને આજે નવું લેસન શીખવ્યું : પરમ દીવસે તારા પૈસા જરૂર પતી જશે !”

“કાંઈ નહીં સાહેબ, આમ રીતમાં વાત કરો તો અમને ખોટું ન લાગે. પરમ દીવસના કદી પંદર દીવસ થાય તો પછી ખમારાં વેપારીનાં કાળજાં તો પત્થરનાં રહેવાનાં ! હ્યો સાહેબ હું જાઉં છું, બોલ્યું આલ્યું માફ કરજો !”

“કેમ બહાલી જોયો મારો રોફ ! કેવો પાણી પાણી થઈ ગયો !”

“અરે બજારો તમારો રોફ, આ રોફમાં ને રોફમાં બધું પ્રેર્યું અને કાળ ટકાતું માન ધોલમાં રોજ્યું !”

“પણ પછી તેના હાંજા કેવા ગગડી ગયા. માઈ ડીયર કેવટે તેણે માફ માગી હો !”

“આટલા બધા લોકોના તાળીઆ વેઠવા તેના કરતાં ઉધાર ન લાવીએ તે કેવું સાફ !”

“અરે મારા જીગર માઈ સાલ ઉધારમાં તો આદમીની એક સાચી કેડીટ છે !”

“અરે બળી એ આખરૂં ! એજ આખરૂં જતો દીવસે

ખબરમાં હરાજ કરાવે, અને એક નાદાનના હાથથી શીર પર
ઝેડાં ખવરાવે ! ”

“ અરે ઉધાર અપાય કેનેએ તું બણે છે ? મારા જેવા
ફક્કડ રાશીને, સરકારી અમલદારને અને સાચા શાહુકારને !
નાગાને તો એક પાઈ પણ ખબરમાં ન ધીરે ! ”

“ પણ આપણે પોતીકુ ગજી વિચારીને દેવું કરીએ તો
પછી આ બધું સાંભળવાનો વખત આવે ? ”

“ તું તો ગાંડી છું, દેવું કેને માથે હોય ? ભાગ્યશા-
ળીને માથે ! ”

“ ભાગ્યશાળીને તો કાંઈએ ન હોય ! હોય બધું તમારા
જેવા કુલ ફટાકીઆને માથે ! ”

“ અરે મોટા ધનેત્તરના બેટાને માથે પણ દેવું હોય.
સરકારને માથે પણ પ્રજાની લોનનું દેવું હોય અને એક વ્યા-
પારીના માથે પણ સરાફનું દેવું હોય ! દેવા વગરનું તો કોઈ પણ
બાકી ન હોય ! ”

“ બુઓ પોતાનું પાપ છપાવવાને માટે મોટા મોટાનાં
છિદ્ર શોધવા માંડયાં છે ! ”

“ અરે ઉલ્લુ, સ્ત્રી પુરૂષ તમામને માથે દેવું હોય છે; તું
નથી બણતી કે જગતમાં જે પિતૃરૂણ અને પતિરૂણ કહેવાય
છે તે તમામ દેવું કહેવાય છે; બેઠક હવે બતાવ કોઈ છે દેવા
વગરનું બાકી ? ”

“ હાય મારા બાપ આમાં પણ વકીલાત ચાલવા માંડી.”

“ દુનિયામાં વકીલાત વગરનો તો કાંઈપણ ધંધોજ

નથી.”

“હવે કરજની શ્રીફ લેવા માંડી, કેટની સાઇડમાં ભરા-
યા તમારે તો કોઈ પણ વસ્તુમાંથી ગુણજ ના લેવો !”

“અરે ગાંડી હેવું એ તો દુનિયામાં અનાદિથી ચાલતું
આવ્યું છે; એ તો જેમ ચાલતું આવ્યું છે તેમ ચાલ્યે જશે,
એની વિરુદ્ધ બોલનારા મૂર્ખમાં ખપશે !”

“અરે પણ કોઈનું કાંઈ ચાલવું તેના પૈસા આપવા કે
ન આપવા. બધાને હાથેળીમાં પ્રભુ દેખાડવા !”

“ઓ સ્ટુપીડ, આ જગતમાં આની પાઘડી આને માથે
અને આની આને માથે એમ મૂકવામાં સરાફીનો વ્યવહાર
ચાલે જાય છે. કોઈની કોથળીઓ ગણવા કોઈ જતું નથી.
શાહુકારીની ખુળી જીભાનની સફાઈ પર રહેલી છે !”

“અરે સફાઈ નહિ પણ સચ્ચાઈપર રહેલી છે એમ
કહો.”

“અરે સચ્ચાઈ તો વ્યાપારને ઉંધો મારે ! અને હાથ-
ગાળીથી વ્યાપાર ધમધોકાર આગળ વધતોજ ચાલે !”

“તમારું તે બોલવાનું કાંઈ ઠેકાણું છે ! ; ખસ, વકીલ
થયા એટલે સહજ જીભવાળા અને પુષ્કળ કાવાહાવાવાળા લ-
ડવાડીયા એક આગેવાન થયા !”

“જી હાં, ઘેર લાઈઝ ધી ખુટી ! આ જમાનામાં કપડાંની
શીલાઈ અને બોલવાની સફાઈ એ બેમાંજ ગૃહસ્થાઈ શાહુ-
કારી અને સરાફી રહેલી છે !”

“અરે છેલ્લશંકર વકીલનું ઘર કયાં છે ?”

“ આ રહ્યું, કોણ છે, જે હોય તે અંદર આવે ! ”

“ અરે, વકીલસાહેબ હવે તો અમારાં કપડાનાં નાણાં આપો. ”

“ જાઓ પંદરમીએ દુકાને આવીને આપી જઈશું; કહેજો તમારા શેઠને ! ”

“ અરે શું કહું મારું કપાળ ! તમારે તે સાહેબ કેટલી જીલો છે ? ”

“ એક. ”

“ તો મારા બાઈ સાચો વાચદો કરોને ! શેઠ તો અમારો દમ કાઢે છે, એ તો કહે છે કે સાચા શુભાસ્તા ઉધરાણીજ જતા તથી; ખારોખાર આમતેમ આંટા મારી આવી જુઠા વાચદા કરે છે. ”

“ તમે ઉધરાણીનું નામ દઈ તમારા ઘરનું કામ કરતા હશે તેથીજ તમને શેઠ ખીજતા હશે ! ”

“ અરે સાહેબ તમારા જેવા બધા જુઠા વાચદા કરે છે એમાં અમે શું કરીએ ? શેઠની જીમ અને શુભાસ્તાના ટાંટીઆં લોકોના વાચદા અને અમારાં જુઠાનાં ! નાગાની હા અને સી-ધાની ના ! એમાં મરો અમારો છે ! ”

“ બહુ સારૂ બાઈ જાઓ, જરૂર હું દુકાને આવી કાપડના પૈસા ભરી જઈશ ! ”

“ જોહ માય લોર્ડ ! મારા પ્રભુ આજ તો ગજબ થયે છે, તે દેવાદાર માણસે કદી પણ દીવસના ઘરમાં રહેલુંજ ન બેઠ્યો, આજે હું રહ્યો એટલે સપડાયો; ખસ કાલથી જે રહે

તે બેટા. ”

“ પણ તમે બહાર બટકશો, અમારી ઘરમાં શી વહે થશે ? ”

“ તું પણ સમાજમાં ચાલી જશે, એટલે સઘળા આવી તાળું ભેઈ ચાલ્યા જશે સમજી ધીર ! ”

“ સમજી ! પણ તમે આવાં રેતમાં નાવ કયાં સુધી ચલાવે જશે ? ”

“ ત્યાં સુધી ચાલશે ત્યાં સુધી ચલાવીશું ! હે બહાલી હવે હું જરા મારા ક્રેન્ડને ઘેર જઈને આવું છું ! ”

“ બહુ સાફ, બહેલા આવજો, ઝાઝુ મોડું ના કરશો, મને તો તમારા વિના એકલું ઘરમાં બીલકુલ નહિ ગમે ! ”

“ તું જરા ફેનોગ્રાફ વગાડી ગાયન સાંભળજો, હું સપાટામંધ જઈને આવું છું ! ”

“ બહુ સાફ બહેલ પધારજો ! ”

“ હાશ....પાપ ગયું, મને પજવી મારી ! મારા રોચા લેણુદારોએ મારો જીવ લીધો ! મારે કયાં એમના પર છાપ મારી છે ? જ્યાં સુધી બન્યું ત્યાં સુધી બન્યું, નહીંતો પછી સમાજ તૈયાર છે ! આમની સાથે તો ઘર મંડાઈ રહ્યું. હવે તો બસ રજવાડામાં જવું અને ત્યાં જઈ સ્ત્રી શિક્ષક તરીકેની નોકરી કરવી ! કોઈની પણ તાબેદારીજ નહીં ! ચાલ જીવ હવે જરા એ ધડી આરામ કરું ! ”

“ અરે વડીલ સાહેબ છે કે ? ”

“ વળી આ પાપ કેણુ આબું ! ”

“ અરે કાન્તાગવરી ઓપન થી ડોર ! ”

“ ઓહો કોણ મનહરલાલ ? ”

“ હા, વકીલ સાહેબ ક્યાં ગયા ? ”

“ આવો, આવો, તમે તો આજ ઘણા દીવસે પધાર્યા !

સાહેબ તો બહાર ગયા છે. ”

“ ક્યારે આવશે ? ”

“ હમણાં આવશે ! ”

“ હીક ત્યારે આટલામાં હું જઈને આવું છું ! ”

“ અરે જવાય છે ! આમ તો આવો ! હમણાં વકીલ સાહેબ આવશે ! બેસો, રાહ જુઓ, હમણાં આવશે ! ”

“ પણ ગયા છે ક્યાં ? ”

“ જ્યાં ગયા હશે ત્યાંથી ઝટ વહેલા આવશે. બેસે જવાય છે ! ”

“ ના ના હું તો હવે જઈશ ! ”

“ અરે આરા સમ જાઓ તો ! આમ શું કરો છો ? હવે હું ચાહ મૂકું, ચાહ પાણી પી પાનસોપારી ખાઈને જાઓ ! ”

“ તમે આટલી બધી તસ્દી શું કામ લ્યો છો ? ”

“ એમાં તસ્દી શાની ? અમે આવીએ છીએ ત્યારે તમે કેમ તસ્દી લ્યો છો ? ”

“ કાન્તાબાલી તમે તો ખુબ કરી ! જેટલું બોલ્યાં હતા તેટલું કરી દેખાડ્યું ! સુધારામાં આત્મલોગ તમે સારી રીતે આપ્યો ! પુનર્જનની તરફેણમાં તમે જેટલું બોલ્યાં હતાં તેટલું દુનિયાને તમારા દષ્ટાંતથી સિદ્ધ કરી બતાવ્યું ! ”

“ હા પણ હું મારા પ્રયત્નમાં નિષ્ફળ થઈ. ”

“ એમ કેમ ? ”

“ આ વકીલ સાહેબ મળ્યા, પણ હું વગરના મળ્યાઃ કોઈ પણ પ્રકારનું વ્યાવહારિક જ્ઞાન તેમનામાં દ્રષ્ટિગોચર થતું નથી ! ”

“ કેમ તમને દુઃખ દે છે ? જો એમ હોય તો મને કહો; હું તેમને ઠપકો દઉં ! ”

“ દુઃખ તો એ શું મને દેતા હતા ! પણ આતો ભરમ ભારી અને ખીસ્સા ખાલી છે ! ”

“ કેમ કાંઈ પ્રેક્ટીસ બરાબર ચાલતી નથી ? ”

“ અરે ઉંઘી એમની પ્રેક્ટીસ, એમને માથે દેવાનો પાર નથી. જે કાંઈ કરે છે તે તમામ ગળ ઉપરાંત કરે છે. ”

“ શું એમને માથે કરજ થયું છે ? ”

“ હા....એનીજ પંચાત છે ! કરજ તો કરજ પણ માથે વાળ એટલું કરજ ! રોજ બહાણું વાયું કે લેણુદારની ધમાલ ! ”

“ એ તારીની ! આવી સ્થિતિ તેમની થઈ ગઈ છે ! ? બહાર નીકળે છે ત્યારે રોક તો મોટા ખારીદરનો રાખે છે ! ”

“ ખાલી રોક કેટલા દહાડા નભે ! ખીસ્સામાં દમડી વગર દમ કયાં સુધી ચાલે ? ”

“ ત્યારે તમે કાંઈ શીખામણુ કેમ નથી દેતાં ? ”

“ હું તો એમને પાને પઠીને પસ્તાણી ! ”

“ પાણી પીધા પછી ઘર પુછાય ? ”

“ અરે તમારા જેવા અલભેલા સાથે પુનર્દર્શન કર્યું હોત

તો મારો ભવ મુધરી ભત ! ”

“ હશે હવે જે કાંઈ થયું તે ના થયું થાય ! જે જડયું તેતું જતન કરી સંભાળી દ્યો; અને બગડતી મુધારી દ્યો ! ”

“ હું તો હવે ટુંક વખતમાંજ ડાઈવિસ લેવાની ! તો તેમની જેટ ઘઠી પણ નહીં બને ! ”

“ હશે હવે યુક્તિ પ્રયુક્તિ કરી ઘરસંસાર નમાવી દે ”

“ દ્યો મનહરલાલ બિરાળે આ ચેર પર ! હું રખાલા લાવી તમારા સાડ ચાહ કાઢું ! ”

“ જોહ થેન્ક યુ ફોર ચેર કાઈન્ડનેસ જોન્ડ લવ ! ત હેત અને માયાળુપણને વારતે હું આભાર માનુ છું ! ”

“ દ્યો સાહેબ આ ચાહ પીઓ, કેવો સરસ બન છે તે જુઓ ! ”

“ જોહ ઇટ ઇઝ વેરી નાઇસ ! તે ઘણુંજ સુંદર છે ! દ્યો તમે પણ પીઓ ! ”

“ ના બહાલા તમે પીઓ ! ”

“ હે હે શું બોલ્યાં ? ”

“ મારા બહાલા, મારા જીવર, મારા પ્રાણ તમે પી ચાલો હું તમને પાઉં ! ”

“ લાલી સાહેબ આજ તો મારા પર તમે ખુશ થઈ ગયાં છો, દ્યો રસિકલાલ પીઓ ! ”

“ ચાલો તમે પણ પીઓ ! ”

“ હા ચાલો આપણે બંને સાથે પીએ ! એક ચ

તમે મને પાઓ અને એક અમચી હું તમને પાડું !”

“એહ ભાણી આજ તો જોય જોય ! આનંદ, આનંદ !”

* * * *

“રસિક રીઝવો રસીલીને છગીલા આ છગીલીને

રંગીલા આ રંગીલીને:—રસિક રીઝવો

પિયુ પિયુ કરી કળીમરે બોગી ક્યાં ભટકાય,

પ્યારા દેખી પાસમાં અંતર આ હરખાય;

કળી ખુશ થાય ખીલીને:—રસિક

રસીલી નારનો જે પ્યાર સકળ સંસારમાં એ સાર,

મઝા શ્રંગારની લેનાર સકળ તેનો ગણું અવતાર:

તમે દીવદાર તું દેયા દાર

અધર રસરાજ ઝીલીને:—રસિક” શારદા નાટક.

“વાહ વાહ ભાભીસાહેબ ધન્ય છે તમારા લગ્ન ! તમારે જેવા ખીલતા કુસુમની કીમત જે કેઈ ના કરે તેના નસીબની જ ન્યુનતા કહેવાય ! હું તો તમને જોઈને આફરીન આફરીન થઈ જાઉં છું !”

“હું પણ મારા વરણાગીઆ તમારા પર વારી જાઉં છું ! જુઠાલા તમારી તો બલિકારી છે ! તમે મેનાં ભાભીને બહુ સારી રીતે રાખો છો ! હરેક રીતે તેમને તમે મનાવો છો ! અને સુધારાનું સાચું સુખ આપો છો !”

“એ મેનાં આ રસીલી કાન્ટાની તોલે ન આવે !”

“ત્યારે એ છેલ્લશંકર પણ મારા મનહરલાલની તોલે નજ આવે !”

“ભાભી તમારો તો ભટકોજ જુદો છે !”

“ઠાણા તમારો ચટકો તો બહુ ભયોજ છે ! જ્યાં તમ
જોયાં કે ગોળ ગોળ !”

“ઠાણી તારો રંગ તો નિરાળોજ છે !”

* * * *

“ દીક્ષદારના દર્શન વિના ખીજું મને ગમતું નથી;
પુતળી પેટે નજદીકમાં ખેડા વિના ગમતું નથી.
સુખચંદ્ર શોભે ઝગહળી ઝરતું સુધા જ્યાંથી વહી:
તે મુજ ચક્રાર ગરીબને પીધા વિના ગમતું નથી.
કુદરત તણી અલ્લિહારી ત્યાં હું રમુ રંગીલા રંગમાં;
પણ હાય ભરચક રંગ તને છાંટયા વિના ગમતું નથી.
છો માણસ નોંધે ચુન્દાઓ નિંદકોને દક્ષતરી:
પણ મરત તુમ્મ દરબારમાં આવ્યા વિના ગમતું નથી.
શો મોહ દુનિયાનો કદં દુનિયા દીડી દો રંગમાં;
પણ માણસે તો તાણસા એક રંગ વિના ગમતું નથી. ”

હ. હ. મુ. ૧.

“ ધન્ય છે આવા રત્નના સરબાવનારને ! અને ધન્ય છે
આવા રત્નને બાળવી રાખનારને ! ”

“ ધન્ય છે રત્નની પરીક્ષા કરનાર ઝવેરીને ! અને ધ-
ન્ય છે રત્નના ઉપભોગ કરનારને ! ”

“ ઠાણા તમને જોતાં મારા જીવને કાંઈ કાંઈ થઈ જા-
છે ! મારાં ચક્ષુઓ કાંઈ જ્યાર તરેહના રંગમાં રંગાઈ જાય છે
હૃદય હૃદયગાનના એક તાનમાં ગુલતાન થઈ જાય છે; ઠાણ

હવે તો જુદાઈ ન રાખશે ! ”

“ જુદાઈ છે ક્યાં ? જગતના વ્યવહારમાં જુદાઈ છે; પણ પ્રેમના ખબરમાં એકચેતા છે ! ”

“ બહાલા ત્યારે તો તમે મારા અને હું તમારી ! મારા બહાલાની યોધું સદા ખલિહારી ! ”

“ દયો લાભીસાહેબ તમે તો દીલનાં ખુબ લોગાં છો ! દીલ આપવા બેસો છો ત્યારે બધું આપી દો છો ! ”

“ સલુજી સાદાળા હું તો હવે તમારી થઈ, કેમકે:-

* * * *

‘ રહી જુદાઈ નહિ રસીંચી રહી જુદાઈ નહિ,
બેદ લાવ ટળી જતાં રહી જુદાઈ નહિ:-રહી.
અહા મધુર મોહન રસ સુખપ્રદ એકતા જહી:-રહી.
તો તું સજવાએ શાને શાણી શરમાય શાને,
વદનકમળ રસીંધું મોહન થું નમાવી રહી:-રહી.
નિર્મા શાં નેણુ ઢાળે કાં તું કતરાતી લાગે,
દૃષ્ટિથી તું હરીણી નયની મધુર વરણી;
રસની ઝરણી થું વહી વહી.....રહી. ” હ. હ. ત્રુવ.

કાન્તા અને મનહરલાલ ચઢાપાણી પીને વાતોવિનોદમાં મશગુલ થયાં; કાન્તા નીચે ખારણીની સાંકળ વાસવી બૂલી ગઈ હતી. મનહરલાલની જવાની શુક્રમાં કાન્તાને કમાલ વાસવાં બીલકુલ છેવટ સુધી યાદજ ન આવ્યાં, મનહરલાલ પણ પોતાનો દરજ્જો તથા ધર્મ બૂલી જઈ કાન્તાના પાસમાં ફસાઈ લટકી બની જઈ કાન્તા જેમ નચાવા મંડી તેમ નાચવા લાગ્યો. આ ઉભય પાત્રોના રસરંજની ખહારમાં કારમા છેલ-

શંકર વકીલ ગુપચુપ આવીને એકદમ ઉપર તેમના સમક્ષ ઉભા રહ્યા. કાન્તા અને મનહરલાલ છેલ્લેશંકર વકીલને જોઈને આભાંજ બની ગયાં; મનહરલાલ તો ખુરશીમાં ને ખુરશીમાંજ શબ્દવત્ ઠંરી ગયો. છેલ્લેશંકર વકીલનો ચિત્તજ મનહરલાલને જોઈ ફાટી ગયો અને એકદમ લાકડી ઉગામીને મનહરલાલને મારવા ગયો.

“અરે અભાગીઆ મનહર! મારી દોસ્તીનો આવો અવળો ઉપયોગ તું કરવા તત્પર થયો ? મારી ગેરહાજરીમાં મારા મકાનમાં આવી મારી સ્ત્રી સાથે હલકી વર્તણૂક ચલાવવા તું તૈયાર થયો ? આખરે ભાઈબંધ થઈ ભાઈબંધનું જ ઘર મારવા તું ઉભો થયો ? પાપી ફીટકાર છે તને ધિઃકાર ધિઃકાર તારા જેવા નરાધમને પારાવારા ધિઃકાર છે. ચાલ ચંડાળ એકદમ મારી નજર આગળથી તું દૂર થઈ જા નહિ તો તારો વધ કરીશ; તારું ખૂન કરીશ ! અરે ! તારું લોહી પીશ.” કહી સડો-સડ લાકડીથી મનહરને ઝુડી નાખ્યો. મનહરલાલ ” મુગે આયેઃ ગોગ સ્વાદ કેને કહેવાય ” જોની માફક મુંગો મુંગો મુઠીઓ વાળી જીવ લઈ માપી માગતો દાદરપરથી ઉતરી અગીઆરા ગણી ગયો. છેલ્લેશંકર વકીલના ડોળા કાન્તાને જોઈને ફાટી ગયા.

“કેમરે દુહા ! તું મારી ગેરહાજરીમાં મારા ભાઈબંધ સાથે આવા અનાચાર કરવા તૈયાર થઈ ! શરમ શરમ શરમ છે તને ! ઢાંકણીમાં પાણી લઈ ડુબી મરો.”

“અરે શરમ છે તમને કે એકદમ બે જણ વાત કરતાં હોય ત્યાં આવી ચઢ્યા ! તમારી આવી વર્તણૂકને વાસ્તે હું

ઘણી દીલગીર છું ! ”

“ હું પણ તારી આવી અચોક્ક્ય ચાલ ચલગતને વાસ્તે ઘણો દીલગીર છું ! તને એકવાર અત્યારે પારડન આપું છું. ”

“ હું પણ તમને તમારા પહેલા ગુન્હાને વાસ્તે ક્ષમા કરું છું. સ્ત્રીઓને વાસ્તે આવો અધીરો હવે રાખવો અને તેના પર વાતે વાતે વહેમાવું એ ઘણું જ ખરાબ છે ! ”

“ અરે પણ મારે તો તમારી સાથે બનવાનું જ નથી હું તો કાલ ને કાલ સમાજમાં જઈ ડાઈવોર્સ લેવાની સમજ્યા ! તમે મને દુષ્ટા કહેનાર કોણ ? મને ધમકી આપનાર કોણ ? ”

“ અરે, બા બા બેવકુફ ! ડાઈવોર્સ બે કાલ લેતી હોય તો આજે જ લઈ લે. આઈ ડોન્ટ કેર ફોર યુ, હું તારા વાસ્તે કાંઈ પણ દરકાર રાખતો નથી. મારે ઘણી સ્ત્રીઓ છે ! ”

“ ત્યારે હું પણ તમારા સાડાં કેર કરતી નથી ! દયે! સાહેબજી છેલ્લી સલામ ! ” ચડસાચડસી વધી જવાથી કાન્તા તરતજ પોતાની ટૂંક લઈ વકીલસાહેબને સલામ કરી ચાલી નીકળી. આમ વકીલસાહેબ પણ કાન્તા પ્રત્યે તીરસ્કાર દર્શાવતા ગુપચુપ તેના બાજી બેઠે રહ્યા. કાન્તા ગઈ કે તરતજ બારણાં બંધ કરી વકીલસાહેબ મેડા પર ચઢી એક આરામચેર પર પડી કાન્તા પર ગાળોનો વરસાદ વરસાવવા લાગ્યા. નાતરીઆ વિવાહનો અંત અંતે નાતરામાંજ આવ્યો વિબુધ વાંચકો આતે “ નેહુ લગ્નના મીઠા નેડા કે હાગરના હવનના છુટા છેડા ? ”

પ્રકરણ ૬ હું.

ધંધાના કંઠા પા કે જમાનાના અપાટ ?

હાહરો.

જુના જડ રૂપે થયા, ફરકે નવલ નિશાન;
નવા નવલ રંગે ફરી, મહિતજમાં લે માન.

પૃથ્વી અનેક રત્નોથી યુક્ત છે, છતાં પરિક્ષકના અભાવે તે ધુળ નીચે ઢંકાએલાં રહે છે, લાયક ઝવેરીજ ઉત્તમ રત્નોની લાયક કીંમત આંકી શકે છે. બિખારીને કદાચ સ્કાટિક-મણિ સાંપડે તો તેને તે સુંદર પત્થર સમજી લેંસને કેટે લટકાવશે, પણ જો તે લાયક ઝવેરીના હાથમાં જશે તો તે મહાન સુપતિના કંઠાભરણમાં બિરાજવાને ભાગ્યશાળી થશે.

અસિલો થકી વજીલો વધ્યા રોગી થકી ડાક્ટર ઘણા;
વિદ્યાગુરુ છે આજ શુદ્ધો વૈશ્ય વિપ્રાદી તણા.
મુજ ચારમાં ભણિ ચૌદને આજ અગણ ન્યાતો થઇ;
ગાંધિ તુડીને તડ પડે આગાહિ અસ્ત તણી સહી.

બિલોરી કાચનો કટકો ભલેને ઝળાં ઝળાં કરી રહ્યો હોય પણ તે કાચજ છે, કોડીના મુદ્દ્યનો છે, અને કોઢીનુર કદાચ મલિનતા-શામતાથી ઘેરાએલો હોય તો પણ આખર

તે અણુમોહ રત્નજ છે. બમકે ભાળીને લોળાઓ મોહિત થાય છે પણ જ્યારે લોપાળું ખુલ્લું પડે છે ત્યારે મોહ પામનારા પસ્તાય છે.

* * * *

“ અજબ જમાનો નવિન નજરમાં આજ દાઢ ચડતો
સસલાને કીચડમાં દાખી દાથી કચડતો;
કોડપતિ કંગાલજ કેરી ચાપણુ ઝોળવતો.
ચુલાખને દાખે છે કેવો હજારીઓ ગોટો;
અન્યાયી ગાદી તટ્ટીએ ને ન્યાયી દેરી લોટો. ”

ઉમાદેવડી.

આહીઆના અવતાર તરીકે આલેખતા અહમદશાહની નેક સંસ્તનત દર્શાવતા અલખેલા અમદાવાદમાં વિક્ટોરીઆ-ગાર્ડન ખરેખર વિક્ટોરીઅસ અને ગ્લોરીઅસ જયકારી અને જશકારી વાડી તરીકે મનાય છે. જળમય પ્રદેશની પાસેના સ્થળોની હવા વૈદક નિયમ પ્રમાણે વધારે સારી અને આરોગ્યમય ગણાય છે. તેમાંએ અસ્ખલિત રીતે વહન કરતા વારી પ્રવાહની સમીપના યોગાનેની હવા ઘણીજ ઉત્તમ અને ખુશ કારક લેખાય છે. ઉત્તમ ખોરાક, સાફ પાણી અને નવાં કપડાંથી મન ઉપર જેટલી સારી અસર થાય છે તેના કરતાં ઉત્તરોત્તર અધિક અસર સુગંધમય અને શિતળ હવાથી થાય છે. બાગ બગીચા, તળાવ અને સરિતા આદિ જળમય સ્થળોમાં શોખીનોની જે ગીરદી જોવામાં આવે છે તેનું મુખ્ય અને મજબુત કારણ ઉત્તમ હવા છે. સારા સારા શહેરોની આબા-

હીનો આધાર સુખચરવે કરીને હવા અને પાણી ઉપરજ રહેલો છે. મોટી કેરપોરેશનો, મ્યુનિસિપાલિટીઓ, વોટર-વર્ક્સો. અને ગટર કનેક્શનોના મંડાણનું કારણ અને રેયતના કર વેરાના પૈસાનું ધારણ ફક્ત ચોખ્ખી હવા અને પાણી એજ છે. વિશાળ અને ગંભીર સરીતાઓ એજ શહેરની પ્રબળ આરોગ્યની જીવનદોરી છે. નદીઓની નહેરો એજ રેયતના સાચા સુખની દહેરો છે; એજ પ્રમાણે રમ્ય રાજવૈભવમાં રાજતા અને આબાદાનીમાં આગળ વધી વધીને ગાજતા રાજનગરની સાદાણીનું કારણ ફક્ત પતિતપાવની પાપરિમોચની સાબરમતી સરીતાજ છે.

પુન્યવતી અને ભગવતી સાબરમતી નદીના ત્રટ પર આવેલ રાજમાતા શ્રીમતી વિક્ટોરીઆના વિજયી નામાભિષાન ધારણ કરેલ વિક્ટોરીઆ ગાર્ડન આજકાલ અમદાવાદમાં ઉત્તમ હવાના સુંદર અને ખુશકારક નંદનોદ્યાન અમરવાહી તરીકે આનંદ અને શાન્તિસદન રૂપ થઈ રહી છે. સવાર સાંજ વિલાસી અને શોખીન દંપતિઓનાં ટોળેટોળાંથી આખી વાડી ઉભરાઈ જાય છે. આખી વિક્ટોરીઆ ગાર્ડનમાં કુંજલુવન, બેન્ડ સ્ટેન્ડ કમ્પાઉન્ડ અને નદી પાસેની રણિયામણી અટારી એ ત્રણ સ્થાન ખરેખર શાન્તિ અને આનંદનાં પરમ ધામ છે. શિયાળાની સવારમાં સુગંધીદાર ફુલડાંઓની મીઠા હવા બેન્ડસ્ટેન્ડ કમ્પાઉન્ડમાં બેઠાં બેઠાં સારી રીતે મળી શકે છે. ઉનાળાના અંગાર વરસાવતા અપોરમાં કુંજલુવનમાં શાન્તિની મીઠી દહેરો સારી રીતે મળી શકે છે, અને ચંદ્રસજ-

ની પૂર્ણ ચંદનીમાં શાન્તિસુધાની ઝીણી અને ચીકી ફર ફર ઉડતી એણે નદી પાસેની રળિયામણી અને સોહામણી અટારીમાં મળી શકે છે, આખા રાજનગરમાં વિક્ટોરીયા ગાર્ડનની હરીફાઈ કરી શકે એવું એક પણ સ્થાન ચોખ્ખી હવાનું નથી.

આજ રોજ ખગ્રાસ સૂર્ય ગ્રહણનો દીવસ છે. આખા શહેરમાં પાકી છે. કોરટોમાં પણ રળનો દીવસ છે. નાનાથી મોટા તમામ જેમ આવે તેમ ભટકવામાં દીવસ ગુમરે છે. ભેખારીઓ રૂપાદાન, વજ્રદાન, ત્રાંબાદાન, અક્ષદાન વગેરે વિવિધ પ્રકારનાં દાન દર્શાવતા મોટા બરડા પાકી બીજા માગી ગ્રહણ ગજવે છે, સ્ત્રીવર્ગ ઘરને લીંપવા ગુંપવા અને ઘોળવા ઘોવામાં ગ્રહણ ઉજવે છે, અને પુરૂષવર્ગ નદીએ ન્હાવા ઘોવામાં તથા બહાર બગીચામાં હરવા ફરવામાં ગ્રહણ ઉજવે છે. વિક્ટોરીયા ગાર્ડનમાં પણ આજ રોજ સંજ્યાબંધ યુવકો મળા મારવા નીકળી પડેલા છે. અન્ય જાહેર તહેવારના દીવસોમાં નોકરાઓ તમામ આજુસો અને વિદ્યાર્થી વર્ગના બાગબગીચાની સ્કેલ મારી શકે છે. ધંધાદારીઓ ધંધાની પેદાશમાં હરવા ફરવાની મમ્મથી વિમુખ રહે છે; પણ બગીચાની પાકી અને ગ્રહણના દીવસોમાં તમામ કોમ હરવા ફરવામાંજ દીવસ ગુમરે છે; અર્થાત્ આજ રોજ વિક્ટોરીયા ગાર્ડનમાં ચોરાશી બંદરના વાવટાનાં દર્શન થાય છે. મન પસંદ તીખી ચીકી અને ઠડરી ચર્ચા ચલાવતા શોખીનો ગાર્ડનમાં એક પછી એક એમ દાખલ થાય છે અને બગીચાની ચારે કોર જ્યાં

મન ઠરે ત્યાં ધુમે છે.

“ મી. મનુભાઈ ! હીવસે હીવસે વખત ઘણો ખારીક આવતો જાય છે, બુઝોને ચાર.

* * * *

“ જમાનાની બિહારી અગળ જણાય ભારી;
દેખાદેખી કરવામાં ડા'પણ સૌ માને છે.
નફા કે ટોટાનો કાંઈ વિચાર કરે ન જરી:
ગતાનુગતિક બની જન સૌ વખાણે છે.
રીતિને રિવાજનું વહન એવું થઈ પડ્યું;
પરિણામે દિપે મ્હાન વહનના માનવી.
દિસે ઢમઢોલ હોય માંહે પોલપોલા એવી;
દેશનની શીશીઆરી કહો શું વખાણવી ? ”

નવીનંદન મિત્ર

“ યસ મી. રમુભાઈ યુ આર કવાઈટ રાઈટ. જમાનો
ઘણોજ આગળ વધતો જાય છે. દેશન ઘરે ઘરમાં આંખ મીંચી
ઘુસતી જાય છે અને સુધારો ઉછરતી પ્રજામાં ચોગરદમ ધુમતો
જાય છે; ગોડ નોઝ કે હવે શું થશે ! સાન્હુ' ધર્તાગ તે કાંઈ
થોડું ઘણું છે, હીઅર હીઅર,

* * * *

“ નાટક ચેટક અને નવેલી નારીના પ્યાસી:
અત્તર કુલેલ પાનપટ્ટી તણા શોખીનો.
માથે વાળ વધારીને ચટ્ટી પટ્ટી પાડી સેંથી;
ચડી અને છુટ વળી ઠાઠમાઠ છત્રીનો.

ધરમાં ન નાણું તોય જ્ઞાણું જ્ઞાતાં ચાની ખાલી;
બિરકુટ આનંદ સાથ હોટકમાં મગવો.
નાણું તણી તાણુ પડે ઉવટ કાચાર બને;
ફેશનની શીશિયારી કહે શું વખાણવી ? ”

મહીકાંડા ગેઝેટ

“ સાહેબજી બાવા મી. બચુભાઈ તમે શાના રાગડા
નાણુવા માંડયા છે ? ”

“ સાહેબજી મી. ચીચુભાઈ, જમાનાના નામની મેં તો
પેાકે મૂકવા માંડી છે ! ”

“ સુકો બાવા સુકો, સુધારાનાં નીચા વળી વળી બે હાથ
પહોળા કરી છાજીમાં લ્યો એટલે તમારું લેન્ગું ઠંડું થશે
બાવા, સમજ્યા ! અન્ડરસ્ટુડ સુ ! ”

“ મી. હવે તો વાત વધી ગઈ; બુઝો,

* * * *

“ તમે ખુશી અમે ખુશો એટલુંએ લખવામાં;
પતું નહીં ચાલે પણ પાકીટજ ગેઇએ.
વળી ચાર ચાર રોજે ગેટરનો ખાસ ધારો;
કહે શું છે પત્ર તે ટપાલે મન મોહીએ.
હોય નવરોજ તોય ફેગટ ફેરાની જત્રી;
ટપાલની ઓશીસમાં રોજની ચુકાવવી.
પોષ્ટમેન છતાં બ્યર્થ વખત ગુમાવે એવી;
ફેશનની શીશિયારી કહે શું વખાણવી. ? ”

મહીકાંડા ગેઝેટ

“ ચાર તમે બી હીક છો હોં; મર્યાં મને આદુ ખાધને
સુધારાની પાછળ હીક પડ્યા છો ? ”

“ મી. જે કાંઈ બેઠાએ તે તો કહેવુંજ બેઠાએ ? ”

“ બોલારાઈ કહેવુંજ બેઠાએ; તેમાં એ વળી તમારે
ચાર આંખો, એટલે બીજી બીજી તપાસીને કહેવુંજ બેઠાએ ! ”

“ તમે તમારે ફાવે તેમ બોલો, પણ હું તો જે બેવાનો
તે તો કહેવાનોજ ! ”

“ તો ખાવા બેઠોની ? તમને કાણ ખાળે છે ? ”

“ ખાળનાર હોય તો બોલવાની જરૂરજ ન પડે; પણ
નથી તેના કઠાપા, બુઝોને તમારા જેવા ફક્કડ પણ બોલો
ટેસ મારે છે. ”

* * * *

“ વધે નહીં વાળ થાય ચાર ચાર દિન ત્યાં;
જગજા હજમ પાસે જાવ થકી જાય છે.
ચવળી સવળી ઘસી ઘસી હજમત કરી;
કુપેસ કુલેસ તણા સપેટા લેવાય છે.
સોપ પીયર્મને અતિ હર્ષ થકી દીસે ચોળી;
લવન્ડર કોસનની શીશી માથે છાંટવી,
ઉપરની અચ્છી બની મિતરકી રામ ગણે;
ફેશનની ફિશિયારી કહો શું વખાણવી ? ”

મહીકાંડા મેઝેર

“ મી. પંડીતજી તમે પણ સારી જમાનાની આગાહી
કરો છો ! હું બી એમજ વિરમય થાઉ છું કે આય યંગ સળ-

કટસ હાઉ કેન ધે મેનટેઇન ધેમ સેલેન્ઝ ! તેમનું પુરું શી
તે કરશે ? તે લોકો ઘણાજ ખરચાળ બની ગયા છે. ”

* * * *

“ અંગરખુ બંડી ગયાં દોટ પાટલુન થયાં;
સાદી ધોણુ બદલે ઇસ્તરીઓ કરાય છે.
ધાડા તણા જેરબધે સમ જાકીટોને કરી;
ગળા ફૂસા અકકડ ફેલ્ડરથી ખવાય છે.
ટોક ઉચી નીચી થાય નહીં તોય ભાઇઓને;
સાચી છે સુધારા રીત એજ એમ માનવી.
દંચ ધડાવની એવા ખરચ વધારવાની;
ફેશનની ફિશિયારી કહો શું વખાણુવી ? ”

મહીકાંડા ગેઝેટ

“ બાવા એ બધું આપણે સમજીએ છીએ ! તેમ છતાં
માપણે તો કરતા હઇએ તે કરીએ છીએ, સમજ્યા મરણ શે-
ભા ! આપણે કહેવામાં આગળ પણ કરવામાં ઘણાજ પા-
ગળ, બોલવામાં તમે જેની હિમાયત કરો છો તેની સામે હી-
એ પણ શરમ પડેરવામાં રાખતા નથી. ધોતીબાનાં લાંબાં
ખમણુ કરો પણ પાટલુન વગર ઘડી પણ ન ચાલે, જુઓ;

* * * *

“ નીચે ઉતરી ન પડે પાટલુન તેને માટે:
પટા ધાંલી ખમા પર ટાઈટ તો કરાય છે.
વળી એસી ન શકાયે હોય તડોતડ તેથી:
ઉભા ઉભા પેશાબની ધાર તો ધરાય છે.

એવી અવગુણી પાટલુન પડે મોઢી તેમ;
 ઘોલીઆથી ઉમદા તેનેજ મન જાણવી.
 સુધારાની એવી નેમ ગણી મનમાં સપ્તેમ;
 ફેશનની ફિશિયારી કહો શું વખાણવી ? ”

મહીકાંઠા મેજેટ

“ ચાર તમને ણી ગય મારતાં સારી આવડે છે; જેની પાછળ મંડ્યા તેનો તો અંતજ લઈ નાંખો છો. તમે જાતેજ પગથી માથા સુધી અંગ્રેજી પોશાકમાં ફરો છો અને સામાની ઠેકડી ફરો છો એ ઘણુંજ ગેર વ્યાજળી કહેવાય ! ”

“ અહ્યા રામશંકર, એ લેંસના બાઈ તું સાત રૂપીઆના પગારમાં ઈંગ્લીશ બુટ અડાવે છે એ ઠાઠ કેટલા દીવસ સુધી નભશે ? ”

“ ઓ મોભાગ બુદ્ધિના મૂઠ, એ સાંભળ, આપણને લાખ મળવાના નથી અને લખેશરી થવાના નથી, માટે અમારે તો જેટલું કમાવું તેટલું ખાવું; પણ યાદ રાખવું કે લાખની ઉમેદમાં તમારા આપદાદાની શાખ કોઈ દી રાખમાં ન મળી જાય ! ”

“ ઓ મુરખના સરદાર તને હું શિખામણ આપું છું ત્યારે તું મારો આખો મહેતાલ થવા જાય છે પણ છેવટે તું પસ્તાઈશ ! ગજા વગરનો બાર અંતે મારજ મારશે ! ”

“ મહેરબાન અમારું ગળુ અમારે જોવાડું છે, પણ તમે ગજા કહેતાં ફેશનની અજા ન બની જાઓ તે સંભાળજો કેમકે.

* * * *

“ સાદા બોડા બોડા ગણી નાપાસ કરીને હોશિ;
સ્વીપર કે દોરીવાળા છુટ વખણાય છે.
ત્યાં ત્યાં જાય ત્યાં છોડે બાંધે વાંકા વળા ફરી;
તોય જમાનામાં એજ છુટ ખરીદાય છે.
પેરણ પછાડી મ્હાય ધેર ધાવરા સમાન;
કરે બાંધ કંદે ફેરી ઐરી બંગડી જેવી,
નરના ચિન્હો ગમે ન નારીનાં હોશિથી ધરે;
ફિશનની ફિશિયારી કહેા શું વખણુવી ? ”

મહીકાંઠા મંડિટ

“ દયો સાહેબજી હવે ચાલશે કે આમ આવી પાછી
કરવામાંજ આનંદ મ્હાલશે ? ”

“ મણિભાઈ કહેા હવે કયાં જાશું ? ચાર આવી હવા
ખીજે કયાં જાશું ? ”

“ મી. રમણીકલાલ હવે ઝાઝી હવા ખાશે તે! ચાર
તમને કોલ્ડ થઈ જશે, અને પછી દવા ખાવી પડશે. રીમેમ્બર
ઈટ તે ચાહ રાખજો ! ”

“ દયો ચાલો ત્યારે આપણે બજારમાં ફરવા જઈએ ! ”

“ શું બજારમાં તમારા બાપની ખાંડ મુકશે ! ત્યાં તે!
મધુંએ મધ હશે ! ”

“ હશે અહીં બેસાને જવાય છે ચાર ઠંડી હવા તે નિ-
રાંતે ખવાય છે ! ”

“ જમાનામાં આગળ વધેલું યુવકમંડળ જમાનાનાં
ગપ્પાં સપ્પાં મારતું બગીચામાં ચારે કોરે ફરવા લાગ્યું; એટ-

લામાં જુના વિચારની હિમાયત કરનારું પાઘડીમંડળ ગાઈ-
નમાં હાખલ થયું, તેમી માછળ વક્રીલ બારીદર અને ઠાકટરનું
મંડળ પણ હાખલ થયું; જુનામાં નવા મળ્યા અને નવા જુ-
નાનું સાજન મ્હાજન ગયું બેન્ડ સ્ટેન્ડના યોગાનમાં! શેઠીયા
અને સાહેબોની જળરી ધાડ બેઠને બેન્ડ સ્ટેન્ડના યોગાનમાં
બેસનારા ઝપોઝપ ઉઠી આઘા પાછા થઈ ગયા; યોગાનના
બાંકડા પર જેમ આવે તેમ બધા ગોઠવાઈ ગયા, છેવટે પાઘડી
વર્ગમાંથી ચાર પાંચ જે શેઠીઆ વર્ગમાંના હતા તે રહ્યા તેની
સાથે બારીદર વક્રીલમાંના પણ બે ત્રણ રહ્યા; ઉભા રહેલાનો
સામસામી નાટકની ડમ્મ એકટીંગનો થયો ટેબલો ! તમામ
અન્યોઅન્ય વિચારમાં પડી ગયા ! કોઈકોઈને ઉઠાડી બેસી
શકે તેમ ન રહ્યું; કેમકે સાપને ઘેર સાપ પરોણા થયા, તેથી
સામ સામે ડોળા ધુરકાવી દમામમાં એક બીજાનાં મ્હોં બેવા
લાગ્યા ! છેવટે એક બારીદર સાહેબે એક પાઘડીદાસને ઉઠા-
ડવાની તજવીજ કરી, તજવીજમાં કોઈ કોઈના ગાંજ્યા જાય
તેય નહોતું; એક ધારાનો હિમાયતી હતો તો બીજો પેસાનો
હિમાયતી હતો, પૈસા આગળ ધારો હુલો પડે તેમ હતું; તે
પણ ફવાબ અને પોલીશનની ગડબડ થઈ !

“ યુ જેન્ટલમેન પ્લીઝ તમે આઘા જાઓ ! ”

“ કાર્ડન્ડલી પેલી સાઈડના જેન્ટલમેનોને આઘા કરો,
ત્યાં પ્રોપરલી તમને સીટ મળી રહેશે ! ”

“ નો નો એવનને કાંઈ બી કહી નં શકાય; તમારેજ
મુવ જોન થયુંજ પડશે. જો જોન મુવ આ લીટલ ! ચલાવ

“રા આઘા ખસો !”

“તમે ટોપી કરતાં પાઘડીને હલકી ગણો છો ?”

“ઝોફ કેસં સો ! અલબત્ત જોમજ !”

“જોમ કે જાઓ ત્યારે નથી ખસતા.”

“અરે ખસો છો કે નહિ ! વીલ યુ મુવ આ લીટલ સાર નોટ ?”

“સરટનલી નોટ.”

“યુ ઢેમ જાતા હય કે નહિ જાતા ! નહિ તો ખૂટ લાગતા !”

“તમારાં ચક્ષમાં જોઈને નહિ ડરીએ, સમજ્યા ખારીષ્ટ-સાહેબ ! ખૂટ લગાવતાં તમને ઘેર જવું બહુ ભારી થઈ પડશે સમજ્યા !”

“અરે તમે કેવા જંગલી છો ? કેવું માફ ઈન્સદ્ટ કરો છો ! માઈન્ડ આફ્ટર ઝોલ આઈ જોમ આ ખારીષ્ટર ! હા રાખો છેવટે હું ખારીષ્ટર છું.”

“એટલે તમે મને કરશો શું ? શું આ વિકટોરીઆ-ગાર્ડન તમારા આપનો છે ?”

“યસ રીઅલી, આ ગાર્ડન અમારા જેવા સુધરેલા અને ડુબ્લીશમેનોનો છે. તમારા જેવા મેનરલેસ મેનની નથી !”

“અરે આતો પબ્લીક ગાર્ડન છે. જાહેર પ્રત્યયોગી માગ છે, મરજીમાં આવે તે અંદર આવી હરી ફરી શકે; પહેલો તે પહેલો સમજ્યા સાહેબ !”

“છટ નોનસન્સ, કેવું હમ્મગ તમે બેલો છો ! સૌથી

પહેલો રાઈટ પારસી યુરોપીઅન જેન્ટલમેનોનો છે, પછી તમારો છે ! ”

“ તો ખારીષ્ટર સાહેબ વિક્ટોરીઆ ગાર્ડન જે ઘડીએ બંધાયો તે ઘડીએ તેના ફંડમાં પૈસાનો મોટો ફાળો અમારા જેવા પાઘડીવાળા લોકોનો હતો, ફંડમાં નાણાં ભરતી વખતે તમારા જેવાનો તો પત્તોએ નહોતો લાગતો ! અત્યારે તમે ગાર્ડન પર બાપીકો હક્ક ધરાવતા આવ્યા છો પણ તમે ફંડમાં શું ફાળો આપ્યો હતો તે મહેરબાની કરીને જણાવશો ? ”

“ અરે સાહેબો, મહેરબાનો તમે શાંત થઈ જાઓ ! ના-હક જન્મા સાડૂ શા માટે લડી પડો છો, દયો અમે ઉડીને પછે બેસીએ છીએ, તમે શાંત થઈ જાઓ ! ”

“ નો નો માર્શલ ઈઝ રાઈટ, બળીઆના એ ભાગ ! ”

“ એટલે તમે ખારીષ્ટર થયા એટલે આખા શહેરના શહેનશાહ થયા એમ ? ”

“ બધા શાન્ત થાઓ ! ”

“ વેલ યુ ખારીસ્ટર મી. બળવંતરાય સી ધા ટાઈમ વખત વિચારી જાઓ. બી કવાએટ, ડોન્ટ કવોરલ ફોર નર્થીંગ ! શાન્ત થાઓ, નાહક કજીઓ ન કરો ! ”

“ એલિરાઈટ થેન્ક યુ, એલસો યુ મે પરસ્વેડ હીમ ! બહુ સાડૂ, હું તમારો આભાર માનું છું. વળી તમે તેમને પણ સમજાવો ! ”

“ વેલ ગાર્ડનર, ગાર્ડનર, માલી માલી, એહ યુ માલી, યુ જંગલી ડોન્ય યુ હીઅર મી ! અરે હેવાન તું માડું કેમ

નથી સાંભળતો ? ”

“ એ શાળ આંચો ! બાપજી ચો હુકમ છે ? ”

“ બાપેલા બે બાંકડા લાવી અહિં ગોઠવી દે ! ”

“ લાંચો શાળ ! ”

“ થયું ચાલો હવે ટુંકમાં પતી ગયું. ”

“ ઝોહ મી. નવલખીચેઠ આજ તો તમે ફરવા આંચા
છો ? ”

“ હા હા. ”

“ કેમ આજ દીલગીર જણાવ્યો છો ? ”

“ કાંઈ નહિ ! ”

“ નો નો તમારો ફેઈસજ સોરો ડીકલેર કરે છે, તમા-
રો ચહેરાજ દીલગીરી ખુલી દર્શાવે છે. ”

“ અરે ચાર રહેજમાં પેલા બારીષ્ટર સાથે બોલવું થયું
તેમાં ! ”

“ વીચ બારીષ્ટર ! ”

“ ઝોહ ઘેટ બળવંતરાય બારીષ્ટર ! ઝો હી ઇઝ સાઈ
ફ્રેન્ડ ! વેલ મી. બારીષ્ટર બળવંતરાય ! ”

“ ઝોહ ગુડ ઇવીનીંગ મી. ડૉક્ટર હંફાસમાફ ! ”

“ અરે તમે અમારા ચેઠ મી. નવલખી સાહેબ સાથે
શા સાફ ટટો કર્યો ? ”

“ ઝોહ ંહેર ઇઝ મી. નવલખી ? ”

“ આ બેઠાં જોજ ! તમે જોની જોડે લઠયા તેજ ! ”

“ શું પેલા ગજરાવાળા ચેઠના બેટા સન મી. નવલખી !

તે આજ કે ? ”

“ હા એજ નવલખી ! ”

“ જોહ આઈ એમ વેરી સોરી ફોર યુ, માર્છ હીઅર મી. નવલખી ! આઈ બેગ યોર પારડન ! ”

“ આ તો સાદ્દુ જે કાંઈ બન્યું તે તમામ અધારામાં બની ગયું. વેલ યુ શેઠ નવલખી સીટ ડાઉન હીઅર વીથ મી આવો મી. નવલખી ! મારી સાથે બેસો. ”

“ કહો સાહજ ખુશીમાં તો ખરા. ”

“ હા જી આપને હીઠે વિશેષ ! ”

“ વેલ માલી ! ”

“ જી સાહેબ ! ”

“ જા પેલા રાવની હાંટલમાંથી ઠશ ગ્લાસ ટીના લઈ આવ, લે આ રૂપિયો ! ”

“ આ ચાલ્યો બાપજી ! ”

“ વેલ ડૉક્ટર મી. ડૉક્સમાર્. હવે ટાઈમ ઘણુંજ આંઠ આવ્યો. હવે વિદ્વાન લોકોને કમાવાને વાસ્તે બહુજ તકલીફ પડે છે. આય સાદ્દુ અમે બારીષ્ટર થયા પણ કાંઈ ઘરબાર ઉંચાં ન થયાં. બાપીકા જે કાંઈ થોડા ઘણા પૈસા હતા, ઘર મકાન હતાં તે તમામ વેચી મૂકી બારીષ્ટર થવા સાફ વિલાયત ગયા; ત્યાં ઘણુંજ અતિશય બેહદ દુઃખ વેઠીને બારીષ્ટરની પરિક્ષા પસાર કરી, ડ્રીગ્રી ઝલ્લો અને માનપાન ચાંદ લઈ ઘેર આવ્યા પણ એ ભગવાન એના એજ રહ્યા. આય આફ્રીસ બાડે રાખી ગુમાસ્તા રાખી પ્રેક્ટીસ કરવા માંડી પણ

કાંઈ ઢગઢર ગયું નહિ. સાક્ષી ઘરના ગાડીઘોડા પછુ ન થયા. માફ બેટું ખૂટ પાટલુન કોટનું ખર્ચ પછુ ભારે પડવા લાગ્યું. આ અમારા કરતાં તો ડીસ્ટ્રીક્ટ પ્લીડરો વકીલો માફ કમાય છે; આ સાદલુ વિલાયત વેઠયું એટલે મન પછુ વિલાયતી બન્યું. ઘણું મળે નહિ અને થોડું ભાવે નહિ. ઘરની ગાડી મળે નહિ અને ભાડાની ગાડીમાં બેસાય નહિ એટલે ‘ મીયાં પડયા પછુ ટંગડી ઉંચી ’ એવો ઘાટ અમારે થયો. સાદલુ તમાચો મારીને મોં રાતુ રાખવું પડે છે. આય આખો દીવસ કોરટમાં આઈડલની માફક જમએ છીએ અને ત્યાં મફતની ચેરમાં બેઠા બેઠા માંખો મારીએ છીએ. માફ બેટું સાંજ પડતાં પુર પચીશ પછુ ન મળે ત્યાં ખારીદર થયે વિલાયત વેઠે શું વળે. કેસ ભારે લેવા જમએ પછુ મળતર કાંઈ મળે નહિ એટલે નાસીપાસ થઈ પાછા પડીએ. તેમાંએ હાર જીતનો સવાલ ન્યાયાધિશની મરજી ઉપર ! સાદલુ હવે તો જમાનામાં ઠોકર ખાઈને પાછું પડવું પડે છે. હવે કે ખાઈ કે ખારીદરો ઘણા થઈ ગયા, વકીલો પછુ ઘણા વધી ગયા, ધંધાની રાઈવલરી હરીફાઈ ખરાબ રીતે વધી પડી. ધંધાનો ટેસ અગડી ગયો, ફક્ત પેટ કેમ ભરવું અને અસીલોને કેમ સમજાવવા તેજ હવે રહ્યું. બધી ખાજી જુઠાઈમાં રચાવા મંડાઈ. બોલ હુ ગેધર ધંધોજ વંડી ગયો, તોબાહ તોબાહ, જાડ બી મરસીકુલ એન ખારીસ્ટર્સ ! ”

“ વેલ માઈ ડીઅર ખારીદર ડોન્ટ બી સોરી એટ બોલ ! સેઈમ ઇઝ ધ કેસ વીથ ડોક્ટર્સ. જમાનો સઘળે રથળે સરખો

કચ્છ

રીતે ફરે છે. આ અમારી મેડીકલ લાઈન પણ હંમેશાં થકા વગરની થઈ ગઈ છે. સારું પહેલાં વૈદ્ય બાંધી અને ડોક્ટર એ ત્રણેનું સંબંધાઈ બાંધતું હતું; પણ હવે કમનસીબે ત્રણમાં પણ સળી પેઠો છે. હીઅર શાખ્લી ! બુઓ સાંભળો—આ વૈદ્યને કોઈ ભારે ગંભીર કેસ તપાસવાનો આવે ત્યારે તે ઝટ લઈને પોતાની વગમાં સળી બાંધી એવો કોઈ ડોક્ટર જોય તો તરત તે દરદીને સમજાવીને બોલાવરાવે; આ ડોક્ટર સાહેબ આવે એટલે તરત કેસ તપાસી દરદીને વૈદ્યની હથાકરવાની બક્ષા મળુ કરે અને કહે કે વૈદ્યરાજ ઘણાજ આલાક અને અસહ્ય છે. તમે ધ્યાન દઈ ખાસ શ્રદ્ધાથી તેમની દવા કરજો. આખરે દરદ છે તે ઘણું ગંભીર અને રેન્જરસ છે. વળી તે ઉપરાંત તે અવધીયું છે એટલે ખાસ તેની મુદત વીસ પચીસ હીવસની પ્રીતશે એટલે ઝટ આરામ થવા માંડશે. હું વૈદ્યરાજને એક માટલી લખી આપતો બાઉ છું. તે બબ્બરમાંથી લાવીને દરદીને દુધની સાથે આપશે એટલે ઝટ આરામ થશે. ખાવા હું શી-આરી રાખો ગભરાશો નહિ—અકળાશો નહિ, કાળજી પર પાંચર મૂકીને ટ્રીટમેન્ટ સારવાર કરો, સમજવા. દયો વૈદ્યરાજ સાહેબજી હું હવે રજા લઉં છું; આ પ્રમાણે જરા હીંમત બંધું લેકચર કર્યું કે તરતજ કન્સલ્ટેશનની પ્રીના રૂપીઆ ત્રણ અને ગાડીભાડાના આના આઠ ખીરસામાં પડે; વૈદનું ખીરસું પણ જરાય અને ધંધાદારીનો ભાધચારો વધે; બલે પછી દરદીનું સાંજીનું ગમે તે થાપ પણ ડોક્ટરનું ખીરસું તો તર થાય. હવે અમે ડોક્ટર સીકે અમારા દરદીને આર પાંચ હીવસ હથા

કરતાં થાય કે તરતજ અમે લોકો અમારા લાગતા વળગતા
 અર્થાત અમને દરેક બાટલીએ આફ્રું કરીશન આપતા કેમ્પી-
 સ્ટ ડ્રગીસ્ટ હવા વેચનારને એક ચીટ્ટી પર બાટલી લખી સા-
 ઇન કરી મોકલી દઇએ એટલે હવા વેચનારના ચોપડામાં અ-
 માફ્રું કરીશન ચઢતું થાય. બાટલી પણ ખાસ કરીને અઢી
 પોણાગ્રણ રૂપીઆની લખી આપીએ એટલે ખાસ્સા આઠ બાર
 આના મળે; ઇસ્ટન સીરપ સાસાં વગેરે કયરો તો કબચિતજ
 લખી આપીએ, ખાસ્સી રીતે માલ્ટાઇન કોડલીવર બોઇલ,
 સ્ટર્નસનો કોડલીવર બોઇલનો વાઇન, વીલ્કીશનના સાસાં,
 પાર્ક ડેવીસના ડ્રગ્સ વીગેરે લખીએ એટલે અમાફ્રું ટદુ તે-
 જમાં ચ.લે ! માઇ ડીઅર બારીષ્ટર હવે આ મહત્તરનો જમાનો
 પાંચ બદલાયો અને અરસપરસ ખોદણી કરવાનો, છીંડાં જોવા-
 નો વખત આગ્યો; અધુરામાં પુરી એલ. એમ. એન્ડ. એસની
 પરિક્ષા પણ વરસમાં બે વાર થઈ અર્થાત છ છ મહીને છ છ
 મહીને નવા નવા એલ. એમ. એન્ડ. એસ. ડાકટરો સંખ્યાબંધ
 નોકળવા માંડયા એટલે ડાકટરો થયા સોંધા; તેમાં પહેલાં
 વિલાયત કોઈ લાગ્યેજ ડાકટર જતો હતો; હવે વિલાયત જવા
 લાગ્યા અને એલ. આર. સી. પી. એફ. આર. સી. એમ. આર.
 સી. અને એમ. બી. ના બીજા લઈ પ્રેક્ટીસ કરવા લાગ્યા;
 તેની બેઠે ધર્માદા હવાખાનાં પણ સંખ્યાબંધ ઉધડવા લાગ્યાં
 અને ઉંટ વેદોના પણ રાફડા ફાટયા; એટલે ધંધાનું નખખોદ
 વળી મથું; હવે બધાએ નવરા મુપ જેવા હવાખાનામાં બેસી
 બેસી બીડીઓનાં ખોખાં કુંડીએ છીએ અને ફેન્સી કબાટમાં

ગોઠવેલી ચળકતી બાટલીઓ ભેઠ હાથપટારો કરીએ છીએ. સાદ્દો ધંધાનો સંપ પણ તુટી ગયો, કન્સલ્ટેશનના વળા પણ લુલા થઈ ગયા, અરે એક બીજાની ખોદણી કરવાનો વખત આવ્યો; આમ સાક્ષી એકાદ કેમમાં ડાકટર ભેવા ગયા કે તરત કહેશે કે બાવા કેની દવા અત્યાર સુધી ચાલતી હતી; બે દરદીની આરવાર કરનાર કહેશે કે અમે તો દેશી વર્ધનની દવા કરતા હતા તો તરતજ ડાકટર સાહેબ મીઝજ ખોઈને કહેશે કે સાક્ષી વૈદે રસાયણ ખવરાવી દરદીની ખરાબી કરી છે; વળી ભોગભોગે કહેશે કે ફલાણા ડાકટરની દવા કરતા હતા તો તરતજ ડાકટર મુંછમાં હસી કહેશે કે આય ડાકટરે દર-દજ ખરાબર પારખ્યું નથી ને એમને એમ દવા ઠોક્રી છે; વળી બે વૈદને વીઝીટ કરવા ખોલાવવામાં આવશે તો તરતજ વૈદ નાડી ભેંઠને આંખનાં ભવાં ચડાવીને કહેશે કે તમે કેની દવા કરતા હતા ? અત્યારે એમ જવાબ મળશે કે ડાકટરની દવા કરતા હતા તો તરતજ કહેશે કે ડાકટરે દરદીને દારૂ આપી આપીને હાડકાંનો માળો બનાવી દીધો છે; તેની છાતીમાં છીડ પડ્યાં છે અને કાળજે આંદુ પડ્યું છે; વળી કહેશે કે બીજા વૈદની દવા કરતા હતા તો તરતજ વૈદરાજ જાંઝ ખાઈને કહેશે કે એ વૈદ વૈદામાં સમજે છે શું ? એ તે કીયા દહાડાનો મોટો ધન્વંતરીનો મોટો બની બેઠો છે ? આ પ્રમાણે ધંધાદું ધર્તીજ વધી પડ્યું અને નાહક ઝેર વેર કરવામાં બધા ડાકટર બગાસાં મારતા સુરે છે હાથ ફેરવતા થયા. બીજું ચેરીટેબલ ડીરપેન્સરીઓ થવાથી કમાણી જતી રહી, આર આનાની ફીના

ચાર પૈસા થયા તોપણ હવા વેચનાર ડ્રગીસ્ટના દેવામાંથી મુક્ત ન થયા. ઓહ લોર્ડ! બી કાઈન્ડ ટુ પૂઅર ડૉક્ટર્સ !!!”

“મી. સામળદાસ ધંધો તો તમારો ચાર ધીકતો છે. છાપખાનામાં આજકાલ છત્રમછત્રા થાય છે.”

“એ મહેરબાન એ બધું પહેલાં થતું હતું; હવે તો મા-ધાના વાળ પણ પારકા થવાનો વખત આવ્યો છે. એ તો તમને પારકે ભાણે મોટો લાડવો દેખાય છે. ઉજળું એટલું દુધ તમને જણાય એ સ્વાભાવિક છે, પરંતુ ડંડા ઉતરીને દુધિ કરો તો નફા ટોટાનો ખ્યાલ સારી રીતે આવે. કમાણી પહેલાં હતી પણ હવે નથી રહી. પહેલાં કમ્પોઝીટરો અને પ્રેસમેનો એક વચની અને ડાહ્યા મળતા હતા, હવે બધાની પુંઠે ભમર થયા. ગાડાનું પેડું ફરતાં જેટલી વાર થાય એટલી વાર તેમને નોકરી ફેરવતાં થાય છે. વખત અને ધંધાના ચોર થયા, તેની સાથે હાડકાંના આખા યથા; આ કાંઈ કામની કસુર સાફ શેઠ એ અક્ષર કહેવા જાય તો તરતજ ગર્મ થઈને કહેશે કે શેઠ તમારી નોકરી ધરી રહી. આ મહીનાની નોટીસ શેઠને હાથમાં પકડાવી કે શેઠ બિચારા નરમ થઈ પડી જાય. પહેલાં છાપખાનાના માલીકને કામ સાફ લોકોની દાહીમાં હાથ ધાલવા પડતા ન હતા. હવે શેઠને રૂઢ માનનાર, બીબાં ગોઠવનાર અને મશીનનું પેડું ફેરવનાર મજુરોની ઓશિયાળ કરવી પડે છે હવે જમાનો વંધ્યો તેની જોડે કામ કરનારનાં પણ મગજ ચ-સ્કી ગયાં, તેની જોડે છાપખાનાનાં પણ ઠાઠીઆં વધારે ને વધારે નીકળવા લાગ્યાં એટલે કારીગર લોકો વધારે વાચરે

અહ્યા. મોંઘા થયા અને કામના કસમાંથી ઉતરી જતામના થયા અર્થાત્ એકે ઠેકાણે કામ કરીને નોકરી કરતા ન થયા. ડેર ડેર ઠીકરાં ફેાડતા થયા. પહેલાં કારીગર માણસો ડાહ્યા, કામના કરવૈયા વખતના જાણનાર અને નિમકહલાલ મળતા હતા. હવેતા જમાનામાં લાંઠ કામના ઘોર અરે શેઠની ગેરહાજરીમાં આપુ જાપખાનું શકરવારમાં હરાજ કરીને ખીસ્સાં ભરનાર અટ્ટા મળે છે. આગળ કારીગર લોકોના સારા કામ ઉપર જાપખાનાના માલીક છાતી ઠોઠીને લોકો પાસેથી જાપવાનું કામ લેતા હતા અને સુકરર કરેલે વાચદેજ કામ પૂરું કરી આપી ધરાકનું મનરંજન કરીને જાપમણી ઉપર કંનમ પાઘડી લેતા હતા. હવેના જમાનામાં વાચરે ચઢેલા કારીગર લોકોના કામ ઉપર શેઠને ડગલે ડગલે જુદું બોલવું પડે છે અને પુરાં બીલનાં નાણાં અરધાં પણ મળતાં નથી અને લોકોને માલ આપવો પડે છે અને પાછળથી ગુમાસ્તા રાખી ઉવરાણીમાં લોહીનું પાણી કરવું પડે છે. મહેરબાન હવે પેદાશ જતી રહી, કામનો કસ ન રહ્યો જાપની કીમત ન રહી સોંધુ ભાડુ અને સિદ્ધપુરની જાત્રા લોકોને અમવા લાગી. ધોળા ઉપર કાળું કરી જઈતી કામ આપ્યું કે આ ટટું ચાલ્યું. હવે ભાવ પણ બેવાનો ન રહ્યો, કામ પણ બેજાનું ન રહ્યું અને જાપ પણ બેવાની ન રહી, જસ હવે તો ફૂલાણો ફરમાના આટલા કહે છે, તમે આટલામાં કરી આપશો ? શેઠ બિચારો કામ વગર માંજો મારતો હોય અને કારખાનામાં હરમાન હડીઓ કાઢતા હોય ત્યાં આગળ તરત કંટાળીને કહેશે કે આપા લાવો,

ખાખો, કહી કામ લેવાનો વખત રહ્યો. વળી અધુરામાં પુરું સરકારના કાયદા પણ અમારે માટે જરા હળાવવાળા થયા એટલે અમારો તો હીનમાજ હવે ઉઠી ગયો. લોહ લાકડામાં નાંખેલો પૈસો હવે કચી રીતથી ભેગો કરી અકાય તેજ બેવાનું રહ્યું. વ્યાજ ખાદ કોરે કરી ચીથરી બાંધી દરિયામાં નાંખેલા પૈસાના ખાર આની ઉપજો તો પરમેશ્વરનો મોટો પાડ ! મહેરબાન હવે મામલો આવો થયો. ઘરડાનો છાતી પર ઘંડીનાં પડ મૂકી એકઠો કરેલો પૈસો કાગળ ફૂથનાઈ અને સી-આમાં ગુમાવવાનો વખત આવ્યો. ભગવાન હવે છાપખાનાના માલીકો ઉપર કાંઈ રહેમ કર રહેમ ! ”

“ કેમ મી. એડીટર સાહેબ કેમ આવે છે તમારે ? તમારો છાપાનો ધંધો તો તેજ છેને ? ”

“ સાહેબ અમારા છાપાનું તો નામજ ન દેશો ! સો મહુ નેલે અંધારું ભેલું હોય તો અમારા પત્રકારની આંકીસમાં પધારવું. ઘર કયાં છે, ખૂદાર કયાં છે, આંકીસ કયાં છે, છાપખાનું કયાં છે, કોણ લખે છે, કોણ વાંચે છે અને કોણ છાપે છે એની જો અમને ખબર હોય તો જોઈએ છેજ શું ! આ તો વારે ઘડીએ સરકાર બોલાવે એટલે રાત દીવસ કોરટમાં ધક્કા ખાનાર કોઈ માણસ શોધી કાઢીએ અને એડીટર બાથ ડ્રીમ કહીને છાપું પ્રગટ કરીએ અને ધંધો ચલાવીએ; પણ કમાણી વગર બધા લુખ્યા છીએ ! અમે કેટલું બધું સાહસ અને જવાબહારી ખેડીએ છીએ તેનો તો મારા સાહેબ તથે કાંઈ તોલ કરો ! એક દોઢ બે રૂપીઆના લવાજમમાં પાંચ છ

ફરમાવું છાપું અને તેમાં ગામે ગામ તથા દેશ પરદેશના સમાચાર, વાર્તા, કાવ્ય, ચર્ચા પત્રો અને ધાર્મિક આર્થિક અને વૈદક વાંચન બારમાસ સુધી પુરું પાડવું અને તે ઉપરાંત બપોલે નવલકથાઓની લેટ આપવી એ તે કાંઈ નાની સુની વાત છે ? આટલું આટલું કરવા છતાં પણ ઑફીસનું ખર્ચ ન નીકળે એ દુઃખ કેને કહેવું ! રીપોર્ટર રાખવા, ગામ પરગામની જાહેરખબર આપનાર એજન્ટો રાખવા, ફાલતુ અગ્રિજ કોલમ લખનાર, અઠવાડીક વાર્તા લખનાર, લેટનાં પુસ્તક લખનાર, મુદ્દ વાંચનાર અને પોસ્ટ કરનાર એટલાં લોકોનો રાખવા છાપું પ્રગટ કરવું અને વાંચનારને ઘેર પહોંચાડવું; અને લાય-બ્રેરીઓમાં મફત મોકલવું એવું ખોટ ભરેલું અને ઘડીકમાં ચાદર ઓઢાડે એવું સાહસ કરવું તેના કરતાં મરવું શું ખોટું છે મારા મહેરબાન ? શું કરીએ, જખ માગીએ, હાથી દાંત નીકળ્યા તે કાંઈ ન નીકળ્યા એવું કાંઈ થાય છે ? પટેંગીએ ભાત પડી તે કાંઈ ન પડી કહેવાય છે ? જ્યાં ત્યાં કરી કોઈની પાઘડી કોઈને માથે મુકી આને આમ સમજાવી આને આમ સમજાવી કોઈને સોનાની ચહી દેખાડી તો કોઈને કાળી રંગ-લીનો રોફ દેખાડી સાચું જુઠું કાળું ઘોળું અને આડું અવ-ળું જેમ આપ્યું તેમ આંખ મીચી લખી છાપી છાપું તૈયાર કરીને ઘરાકોને ખીડીએ અને તેમના માંઠ માંઠ વરસે બે વરસે મળતા લવાજમમાં ખીડીઓ પુંકીએ અને ચાહના ખ્યાલા ઉઠાવી દીવસ ગાળીએ ! હવે છાપાની પેદાશ ગઈ. રાઈના પડ રાતે વહી ગયાં. પહેલાં જ્યારે કોઈ શેઠીઆ બેઠીઆ અને રાજ

મહારાજને અથવા કોઈ મોજાલા ધર્મગુરુને છ'છેડીને સારી રીતે ખંખેરતા ત્યારે અચ્છી રીતે માલ પાણી મલતાં ધર મહાર ઉઠ્યાં થતાં, ગાડી ઘોડા થતા અને છૈયાં છોકરાં સોના રૂપાના ધુધરે રમતાં; હવે તો માફ બેદુ ડેફેમેશન બગ્યું એટલે બાવકમાં રાખ ઉડી ગઈ અને જૈરાં છોકરાં વેચવાનો વખત આવ્યો ! આ કોઇનું કાંઈ છાપ્યું કે તરત ડેફેમેશન ! આ કોઈ વંધની આરી નરસી ટીકા કરી કે તરત નોટીસ; આ કાંઈ કોઇનું ચર્ચાપત્ર છાપ્યું કે તરત ઑફીસપર ધમાલ; આ કાંઈ સખત લીડર લખ્યો કે તરત સરકાર માળાપને ત્યાં જવાની તૈયારી થઈ. ભાઈ આ પ્રમાણે ડેફેમેશનનું વાદળ છાપાના માલેક ઉપર તુટી પડે ત્યાં જીવન, કીર્તિ અને કમાણીની શી આશા રખાય ? હવે વળી પડયા ઉપર પાટુ, દાઝયા ઉપર ડામ અને વાગ્યા ઉપર ગુણની માફક પત્રકારને પણ સરકારમાં જમીનગીરી આપવાની થઈ, આ પ્રમાણે અમારી હાલત થઈ તે સમજ્યા મારા શેહીઆ ! હવે તો બે હાથ જોડી જગદીશ્વર પાસે માગીએ છીએ કે પ્રભુ હવે પત્રકાર ઉપર કાંઈ કડ્ડલા કરે: કડ્ડલા !”

“વેલ મી. રામચંદ વીમાવાળા તમારે કેમ ચાલે છે હે ? હું ધારું છું કે તમારે ઠીક ચાલતું હોવું જોઈએ; કેમ તમારે બે મોં રહ્યાં ? બીજા ધંધાવાળાઓને એક મોં હોય છે પણ વીમાવાળાને બે મોં હોય છે. જે બાબતો બચકુ ભર્યું ત્યાંથી મમણે લાલ ! આમ કંપનીમાંથી પગાર અને કમીશન ખાધું અને આમ પ્રીમીયમ ભરનારા પાસેથી પોલીસીનાં નાણાં ભર-

પાઇ કરવાને વખતે ઇનામ અને પામણી આપી. જ્યાં ત્યાં ખાધેજ છુટએ ! કોઈનું ઘર જળી જાય તો પણ તમને તેમાં લાભ અને કોઈનું સગું મરી જાય તો પણ તમને લાભ ! આ માફ બેટુ લાફ અને મ્હોકાણમાં તમને સવાયો લાભ મળે અને ખીસ્સાં ખાસી રીતે ચીકાર થાય પછી કહો મારા મહેર-ખાન તમારો ખધો તો ધીકતો કહેવાયને ? ! ”

“ મી. સુલયંદ એ તમારું કહેવું વ્યાજળી છે, પણ જધો બેવડો તેવડો લાભ આગલા જમાનામાં જતો રહ્યો; હવે તો માંડ માંડ હેઠ આફ્રીસમાંથી આફ્રીસ ખર્ચ પણ ઘણીજ સુસ્કેલીથી મળે છે. જ્યાં ત્યાં લોકોને વીમાની જરૂરીઆત બે હઠ માથાફેડ કરીને સમજાવીએ છીએ; જ્યાં લોકોના મનમાં વીમો ઉતરાવાનું ઉતર્યું કે ત્યાં તરત જીજા વીમાવાલા એ લાભ લઈ જાય છે અને અમે હાથ ધસતા રહીએ છીએ. અમારા ધંધામાં પણ સેંકડે નવાણું હરીફો જાગ્યા છે. જ્યાં કોઈ ગૃહસ્થને ખાતો પીતો ધારીએ અને ત્યાં પણ પેસારો કરી વીમા પુરાણ વાંચીએ અને તેને પલાળી તરત તૈયાર કરીએ ત્યાં તરત કોઈ કારમો હરીફ આવી ઘુસી જાય અને અમારી કંપનીનાં છીદ્ર જતાલી તેની કંપનીમાં તેનો વીમો ઉતારી ખારો ખાત કમીશન કાપી લેઈ લહેર ઉડાવે ! સાળો આવો વખત હવે આવ્યો છે. નાહક માંહેમાંહી એર વેર કરવાં પડે છે અને બિના કારણે જુઠું બેલી એક જીજાની કંપનીઓની ખોદણી કરવી પડે છે. પહેલાં જ્યાં બહેરમાં એકાદ બે કંપનીઓ હતી, ત્યારે હાથ ધારી રીતે વજર મહેનતે ભરાતો હતો. હવે ચકલે

ચકલે અને બબરે બબરે વીમા કંપનીઓની ઓપ્રીસો ખુશી છે; એટલે એક એક કંપનીના બાર બાર એજન્ટો અને બાર બારના ચોવીસ ચોવીસ સખ એજન્ટો. એ પ્રમાણે એજન્ટોનો કાફલો ગૃહસ્થ લોકો ઉપર કારમો તુટી પડે છે; અને ઘરના ઉમરા પણ ભુટની એડીઓથી છોલી નાંખે છે; અને કોઇને કંઈ કંપનીમાં વિમો ઉતરાવવો એ એક મહા ભારત સવાલ થઈ પડે છે. કોઇ બિચારો દશ રૂપીઆ મહીને કમાતો યુવક જરા હીક ડાક કપડાં પહેરી બબરમાં જતો હોય તો આ તરત તેની કેટે એજન્ટો લાગ્યા, અને તેને ઓળખતા પણ ન હોય તો પણ સલામ કરી તેરમી પેઢીની ઓળખાણ કાઢી વીમો ઉતરાવવાનો ઉપદેશ કરે. તે યુવક એજન્ટનું બારમું ખાય તેવો યુવાન હોય તો પણ અસ્થિર અંદગીનું મહાત્મ્ય જણાવી તેને મરણ નહીં દેખાડી વીમો ઉતરાવાની ભલામણ કરે; જ્યારે પેલો યુવક થાકી બે હાથ જોડી તિરસ્કાર કરી એજન્ટને કહે કે ભાવા તુમ ચલે જાઓ અમારી પાસ તો પચસા નહીં હથ, ત્યારે એજન્ટ સાહેબ તેનો છાલ છોડે; આવી અવળી અવળચંડી હરીફાઈ અમારા ધંધામાં થઈ પડી છે; કહે: સાહેબ હવે એમાં અમારું ટકું શી રીતે ચાલે? અમારા અવનનો આધાર એક ફક્ત મીલોનાં ભુંગળાં ઉપર રહ્યો છે; જ્યારે મીલ માલેક મીલની ખોટ ઉપર ઢાંક પીછોડા કરવા કાંઈ નવા ભુની કરે ત્યારેજ અમારા એજન્ટના ભવનાં ફળદર જાય, ખીસ્સાં સારી રીતે ભરાય અને વખતે ઘરનાં નેનાં પણ સોનાનાં થાય; જ્યાં મીલ માલેકને લાખ બે લાખ મળવાની

વાત થાય ત્યાં કંપનીમાંથી અને મીલ માલેક પાસેથી રૂપી-
આનો કારમો વરસાદ વરસે, અને એજન્ટના ખેતરમાં લીલા
દહેર થઈ અદાર આની પાક સારો ઉતરે અને અમન અમન
થાય; તે સિવાય અમારા જીવનનો આધાર હવે રહ્યો નથી !
હે અવિનાશી હવે અમારા વિમા દલાલ ઉપર તું કાંઈ અમી
નજર કર ! ”

“ કેમ મી. મીલમાલેક મનમોહનદાસ તમારે કેમ આવે
છે ? હાઉ આર યુ ગોઈંગ ઓન ઈન યોર મીલ ધંધા ? હું
ધારું છું કે આખી દુનિયામાં ચૌદ પેઢીનાં દળદર છેદનાર
સોનાનો ધંધો ફક્ત એક મીલનોજ છે. સૌથી વધારે સુખીમાં
સુખી એક દેશનો રાજા કે બીજો મીલનો માલેક એજન્ટ !
પારકે પૈસે દીવાળી કરનાર મીલમાલેકના સુખની તો બલિ-
હારી છે. શેર હેલ્ડરોના પૈસા ઉપર તાગડધીજા કરનાર મી-
લમાલેકો આખા દેશના હાકેમ કરતાં પણ હજાર ગણો દમામ
રાખીને ફરે છે. ડીપોઝીટરોની ડીપોઝીટ ઉપર ગાડીધોડા ભર
બજારમાં પંજાબ મેલની માફક દોડાવનાર દાના ઠાઠા અને
પ્રમાણીક મીલ માલેક તો આ જમાનામાં એકવાર રાજાને
પણ બે કદમ પાછો હંપાવે છે. તો બાવા તમારો ધંધો તો આ
જમાનામાં કાંઈ નિરાલો અને બદુઈજ છે ! ”

“ હા બાવા હા, તમારે જેમ કાવે તેમ બોલો, અત્યારે
બોલવાનો વખત છે. અત્યારે અમારા ઉપર ખુદ ઈશ્વર કોપા-
ચમાન થયો છે જોટલે અમે ધરાના કાટલાંની માફક આમ
તેમ અથડાતા ફરીએ છીએ. ફેમીનને લીધે બે ત્રણ વરસથી

અમારે મીલ બંધ કરવાનો વખત આવ્યો છે એટલે તમને
 કાંતીમાં કરવાં મુકે છે અને અમારી મશ્કરીઓ કરવી પડે
 પડે છે; પણ મારા મહેરબાન હજી એક વખત અવિધ્યમાં
 એવો આવશે કે તમારા જેવા વ્યાળે નાણાં ફેરવનારના છોક-
 કરાને પણ મં મં સાફ મીલમાં નોકરી કરવી પડશે, અને
 બી. એ. એમ. એ. અને મેટ્રીકવાળા નવીન યુવક વર્ગને
 જ્યારે જમાનાની જખરી ઝપટ લાગશે ત્યારે મીલ સિવાય
 તેમને કોઈ બીજી ખાતું સંધરનાર મળશે નહીં. તમે મશ્ક-
 રીમાં જે ઉદ્ગાર મીલના ધંધાને વાસ્તે કાઢે છે તે ઉદ્ગાર
 ખરેખર તેવાજ છે. વિલયન અને જાપાન જેવા મહાન રા-
 જ્યોની જે કાંઈ ઉત્તતી થઈ હોય તો તે બધી મીલના ધંધા-
 નીજ આભારી છે. બધી મીલના મીલ માલેકો તમે કહ્યા તેવા
 હોતા નથી; પણ કેક સોમાં એકાદજ તેવો માલમ પડે છે.
 તમારા જેવા અદેખા અને ઇર્ષાળુની નજર અમારી મીલોને
 લાગી તેથી અમારી મીલો પડી ભાગી; મીલ માલેકોની કમા-
 ણીનો દીવસ હવે જતો રહ્યો. મીલ ઉદ્યોગનો ઉદય પ્રભાકર
 હવે જમાનાના રાહુથી ઘેરાવા લાગ્યો. પહેલાં શેર હોલ્ડરો
 ભાગ્યેજ શેર શું છે અને તેમનો મીલમાં કેટલો અખત્યાર છે
 તે ખરાખર સમજતા; જે કોઈ પ્રમાણીક સાચા દીલનો ગૃહસ્થ
 માણસ શેર ભરાવા બજારમાં નીકળે તો લોકો શેર ભરાવના-
 રની ખાનદાની જોઈને શેર ઝટ લઈને ખરીદી ભરી દેતા હતા;
 અને શેર ભરાવનાર ગૃહસ્થ કમીશન પ્રાપ્ત કરી પરીચાના
 પરીચાને મળે એવો ખબરો મેળવી લેહેર ઉડાવતો હતો.

લોકો ભાગ્યેજ મીલની સલામતી અને એજન્ટની કાર્યદક્ષતા ઉપર પુરતો વિચાર બાંધતા. પહેલાં જમાનો એવો હતો કે એ કેઈ ગૃહસ્થના ઘરની માલ મિલકતમાં બે ચાર શેર હોય નહીં તો તે સાચો ગૃહસ્થ મનાતો નહોતો; અને અત્યારે જમાનો એવો છે કે એ પુણ્યમાં ચાર પાંચ શેર નીકળ્યા તો તરત લોક કહેશે કે ભાઈ કાગળીઆમાં દીવાસળી સુખી પુ'કી ખાઓ ! આ પ્રમાણે જમાનાના દેરફારથી લોકોના મન ઉપર પણ અ-
 ઇભુત અસર થઈ ગઈ; અને તે અસરને લીધે મીલના ધંધાને આટલું બધું ખમયું પડ્યું. તમારું કહેવું 'ખરું' છે દોઢ વાંક વગર લઢાઈ થાય નહીં, અર્થાત મીલના એજન્ટને કોર્ટની સુલાકાત લેવી ન પડે; પછી પોણા વાંક શેરહોલ્ડરને હોય અને પોણા વાંક મીલ માલિકને હોય કે કાં તો થોડા ઘણે અન્યેઅન્યને હોય તો પણ મીલમાલિકની બેદરકારીને લીધે મીલનો ગોટાળો છેવટે બહાર પડે અને બજારમાં ભવાંચ થાય; પણ કાંઈ બધા સરખા હોતા નથી. ગમે તે પક્ષના એક અંગ સાથી આખી મીલ ભલુકે લઈને ઉઠે, અને લોકો મીલના ના-
 મથી ભડકી ભડકી ખાર ગાઉ દુર નાસે તેમાં અમે શું કરીએ? શહેરમાં મીલનાં ભુંગળાં પણ ઓછાં છે ? જેમ જેમ દીવસ જાય છે તેમ તેમ નવાં ને નવાંજ થતાં જાય છે. સાલી હરી-
 કાઈ તે થોડી ઘણી છે ? આ એકે મીલ કરી એટલે બીજે તૈયાર થયો, અને ત્રીજાએ ડીડ પ્રોપેક્ટસ બહાર પાડી શેર દલાલો તૈયાર કરવા મંડયા. આ પ્રમાણે એક ઈંદ્રીના ધોરણથી મીલના ધંધામાં કમાણી ન રહી અને છેવટે મીલ એજન્ટોને

રવા જેવો વખત આંચો-!”

“ઐટલે ઐજન્ટ સાહેબ તમે ઐમ કહેવા માગો છો મીલનો ધંધોજ લુપ્તો છે ?”

“ના સાહેબ ઐમ કહેવા નથી માગતો કે મીલનો ધંધો ખો છે. મીલનો ધંધો તો લીલો છે; પણ એ લીલાશના ઘડા હવે જતા રહ્યા. કમાણી હતી પણ એ પહેલાં હતી, વે તો તમારો મારી બાયડીઓનાં ઘરાણાં ગાંઠાં અને મકાન કાન છાનાંછપનાં ઘરાણે મૂકી નામના ગાડીઘોડા ઢોડાવવા કે છે અને જેને જોડા પાસે પણ ન બેસાડીએ તેને ઘોડાગામાં બેસાડી દિન ગુજરવા પડે છે. કમાણીના દશકામાં કયાં ધી લીલાશ હતી કે જ્યાં સુધી ડીપોઝીટરો અને શેર હોલ્ડરોમાં પોતાની સત્તાની ધોળાશ અર્થાત અજ્ઞાનતા હતી ત્યાં મી હતી. હવે તો ગમે તે શેરહોલ્ડર ટપ લેતોક મીલના પાઉન્ડમાં દાખલ થઈ શેઠની છાતી ઉપર ઉભો રહે અને મીલના કબાટનાં તાળાં તોડી મીલના ચોપડા તપાસે અને જો પડામાં કાંક શંકા જણાય તો તરતજ એક રાતમાં શેર હોલ્ડરની મીટીંગ બરી મીલ ઐજન્ટને કોરટમાં ઉભા કરે અસાત પહેડીની આબજ હલકી કરી દે. વખતે જો કોરટમાં જાય તો છાપામાં પ્રગટ કરી ગામેગામ ફજેતીના ફાળકા રાવે અને અણચિંતવી ડીપોઝીટરોની જોડી વખતે ધાડ લાવી લેવા લેકને ફી પોકરાવે. હવે જમાનો બગડી ગયો. પહેલાં બિચારા શેરહોલ્ડરો ડેવીડેન્ડ ખાઈને નીરાંતે બેસી રહેતા અને ડીપોઝીટરો ડીપોઝીટનું બ્યાજ ખાઈને દહોર કરતા

હતા, વખતે જો વરસ રાશી ખરાબ આવે અને મીલ બાજુ
 પણ ન આવે તોપણ હમમાં કામ ચાલી જતું હતું અને રેતમાં
 નાવ હંકારતું હતું; પણ જમાને કરીને શેર હોલ્ડરે પોતાનો
 રાઈટ મીલમાં કેટલો છે તે સમજતા થયા, અને એથી વાયરે
 ચઢીને મીલ માલિકોને હમવા લાગ્યા. ગયા સુખી કશકામાં
 મીલ એજન્ટોને ઘેર નાણાંનો વરસાદ વરસતો હતો. સાલ્હુ
 મીલમાં મીલ એજન્ટ અગાઉ એક બાબુ એક નવો બંગલો
 ઈજનેર સાડુ બાંધે અગર બીજા કામ સાડુ બાંધે અને બીજી
 બાબુ થકેર બહાર પોતાને હવા ખાવા સાડુ બંગલો બંધાવે,
 તે તમામનું ખર્ચ મીલને માથે પડે. મીલમાં જે જે નવા નવા
 સાંચા મંગાવે, સ્ટોર મંગાવે અથવા મીલનો તમામ સામાન
 જે કાંઈ વિલાયતથી મંગાવે તે તમામ પોતાના જમાઈ,
 માણેજ અગર લગ્નોજના નામથી એક અલાયદી મીલ સ્ટોર
 સપ્લાઈંગ નામથી નાની પેઢી કઢાવી તેની મારફતે મંગાવી
 ડીસકાઉન્ટ ખારોખાર હોય્યાં કરી જાય; મીલની પુણમાંથી
 પોતાના લાગતા વગગતામાંથી ફાવે તેને ગમે તેટલાં નાણાં
 ખીરે, મીલના સુતર કાપડમાંથી ગમે તેને મરજી મુજબ આવે
 અને તે સધળાનો હિસાબ પોતાનું દીલ મ્હાય તે રીતે સરવૈ-
 યામાં લખાવે. વરસ થયે ઓછીટરના કાન ઝાલી મરજી મુજબ
 હિસાબ દેખાડી સરવૈયામાં સહી કરાવી સરવૈયાં બહાર પાડે
 અને શેરહોલ્ડરો તે સરવૈયાં રાજી ખુશીથી વાંચી પોતાનો
 સંતોષ દેખાડે; બીજાસા ડાયરેક્ટરો તો મીલ માલિકોના વગર
 પૈસાના હાજી હા કરનારા હથ રૂપીઆની કરન્સી નોટો એટલે

એજન્ટ જે કાંઈ નવું કામ મીટીંગમાં મૂકે તે તમામ મંજુર કરવું પડે અને જેમ એજન્ટ દોરે તેમ દોરાવું પડે ! આ પ્રમાણે જ્યારે વહીવટ ચાલતો હોય તો મીલ એજન્ટોને ઘેર ઇજમમના થાય, પણ જ્યાં શેરહોલ્ડરો મીલમાલિકનો ઘોષરો પકડતા થયા ત્યાં કહો મારા મહેરબાન હવે તો દીનદયાળ વિશુ કાંક મીલ એજન્ટો પર નીધા કરે તો ઠીક થાય ! ”

“ દયો બાવા હવે તમારા દુઃખનાં રોઢણાં રડી રહ્યા ? દયો હવે આ ચાહ આળ્યો ! ”

“ બાવા શું કરીએ ? જ્યાં ત્યાં દુઃખે સુખે દંકાઠા કાઢીએ સહના દીકરા જીવે ત્યાં સુધી સીવે ! જ્યાં જમાનો વઠંથો ત્યાં પછી શું કહેવું ? જ્યાં ઈશ્વર કોપ્યો ત્યાં પછી કયાં રહેવું ? ”

“ દયો સાહેબજી બાવા હવે બધું જહાજમમાં ગયું, આય ચાહ ઠંડી થઈ જાય છે; હવે મહેરબાની કરી કપ ઉપર કપ કોના માટો નહીંતો ઠંડી થઈ જશે તો ટેસ જતો રહેશે ! ”

“ અરે ગાર્ડનર આય ચાહ રાવને ત્યાંથી લાવ્યો છે ને ? ”

“ હા બાપા ! ”

“ એને રટોંગ બનાવવાનું કહ્યું હતું ને ? ”

“ હા સાબ ! ”

“ એલ્કરાઈટ ! વેલ મી. ડૉક્ટર સુ ટેક થોર કપ, યુ મી. બારીષ્ટર ટેક થીસ, યુ પ્લીઝ ટેક ઇટ, યુ જેન્ટલમેન હોલ્ડ ઇટ, યુ માસ્ટર ટેક ઇટ, વેલ મી. એ યુ તમારું નામ ટેક ઇટ, યુ કમ એગન ટેક ઇટ. ”

“ જોહ થેન્ક યુ ! થેન્ક યુ ! ”

“વેલ મી. ડૉક્ટર આય ચાહ આજ હીક થયો છે હો !

“યસ મી. બારીષ્ટર ઇટ ઇઝ વેરી સ્ટ્રોંગ એન્ડ નાઈટ
ટુ ડે આજ તે સખત અને સુંદર ટેસ્ટાર બન્યો છે.”

“સાહેબજી બાવા આજ તો અમારા સઘળાંનાં નસીબ
ચાહમાં બળ્યાં છે માટે તે ખાસ કરીને સ્ટ્રોંગ બનવાજ જોઈએ !

“મી. વકીલ હું તો દરરોજ રાવને ત્યાં ચાહ પીઉં છું
પણ આવો સ્ટ્રોંગ કેઈ દીવસ બન્યો નથી.”

“હું બી અજબ થાઉં છું કે રાવ કદી પણ આવી ટેસ્ટ
કાર ટી બનાવતો નથી !”

“અલ્યા માલો આમ આવ !”

“આવ્યો સાબ, કહેા શો હકમ છે ?”

“આય ચાહ તું રાવને ત્યાંથી લાવ્યોને ?”

“હા સાબ.”

“પેલો બદ્દ આગળ દુકાન રાખે છે તેને ત્યાંથીને ?”

“ના સાબ.”

“ત્યારે લાવ્યો ક્યાંથી ?”

“સાબ પેલા ફક્તમ ઇરાનીને ત્યાંથી !”

“અરે થુ, થુ, થુ, મારા બાપ વટલાવી માર્યા !”

“સાબ ખાટકી બજારમાંથી લાવ્યો; પેલા ઇરાનીન
હાટલમાંથી લાવ્યો !”

“અરે તાફ સત્યાનાથ જાય, સાબા વટલાવી માર્યા !”

“સાબ બજારનો ને હાટલનો જે ચાહ પીએ તે બધ
સાબ લોકજ કહેવાય !”

“ અરે ચુપ બેવકુદ, ચલે બાળો થાંસે ! ”

“ સાહેબજી બાવા, હવે જરા કાર્મન્ડલી મુંગા મરો. ”

“ અરે શું મોંકાણુ મુંગા મરીએ ! ”

“ બાવા પાણી પીને ઘર ન પુછીએ ! ”

“ બાવા તમારી સાળતે ચઢી પસ્તાયા ! ”

“ તે. હવંથી નવો પાઠ શીખજો. ”

“ હ્યો બાવા હવે સીધા છાનામાના ઘેર ચાલો, તેરી બી ચુપ ઓર મેરી બી ચુપ કરો. ”

“ સાલુ આપણે પણ અક્ષરમાં અહણ કર્યું ! ”

“ ભાઈ ઘેર જઈને ગંગાજળ પીને દેહ શુદ્ધિ કરીશું. ”

“ મી. તમને જો દેહનો મદત રહ્યા મળે તો તમે પણ પીએ! એવાજ છો ! ”

“ હા બાપા હા, તમે કેટલા ચોખ્ખા છો તે અમે બ-
બીએ છીએ ! ”

“ ઠીક ભાઈ ઠીક, હવે મુંગે મોઢે રસ્તો માપવામાંજ
મજા છે. આ પ્રસાણે કહી શોખીનો એક પછી એક એમ ઘર
સણી જવા લાગ્યા. કેટલાક લાજ આબરૂવાળા શરમના માથો
ઉતાવળા ઉતાવળા પગલાં ભરવા મંડ્યા અને કેટલાક ફક્કો
ગાતી કાઢી કમામમાં ધીમે ધીમે સેંટી ફેરવતા ચાલવા લાગ્યા,
અને કેટલાક શુપચુપ બોલતા ચાલતા ચાલવા લાગ્યા, છેવટે
એક જણના મોંમાંથી નીકળી પડ્યું કે:—“ આતે ધંધાના ક-
હાયા કે જમાનાના અપાટા ? ”

પ્રકરણ ૭ મું.

પતિના વચનને વરતે એજ સતી અને સતીના
હાલને વાંચે એજ પતિ !!

દાહરે.

માંડયું તે છાંડે નહિ છાંડયું ન આલે જેહ,
અડગ ટેકનાં દમ્પતી અવિચળ રાખે સ્નેહ.

સંસારમાં નિરંતર એક સલુણી સુંદરી જેજ પાર રૂ
શોભે છે, કેમકે સ્ત્રી વિના એકલા પુરૂષથી યજ્ઞ થાય નહિ, **૧**
વિના સગ અર્થાત્ પ્રેમ કે ગાયન પામીએ નહિ, વળી રૂ
વિના ઘર શોભે નહિ, તેમ સ્ત્રી વિના જગત શોભા પામતું નર્ય
સ્ત્રી વિના કોઈ વિશ્વાસ કરે વહિ, તથા સ્ત્રી વિના કોઈ વાંઠાં
પાડોશમાં રાખે નહિ, સ્ત્રી વિના પિતૃઓ પ્રસન્ન રહે નહિ
વળી સ્ત્રી વિના લોજન પણ કોણ રાંધી આપે ? સ્ત્રી વિ
સંતતિ થાય નહિ અને સંતતિ વિના વંશ વધે નહિ અં
વંશ વિના સ્વર્ગ જવાય નહિ માટે સલુણી સુંદરી એજ અ
સંસારમાં સાર રૂપ છે.

જગ સંપતિમાં જીવતિને સુખ નહિ જરી,
મન ગાઝને ગાળે સંપતિ મળી મળી;

અથવા સંપત્તિ જગ ગાડામાં ધરી ધરી,
સુખ ભભરી સારુ તુચ્છ એ ચંપા કળી કળી.

ઉદયભાણુ.

ચંદ્રમાની પેઠે આનંદ કરનારી, રેવતીના જેવી પ્રીતિની
રાખવાવાળી, મહીરાની પેઠે મદ કરનારી, મિત્રની પેઠે હમેશાં
સાદ્ય કરનારી, મોહિનીની પેઠે મનને હરવાવાળી અને આક-
રની પેઠે નિત્ય મરણ સુખ વરતનારી એવી સુખકર તુંદરી!
જો આ જગતમાં જગપિતાએ સરણ ન હોત તો આ સંસાર-
માં પુરૂષોનો કંઠે વખત કયમ કરીને જાત ! ?

* * * *

“ જો પતિને પજવે વચન વજ્ર તે જૈર નવ કહેવું,
રહી રહીને રીએ ને કાન તોડે તે સોનું શાનું લેવું;
રંગ રૂપમાં હોય અનુપમ પણ પિતળ નહિ સોનું,
ફાંસ કરી દેશે ધરીએ તો વિશ્વે થાય વગોળું.
પુરણ કરોટી છેદન એદન તાગ્યાથી પણ તેવું,
કુંદન તે કુળવાન સમજવું ઘાટ ધડાવી જોવું;
અણી વખતે જો જગાળ દેશે સો વરસે પણ તેવું,
સોના સમ શિયળવંતી તે ગુરૂ બૂપણ માની લેવું. ”

ઝવેરી ડાહ્યાભાઈ

“ ઓહો વિજયા ખડેન ! આજ તો ઠાંક છુપ આનં-
દમાં લાગો છો ? મીઠું મીઠું ગાવામાંજ આજ તો ગુલતાન
બની ગયાં જણાઓ છો ? ”

“ આવો કુસુમ જ્ઠેન આવો, આજ તો મારે સોનાનો સુરજ ઉગ્યો, મોતીના મેહુલા વરસ્યા, સાકરનાં કરા ખર્ચી, મારાં લાડકવાયાં જ્ઠેન કુસુમળા ! આજ તો તમારાં કંકુનાં ચગલાં થયાં, સો વાર ખોળા પાથર્યે એકવાર પણ ન આવે તે જ્ઠેન આજ અણચિંતવ્યાં હાલી ચાલી મારે આંગણીએ પ-ત્રાર્યો જોડો ! આજ તો આનંદનો ઉઠધી રેલ્યો, અમારું રાંકનું આંગણું પાવન થયું. ”

“ વિજયાજ્ઠેન ! હવે બહુ થયું, બહુ બિલો માં ! તમારા જેવાં સાધવી સન્નારીને ત્યાં આવવામાં ખોળા શા પથરાવવા ? કુવાની છાંયડી કુવામાં સમાય, મનની વાત મનમાં કહેવાય, હૃદય હૃદયનેજ નિરખે અને ભાવ ભાવનેજ પરખે, નયન નયનથીજ હરખે અને વાત પણ થાય સરખા સરખે ! ”

“ કુસુમજ્ઠેન ! કહો ના કહો પણ કાંઈ તમારા હૃદયમાં ગ્રુમ ચિન્તા છે. વગર વૃષાએ વૃષા વરસે ત્યાં હૃદયોદ્ધાન ક્યાંથી વિકસે ? ”

“ જ્ઠેન ! મારે કોઈ પણ પ્રકારની ચિન્તા નથી. હું તો સર્વદા આનંદમાંજ છું. મારે ચિન્તા શી અને મારે દુઃખ શું ? દુઃખ કેને ? ચિન્તા કેને ? અસંતોષીને ! લોભીને ! કંપાંગુને ! ”

“ જ્ઠેન એ બધુંએ વાણીમાં ! પાણીના ચમત્કાર તો કાંક ઓરજ છે. સનાથે નથાએલાજ નથાય છે. સંતોષીજ સદા શેકાય છે. ”

“ એ બધા દૃષ્ટિપાત કર્મ વ્યવહારમાં સ્વપ્રતિ અનુ-

માર નિરખી શકાય છે. સુખ દુઃખ અને ચિન્તા તથા આનંદ એ માનવામાંજ માનવ બુદ્ધિની ખુબી તથા ખામી રહેલી છે.”

“કુસુમખેન ! હવે દીવસે દીવસે મધુકરબાઈનો સ્વ-
નાવ કાંઠ બદલાતો જાય છે, ઘર વ્યવહારનો તમામ ભાર
તમારા શરીર પર લધાતો જાય છે; અને તેથી તમારું શરીર
ખત જતાં ક્ષીણ થતું જાય છે !”

“શરીર ક્ષીણ થતાં એમને જો શાન્તી વળશે તો મારા
શરીર ધર્યાતું સાર્થક થશે.”

“ખેન આ જમાનામાં તમારા જેવાં સન્નારી મળવાં
એ પણ પુરૂષોત્તમ પરમ ભાગ્ય છે.”

“હા આ જમાનામાં એમના જેવા સનાથ મળવા એ
પણ સ્ત્રીઓત્તમ પરમ ભાગ્ય છે.”

“વાહ વાહ કુંદન તે કુંદન અને કથીર તે કથીર; જ-
માના ગમે તેટલા બદલાય પણ જાત ઉપર ભાત તો નજ પડે!”

“વિજયા ખેન આ સંસારમાં પુરૂષને સુખતું સખળ
પ્રાપ્ત થઈ છે અને સ્ત્રીને શાન્તિતું સખળ સાધન પુરૂષ છે.
ત્રીના સૌભાગ્યનો આધાર, શરીરનો શ્રંગાર અને જીવનનો
ધાર એક ભરથારજ છે. પતિના સુખે પત્ની સુખી છે અને
પતિના દુઃખે પત્ની દુઃખી છે. જીવનની સાકૃત્યતા, મનની
વિવ્રતા અને તનની પતિપરાયણતા ફક્ત પતિના પત્ની
ત્યેના મંદહાસ્ય પરજ રહેલી છે પતિની પ્રસન્નતા એજ
પત્નીનો ઉદયકાળ છે. પતિની ક્રમાણી એ પત્નીનો આરામ
જ, અને પતિનો પરદેશ એ પત્નીતું પિયેર છે. પતિની જી-

હથી એ પત્નીનું સૌમ્ય છે અને પતિનો રાગ એ પત્નીનો સાચો વિલાસ ખાગ છે ! ”

“ જ્ઞેન એ અધું સારાનરસા નાથની નાથેજ નથાયેલું છે ! સાંપ્રત સમયમાં તો પતિ સારો તો પત્ની રૂડી અને પતિ નફારો તો પત્ની કુંડી એજ વ્યવહાર આજકાલ થેર થેર નિરખાય છે. ”

“ એ વ્યવહારમાંથી જે શિક્ષણ મળે છે તે શિક્ષણ સારા સારા વાંચનમાંથી પણ મળવું મુશ્કેલ થઈ પડે છે. સારામાં સર્વ કોઈ સારા થાય, સુખમાં સર્વ કોઈ ભાગીદાર થાય અને સાહ્યળીમાં સર્વ કોઈ મળવા હળવા આવે એ સ્વભાવિક છે. પણ નરસામાં, દુઃખમાં અને ગરીબાઈમાં જે કોઈ સાફ થાય તેજ ધન્યવાદને પાત્ર છે. દુનિયામાં જે કોઈ દુષ્ટાંત દેખાય છે તે અવગુણ ઉપર ગુણ કરનારનાંજ દેખાય છે. આપે એનું આપવું, ખવરાવે તેને ખવરાવવું, રહે તેનું રક્ષણ કરવું અને મીઠું બોલે તેના ગુણ ગાવા એવું તો સર્વ કોઈ કરે છે પણ એથી ઉલટું નિષ્કામ કર્મ કરનારનીજ જગતમાં બોલ બાલો બોલાય છે. ”

“ ખરી વાત છે કુસુમ જ્ઞેન તમારું કહેવું દરેક રીતે સત્ય છે. ગુણવાન અને ધનવાન ધણીની દરેક બાઈડી આકરી કરે એ સ્વભાવિક છે પણ અવગુણી અને નિર્ધન ધણીની બાઈડી આકરી કરે તેનીજ બહિહારી છે. ”

“ જ્ઞેન પતિની પુઠ જોવી એ પત્નીનો ધરમ નથી પણ પત્નીની પાની જોવી એ પતિનું પરમ કરમ છે. નાથમાં છિદ્રો

શોધનાં એ કામ કુલટાઓનું છે અને કેવળ ગુણનેજ ગોતવા એ કામ સાધવીઓનું છે. ”

“ ખરી વાત છે બહેન, આ સંસારમાં એક અજબ અને નિરાલું ધોરણ માલમ પડે છે અને તે એ છે કે સારા વરને વહુ ઘણું કરીને નરસીજ હોય છે અને નરસી વહુને ઘણું ભાગ્યે સારીજ વર મળે છે. ”

“ એ ઉપરથીજ સમજવાનું છે કે સારા વરવાળી વહુ આર્થ ધરસંસાર વ્યવહારમાં જેટલા જોઈએ તેટલા ચોખ્ખ પ્રમાણમાં ઘડાએલી ઠંરેલ નિપુણ અને દક્ષ હોતી નથી પણ કેટલીક રીતે ઓલી દોલી ભોળી, મુર્ખ અને વખતે નરસી પણ નીવડી આવે છે; અને નરસા વરવાળી વહુને શરૂઆતમાંજ માથા ઉપર જોડાં પડવા માંડે છે; વખતે શરૂઆતમાં ખરાબ નિવડી પાછળથી ઠોકર ખાઈને પણ ઘડાએલી નીવડે છે અને તે એટલી હદ મુઠ્ઠી સારી નીવડે છે કે તેને માથે વિતેલાં વિતકણાં અન્ય સ્ત્રીઓને કીમતી ધડા લેવા લાયક સ્ત્રીખામણ રૂપે થઈ પડે છે; અને તેથી તે સ્ત્રી ઘણી કાબેલ અનુભવી ડાહી અને ધર રખી નીવડે છે. ”

“ હા બહેન ગરીબાઈમાં પડેલું શરૂઆતનું દુઃખ ભવિષ્યની જીંદગીમાં સુખનો સાગર રેલાવે છે; અને ગૃહસ્થાઈમાં આંપડેલું દુહરતી સુખ ભવિષ્યમાં અનેક ઠોકરો અને જોડા ખવરાવે છે. ”

“ વિજયા આપણા આર્થ ધરસંસાર વ્યવહારમાં ‘વર’ અને ‘વહુ’ એ બે શબ્દ ઘણાજ કીમતી છે. સંસાર વ્યવહાર

ધરાના એ બંને અચળ ધ્રુવ છે એ બે ધરી ઉપર આખો સં-
સાર વ્યવહાર ફરી પડે છે. માનવ જીવનની શરૂઆત અને
અંત એ ઉભય શબ્દમાં સમાયેલાં છે. જીવનમુક્તિ અને વિ-
દેહમુક્તિ એ બંને શબ્દમાં રહેલી છે. સ્વર્ગીય સુખનું કોઈક
એ બેમાં સુધાયેલું છે. સંસાર બીજમાંથી ઉત્પન્ન થયેલું
વૃક્ષ લગ્ન છે; અને લગ્ન વૃક્ષનાં ઉમઠાં ફળ વર અને વહુ છે.
માનવ જીવનની શરૂઆત એ બે ફળમાંથીજ થાય છે; અને
તે શરૂઆતમાંથી સ્વર્ગ અને નર્કની સાદાથી માણી શકાય છે.”

“કુસુમ ખેન એ આપણા આર્ય ઘર સંસાર વ્યવહારમાં
સાચું સુખ દષ્ટીગોચર થતું હોય તો તે પતિ પતિના
પરમ પ્રેમમાં છે. અંગયોગ, લક્ષ્મીયોગ, અને પદ્મીયોગ એ
સર્વ કરતાં શ્રેષ્ઠ ગણાતો હૃદય યોગ છે. પતિ પતિના પરમ
શ્રેષ્ઠ હૃદય યોગના વિસ્તારમાં અને તેની દાંપત્ય પ્રેમમય વૃ-
ત્તિમાં મોંઘી અને સાચી ભક્તિનો ખરો ધર્મ સમાયેલો છે.”

“વિજયા એ પ્રેમ એ ધર્મ અને એ ભક્તિ સાંપ્રત સમ-
યના દીગઢા દીગલીની માફક થતાં મન અને ભાવ વગરના
લગ્નના નિરખાતી નથી. ગાડીના પૈડાની માફક ફરતા ઘડી ઘ-
ડીના પતિ પતિના હૃદય ભાવમાં એ હોતી નથી. એક ઉપર
બીજે અને ત્રણ ત્રણ ત્રિયા પરણનાર અને નાતરીઆ પંથના
પથીકોમાં એ સ્વપ્ને પણ માલમ પડતી નથી, પણ દાંપત્ય
પ્રેમની ખાતર દેહદાન સમર્પણ કરનાર ધીરલા અને વિરલા
નરનારીઓના હૃદય પ્રદેશમાં છવાયેલી માલમ પડે છે.”

“કુસુમ ખેન સહજ સહજમાં ઉડી જતા અને વધતા

કસુંબાના રંગ જેવા કાંપત્ય પ્રેમને તમારાં અલૌકિક દૃષ્ટાંત
કદાપિ ઠાળે પણ લાગુ પડશે નહીં; અને તમારું કહેવું અર્ધ-
હૃદય વિચારનાં કંપતીઓને સ્વપ્ને પણ ગળે ઉતરશે નહીં;
પણ જે કંપતીઓ દિવ્ય ઘનશામ રંગી પ્રેમનાં ઉપાસક હશે.
તેજ તમારા કથનમાં આનંદી અને મસ્ત થઇને ફરશે. ”

“ વિજયા આર્ય કંપતીઓના દીવ્ય પ્રેમને વાસ્તે પાશ્વિ-
માત્ય પ્રદેશનો સમર્થ વિદ્વાન સ્કૉટ સુંદર રીતે કહે છે કે:-

“ True love's the gift which God has given,
To man alone beneath the heaven;
It is not fantasis hot fire,
Whose wishes, soon as granted fly;
It liveth not in the fierce desire,
With dead desire it doth not die;
It is secret sympathy.
The silver link, the silken tie;
Which heart to heart and mind to mine,
In body and in soul can bind. ”

“ કુસુમજ્વલેન ! ત્યારે આપણાં આર્યશાસ્ત્રો કયાં ઉતરે
એમ છે મહાભારતના શાન્તિ પર્વમાં કહ્યું છે કે:-

“ ગૃહિણી સચિવઃ સખી પ્રિયઃ ।

પ્રિય શિષ્યા લલિત કલાવિદ્યૌ ॥ ”

આ સુત્રના સિદ્ધાંત સાથે પ્રસ્તુત સ્ટેન્ડાનો ભાવાર્થ
વાસ્તવિક લાગે એમાં નવાઈ નથી.

“ વિચાર્યું હોય, સ્ત્રીઓનો શારીરિક બંધ અને માનસિક વ્યાપાર વિચારતાં તેને કોઈ કેમળ મૃદુ કાયોને વાસ્તેજ સરખાવેલી જણાય છે. પુરૂષોનો શારીરિક બંધ અને માનસિક વ્યાપાર સ્ત્રીઓથી તદ્દન ઉલટોજ દૃષ્ટિગોચર થાય છે. આવી રીતે સ્ત્રી પુરૂષોના શારીરિક બંધ તથા માનસિક વ્યાપાર જુદી જુદી કક્ષામાં અટન કરનારા હોઈને તેઓના હૃદયાર્થ સ્વાર્થ પણ એક એકથી જુદીજ પ્રકૃતિના હોય એવો વાસ્તવિકજ છે. કેટલાક દેશોમાં સ્ત્રીઓ જો કે પુરૂષ જેવા અને જેટલાજ હક્કો વગેરે મેળવવા તૈયાર થઈ છે અને થાય છે, પણ તેથી તેઓના સ્વાર્થ એક એકથી જુદી પ્રકૃતિવાળા નથી, તેમ આપણે કદી કદી શકીએ નહી, કારણ કે કોઈ પણ વાતનો વિચાર કરતાં આપણે સ્થળ, કાળ અને પાત્રને સ્ત્રી પુરૂષે સરખા સ્વાર્થ રાખવા મેળવવા અનુસરતા હશે; પણ તે ઉપરથી તે એક વ્યક્તિના દાખલા ઉપરથી આપણે સામાન્ય ધોરણ દુર કરી શકીએ નહીં; દરેક વાતમાં અપવાદો હોય છે તેમ તેવા ભાગ્યેજ બનતા દાખલાને અપવાદ તરીકે ગણી લેવામાં પણ ખોટું નથી; અર્થાત્ દુકંમાં બીજા દેશોમાં સ્ત્રી પુરૂષો ભલે સરખા સ્વાર્થો હક્કો મેળવે પણ આર્યજાતીમાં તો દેશકાળ અને પાત્રને સ્ત્રી પુરૂષોને સરખાજ હક્કો સ્વાર્થો પ્રતિકુળજ છે; અને તે પ્રતિકુળતામાંજ આયોનું શ્રેય છે; માટે આર્ય સ્ત્રીઓએ તો પોતાના સ્વાર્થને અનુકુળતાની કેળવણી લઈ પુરૂષોની વચ્ચે માથુ નાંખ્યા સિવાય પંડીતા, રસજ્ઞ, કુટુંબ પોષક, સ્વસ્થ, શરીરે બલ્લવી, રોગહીન સુંદર. ચોખ્ખ-

તાના પ્રમાણમાં કુટુંબના બંધનમાંથી મુક્ત થવાથી કુટુંબની મૂર્ખ ઈચ્છાઓ અને કલેશોમાંથી છુટી કુટુંબના ખરા કલ્યાણ કરવા શક્તિવાન, ઉત્સાહી, બાળક વર્ગને પોષણ શક્તિ આપે તેવી, વૃદ્ધ વર્ગની કલ્યાણ વાસના તૃપ્ત કરે તેવી થાઓ ! સર્વદા શુણ્ણવાન, નીતિવાન ધર્મિષ્ઠ અને આજ્ઞાંકીત થાઓ ! ”

“ કુસુમ ખેન આર્ય સ્ત્રીઓ જે તમારા કહેવા પ્રમાણે નીવડે તો આપણો આર્ય ઘરસંસાર એટલો હીંવ્ય મજબૂત અને પ્રેમાળ થાય કે તેથી ગૃહસ્થાશ્રમમાં ગોવિંદને પ્રેમી દંપતિનાં ઘર શોધતા આવવું પડે ! પ્રભાત સ્મરણીએ મહા સતી સીત છુ અનસૂયા અને સાવિત્રીએ પોતાનાં વિશુદ્ધ સ્નેહ ભાવથી જગતકર્તા અને જગત એ બંને આધીન કરી લીધાં હતાં; એ શાના વડે ? કૃષ્ણ એક પરમ પતિ પ્રેમથી, સતિત્વથી અને પતિવ્રતથી ! એવી પતિવ્રતાઓના પતિ પ્રત્યેના પરમ અને હીંવ્ય પ્રેમથીજ પ્રેમ ગાન ગવાય છે કે,

* * * *

ગઝલ.

તમશે દેહનાં બંધો તમશે સ્નેહ સંબંધો
હૃદયનાં મર્મ બંધનો કદી એ પ્રેમ નહિ છુટે.
જશે આ વિશ્વ ને માયા કરમાશે કનક કાંડ,
હારશે હામ ને હૈયાં કદી એ પ્રેમ નહિ છુટે.
કદી જો આગમાં બાજો ભુજાવી આગ એ દેશે,
હેલેથી નીરને વહેશે કદી એ પ્રેમ નહિ છુટે
જશે ઈન્સાફ ને આલમ જશે સૌ હસ્મનાં પોષાં,

જશે સૌ બોલનારાઓ કદી એ પ્રેમ નહિ છુટે.
 જમ્યો જીવ સાથે એ નસોના રક્તમાં બે છે,
 રમે છે રામ રામે એ કદી એ પ્રેમ નહિ છુટે.
 સદા છે એ અને રહેશે કદી એ પ્રેમ નહિ છુટે,
 જશે નહિ એક એનો એ કદી એ પ્રેમ નહિ છુટે.
 પ્રભુ એ પ્રેમને પુજે જગત સૌ પ્રેમથી પુજે,
 ખરું એ જ્ઞાત્રને સુજે કદી એ પ્રેમ નહિ છુટે. ”

કહવા વિગત

“ વિગત મનુષ્ય એક એકના સહવાસ વિના રહી શકતું નથી, તો પુરૂષ પુરૂષને કે સ્ત્રી સ્ત્રીને જોવો સંબંધ થઈ શકે તે કરતાં સ્ત્રી અને પુરૂષનો સંબંધ અધિક રૂચીકર અને અધિક દૃઢતર થવાનો સંભવ છે; કારણ કે સ્ત્રીના અને પુરૂષના સ્વાર્થ એક એકથી બુદ્ધીજ પ્રકૃતિના હોવાથી તેમનાં વચ્ચે વાંધો ઉઠવાનો કે હરીફાઈથી ઇર્ષા થવાનો સંભવ ઓછો છે, બદકે નથીજ. પુરૂષ પુરૂષનું અને સ્ત્રી સ્ત્રીનું અખંડ જોડું સંભવતુંજ નથી અને તેથીજ સ્ત્રી અને પુરૂષનો સંબંધ અધિક રૂચીકર અને દૃઢ થવાનો સંભવ છે તેમ કહેવું અક્ષરે અક્ષર ખરું છે. ”

“ કુસુમ બહેન દીવ્ય પ્રેમની સંપ્રાપ્તિને માટેજ લગ્ન એકજ અને અખંડ થવું જોઈએ. સ્ત્રીને એકથી બીજો પુરૂષ કે પુરૂષને એકથી બીજી સ્ત્રી ઘટવી ન જોઈએ; આ નિયમ અખંડ જોઈએ, એટલે મરતાં સુધી કે તે પછીથી પણ પુનર્લગ્નનો અવકાશ આવતો નથી. જમાનાના પરિમળમાં પુરૂષો

પરજીવાની અંદર સ્વતંત્ર છે; સીએ એ કે હલકી જ્ઞાતિમાં સ્વતંત્ર છે, પણ બારીકાઈથી તપાસતાં તેઓને વહીવેાની મરજી પ્રમાણેજ ચાલવાનું હોઈ પરતંત્ર છે. આવી પરતંત્રતામાંજ આર્યોનું હિત છે; માટે સીએએ કદી પણ સ્વતંત્ર આવી બા-મતોમાં થવા ઇચ્છવું નહીં એ શ્રેયસ્કરજ છે, અને તેવીજ રીતિ આર્ય સીને છાજે છે, રાજે છે અને શોભે શોભાવે છે. ”

“ વિજયા સી પુરૂષનો આ જગતમાં જીવવાનો હેતુ તો પરમાત્મા સ્વરૂપની પ્રતિતી થવી એ સિવાય અન્ય હોવાનો સંભવ નથી; એવી પ્રતીતિ થવા માટે જે પ્રીતિભાવ જરૂરનો છે તે ઉત્પન્ન કરવો, તેનેજ ખીલવવો એ મનુષ્ય માનવનો ધર્મ છે. માળાપના હાથમાંથી છોકરું તાગેદારી, માન, નિયમ, વિનય વગેરે શીખીને છુટે છે, પછી સહજ મિત્રતા તથા ભાઇભાંડુની સાથે કેવી રીતે વર્તવું તે શીખે છે, અને ત્યારથીજ પ્રેમની ઉત્પત્તિ શરૂ થવા માંડે છે. પોતાને યોગ્ય રૂપ, ગુણ, વિદ્યાસંપન્ન સજાતીય મિત્ર મેળવવો મળવો એ આ પ્રીતિના પ્રથમાંકુર ઉછેરવાનો ઉપાય છે. માણસનું મૂળથી સ્વાર્થ ઉપર લાગેલું ચિત્ત પરકાને પોતાનું કરી લેતી વખતે વિસ્તાર પામે છે; અને એમ આત્મવત્ સર્વ જૂતની પોતાના સમાન સર્વને નિહાળવાની કેળવણી લેવા માંડે છે, આ સ્થિતિ પરિણયની છે. સી અને પુરૂષ આ પ્રકારના અન્યો અન્ય હલકાના ખીલવવા માટે ખાસ રીતે લાયક અને જરૂરનાં છે. પુરૂષ વ્યવહાર બળમાં સમજ છે, સીનું બળ રસેન્દ્રીય લાગણીમાં રહેલું છે. આ પ્રેમ બળ એ એકજ વિષયને લાગ્યું રહે, અને

એકજ સ્ત્રી કે પુરુષ પરવે રહે તોજ તે વિષય અને સ્ત્રી
રૂપ સખળ વિચારશીલ, ઠાઠો, ગંભીર ઉંડો અને ઘટ થામ
પક્ષી પક્ષીમાં સારસ અથવા ચક્રવાક બીજી પ્રીતિ નથી
ધતાં પણ એક પાછળ એક જીવ આપે છે; તેને વાસ્તે ર
તુભવી રસિક લેખક કહાપી કહે છે કે,

* * * *

“ ન કીન્તુ સારસી આતો આવો માર્ગ કદી મહે
એકને દીલ અર્પ્યું તે બીજા કાતું નહીં બને;
પ્રેમ ને કારણે સાથે સંમંધ કાંઈ એ નથી,
કારણ પ્રીતિનું પ્રીતિ પ્રેમની લક્ષ્મી તે બધી;
ઝુરી ઝુરી મરવામાં રતેહ સંતોષ માને,
નહી કદી રસ શોધે સારસી અન્ય સ્થાને ”

“ કુસુમ પહેન સત્ય છે બુઝો સાંભળો.

“ પ્રેમીએ પ્રેમી જાતાં કે બીજાથી પ્રેમ જોડવો,
આવું કાં ન કરે સૌએ પ્રેમી જો કે મળે ખરો;
જોડવી એક જોડીને એ કે ખંડીત થાય તો,
બનેના એક બીજાથી ઓછા જેથી બને દુઃખો. ”

“ આવો અખંડ અલેહ પ્રેમ આયોમાં પણ એક દં
હતો, અને હજી પણ કયાંક કયાંક ગુપ્ત પ્રત્યક્ષ માલુમ
છે, અને ઈશ્વર ઇચ્છાએ સ્થળે સ્થળે તેવોજ અખંડ જ
પ્રેમ જોવા લાઘ્યશાળી થઈશું. ”

“ વિજયા એક વ્રતવાળા સત્ય પ્રેમની ઉપર અ
જેઓને હોય છે તે તો એમજ કહે છે કે,

* * * *

“ વ્હાલી બહેની સહન કરવું એય છે એક લ્હાણું,
 માણ્યું તેનું સ્મરણ કરવું એય છે એક લ્હાણું;
 મૃત્યુ ચાર્તા તર્પણ કરવું ઇષ્ટનું એય લ્હાણું,
 આચારાખી મરણ પછીને જીવવું એય લ્હાણું;
 છે વૈધવ્યે વધુ વિમલતા બહેન સૌભાગ્યથી કે ? ”

પુરુષોએ પણ સ્ત્રીના મૃત્યુ પછી શાઓક્રત રીતે લગ્ન વીધિ કરી પરણવું અગર સોહંના મુત્રને બણી બણી પોતાની જીંદગી ઇશ્વર ભજનમાં ગાળવી એજ શ્રેયસ્કર છે. પુનર્લગ્ન જેવો કુધારો જ્ઞાતિમાં કે દેશમાં જ્યારે હાખલ થાય છે ત્યારે જ્ઞાતિની અને દેશની અધોગતિ ઘણી ત્વરાથી નજદીકમાં આવતી જાય છે. રોમ જેવું મોટું રાજ્ય જ્યારે તેની બહોળલાલીની ટોચે હતું ત્યારે પુનર્લગ્નનો ચાલ બહુ વધવાથી તેને દૂર કરવા ચાંપતા ઉપાયો લેવામાં આવ્યા હતા, તો પછી આવા સુધરેલા જમાનામાં તેમ કરવામાં જેટલી ઢીલ કરવી તે કેટલું ભયંકર છે? બે સાંભળ,

“ Other causes nearer home were of dangerous omen, such as the shock to family life caused by the growing facility of divorce. He formed also great schemes for improving Rome, one of them is that he put check to the facility of divorce; and so the monogamy in its unfalsified form is the strongest support of pure morality and the greatest consolation in the sufferings of life and death; for love is heaven and heaven is love.”

“ સુદા અને સીઝર જેવા રોમના મહાન નેતાઓએ પુ-
 અને તાકીદે દૂર કરવાના આપતા ઉપાયો લીધા તે રોમ
 તિહાસમાંથી દૃષ્ટિગોચર થાય છે અને તેથીજ સિદ્ધ થા-
 કે એક પત્નિવૃત્ત તેના શુદ્ધ સ્વરૂપમાં નીતિનું પોષક
 જન્મ મરણના દુઃખોમાં દિલ્લાસા રૂપ છે, કારણ કે વિ-
 શેષ સ્વર્ગ ઈશ્વર છે, અને ઈશ્વર પોતે વિશુદ્ધ પ્રેમજ છે

“ કુસુમજ્ઞેન તમે તો એક રત્નજ છો. ખરેખર ત
 કુળમાં કુંદનજ્ઞેન અને તમે તો એક દિવ્ય મણી છો. ત
 પ્રસંગમાં જે આવે તે કંચન સ્વરૂપે પ્રકાશી નીકળે
 સ્વરૂપ પણ અસત્ય નથી. તમારાં જેટલાં વખાણુ મેં સાંક
 છે તેજ પ્રમાણે મન વચન અને કર્મથી તમે ઉત્તમજ
 અને દીલગીરી માત્ર એટલીજ થાય છે કે તમારા લાયક
 તમને મળ્યો નહિ. ”

“ વિજયા બોલતી બંધ થઈ જા. મને જે કંઈ મ
 છે તે લાયકજ છે, સોનાનો છે, મારે જોમના ગુણ હોય
 નથી પણ મારે તો જોમનાં પ્રત્યક્ષ દર્શન ભેઠંએ છીએ
 જોમના વૈભવની ખ્યાસી નથી પણ તેમના પાદપંકજની
 ની ઉપાસી છું. મને સુખ નથી ગમતું પણ દુઃખમાંજ
 પડે છે. કેઈ પણ મનુષ્ય મુઝા પહેલાં સુખી નથી અને
 પહેલાં દુઃખી નથી. સુખ સ્ત્રીઓને વાસ્તે નથી પણ પુ-
 વાસ્તે છે. બાઈડીના કર્મની બાજરી અને ભાયડાના કા-
 ઓકરાં, અર્થાત્ વૈભવ પુરૂષનો અને રોટલા સ્ત્રીના. સ્ત્રી-
 સ્તે કુદરતીજ સુખ સરજાએલું નથી. ઈશ્વરે સર્વકા તેને

ખમાંજ દુખાવેલી છે. અતિશય પાપ કરે ત્યારે સ્ત્રીને અવ-
તાર આવે એવી આપણામાં લોક માન્યતા છે; અર્થાત્ કેટ-
લીક સ્ત્રીઓ મફકરીમાં પણ કહે છે કે:—“ ભગવાન પાસે
કયી વાંઝણીએ સ્ત્રીને અવતાર માગ્યો હશે. ” આ પ્રમાણે
સ્ત્રીને વાસ્તે દુઃખ છે અને પુરૂષને વાસ્તે સુખ છે; પણ દયાળુ
પ્રભુને નિયમ એવો દયા ભરેલો છે કે સર્વના ઉપર દયા કર-
તોજ. તે અનુસાર સ્ત્રી સર્વદા દુઃખમાંજ રહે તો રીબાઈ રી-
માઈને મરી જાય. તેમ પુરૂષ સર્વદા સુખમાંજ રહે તો ગર્વથી
ગદગાઈ જઈ પ્રભુને વિસરી જાય; માટે પુરૂષને ગર્વ થાય
તહિ અને સ્ત્રીને દુઃખમાં આંસુ ન આવે એટલા માટે જને
ચક્તિને લક્ષથી નોડયાં છે, અર્થાત્ સુખ દુઃખનું મિશ્રણ સ-
ખે સરખા ભાગમાં કરેલું છે; એટલે એક નરમ તો બીજું
ગરમ. સારાંશમાં નરમ ગરમ અને સુખ દુઃખ ભર્યો આર્ય
પરસંસાર વ્યવહાર હરેક સ્ત્રીપુરૂષને આદ્યો જાય છે. કુંવારા
આં મુખી સુંવાળા અને પરપૂયા એટલે પસ્તાયા એ પ્રમાણે
જીંદગીની શરૂઆત લગ્ન સંધીમાં સંધાઈ માનવજીવન સં-
સાર વ્યવહારમાં આગળ વધે છે. કેઈ પણ હાહી સ્ત્રીએ સ્વ-
તંત્ર થવાની અને વરના કામમાં વાતે વાતે માથાં મારવાની
ઉંચા કરવીજ નહીં. પરમાત્માએ સ્ત્રીને સરખવતી વખતેજ
તેને અનેક બંધને બાંધી છે અને અનેક છિદ્રે વીંધી છે, તેનું
કારણ એટલુંજ છે કે તે સ્વતંત્રતાને લાચકજ નથી; તેના
ઉપર કાયમ અંકુશજ બેઠોએ છીએ. સ્ત્રીના સ્થુલ અને સુદક્ષ
બંને બંધારણમાં દક્ષિણાત કરતાં એજ વિલોકાય છે કે સ્ત્રી

સર્વ રીતે સારાપણાનો અને નરસાપણાનો એક સાગર એક સારો ડુબકી મારનાર તારો સ્વછુદ્ધિ અને સ્વકર્મ અસાર સાગરમાંથી થોભ્ય પુરૂષાર્થ વડે મોતી રત્ન અને કવ્ય પ્રાપ્ત કરી શકે છે; માટે હાહ્યા પુરૂષ વડે સ્ત્રી હાહી થાય છે અને વેલા પુરૂષ વડે સ્ત્રી વેલી થાય છે; એમાં સ્ત્રીની જાત ભ ઉપર કંઈ પણ આધાર રહેતો નથી; સ્ત્રીઓ તો હકાપણ અંકુશ વડે જ સારી થઈ શકે છે.”

“કુસુમ પહેન આપણા પવિત્ર અને પુરાણા ધરસંસ્કૃત્યવહારના ધોરણ ઉપર નવિન સંસ્કાર પામતી કન્યા-વહુ વડીલોના, દાદા દાદીઓના હાથ તળે જો કેળવવામાં આવે અવશ્ય કરીને સ્ત્રી સારીજ નીવડે એમાં તલમાત્ર પણ સંશય નહીં. વડીલોના હાથથી તાલીમ લઈને તૈયાર થએલી ધણીજ નિપુણ, હાહી, ઘર રખી, ગંભીર પેટવાળી, સરસ ભાવવાળી, અદ્યપમાં વિશેષ છત દેખાડનારી અને કરકસર પુરૂષનો સંસાર એક સદગૃહસ્થ તરીકે ચલાવનારી સલુણી હરી નીવડે ! વડીલોના હાથ તળે કેળવાએલાં વર વહુનો સંસાર ગોલોકરૂપે મનાતા ગૃહસ્થાશ્રમ રૂપ થાય; અને તેમ સંતતિ અનનુયા સીતા સાવિત્રી અને રામ લક્ષ્મણ અને શુરામ જેવી પરાક્રમી અને દેવાંશી થાય. સ્વતંત્રતા પ્રાપ્ત રતાં નરનારીઓની પ્રજા કદાપિ કાળે આજ્ઞાકિત વિનયી અને ધર્મિષ્ઠ નીવડતી નથી પણ કેવળ અર્ધદગ્ધ સ્વચ્છંદી અને અનાયારી નીવડે છે. જે સ્ત્રી પોતાના સ્વામીનું માનતી ન તે સ્ત્રીના છોકરાની વહુ તેનું માનતી નથી. જે પુરૂષ પોત

પિતાની આજ્ઞા માનતો નથી તેનો પુત્ર કદાપિ કાળે પણ તેની આજ્ઞા માનતો નથી અર્થાત્ જે વર વહુ પોતાનાં સામુ સસરા તથા વડીલોની આજ્ઞા માને છે અને તેમને ઠારે છે તથા ઠારે છે, તેમનાંજ સંતાન અને પુત્ર વધુઓ તેમની આજ્ઞા પાળે છે અને ઠારે છે તથા ઠારે છે. પુત્ર દુરાચારી થાય તેમાં પિતાનો વાંક છે, અને પુત્રી દુરાચારી થાય તેમાં માનો વાંક છે. બાપનાં છિદ્ર દીકરાથી જોવાય નહીં, અને માનાં છિદ્ર દીકરીથી જોવાય નહીં; જો આથી ઉદ્દતું વર્તન ધરસંસાર વ્યવહારમાં ચાલે તો વર વહુનો સંસાર દુઃખમય નીવડે એમાં કાંઈ નવાઈજ નથી. મોટા કરે તે ન કરવું; મોટા કહે તે કરવું; મામાપ અને પતિના અવગુણ શોધવા એ કુલીન વહુનું કામ નથી પણ તે પનામાંથી ગુણનેજ ગૃહણ કરવા તે કામ તેનું છે. બાલકણી અને આવળી વહુ બનવું તેના કરતાં કદ્યાગરી અને સુંગી વહુ બનવું તે વધારે સારું છે. નાથના વૈભવમાં પ્રિયકર અને આજ્ઞાકિંત થવું એમાં કાંઈ નવાઈ નથી પણ નાથના સંકટ સમયે અને ગરીબાઈમાં ઘર રખાં અને કદ્યાગરં થવું એમાં નવાઈ છે. ”

“ વિજયાજ્ઞેન ! હવે જમનો બદલાયો, તેની સાથે માણસ પણ બદલાયાં, માણસની સાથે તેમનાં મન પણ બદલાયાં, અને મનની સાથે કર્મ પણ બદલાયાં અને કર્મની સાથે નસીબ પણ બદલાયાં અને નસીબ બદલાતાં આખો સંસાર દુઃખમય અને કંગાલ બન્યો. રાંપ્રત સમયમાં જે જે કાંઈ અનાચાર દુઃખ અને કલેશ પ્રત્યેક ધરસંસાર વ્યવહારમાં

અવલોકાય છે તેનું મુખ્ય કારણ ઉપરક હું તેજ છે. વર વહુ ન ગણે, અને વહુ વરને ન ગણે હીકરો આપને ન ગણે, અ હીકરી માને ન ગણે. આ પ્રમાણે જ્યાં દરેક ઘરમાં દરેક અવગણના થઈ ત્યાં દરેકની ગણના મહત્તા અરે આમન્યા ના પામી; અને આમન્યા નાશ પામતાં બધું એકાકાર થઈ ગાં નાના મોટાનો ભેદ ટળી ગયો અને સર્વે જણાં સરખા હક હકસાઈ કરતાં થયાં. દરેક જણાં અન્યોઅન્યની પુંદ પાછ નિંદા કરતાં થયાં, આખો સંસાર મન અને ભાવ વગરનો હું અને નિસ્તેજ થઈ ગયો. મન, ભાવ અને પ્રેમ સંસ્કારહીન થી આચાર વિચારહીન થયાં અને આચાર વિચારહીન થતાં રે ગરદમ ભટકવા લાગ્યાં, અને જ્યાં નજર ઠરે ત્યાં ઠરવા લાગ્યા આથી સ્નેહબંધન હીલું થઈ ગયું અને હૃદયઅન્યી છુટી જ થી નરહારી અન્યોઅન્યથી વિણુટાં થઈ ગયાં, અને તેથી ઈ કલેશ, કુસંપ અને કંગાલતા દરેકના ઘરમાં ફાળેલ થઈ જ આખો સંસાર વ્યવહાર દુઃખના દરિયામય થઈ ગયો. ”

“ ખરી વાત છે, કુસુમબહેન ! તેજ પ્રમાણે આપા ગરબારની સ્થિતિ થઈ ગઈ છે. આગળ આર્યપ્રજા ઉન્નતિ ઉંચ શિખર ઉપર આનંદ, વૈભવ અને ધર્મની જે કાંઈ અદ ક્રિક દીવ્ય અને મીઠી મઝા માણતી હતી, તે અત્યારે અવ તિની ભયંકર ખાઈમાં કલેશ, ઇર્ષા, કુસુપ અને અધર્મ પુરમાં ડુબકાં મારે છે ! ”

“ વિજયાબહેન ! હવે આર્યપ્રજાને વાસ્તે ઉન્નતિનો કંઈ આધાર છે. તે એજ છે કે પુત્રે પિતાની આજ્ઞા માન

અને સ્ત્રીએ પતિની આજ્ઞા માનવી ! પિતૃ સેવા અને પતિ સેવા એજ આર્યોને સાચા સુખના મેવા દેનારી સેવા છે. કાળ બળે કરીને સિદ્ધ થયું છે કે જે દેશમાં વહિલોતું માન, પિતૃ-પુજન અને પતિપુજન નષ્ટ થયું છે તે દેશ સંપૂર્ણ રીતે ખરા-બખસ્ત થઈ ગયો છે. ગુરુભક્તિ, પતિભક્તિ, પિતૃભક્તિ અને સ્વદેશભક્તિ જે વ્યક્તિમાંથી જે ઘરમાંથી અને જે દેશમાંથી નાશ પામી છે તે વ્યક્તિ, તે ઘર અને તે દેશ સર્વ રીતે નાશ થયેલો છે. ”

“ કુસુમગંધેન ! આપણે સ્ત્રીઓને વાસ્તે તો એજ ઉત્તમ છે કે આપણે મન કર્મ અને વચનથી પતિને પરમાત્મા માની તેની સર્વદા સેવા કરવી અને તેથીજ સ્ત્રીઓને સાચા મોક્ષ અને કલ્યાણ છે ! ”

“ વિજયાગંધેન ! આપણે તો એકજ સુત્ર યાદ રાખવું કે, “ પતિના વચનને વરતે એજ સતી અને સતીના બંધાવને વાંચે એજ પતિ ! ! ” આ પ્રમાણે વાણીવિનોદ કરી કુસુમ વિજયાની રજા લઈ ઘેર ગઈ, અને વિજયા કુસુમનાં વખાણ કરતી કરતી ગૃહકાર્યમાં ગુંથાવા લાગી ! ”

પ્રકરણ ૮ મુ.

આશાની નિરાશા કે નિરાશાની આશા !!

હાહરો.

જીવણી બાવી તણી સુખમાં દુઃખના પહાડ,
માલમ ન પડે મનુષ્યને આંખે અજ્ઞાની આડ

વિદ્યા ફળતી નથી, તેમ પુરૂષાર્થ ફળતો નથી; પણ હ
મેશાં પ્રારબ્ધ ફળે છે. સરખો યત્ન છતાં સમુદ્ર મંથનથી હ
રીને લક્ષ્મી પ્રાપ્ત થઇ અને શંકરને વિષ મળ્યું, એ પ્રારબ્ધ
ખુબી છે. ઘણાઓ અથાગ યત્ન ને અપાર ખર્ચ કરીને પણ
પૂર્ણ વિદ્યા પ્રાપ્ત કર્યા છતાં સુદામા જેવા રહે છે; ત્યારે કે
લાક કેવળ અછલ શૂન્ય છતાં, વિદ્યા શૂન્ય છતાં મહાન પદ
લોગવે છે અથવા અઢળક લક્ષ્મીનું આધીપત્ય લોગવે
અર્થાત્ પુરૂષાર્થ બળ કે વિદ્યાબળ પ્રારબ્ધ આગળ પાણી બ
છે, હઠ ઉપરાંત પુરૂષાર્થ કરનાર ઉંદર કરંડીઓ કરંડી નાગ
સુખમાં જાય છે.

કર્મ કરે તે કાઈ ન કરશે મુરખ મંથી મરશે,
બલે આંધીને નાખો સાગરમાં કર્મે તાર્યા તરશે;
ધંટીના ગાળેથી પણ જીવ કર્મે ઉગર્યા ઉગરશે,
સુખ દુઃખ શાળાના કર્મ મહેતાથી ઠોઠ નહાર ન કરશે.

કવેરી ડાહ્યાલાલ

લક્ષ્મી, કૌસ્તુભ, પારીજાતક એવાં જમાં ભાંડુ, મહા સમુદ્ર પિતા અને અતિ કૃપાથી મસ્તકે ધારણ કરેલો એવો ચંદ્ર તેને પણ હૈવે નિર્મોલી ક્ષીણતા મુકતી નથી, તો પછી હૈવની પ્રતિકુળતા સમયે સાતુકુળ કોણ થઈ શકે? અર્થાત્ કોઈજ નહિ. ભાવિ યોગે આવી પડેલી વિપત્તિના સમયે જમે તેવા સ્હાયકારીઓ હોય તોપણ તેમની સ્હાયતા ખપ આવતી નથી, માટે પ્રારબ્ધ આગળ સર્વ પાંગળા છે.

* * * *

“ ભુલ્યો મન મુસાફર ભમ્યો ભવ વગડે,
ભમ્યો ભવ વગડે ભુંડા જગતને ઝગડે:-૦
કંચન શી કાયા મિથ્યા મમતને માયા,
ભુડી આ જંગળ જંગી જોને જીવ રગડે:-૦
અવસર જાયે ભુંડા પછીથી પરતાયે,
કર તું કમાણી કાંઈ કરણી ન યગડે:-૦

નારાયણ પંડિત

રજપુતાનાના રાજ્યોમાં અમરગઢ પણ એક નાનકડું રાજ્યોથી રાજતું અમરાપુરીતું માન મુકાવતું રાજ્ય છે. રાજવાળા નેક ટેક અને રીત રીવાજમાં તે ઘણું અડગ ટેકી અને પુરાણી પરનાલિકાને અવલંબી રહેલું રાજ્ય છે. તેના મહારાણા ઉદયસિંહ પરમાર વંશથી ઉતરી આવેલ શુદ્ધ રાજનીજ છે. તેમને સંતાનમાં ફક્ત અમરસિંહ કરીને એકજ રાજકુમાર છે. ત્યારબાદ મહારાણાને એક બે સંતાન થએલાં પણ હૈવ ઇચ્છાથી બાલ્યાવસ્થામાંજ પરલોકવાસી થએલ હતાં.

મહારાજાનું હૃદયન, સંભવતું તેજ અને મહાસચ્ચી કેસરબાનાં
 હોથન અગ્નિમાં બે ઠાંઈ ઠંડીએ તેમાં ફક્ત અમરકુમારજી છે.
 અમરકુમારને મહારાજાએ પ્રાચીન પદ્ધતિ પર રાજકીય કેળ-
 વણી આપેલી છે. બાસાતો સરહારો અને પટાવતોની સહાયથી
 અમરકુમારને મહારાજાને અંગ્રેજી કેળવણી પોતાની પસંદગી
 વિરુદ્ધ આપવાની ફરજ પડી છે. પાશ્ચિમાત્ય કેળવણીના સુધા-
 રાના પાસ શુદ્ધ રાજપુત્રને ન બેસી બચ તેની ખાસ કાળજી
 રાખી કુમારને કોલેજમાં નહિ મોકલતાં એક સારા સદ્ગુણી
 અનુભવી અને આર્યોના પુરાણ રીતરિવાજોમાં રાજતા શિક્ષ-
 કરને ભારે પગાર બાંધી આપી ખાસ રાજ્યમાં રાખેલ છે અને
 તેના હાથથી રાજકુમારને કેળવવાનું ઉચીત ધારેલ છે. આ
 પ્રમાણે અમરગઢ પ્રાચીન પદ્ધતિ પર રાજતેજમાં રાજતું એક
 નાનકડું સ્ટેટ છે. વિબુધ વાંચકવૃંદને વધુ નહિ તલસાવતઃ
 ટુંકમાં વિદિત કરવામાં આવે છે કે શિક્ષક તરીકે પ્રસ્તુત
 નવલકથાના નાયક હીરાલાલનીજ નિમલ્લુક અમરગઢમાં થ
 એલી છે. હીરાલાલે અમરકુમારને ઇંગ્રેજી કેળવણી સારી રીતે
 આપવા માંડી છે, અને તેને સારી રીતે બોલતાં ચાલતાં-
 લખતાં વાંચતાં ઘણાજ ટુંક વખતમાં શીખવાડ્યું છે, હીરા-
 લાલની રહેણી કરણીથી મહારાજા ઘણાજ પ્રસન્ન થયેલ છે.
 તેની ટુંક સમયમાં શીખવવાની સરલ પદ્ધતિથી તેને સારો
 પગાર બાંધી આપી રહેવાને વાસ્તે હરબારી મકાન પણ આ-
 પેલ છે. આખા રાજહરબારમાં હીરાલાલ ઘણોજ માનીતો અને
 બહુતો થઈ પડેલ છે. રાજવળાના કાર્યમાં તેની વાતે વાતે

સલાહ લેવાય છે. પર રાજ્યોને તમામ પત્રવ્યવહાર તેના હસ્તથીજ ચલાવવામાં આવે છે. રાજા અને પ્રજાવર્ગ બંને તરફની પસંદગી હીરાલાલ ઉપર સારી રીતે ઉતરેલી છે. રાજ્યનું રમ્મ અને રસિક રમકડું હીરાલાલ થઈ પડ્યો છે. આખા રાજ્યમાં માસ્તર માસ્તર તરીકે ઉપનામ મેળવતો હીરાલાલ ઉદયસિંહનો એક વિદ્વાન સલાહકાર થઈ રહ્યો છે. આજકાલ આખો દરબાર હીરાલાલનો લગ્ન પ્રસંગ કેવી રીતે ઉજવે તેની ધામધુમમાં ગુંથાયેલ છે. બાબરની હીરાલાલ ઉપર લગ્નના મહુરતનો તાર આવ્યાને આજ પાંચ દીવસ થયેલ છે. હીરાલાલનું લગ્ન વેશ્યાપ્ર સુદ ત્રીજ ને સોમવારે નિરધારેલું છે. આજરોજ શનિવારનો દીવસ છે. જાન રવિવારના પ્રજાતના ખેડારમાં અમરગઢથી દરિયા માર્ગે નિઠાય થવાની છે, બોટલે સારી રીતે જાનની ધામધુમમાં અને માસ્તર વરરાજને સારી રીતે શ્રંગારવામાં મહારાજા ગુંથાયેલા છે. અમરકુમાર પણ માસ્તરને સારી રીતે પ્રસન્ન કરી રહ્યો છે. જાનની સર્વ પ્રકારની વ્યવસ્થા તથા માસ્તરની સરભરા કરવાનું માન અમરકુમારને મહારાજા તરફથી મળેલું છે. રાજમહેલમાં પણ સારી રીતે રોશની થઈ રહેલા છે. કેસરખાનો હરખ માતો નથી. માસ્તરને પીઠી ચોળવાનું કાર્ય પણ તેમણે ઉપાડી લીધું છે. હીરાલાલને વાસ્તે રાજવંશી પોશાક સારામાં સારો મહારાજાએ તૈયાર કરાવ્યો છે. કુંદનના મામા અને મહારાજાના કારભારી મેરૂભા વચ્ચે લગ્ન સંબંધી ખાનગી પત્રવ્યવહાર આજકાલ સારી રીતે ચાલી રહ્યો છે. બંને પક્ષ તરફથી વર-

થોડી આ ધામધુમ સારી રીતે થઈ રહી છે. રવિવારે પ્રભાતના
 માંગલિક પહેારમાં બન લેઈ નીકળવાનું મુહુર્ત રાજ્ય જો-
 શીએ આવેલ છે; એટલે આજરોજ શનિવારના દીવસે સારી
 રીતે માંગલિક આનંદ વરતાઈ રહ્યો છે. હીરાલાલના મિત્રો
 પણ રાજનગરથી અમરગઢ આવેલ છે. તેઓ સર્વે હીરાલાલનું
 માંગલિક અંતરથી ઈચ્છી હીરાલાલને અભિનંદન આપી રહ્યા
 છે. રાજ્ય તરફથી હીરાલાલના મિત્રમંડળ તથા સગાં-હાલોનો
 સત્કાર સારી રીતે થયેલ છે. અમરકુમાર તથા રાણી રાજબાએ
 હીરાલાલના વડિલનું પદ ગ્રહણ કરે છે. કુંદન તરફથી મામા
 અમીષરપ્રસાદ અને હીરાલાલ તરફથી પ્રિન્સ અમરકુમાર તથા
 પ્રિન્સેસ રાજબા હીરા કુંદનના લગ્નનાં નેતાઓ તરીકે નિર્માણ
 થયેલાં છે. આજરોજ રાતના અમરવિલાસ પેલેસમાં કંચની-
 ઓનો નાચ મજદો ખાસ હીરાલાલના લગ્ન પ્રસંગ સારૂ ઠરા-
 વેલો છે. હીરાલાલ તથા અમરકુમાર પ્રિન્સના મિત્રો તથા માયા
 મહેબતવાળા ફનેડીમ ડળને નાચમાં આવવાનાં ખાસ આમ-
 ત્રણ રત્ર અપાએલ છે. આજરોજ અમરવિલાસ મહેલની બહાર
 પણ જુદીજ થઈ રહેલ છે. ટકોરખાનું નગારખાનું અને દીપ-
 માળની રોશની સારી રીતે રાજમહેલના બંદે બંદે કરવામાં
 આવેલી છે. બેન્ડ અને ટકોરખાનાના મધુર સરોહ અમરવિ-
 લાસ મહેલની તથા હીરાલાલની બંદગી ઉચ્ચારી રહેલ છે.
 બરાબર નવનો અમલ થતાં અમરવિલાસ મહેલમાં રાજ પરો-
 લાઓ તથા મિત્રમંડળની ગીરદી થવા માંડી અને જોતજોતામાં
 મહેમાનોથી આખો મહેલ ભરાઈ ગયો. છેવટે હીરાલાલ, અમર-

કુમાર અને મેઝલા સાહેબ ચાર ઘોડાની કાષ્ટનમાં બેસી મહેલમાં પધાયા. વારાંગનાઓ કંચનીઓ અને નાયકાઓ પણ રાજમહેલમાં ટાઇમ થતાની સાથે હાજલ થઈ ગઈ અને નાય-
રંગના મજરા અમરકુમારની આજ્ઞા થતાંની સાથે થવા લાગ્યા. શરૂઆતમાં કાશ્મીરની નાયકાઓએ ફેરવ નૃત્યનાં તોડા કલા-
વિધાનનો ઉચ્ચ ખુણી સાથે કરવા માંડ્યા અને આખા ડાય-
રામાં આનંદ અને શાન્તિની અપૂર્વ અસર પ્રસરાવી દીધી. મેઝલાસાહેબે નાયકાના કલાવિધાનથી પ્રસન્ન થઈ પોતાની
અંગ પર ઓઢેલ કસળી સાત શરપાવમાં આપી. ફરો એકવાર
વધારે ફેરવ નૃત્યનો મજરો નાયકાએ કરવા માંડ્યો અને
ગાયન, નૃત્ય અને હાવભાવ સાથે જીભથી મોતીની ઝેર પડેલા
લાગી:—

*   *   °   *

‘ રંગે ગાઓજી ગાઓજી ગોપીના શામ (૩)
ગોપીનાં   શામ   નંદ   નંદન   અભીરામ:—રંગે,
ટૂંક   જન   તારણ   ગીરીવર   ધારણ,
જશે:દાના   લાલાજી   કુમળના   કામ:—રંગે,
વન્દાવન રાસ   જઈ   યમુના   તટ   ખંસીવાદ:
મોર   મુગટ   ધારી   મોરારી   ધનશામ:—રંગે,
સુસ્થામ.

ગાયન સાથે અદાભાવ કલાવિધાન અને મોતીની ઝેર
પડેલાઓથી ભેઈને રજપુત વર્ગ નાયકા પર સારી રીતે ખુશી
ખુશી થઈ ગયો; અને ભેત ભેતામાં કાશ્મીરવાળી નાયકા-

ઝોઝો સારી રીતે ઈનામ સત્કારમાં સારો પૈસો હાથ થયો !
ત્યારબાદ રાજ નામકા કંચનીઓને નાચ શરૂ થયો; તેમણે
પણ રાજ મંડળને નૃત્ય ક્રિયાથી સારી રીતે પ્રસન્ન કરી દીધું;
અને છેવટે ફક્ત અંશુકા ઉપર તારવ નૃત્ય ક્રિયાના રસીક
તોડા ગાવા માંડયા; અને તાન આલાપવા માંડ્યું.

* * * *

“ સાવરીઆ સાવરીઆ સાવરીઆરે,
કાહે મારે નજરીઆ.....
મારે નજરીઆ કાહે મારે નજરીઆરે—સાવરીઆ
નીચે બહે મંગા ઉપર બહે જસુનારે;
બીચમે ઠાડો કનૈયારે—કાહેં
છત ગોકલોયું ઉત મથુરા નજરી;
બીચમે ઠાડી સુંદરીઆરે કાહેં ” ગોહરનન.

પ્રિન્સ અમરસિંહે કંચનીઓને યોગ્ય સરપાવ આપી
સારો સત્કાર કર્યો ! છેવટે પર રાજ્યોમાંથી આવેલ વારાંગના
ઝોઝો કુમારની પરવાનગી મેળવી નૃત્ય ક્રિયા શરૂ કરી; તેમણે
પણ પોતાના અપૂર્વ નૃત્યથી એક એકથી ચઢાંઆતું કામ
જતાવી મહેમાનોને ખુશ કરી દીધાં; છેવટે એક હાથમાં દી
પક અને બીજા હાથમાં નાનો અરીસો લઈ ફેરવના તોડા વ-
ગાઈ કલા વિધાનતું અફલુત અને રસીક કામ કરી જતાવના
માંડ્યું:-

કંવાલી.

“ અમર હમ યામ બા હોતે તો શુભસનકું શુંટા દેતે,
પકડ કર દસ્ત મેં શુદ્ધ શુદ્ધ ગુલોસે જ મીઝા દેતે:—

ને હોતે બાળ કે માછી છુંડતે કુલકી ડૂબી,
 યુવા કર હાર કુલોમ વે દીલભરકું પેના દેતે:-
 ને હોતા બાગકા બમરા કહી કે બીચ છુપ રહેતે,
 મગા ઉલ્લસતકી લે લે કે સુભો હોતે નીકલ જતે:-
 હમારા દીલ પતંગ હોતા ઉડાતે ગમકે દોરેસે,
 ચઢા કર ઇશકકા માંગ પતંગ ઉરકા કટા દેતે:-

બહારે પરસ્તાન,

આ પ્રમાણે ચઢ્યા ચઢસીમાં નૃત્ય કીયાનું કામ મોડી
 રાત સુધી ચાલ્યું; છેવટે પાન ગુલાબ ચાહ પાણી દુધ કસુંબા
 વગેરે લઈ ઠાંચરો મોડી રાતે ખતમ થયો. હીરાલાલને હરેક
 જણે જાત:કરણથી ઘણુંજ સાફ માન આપ્યું; અને તેને ઇ-
 નામ સરપાવનો પણ પાર ન રહ્યો; છેવટે હીરાલાલ વિધિની
 અજળ લીલા ઉપર મનન કરતો કરતો પ્રિન્સ બેઠે ફાઈન્ટનમાં
 બેસી પોતાના રહેવાના હરબારી મકાન બાણી વળ્યો; મેફલા
 અને પ્રિન્સ હીરાલાલને ઘણાજ સ્નેહપૂર્વક નમન કરી છુટા
 પડ્યા; અને હીરાલાલ મકાનમાં જઈ કપડાં ઉતારી હીંચકા
 ઉપર બેસી હીંચવા લાગ્યો; તેણે સૂવાનો પ્રયત્ન કર્યો પણ
 નિદ્રા બિલકુલ આવી નહી; અને કાંકે હરબ વેલછામાં આવી
 હરીની અજળ ગતિ ઉપર મનમાં બોલવા લાગ્યો; ઘડીકમાં
 લગ્ન પ્રસંગ સળંગી ઉદ્દગાર કાઢવા લાગ્યો અને ઘડીકમાં રાજ-
 હરબાર પ્રસંગ સળંગી બોલવા લાગ્યો; આવે અચાનક કુહ-
 રતનો ફેરવાયેલો મામલો બોધને તે તો અચંબામાંજ પડી
 ગયો; વિસ્મયતાની શાયેજ તેના મુખમાંથી નીકળી પડ્યું કે,

શાહુલિવિહારીત છંદ.

“ સૌ આપે સન્માન દાન વળી જ્યાં મિષ્ટાન મેવા મળે,
સાસુ રનેહ સહિત શબ્દ ઉચરે ત્યાં તાપ તણે ટળે;
સાળાની વહુ સાળીઓ હળી મળી હેતે કરે હાસ્યરે,
સ્વર્ગવાસ સમાન સર્વ સુખ તે સંસારમાં સાસરે.

દલપતરામ ક

આ પ્રમાણે ઉદ્દગાર કાઢી સારી રીતે ખડખડાટ
પડયો; છેવટે તેને તેના હવાઈ કીણા બાધતા મન ઉપર ।
સ્કાર આવ્યો અને તિરસ્કારની સાથેજ મનને મજબૂત
શ્રેણીકવાર સુધી મુંગો મુંગો એમને એમ બેસી રહ્યો; ।
ન રહેવાયું ત્યારે પાછો ખડખડવા લાગ્યો.

“ વિશ્વાધાર વિભુ તારી અજબ લીલા છે. કયાં શ્રીર
રાજ્યગાદી આપવાનો મહારાજા શ્રી હથરથનો રાતનો ।
અને કયાં શ્રીરામનો પ્રભાતમાં વનવાસ ? કયાં બલિરા
દાન અને કયાં શ્રી હરિના પાદ તળે ચંપાઈ પાતાળમાં ।
કયાં હરિશ્ચંદ્રનું વિશ્વામિત્રને રાજ્યદાન અને કયાં તેનો ।
જુમાં વાસ ? કયાં યુધિષ્ઠિરની રાજ રમત જુગાર અને
પાંચાળીનાં ભરી સભામાં વસ હરજી ? કયાં મથુરામાં
બળદેવની મલકુસ્તીની રમત અને કયાં કંસનો શિરમાં
કયાં અમરગઢનું રહીઆળું રાજ્ય અને કયાં મારો આ
પ્રસંગ ? કયાં માફું માંડવીની પોળનું ગરીબડું ઘર અને
મારો રાજમહેલમાં વાસ ? કયાં કુંદનનો મોસાળમાં વાસ
કયાં મારી રાજવળાની નોકરી ? હરી હરી જ્યાંથી વહાર

ધાઠ અને જ્યાંથી ધાઠ ત્યાંથી ંહાર ! જે રક્ષક તે ભક્ષક અને
જે ભક્ષક તે રક્ષક ! જ્યાં સંભવ ત્યાં વેરાન અને જ્યાં વેરાન
ત્યાં સંભવ ! વિભુ આ શો અમરકાર ? આ લગ્ન પ્રસંગમાં
તારો ગુપ્ત હેતુ શો હશે તે મારાથી કળી શકાતું નથી. મારા
ભાગ્યનો રવિ આ રીતે ઉદય પામશે તેની તો મને સ્વપ્ને પણ
આશા નહોતી ! મારી મરણની પૂરી દરકાર કયાં વિના મામા
અમીધરપ્રસાદે રાજ્ય અમાલ્ય મેરૂભા સાથે ખાનગી મસલત
ચલાવી મહારાણાને વચ્ચે પાડી આ લગ્ન પ્રસંગ રચાવ્યો
તેમાં કુદરતનોજ કૃપાવંત કર હોવો જોઈએ ! કુદરત વિના
આ કામ પાર પડેજ નહીં. હું મામાના હાથમાંથી છટક્યો
ત્યારે મામાએ મને આખો ગળ્યો ! રાયજીની હાજરી વગર
જે લગ્ન પ્રસંગ ચોક્કસ છે તેમાંજ અન્યાય થાય છે ! માફ
મન થાંકાથીલ પ્રતિ પળે થયાં કરે છે તેનું સખગ કારણ
રાયજીની ગેરહાજરી છે. મામાને હાથ તાળી આપી મોંઘમ
હા બણી અમરગઢ આવ્યો તો સસુળગો સપડાઇ ગયો; ઓહો
આ તો અજબ સંસ્કાર થયો; કેમકે,

“ કિટના ભવથી ભાગ્યો સિંહના ગુખમાં જઇ પડ્યો,
વાહ વિધાતા તુજ કૃતિનો અજબ દાખલો આવી ચડ્યો. ”

રતિરંભા ઓટક

હવે કરવું શું ? વિધિ જેમ નચાવે તેમ નાચવું અને
ફસાવે તેમ ફસાવું, રમાડે તેમ રમવું અને રાવરાવે તેમ
રાવું ! વિધિ વિધિ તારી કળા અકળ છે ! હરી હરી તારી
આશા અજબ છે; ત્રિભુવન ત્રિભુવન તારી બળ જબરી છે; જે

તેમાં જઈશ્યા તેનો છબ બચેજ છુટકો ! હસી હસીને મોંઘમ
 ખારનાર એક તુંજ છે ! મીઠો કાંચીઓ તારા વિના બીજે કોઈ
 નથી. ખાલો ધારો ધરી અખવચ તલસાવનાર તારા જેવો તો
 કોઈ જોયોજ નથી. કુણીએ મધ ચોપડી કુણા હથોડે કુટનાર
 તારી તો બલિહારી છે ! ઘડીમાં ગાદી અને ઘડીમાં હાથમાં
 દોઢી હોટો એવો જગતમાં ક્રિ નહીં ત્રિભુવન તારો એટો !
 ત્રિભુવન તારી જુબીની બલિહારી તો ત્રણે ભુવનમાં ન્યારીજ
 છે ! ઘડીમાં માટે અને ઘડીમાં વાટે ઘડીમાં ભરમાં તો ઘડીમાં
 ખબરમાં પશુ તારા ઉપાસકોને તું પકડી પળમાં પત્થર અક્ષયે
 કે હવામાં હડની માફક ગોળ મટોળ વાળી અદ્ધર ઉછાળે;
 તારી મરજી બિફદ વર્તનારને તો તું સપઠાવે બહીમ બાળે
 અને તારી સાથે ફંદ કરનારને તો તું કચરી નાંખે એક ફાળે !
 બલિહારી બલિહારી હરી તારી કળાની તો બલિહારી.

* * * *

“ અતિ અકળ કળા હરી તારી,

બળીઆ બહુ નામી બલિહારી:—૦

“ શામ રંગ મુગ મદનો કીધો તદ્દપિ સુવાસ સખળ ગુણ દીધો
 રંગ રાગથી આરંગ વિંધ્યો કરી છદ્ધુ અદ્ધળ અવિહારી:—
 ભમરી યોગે યેગ ભમે છે અમળ કમળ દળ માંહી રમે છે;
 પ્રથક પ્રથક રસ સ્વાદ જમે છે માધવ મધુ દેનારી:—
 કાળ કમણુ નવ જાય કળાયુ પ્રતિ પળ ભક્ષે સૌનું આયુ;
 વહન કરે આશાનો વાયુ દે કર સૌ દે' ધારી:—
 નમ અમમાંધી નિકળે પાણી પાણીની રચના સૌ જાણી.
 જડ ચૈતન્યના યોગે વાણી એ કૃતિ ચિત્ત હરનારી:—૦

નિશ દીન વાયુ વહન કરે છે રવિ શશિ તારા ફેર ફેરે છે;
 સાગર સરિતા ગુણુ જીવે છે અદ્ભુત નગ કૃતિ ન્યારી:-૦
 પાતુ રત્ન ધરામાં દાટી કર્મ પ્રવલ્નની મેલી આંટી;
 કીમતીની કિંમત પણ આટી જન ભુલવણી ભારી:-૦
 ત્રિગુણી માયા ત્રિગુણી કાયા ત્રિગુણી તત્ત્વ મહત્વની છાંયા;
 નિર્ગુણી ગુણુ સર્વ સમાયા કેા નર નપુંસક નારી:-૦
 ઘાટ પ્રથમ પ્રાણીના ઘડીયા કંઈ નાના મોટા નિવડીયા;
 પેટ તણે આધિન સૌ પડ્યા મન મોટપ અહંકારી:-૦
 આરા મમનનો એકજ રસ્તો કંઈ કસોટી લઇને કસતો;
 નિકટ નિરાળો રહે છે વસ્તો ખટપટે વિકટ વિચારી:-૦
 વશ ઝગડે તુજ હામે હામે અવલોક્યા એ મહાસુખરામે;
 નમન કરે નિશ દીન તુજ નામે ચરણ કમળ ચિત ધારી:-૦”
 મહાસુખરામ કવિ.

જગતનાથ આ અનાથને હવે તું કેવી રીતે નાથીશ ?
 હર હર હર, મધ્ય જામની તો વીતી ગઈ, નક્ષત્રરાજ ત્વરાથી
 કદમ ઉપાડતો જાય છે. તારાગણો ડોકીયાં કરી કુહરતની
 ઝાંખી કરે છે. ઘડીઆળમાં પણ અઢી વાગ્યા. નિદ્રા તો મારી
 સાથે રૂથણાં લઈ બેઠી છે. મગજમાં હવાઈ વિચારો ઠલવાય
 છે અને ભરાય છે. મહારાણીની કૃપા મારા ઉપર દેવી અને
 અદ્ભુત છે. અમરકુમારની લાગણી કાંક અલૌકિક છે. કેસર
 ખાનો પ્રેમ માતૃપ્રેમને જોકવાર ભુલાવી દે તેવો છે. રાજખા-
 ગાનો ભાવ સગી પહેન કરતાં પણ ચઢીઆતો છે. આખું અમ-
 રગઢ મારા તરફ માન અને સ્નેહની લાગણીએ મને નિરખે છે

એ શું ? આ કેવા પ્રકારનો અફસુસ ફેરફાર ? એકાએક અણ-
ચિત્તવ્યુ આવતું સુખ ભવિષ્યના દુઃખની તો આગાહી નહિ
કરતું હોય ? વિચિત્ર રીતે બદલાતું વાતાવરણનું વાદળ પાછ-
ળથી મારા ઉપર ઠાંક ધાઠ નહિ લાવતું હોય ? પરમાત્માની
આ શું કૃપા હશે ? વિધિની મારા ઉપર આવી દયા દૃષ્ટિ હશે ?
અમે તેમ હો પણ પ્રભુ હું તારો છું. તારા વિના મારું ખીલું
કેદ નથી. હું સુખમાં છલકાતો નથી અને દુઃખમાં ગમરાતો
નથી. આવા કારમા લગ્ન પ્રસંગને મને કીચીત પણ આનંદ
નથી અને કિચિત પણ શોક નથી. કુંદન અને મારા આ લગ્ન
પ્રસંગમાં મામાએ શું રાચજીની સંમતી મેળવી હશે ? અમે
તેમ હો પણ મારે કુદરત જેમ દોરે તેમ દોરાવું એજ શ્રેયસ્કર
છે. પરમાત્માના પ્રયત્ન આગળ મનુષ્ય યત્ન નકામો છે. જે
ઠાંધ થાય તે એવાજ કરવું. લાવ હવે જરા નિદ્રા લઉં ! એ
ઘડી તો પધારીમાં આળોદું ! વિચાર સાગરમાં તરંગે ચઢતા
મગજને ઠાંક તો શાન્તિ આપું ! મારા આ પ્રસંગથી કુંદન
કેવા આનંદમાં ગરકાવ થઈ હશે ? ના ના, કુંદન ઘણી વિચા-
રથીલ જંભીર અને ડાહી છે. આનંદના ઉછાળે કારમી ઉછળે
એવી ઉદ્ભવ નથી. મન ઘેલા મન હવે આ વલોપાત મૂકી દે !
પ્રસંગ હવે નિકટ છે, દૂર નથી; જે ઠાંધ બને તે નિરાતે નિ-
હાળજે, નાહક અધીરું થઈશ નહિ. આ મધ્યરાત્રે તો જરા
જંપ ! આખું વિશ્વ અત્યારે શાન્ત થયું છે તો તું શું કામ
વૃથા વલણાં મારે છે. ‘મામાનું ઘર કેટલે તો ઢીલો બળે
એટલે’ માટે જરા ધીરૂં પડ કેમકે,

“ મન પોપટ માં કુલ પટીને પોથી પ્રેમની;
અ'પણુ કરીને કુલ ડાલા પિંજરમાં પડીશ. ”

ચંદ્રલેખા નાટક.

હવે તો જરા વિશ્વાન્તી લે, તલમાત્ર તો નિવૃત્તિમાં
નિવાસ કર, પછી પ્રવૃત્તિનો પાર નહિ રહે ! દીનદયાળ વિભુ !
હવે હું તારા ખોળે ૪ છું. મનુષ્ય માત્રને લક્ષના જેવો આનંદ
નથી; છતાં હું આ કારમો પ્રસંગ જોઈ બહુ ગભગઉં છું.
પ્રભુ ! હું તારો છું, તારા વિના મારું કોઈ નથી. હરિ, જો જો
મને કારમી માયા બતાવી આશાના પર્વત ઉપર ચઢાવી નિરા-
શાના સાગરમાં ડુબાવતા ! મને બહુજ બય રહે છે. વિભુ !
તમારી આવી કારમી માયા જોઈ હું અતિશય વિસ્મય થાઉં
છું. હે તાત ! હે ત્રિકમ ! હવે આ તતુજને તારો:-

* * * *

“ હની હવે હું નારોરે તારો કે મને મારોરે;
ત્રીન અંધુ દાતા નથી નાસવા કાંઈ આરો:-૦
ભુડી છે જગની માયા ભુડી છે કંચન કાયા
ભુડી જંગળે ઉગારોરે:-૦
વિનવું વિભુ હું કરજોડી મુજમાં મનિ છે અતિ શ્રોડી;
અરજ આ અંતર ધારોરે:-૦ ”

અરરર, મન મન તું શા સંકલ્પ વીકલ્પે ચઢ્યું છે; આ
પાણી પહેલાં મોજડાં શાં ઉતારવાં ? આ નકામો લવારો શો ?
દુઃખ છે કયાં ? સુખ છે કયાં ? આતો વ્યવહારના વૃથા
ભામાં છે. એમાં વિસામા શા ? જન્મવું જોડાવું અને જલું

એમાં વલોપાત શો ? વચ્ચે વિભુ કયાં આટે આવે છે, કે બધો બળાપાનો પોટલો એને માથે મૂકવો ? ખરેખર મનડુંજ મસ્તી-ખેર છે; એજ માર ખબરાવે છે, એજ ઉધમાલીયું સુખ દુઃખના હિંડોળે ફરી ફાટીને ફોડે છે ચડે છે અને પડે છે, એમાં નાહક ઉપાલમ્ભ વિધિને અપાવ છે. વિધિ તો ત્યારેજ છે. “ જમ જમ નિરાધારના આધાર કિરતાર આ રાંક ઉપર કફળા કરજે. ” આ પ્રમાણે માંડા વેલા ઘટતા અઘટતા વિચાર તરંગને ઉછાળે ચઢી હીરાલાલ છેવટે થાકીપાકી બિછાનામાં પડયો. જેવો પડયો એવો તરતજ જંપી ગયો. આ બાબુ હીરાલાલ જંપ્યો ત્યારે ખીલ બાબુ પ્રિન્સ અમરકુમાર કારમો બિછાનામાંથી બગ્યો અને રાણી રાજબાળાને પણ બગૃત કરી બિછાનામાંથી ઉઠાડી બહીઆળ બાણી દષ્ટિ કરીં તેા સાઠાવણુ વાગેલા જણાયા. કુમાર અને રાણી પ્રભાત ક્રિયામાંથી જેમ અને તેમ જલ્દીથી પરવારવા લાગ્યાં. કુમારનો આનંદ હૃદયમાં સમાતો નથી. રાજબાળા પણ પોતાના પ્રિયતમના-શિક્ષકના લગ્ન પ્રસંગે અપાર ઉમંગ લાવી પતિ પ્રિય કામ એવા ઉઠાવી રહી છે, જોતજોતામાં રાજવંશી બેડું કલાક ફોડ કલાકના વખતની અંદર ન્હાઇ ધોઇને તમામ માંગલિક ક્રિયાથી પરવાર્યું. ત્યાં બહીઆળમાં પાંચનો ટકોરો થયો કે તરતજ અમરકુમાર રાજમહેલમાંથી એકદમ નીચે ઉતરી અશ્વ-શાળામાં જઈ અશ્વ ઉપર આડૂઠ થઇ મારતે ઘોડે હીરાલાલ માસ્તરના હરબારી મકાનમાં ગયો અને એક હાક મારી હરવાનને બીજત કરી મકાન ખોલાવરાવી ઝડપબંધ માસ્તરના

સચનશુવનમાં ફાખલ થઈ ગયો. માસ્તર આ વખતે ભરનિ-
દ્રામાં પોઢતા હતા; જોટલો રાજકુમાર આંખ્યા તેની ખજાર
કાંઈ પહી નહિ. અમરકુમાર પણ માસ્તરના બિછાના આગળ
પળ વાર ઉભો રહ્યો, અને ધીમે ધીમે માસ્તરને સપ્રેમ હાક
મારી બાંધત કરવા લાગ્યો.

“ માસ્તર સાહેબ, માસ્તર સાહેબ ! જરા બાંધૂત તો
ચાઓ, પ્રભાત થવા આંખું ! ”

“ બોહો કેાણ પ્રિન્સ અમરસિંહજી ? ”

“ જી હા, ક્ષમા કરજો આપને નિદ્રામાંથી બાંધૂત કર્યા. ”

“ કુમાર, કુમાર ! તમારા હિંમત અલૌકિક અને અતુ-
લિત પ્રેમનો બદલો મારાથી કદાપિ કાળે વળશે નહિ. જો કે
તમારો સંબંધ વ્યવહારમાં ગુરૂ શિષ્યનો છે; છતાં પણ હું
તમને તો મારા એક વડિલબંધુ તરીકે જીવન વિભાગી શિર-
કત્ર તરીકે નાનું છું. ક્ષમા તમારે હોય ? હું આપની ક્ષમા
માગું છું. ” કહી હીરાલાલ એકદમ કુમારના ચરણમાં પડ્યો.

“ અરે હાં હાં, આતો અવિનય થાય છે, અવળી ગંગા
નહે છે. ” કહીને કુમાર હીરાલાલના ચરણમાં પડ્યો. અને
જણના પ્રજ્ઞામનો લેટો થયો અને લેટામાંથી સખાલાવ ઉત્પન્ન
થયો અને અન્યેઅન્યની આંખમાંથી આનંદનાં આંસુ આવી
ગયાં, અને સારી રીતે એક બીજાને જાણે લેટી હળીમળી વા-
તચીત કરવા લાગ્યા.

“ કહો સાહેબ હવે આપ જલ્દીથી પરવારી જાઓ, અને
મારી સાથે જા મા સાહેબના મહેલમાં ચાલો. ”

“ હા ચાલો હું જલ્દીથી પરવારી જઈ છું. ” ઠહી હીરાલાલ પ્રભાત ક્રિયાથી પરવારવા લાગ્યો, અને કુમાર હિંચકા ઉપર બેસી હિંચકા ખાવા લાગ્યો. અદ્ય સમયમાં હીરાલાલ ન્હાઈ ધોઈને પરવારી ગયો, અને કપડાં પહેરી કુમાર સાથે મહારાણી કેસરબાના મહેલમાં ગયો. રાજમાતા અને મહારાણીને બંને જણાએ સાષ્ટાંગ દંડવત પ્રણામ કર્યા. રાજમાતાએ બંનેનાં એવારણાં લીધાં અને આશિર્વાદ આપ્યો. છને અમલ થતાં નોખત વાગવા લાગી અને જાનની સારી રીતે તૈયારી થવા લાગી. મહારાણી સાહેબે હીરાલાલ માસ્તરનાં તમામ કડાં કઢાવરાવ્યાં અને પોતે જાતે પીઠી ચોળી વડારણે પાસે માંગલિક ક્રિયા કરવા માંડી. મહારાણી સાહેબે ઘણાજ ઉત્તમ અને સુંદર રાજપેશાક માસ્તર સારૂ મંગાવરાવ્યો, અને તાકીદથી જાનની તૈયારી કરવા માંડી અને રાજદરબારી વરઘેડો ચઢાવવાનો તાકીદથી હુકમ આપ્યો. આખા રાજમહેલના રાજપ્રદેશમાં માંગલિક ગાનના માંગલિક ધ્વનિ ઉચ્ચાઈ રહ્યા. વડારણે મધુર અને પંચમ સ્વરથી લલકારવા લાગી:-

* * * *

“ મેં તો થાળ જાયોં રે સગ મોતીએ;
 હું તો વર વહુ વધાવાને જામશ.
 મારે સોના સમોરે સુરજ ઊગીઓરે;
 મારા બાઈરે હીરાલાલ કેરે કારણેરે.
 હું તો લાવું લાખેણી લાડી બાજ:-મારે.

મારે ઓરડે આજ અજવાળારે;

મારે આંગણીએ ઝાંઝ ઝમાળ:-મારે.

લમ ગીત.

“ જ્યાં ઘડીઅળમાં સાતનો ડંકો થયો કે તરતજ હીરા-લાલને માંગલિક લગ્નના પોશાકથી શ્રૃંગારી રાજમહેલમાંથી નીચે ઉતાર્યો. એ ગાનમાં આવતાં વાણીત્રો વાગવા લાગ્યાં અને જોતજોતામાં તમામ સાજનમંડળ તૈયાર વર્ષ વરઘોડો નિશાન ડંકા સહિત ચાલવા લાગ્યો. હીરાલાલને જોશીએ મુકુર્ત જોઈ શુકન જોઈ ઘોડા ઉપર બેસાર્યો અને તમામ કામદાર વર્ગ નમન કરી સાજનમાં સામેલ થઈ ચાલવા લાગ્યો. બે કલાકના અરસામાં વરઘોડો બંદર પર આગ્યો અને ઉતર્યો. મહારાણી સાહેબ, કુમાર સાહેબ, વરરાજા અને અન્ય રાજકીય પુરૂષો શામીઆનામાં આવી બિરાજ્યા અને અન્ય સંભાવિત ગૃહસ્થોનો કારભારી સાહેબે સત્કાર કરી પાન ગુલામ આપ્યાં. બરાબર દસનો અમલ થતાં નવીનગઢ તરફતું ‘મોટું જમડું’ વહાણ આગ્યું, ત્યાંના ઉતાડૂઓ બંદર પર ઉતર્યા અને રાજ તરફથી તૈયાર કરેલું બહાણ રાજકીય ઠાઠમાઠ અને માજ સહિત તૈયાર કરી ગોદીમાંથી કિનારા પર લાવી લાંગર્યું ! શામીઆનામાંથી જાનમાં જનારા ગૃહસ્થો કિનારા પર ગયા અને વરરાજા તથા અન્ય રાજમંડળ ગયું. હીરાલાલ સહિત તમામ જાન બહાણ પર ચઢી અને યોગ્ય નિર્માણ કરેલા સ્થાને ગોઠવાઈ ગઈ. બંદર પર મહારાજા સાહેબ, મહારાણી સાહેબ અને પાછળના તમામ સાજન ગૃહસ્થોએ વરરાજાને હીલોજની બેચો

આવકાર આપી સફરની ક્ષેત્રે ઇચ્છી આનંદધોષ કયો. તમામ
જાને રાજા રાણીને કેવલચર્ચા નમસ્કાર કયો. રાજા રાણીએ વાં-
કન સ્વીકારી મલકાતે મુખડે વહાણ ચલાવવાની રજા આપી
નવીનગઢનું વહાણ પહેલાં ઉપડ્યું અને ત્યાર બાદ તેની પા-
છળ અમરગઢનું વહાણ ઉપડવાની તૈયારી થઈ, વડારણાએ
માંગલિક લગ્નગીત લલકારવા માંડ્યાં:-

* * * *

“ સજની કન્યાને કાળે ચોળી ચુંદડી,
સજની વર વહુને કાળે ઝીણા ચીરરે;
રંગીલી સજની રંગે ભર્યા કાઠીજી કાતીએ:-૦
સજની કન્યાને કાળે અમૂલ્ય ચુડલો:

સજની વર વહુને ઝાંઝરીઆની જોડરે:-૦ ”

લગ્નગીત સાંભળી અમરકુમારને હસવું આગ્યું. સાથે
વહાણ પછી ચાલવા માંડ્યું અને તેની સાથે હીરાલાલનું મોં
પછી મલકાઈ ગયું અને મલકાટ સાથે બોલાઈ જવાયું કે:-
“ આતે આશાની નિરાશા કે નિરાશાની આશા ! ? ”

પ્રકરણ ૯ મું.

લગ્નનો રંગ કે રંગમાં ભંગ ?

હાહરો.

પ્રેમ પાખાં પડે તે ચુસે પ્રેમ રશ્મિ,
પ્રેમ તણે પાવક કદી ન શકે હોલવી નીર.

થાપણ વ્યાજે મૂકનારને વારંવાર ઘડીએ ઘડીએ નાણાંની
સલામતીને જા'પો અને અજા'પો થયા કરે છે, રણસ'ગ્રામમાં
સૈન્યને મોકલનાર નૃપતિને હરઘડીએ પરાજય અને વિજયના
અણકારા વાગ્યા કરે છે, સટ્ટાના વ્યાપાર કરનારને પળે પળે
અધીરા બની તેજ અને મંદીના વિચાર આવ્યા કરે છે, તેમ
તેમ પ્રેમીને ક્ષણે ક્ષણે પ્રેમીના હૃદય અને ભાવના વિચારો
અંતરમાં ઉપજ્યા કરે છે.

“ પ્રીતિ રસાયણ વિશ્વમાં કોઈ વિરલા પાદ જાણશે,
દાયા બનાવી કનકની મીઠી મજા નિત્ય માણશે;
સ્થાવર અને માયા તણા અગડા હિરે નવ આણશે,
બની મંસ્ત બંદા પ્રેમના તે પ્રેમ તત્વને તાણશે. ”

વીંછીની વેદના વીંછી જેને કરડે તેજ ભણી શકે છે,
પતંગ દીવામાં કેમ બળી મરે છે તેનો ભેદ પતંગજ ભણી

શકે છે, અહાર લાર અને મારનો સુમાર ખમનારજ બાણી
શકે છે, અંગારાની મીઠી લહેજત ચાતકજ પારખી શકે છે,
તેમ પ્રેમની ખરી ખુબી અને પીઠા પ્રેમજ બાણી શકે છે.

* * * *

“ સખીરી લગનની અળખ બહાર:-સખીરી.

જીવન આખું પક્કી જાયે પરજીતાં પલક મોઝાર:-સખીં
કન્યા સૌભાગ્યવતી બની જાયે લગનની અળખ બહાર:-સખીં
નાની મટી મોટી નારી ગણાયે પરજીતાં પલક મોઝાર:-સખીં
એકલી બદલે જોડી કહેવાયે લગનની અળખ બહાર:-સખીં
દુનિયાની નજરે બદલાયે પરજીતાં પલક મોઝાર:-સખીં

કવિ મુળશંકર.

“ બહુ સારૂ ઠાઠ્યાં બા, તમે તો સદાએ મને પજવતાં ને
પજવતાં ! કેઈ દીવસ તમારા તરફની આંરે નિરાંત નહીં ! ”

“ કુંદન ” હેન હવે તો ‘ છેલ્લી તાપણી ને છેલ્લો તાપ
જે ના તાપે તંનો હાડીઆ બાપ ’ માટે તમને તો અમે હવે
છેલ્લીવારનાં જેટલાં પજવાય તેટલાં પજવી લઈએ; કેમકે ફરી
ફરી પજવવાનું પર્વ નહીં મળે સમજ્યાં મારાં લાડકવાયાં
પ્રેન ! ”

“ હા, સમજી ! બાબલી તું તો સદાએ આડીને આડી
રહી ! તારા અવળચંડવેલા કેઈ દીવસે પણ ગયા નહીં ! ”

“ પ્રેન હવેજ તમે સારી રીતે સીધાં થશો ! અવનિમાં
એકલસાં વાઘ થઇ આથડતાં હતાં, તે હવે એકલસાં થશો એટલે
સારી રીતે ખબર પડશે ! વીંછીનો આંકડો અહર ને અહર

રહે છે તે બધારે ચીંથીઆમાં પકડાશે ત્યારેજ વાંકો વળશે;
સમજ્યાં મારાં બચુકડાં ખેન !”

“ ટળો ને અહીંથી આવા ટચાકડા વેડા કરતાં આમાં !
મને તો અકળાવી મારી બાપ ! હું તો તમારાથી ત્રાસી !”

“ ખેન અમારા સાચી શું કામ ત્રાંસી આંખ કરો છો ?
સાસરે જાઓ ત્યારે કરજો ! આતો મહીઅર કહેવાય ! સહી-
અરોમાં રહેવાનું એટલે સહાએ હાલ હાલ અને રાલ રાલ !
પીયરમાં હાલ અને સાસરે નાલ કહીએ તો પોસાવાય
સમજ્યાં મારાં ડાહ્યાં ડમરાં ખેન !”

“ હાય હાય બાપ તમે તો મારો જીવ ખાધો ! મારોજ
કેડો લીધો ! હું તમને જોળા પાથરીને વિનવું છું કે બાબી
તમે મને પજવવી સુકી છો !”

“ હું પણ તમને એ હાથ ભેડી વિનંતી કરું છું કે તમે
આવાં હાંતીઆં કરવાં સુકી છો !”

“ બહુ સારૂં દોઢ ડાહ્યાલાં સુકી દઈશું !”

“ ખેન આતો લગન એની ગમ્મત તો બુદ્ધિજ થાય ”

“ થાય તમારું કપાળ !”

“ કપાળેજ કંકુ લગાવાશે અને કપાળેજ આંહા થઈ
વરમાળા પહેરાવાશે !”

“ તમે તમારે જેમ આવે તેમ બોલો હું તો મારે આ
ચાહી !”

“ અરે જાણ કયાં ? એમ એકલાં એકલાં નાસી જવાતું
હશે ! વરરાજ આવે એટલે એમની બેડે બેડેલમાં બેસી જાશે !”

“ એ બાપરે, મને તો થકવી નાંખી તમે ! માથે છા
છોડા ! ”

“ અમે શું થકવીશું ! થકવશે માછરામાં ફેરા ફેર
વરણ તમને ! ”

“ બજ્યું આવા તે ચખાવલાવેડા શું કરતાં હશે ? ઘ
તો મને જંપવા ઘો ! ”

“ કુંદન પહેન તમે બધાંની મરકરીઓ કરતાં હ
હવે તમારો વારો આવ્યો છે; આમ છુટી પડાય નહીં ! ”

“ સાફ ડાઘાં બા ! ”

“ જુઓ સાંભળો,

* * * *

પેલા લવ્ય ગીરિવર ચરણ સુતી મનહર ખીજુરે,
તેના ઉદરથી નીપજ્યું નાનકડું શું વેણુરે.

અજળ તમાસો આ ! !

રમતી અવનિપર આગોટતી આલી સરિતા બાળારે,
જેતામાં થઇ આવડી મોટી જોખનવંતી રસમાળારે.

અજળ તમાસો આ ! !

રમ્ય નગર ઉન્નત ગીરિવરને વૃક્ષ ઘટા ઝુકી ઝાંખિરે,
ગંગન જીવે ને તારા ધ્રુવે મુખ નદી પણ નગર ન નાંખિરે.

અજળ તમાસો આ ! !

જોખન મદમતી અલખેલી ક્યાં આ આલી જ્વરે,
અંતર રી આશા ભરી એને મુજ મન વિરમય થાયરે.

અજળ તમાસો આ ! !

“ હું એક ને તમે બધાં, તમે અત્યાં અને હું હારી !
હવે મારું નામ મુઠો ! ”

“ એમ તે ક્યાંય મુકાય ? સાકર બહેંચો, ગોળ ધાણા
બહેંચો ખારેક ટોપસં અને પતાસાં બહેંચો ત્યારે મુકાય ? ”

“ તમારે જે હેલું હોય તે લ્યો પણ મને ન પડવો !
હું એ હાથ બેસીને પગે લાગું છું ! ”

“ અમને પગે લાગે શું વળશે ! પાલવ ઝાલે એને પગે
લાગશે એટલે તમારા ઉપર મહેરબાની થશે ! ”

“ અરે તને યોલતાં ન આવડયું ઉંધી; એમ કહે કે
પાલવ ઝાલનારને પગે લગડાવશે એટલે ઝટ તમારે વશ થશે ! ”

“ અરે યોલતાં તો જરા લાગે ! શરમ રાખો ! આવડે
એટલું શું યોલો છો ? ! ”

“ બહેન શરમ રાખીએ પીયરમાં કે કાંઈ આપે તેમાં
સંતોષ રાખી ચું કે ચાં ન કરીએ; અને સાસરામાં જો શરમ
રાખીએ તો ડોળામાં ખપીએ અને ઘણા ગોઠા ખાઈએ; તેમાં
એ પરણ્યા સાથે શરમ રાખીએ તો શીરપાવમાં જોડા રળીએ,
સમજ્યાં માણં સુલક્ષણાં બહેન ? ! ”

“ મારે તમારી શીખામણ જોઈતી નથી ! હેંશ ભાગોળે
છાશ છાગોળે અને ઘેર ધમાધમ શી ? આ ધાંધલ શું ? ”

“ ખોટું, ખોટું કુંરન બહેન તમને યોલતાં ના આવડયું,
એમ કહો કે મૂળમાં માંટી નહીં અને સાસરે સંદેશા શા ? ”

“ લાલલી તારી અલલી જો એ આંગળ બરીને કાપી
નાંખી હોય તો પાપ ન લાગે ! ”

“ જાહેા હા હા ! હ્યો કાપી નાંખો. ”

“ સખી કુંદન ! ખેનપણીએ જે કાંઈ કહે તે ઠાવકા મોંઠે મુંગાં રહીને સાંભળીએ, આમ ચપ ચપ ઉત્તર ન આપીએ. સખીઓનાં કહેણુ એ તો ઠહાપણુના દુચકા ! અને જાલીના જોલ એ તો પ્રેમનાં પડીકાં ! બહાલાને વશ કરવાના મંતર ! સાસરામાં સમાવાની બાજ એ તો રાજી રાજી થઈ હાજી હા બધી સાંભળીએ, શીખીએ અને શીખવાડીએ; જે સાંભળ:-

* * * *

“ સાહેલી નવ શરમાઇએ (૨)

રસ પાઇએ વળી પીએ

પીને પ્રીતમ ગુણુ પીએ:-૦

ઝાણુ કરીએ નવ સખી વાતે વાતે જોર;

વાત વચકતી જણુતાં ખેચી લઇએ દોર.

ઉંડું કહીએ આધાં જઇએ;

હસી હસીને તાળી દઇએ:-૦ ”

અવેરી ઠાલાભાઈ.

“ તમે તો બધાં લેગાં થઈને મને હવામાં અદ્ધર ઉડાડવા માંડી. મારા લોગ મળ્યા કે હું તમારી સાથે વાતમાં રા-કાણી ! જાઓ બાપા જાઓ ! તમે ઘરમાં જઈને ગાવા માંડો એટલે હું છુટી થાઉં ! ”

“ હં....જુઓ ખેનો કેટલો હેયામાં પરજીવાનો હરખ છે. આ તો મોંની ના ના અને હેયાની હા હા ! આમના લેહ

તે શી રીતે કળી શકાય ? આવાં બણેલાં ગણેલાં અને પોકે-
લાંનો પાર તે શી રીતે પમાય ? ”

“ ખરી વાત છે ગોઢવરી ખરી વાત છે, આ તો આવે
ઘાટ થયો; જુઓ:-

“ વર વરવો સૌને ગમે ઉગે નવિનાંકુર,
ઉરમાં તો આપુર પશુ વરવો ચહે ન ઉર. ”

“ સાફ તમે જેમ કહો તેમ પછી કાંઈ ? ”

“ આ પછીમાં તમે પરણુશો અને બે પગવાળાં મટી
ચાર પગાં થશો ! ”

“ ડીક આ તો મને જનાવર ઠરાવી ! ”

“ ના ખેન ! હજુ વાર છે, જ્યારે જન આવશે ત્યારે
જનવરમાં બળશો ! માદારામાં બેસશો અને ચોરીમાં ફરશો
એટલે જનવરમાં મળશો. ”

“ બહુ બાલી આમ શું કરતાં હશે, હાડીઆને મન
હસવું અને દેડકાનો પ્રાણ જીવ એવી વાત તમે કરો છો ! ”

“ ખેન હજુ હાડીઆ અને દેડકા થવાને ઘણી વાર છે.
જ્યારે પિયરમાં હડીઓ કાઢી કાઢી સાસરે નાસશે એટલે
હાડીઆ થશે અને જ્યારે નણુંક સાસુ પાસે કુદકા મારી વર-
ની મેડીમાં જશે એટલે દેડકાં બનશે. સમજ્યાં મારાં લટ-
કાળાં ખેન ! ”

“ ખેન ! ત્યારેજ કુંદનખાનો ખંડાર આવશે અને ત્યારેજ
સાસરાનો તાપ જણાશે. પેલી કહેવત તું બહી ગઈ; સાંભળ:-

* * * *

“ દેઝીજીરે દેઝીજી હાજી (૨)

દેઝી તારી મા બોલાવે નાજી

દેઝી તારો બાપ બોલાવે નાજી

દેઝી તારી ખેન બોલાવે નાજી

દેઝી તારી સહી બોલાવે નાજી

દેઝી તારો વર બોલાવે હાજી (૨) ”

“ સખીઓ ! તમારી તો ખુબીજ ઝોર છે, તમારા જેવી ચકોર તો કોકજ હશે ! ”

“ ખેન ખુબી અને ચકોરતા બેઘતી હોય તો ઝટ પર ઝો઼ા એટલે તરત આવશે. જગતમાં પરણ્યાની બલિહારી ! ”

“ હશે કુવામાં હશે તો કોક દીવસે હવાડામાં આવશે. ”

“ ખેન ! સાસરામાં જતી વખતે કન્યાને ચતુરાઈના પાઠ કન્યાની મા નથી ભણાવતી પણ કન્યાની ખેનપણીઓ ભણાવે છે. ”

“ એ ચતુરાઈના પાઠમાં જ્યારે કન્યા પાસ થાય છે ત્યારેજ વરરાજા તેના પર પ્રસન્ન થાય છે અને વરના હૃદય-મંદિરની કન્યા અધીકારીણી થાય છે ! ”

“ ઝો઼ાડો ખેનો ! હું તો બધું અત્યાર સુધી એમજ સમજતી હતી કે બધી ચતુરાઈ, ચકોરતા, આલાકી અને અંચળાઈ કન્યાશાળાની ગેલેરીઓમાં ભરી હશે; પણ જ્યારે તમારા સહવાસમાં આવી ત્યારે એમ માલમ પડ્યું કે વડીલોના હાથ તળે ચારી રીતે તાલીમ લઈ વિવાહિત થયેલી બાળાઓમાં જે હક્કતા ક્નેહ અને ચકોરતા માલમ પડે છે, તે વાંચન

અને ભણતરથી ઘણીજ અધીક સારી અને સંસ્કારી હોયછે !”

“ જ્ઞેન ! હવે આગળ વધતા જમાનામાં જીવું એટલું
હેમ અને વડું એટલું વેરી ગુઠ માનવાનું અજળ ધોરણ થયું
છે. તમ્મરા જેવાં ભણેલાં ગણેલાં જ્ઞેન આગળ તો અમે વગર
ભણેલાં ડોળાં હો ! ”

“ એ ડોળાંએ મને તોળા તોળા પોટરાવી ! જ્ઞેન,
મને કાંઈ તમારા જેવું ભણાવો ! ”

“ ત્યારે દયો હવે ભણવા માંડો, જીઓ સાંભળો :

* * * *

• “ મહીઅરીએથી મત્રકતાં જવું સાસરે જ્ઞેન,
ધુંધટ તાણી પટ તણો જોવાં મત્રળાં ચેન. ”

“ જીઓ જીઓ ઘેલીઓ આવી તે હાંસી હોય ! ”

“ બની ફણીને ચાલવું ભરી ભરી પગલાં ધીર,
મેં મત્રકાવી વંદવું જોવું મત્રળું નીર. ”

“ જોહોહો માફ રડયું કન્યાથી તે શી રીતે બધાનું નીર
જોવાતું હશે ? ”

“ એ જ્ઞેન પુત્ર પરબાય પારણામાંથી અને વહુ પર-
બાય પારણામાંથી ! ”

“ વાફ પછી ? ”

“ જીઓ ત્યારે સાંભળો,

“ નીચા જોવાં નવ થવું વદવું ન વધુ ધગાર,
પૂછે તેનો પ્રેમથી ભણવો ધીમે હકાર. ”

“ હવે કાંઈ ! ”

“ ધરો ત્યારે કાન ! ”

“ સાસુ નણ્ણી સાથમાં કરવો ન વાદ ત્રિવાદ,
જે સોંપે તે રનેહથી કરવું આણી યાદ. ”

“ વાહરે તમારાં ડહાપણ, વારી જઈ તમારા બોલ ઉપ :

“ જુઓ સાંભળો, ”

“ જવું મેડીમાં માનથી સાધી સમય એકાંત,
વર સંગાથે વહાલથી કરવી મીઠી વાત ! ”

“ ખજા તમારા હંગ લાલો જરા લાલો ! ”

“ અરે હજુ સાંભળો તો ખરાં, ખરો રંગ તો હવે આવ

“ હસવું ઝીણું હોઠમાં કરવી નયનથી વાત,
અદા ભાવથી આજવો થનક થનક નિઝ નાથ. ”

“ મુઆં રોયાં તમે તો ગજળ કરવા માંડ્યો ! ”

“ એ ગજળમાંજ અજળ ક્રિયા શીખવાની છે; સાંભ

“ મુંગે મોઢે મારવો હસી હસી મોંવમ માર,
ચટકે ચિતકું ચોરીને વસ કરવો જરથાર ! ”

“ સખીઓ તમને તો કોઇ ન પહોંચે હોં ! ”

“ પહેન હજુ ઘણું શીખવાનું છે, આતો માત્ર શરૂ

છે, જુઓ,

“ કટકથી લોભાવવો, મટકે લેવો પાસ;
ઠમકથી ખુબ ઠોકવો પામે પળમાં ત્રાસ. ”

“ નવ ગજના નમસ્કાર સખીઓ તમને નવ ગજ
નમસ્કાર ! ”

“ એમ નમસ્કાર કર્યે હું શિયારી ન આવે સાંભળો,

“ નમને આખિ લગવવી સાધવો સેવથી ખ્યાર,
વચનેથી રસ રેડવો ચિત્તમાં કરી ચમકાર. ”

“ આ તો ચતુરાઈના સ્તોત્રની ગંગા આલી ! ”

“ હા ઝટ લઈને ન્હાઇ દ્યો પુન્ય થશે, બુઝ્યો. ”

“ મંત્ર બણીને પ્રેમનો નાખવો ભુમ્મી ભાવ,
મોહનને કરી મોહની છતવો પ્રીતિ દાવ. ”

“ સખીઓ હું તો હવે કંટાળી ! ”

“ ત્યારે આ છેલ્લું સાંભળી દ્યો, બુઝ્યો. ”

“ ઝાઝી રીસ ન રાખવી ઝાઝું ન ખાવું માન,
ધરા અંચુઠે ખોદીને દેવું દીલવું દાન. ”

“ અરે કુંદન બા, ઓ ગોદાવરી, તમે બધાં ત્યાં રહીને
કરો છો શું ? આવો અહીંઆ ! ”

“ મામી હું ખોળા પાથરી પાથરીને મારી બાલીને તો
વિનવું છું પણ મને બધાં બનાવે છે અને ખોટી કરે છે ! ”

“ જાઓ જાઓ વેવલીઓ આમ ઘેલાં શું કાઢો છો !
જાઓ બધીઓ પણે જઈને ગાવા માંડો ! આવો કુંદન પહેન
હું તમને શણગાર સજાવું ! ”

આ પ્રમાણે કુંદનની સખીઓને મામીએ ધમકાવી
ગાણાં ગાવામાં ગુંથાવી અને પોતે કુંદનને પીઠી બીઠી ચોળી
નવરાવી શણગાર સજાવાની તાલમેલમાં પડી ! આ બાજુ
મામા અમીઘર લગ્નમંડપ અને જાનીવાસાની ઉત્તમ પ્રકારની
વ્યવસ્થા બારીઠાઈથી નિહાળવામાં રોકાયા; અને મામાનું
મિત્રમંડળ જાનના સત્કાર સારૂં સારૂં તૈયાર કરવામાં ગુંથાયું !

અમરગઢથી ભાવનગર આવવાનો હરિયાઈ માર્ગ ત્રણ ૨
 ઠલાકનો ગણાય છે; તેમાં બે પવન પ્રતિકુળ હોય છે ૨
 વખતે હરિયાઈ તેજની હોય છે તો છ સાત ઠલાકનો ખાં
 યાય છે; અને વખતે એકાદ હીવસ નીકળી પછુ જાય
 અર્થાત્ તમામ આખાર પવનની અનુકુળતા ઉપરજ રહે
 ગણાય છે. વર અને કન્યા ઉભય પક્ષનાં માણસોથી અ
 સવારથી હરિયાના પવનની સારી રીતે ઘડીએ ઘડીએ તપ
 યાય છે. અમરગઢ તરફથી હરિયાઈ પવનની સારી અનુકુળ
 વિચારી જનને વિદાય કરવામાં આવી છે; આ બાબુ ભા
 નગર તરફથી હરિયાઈ પવનને શાંત બેઈ અતિ આતુરતા
 જનની રાહ જોવાય છે. મામાની હવેલીમાં આનંદ મંગળ
 પ્રાણ ગવાઈ રહ્યાં છે, ડેલીમાં હરખારી ઘોઘડીયાં વાગી ર
 છે અને સામેયાના સાજનની તૈયારીઓ થઈ રહી છે; મ
 નિઓ સોળે સણુગાર સજી બની કણી વાંકી વળી વળી હ
 ગીત ગાઈ આનંદ છલકાવી રહી છે.

* * * *

‘ છેક ઉંચો તે વર નવ જોશે દાદા ઉંચો તો તોરણુ આંખશે
 છેક ડીંગણો વર નવ જોશે દાદા ડીંગણો તે ઠેસે આવશે
 છેક કાળો વર નવ જોશે દાદા કાળો ને કુટુંબ લગવશે
 છેક ઘોળો તે વર નવ જોશે દાદા ઘોળો તે આપ વખાણશે
 કોઈ મૂરખ વર નવ જોશે દાદા મૂરખ વર દુઃખ આપશે
 એક કૂડે પાતળીયો ને મુખડે શામળિયો, તે મારી સૈયદ
 વખાણીઓ; (૨) એક પાણી જારતાં પાણીઆરીએ વખાણીઓ
 ઘણેરા વખાણ્યો મારી ભાભીએ

આખું કુટુંબ વરઘોડીઆ આનંદમાં મસ્ત થઇ હરખને હીંચાળે હીંચી રહ્યું છે, મામા અમીધર તમામ પ્રકારની લગ્ન વ્યવસ્થા સારી રીતે ચોબ્બજેલી જોઇ કાર્ય વાહકોને ધન્યવાદ આપતા અને હરખાતા મલકાતા હવેલીમાં આગ્ય. આ બાબુ મજીધરપ્રસાદ પોતાના મિત્રો સહિત પિતાની રજા લઇ જાનની સામા હોડીમાં બેસી દરિયાઇ સ્ટેશનગાએ નીકળવા લાગ્યો. અમીધરે આનંદથી જાનની સામા દરિયાઇ માર્ગે જવાની સજીધરને રજા આપી અને તેની જોડે સમજાવટ પણ જોવી કરી કે ઘણે ભાગે ખાડીમાં સ્ટેશનગા કરી જાનની રાહ જોવી. જાનતાં સુધી મધ્ય દરિયે હોડીમાં જોખમ ખેડી જવું નહિ. પિતાની આજ્ઞા શિર પર સ્વિકારી મજીધર મિત્રો સહીત બંદર પર આગ્યો અને દરબારી હોડીમાં બેસી હોડી હંકારાવી !

આમ પહેનપણીઓ સહીત કુટુંબ જાનને નિહાળવા સાફ આતુરતાથી હવેલીના ચોથે માળે ઝડપા પર ચઢી, લગ્ન મંડપના યોગાનમાં મામા અમીધર ખુરશી નંખાવી પોતાના મિત્ર સહિત પ્રાસંગિક વિનોદ વાર્તામાં ગુંથાયા. ઝડપામાં કુટુંબ અને તેની સખીઓ હાસ્યવિનોદમાં મગ્ન થઇ, અને દરિયાઇ ખાડીમાં મજીધર હોડીની સ્ટેશનગામાં ગુંથાઇ જાનની વાટ જોવા લાગ્યો ! વરકન્યાનું બાવિ લગ્ન પ્રસંગમાં વિધિ બળે સારી રીતે રમવા લાગ્યું ! ઠહું છે કે,

* * * *

“ ધડીમાં હસાવે ધડીમાં ફસાવે,
ધડીમાં ધડીને નવા રંગ લાવે;

કુલે માનવી ના શકે કોષ ફાવી,
ભગવે બસા વેશ તું નિત્ય ભાવી. ” કમળાલક્ષ્મી.

“ કુંદન ખેન અહીં બેઠાં બેઠાં જાન આપણાથી સારી
રીતે જોવાયો હોં ! ”

સખી માલતી, આજ તો કુંદનની શોભા કાંક ઓરજ
બની છે ! ”

“ હા ખેન. કુંદન બા આજ તો બહુજ રૂપાળાં અને
સુંદર દેખાય છે ! ”

“ જોજો સખીઓ ખેનને કોઈની નજર ન લાગે ! ”

“ નજર તો એક જણની લાગી છે પણ ખીજાની નજર
તો ગાલે કાજળની ચામ બિન્દી કરીને બાંધી છે ! ”

“ પાછી સાણસામાં મને પકડી કે ! તમે મારી વાત
સુકી ફાવે તે વાત કરો ! ”

“ ખેન લક્ષ્મીનાં ગીત લક્ષ્મીનાં ગવાય, પ્રસંગની વાત
પ્રસંગમાંજ થાય ! ”

“ સખી આજ તો કુંદનને જોઈને સર્વ કોઈ મોડ પામે
એવાં ખેન બન્યાં છે ! ”

“ હા બા આજ તો કુંદન બા જોબનઘેલાં બન્યાં, પાછી
લગ્ન ઘેલાં બન્યાં અને હવે વરઘેલાં બન્યાં એટલે શી બાકી
રહી ! ”

“ સખીઓ આજ તો આનંદમાં તમે અવધી કરી ?
બાણે સર્વ પ્રકારના આનંદની અવધ અત્યારે અને આ સ્થળે
પૂરી ન થતી હોય ! ”

“ હેન એ બધુંએ ખડું પશુ આજે તો તમે ખુબ બ-
ન્યાં છે હોં બુઓ સાંભળો,

✽ ✽ ✽ ✽

“ ખીલી બુવાની સખી દીવાની હવે થવાની વર વરવા,
મદગર માતી રસ ભર રાતી, વર વર ગાતી રતિ તરવા;
અણુવટ ડમકે જોયન ડમકે ચપળા ચમકે ખિન પરવા,
અનંગ રંગે ઉગતા અંગે, ચઢી ઉમંગે મન હરવા. ”

કવિ માહાસુખરામ.

“ જાઓ જાઓ આમ છેક શું મને બનાવો છો ! ”

“ અલી અલખેલી તું એકલી કુંવારી નથી, આમ વર-
વેલી શું થાય છે. હજી તારા હૈયાનો હીરો તો દુર છે, વાહરે
તારી ભટક ! આ તે ગાલ કે શુલાબનું પુલ ! ”

આ પ્રમાણે હાસ્ય કરતી માલતી કુંદનને બાઝવા ગઈ,
કુંદન મંદહાસ્યથી તેની ઝડપ ચુકાવવા ગઈ, અને ઝડપ ચુ-
કાવતાં વિધિની ગતિ કારમી થઈ, અને કારમી ગતી થતાં
સુકુમાર બાળા કુંદન ગરૂખામાંથી ઉથલી ચોગાનમાં માયાની
પુરૂષી આગળ પડી ! સખીઓએ કુંદન પડતાંની સાથેજ જ-
બરો કેલાહલ મચાવી દીધો બુમરાણ કરી દીધું. આમ મામા
અમીષર કુંદનને પડી જોઈ હાય મારી બેશુદ્ધ બની ગયા; અને
તમામ સ્ત્રી પુરૂષ રડાપીટ કરતાં આસપાસ વીંટાઈ વળ્યાં,
અને કેટલાક વૈદ દાક્તરને બોલાવવા મુઠીઓ વાળી નાઠા !
ખીજી બાજુ ખાડીમાં મણીધરપ્રસાર હોડીમાં બેસી જાનની
વાટ જોવા લાગ્યો. રાખેતા કરતાં વધુ વખત વિતવાથી તેણે

જોકરમત ચલાવી ચિતાની આગા ઉલ્લંઘન કરી ભર દરિયા
 બાન સામે હોડી હંકારાવી. “ પલકમાં પરમાત્મા જળને
 કાણે સ્થળ કરે અને સ્થળને ઠેકાણે જળ કરે; ” એ અનુ-
 દરિયાઈ પવન જોકદમ કારમો બહલાઈ ગયો અને અ-
 ગતિ ધારણ કરી પોતાની પ્રચંડ ગતિથી વાવા લાગ્યો. હે
 મધ્ય દરીયે ડામાડેળ થવા લાગી; એટલામાં નવિનગઢનું
 ગળ નીકળેલું ંહાણુ આંચું અને હોડીને માંડમાંડ સ-
 પ્રયત્નથી ંહાણુ સાથે બાંધી બંદર પર લીધી, અને બંદ-
 બલાસીઓને બબર આપી કે અમરગઢનું ંહાણુ જેમાં
 ભારી બાન બાવનગર આવે છે તે અધવચ પવનના સપાટા
 સપડાયું છે. આથી બંદર પરના મામાના માણસો ગભ-
 ગયા. આ ગભરાટની સાથે ઘેરથી બબર મળી કે કુંદન ત્ર-
 માળના ઝૂંપેથી પડી ગઈ છે. આથી બમણા ગભરાટમાં
 એવ લઇને વર બણી વળ્યા. ખાડીના બંદરમાંથી દરબ-
 ંહાણુ ઝડપબંધ સારી સંખ્યામાં દરબારી બાનને બચા-
 બેસબેર હંકાવા લાગ્યાં. આમ મધ્ય દરીયે હીરાલાલની
 નહું ંહાણુ દરીયાના તોફાનમાં સારી રીતે સપડાયું. બા-
 માણસો ગભરાઈ ગયાં, અતિથય છાતીફાટ ફૂદન કરવા
 ગ્યાં, અને પ્રીન્સ અમરકુમાર, પ્રીન્સેસ રાજબાળા અને
 રાલાલ માસ્તરની અંદગીના બચાવ સાફ ઇશ્વરોપાસના કા-
 લાગ્યા; હીરાલાલની આંખમાંથી ચોધાર નીર વહેવા લાગ્યાં

“ હે પરમ કૃપાળુ પરમાત્મા આ રંક ઉપર દયા ન-
 નજર કર ! હે હરિ અનાથના નાથ આ અનાથની બંદર કે

હે કરુણુ કેશવ ! આ રાજવંશી જોડાને મારી છુંડીનો લોખ લઈ બચાવી લે. હે વરુણ દેવતા આ યાત્રીનો લોગ લઈ મારા બાળારાજ તથા પહેલ સજ્જભાળાનું રક્ષણ કરે, રક્ષણ કરે. હે દીનદયાળ દામોદર આ દીનને તારા કદમમાં લઈ રાજવંશી જોડાને તથા આખી જાનને ઉગારી લે ! જય જય પ્રભુ છેવટે મારા જેવા પામરને મધ્ય દરિયે ફેંસાંયો. હે માયાપતિ માધવ ! મને આમ અધવચ મુંઝાંયો. ” આ પ્રમાણે હીરાલાલ પણ કરુણા જનક રૂદન કરવા લાગ્યો અને પરમાત્માને વિનવવા મંડ્યો. “ દેવને દયા હોય નહિ, જે કાળે જે સવાનું હોય તેજ થાય અને જે પળે જે જવાનું હોય તેજ જાય ” એ સૂત્રાનુસાર આપું વહાણ તોફાનમાં ઘેરાયું અને જોતજોતામાં એક ખડક સાથે અથડાઈ ઉંધુ પડ્યું. વહાણમાં બેઠેલાઓ દરિયામાં પડતાં છાતી ચીરી નાંખે અને કાન ફાડી નાંખે તેવા દયાજનક શબ્દોમાં પોકાર કરી કરી પાણીમાં પડવા લાગ્યા, તરફડવા લાગ્યા અને કેટલાક ખુડવા લાગ્યા. સૌ મરજો પણ સોનો પાળનાર મરજો નહિ એ પ્રમાણે ભાવનગરના દરબારી વહાણોના નાવિકોએ પોતાના જાનના જોખમે ભર દરિયામાં ઝુકાવી પ્રિન્સ અમરકુમાર તથા રાજબાળાને બચાવી લીધાં. કેટલાક નાવિકો તોફાનમાં સપઠાઈ ડુબી મરણ પામ્યા. કેટલાક દરબારી વહાણો ખડક સાથે અફળાઈ ભાગી તુટી પડ્યાં અને કેટલાંક ડોલ ડોલા થવા લાગ્યાં. પરમાત્માની પરમ કૃપાથી એક વહાણ ભરદરિયાના દારુણ તોફાનમાંથી માંઠમાંડ અમરકુમાર પ્રિન્સ તથા રાણી રાજબાળાને લઈ પ-

આર થઈ ગયું. હીરાલાલ જનનું વહાણ ભાગતાંની સાથે ખડ-
કની ઝોક નાની સરખી ટેકરી ઉપર જઈ પડ્યો. પવન પોતાની
મુઠાંડ ગતિથી વાવા લાગ્યો. હરિયાઈ મોજાં રાક્ષસી કંઠ બારી
ધારી ધસી ધસી હીરાલાલ ઉપર આવવા લાગ્યાં. હીરાલાલ
ફાટી આંખે, હયામણે ચહેરે, બે હાથ જોડી આકાશ ભણી જોઈ
ફૂલન કરતો વિભુને વિનવવા લાગ્યો:-

* * * *

ગણલ.

“ વીધિ શા વાંકને માટે દાવાનળ દુઃખમાં દાટે.
ચડાવી ચાકની લાટે મરેલાને શું મારે છે !
અજ્ય રંગે રસાડીને અજ્ય ગોથે ચડાવે છે,
અચાનક તું છડાવે છે મરેલાને શું મારે છે !
ત્રખેલા છે જે તારા લેખ નહિ મારી શકે કે મેખ,
ન થાયે રજ કે કાંઈ રેખ મરેલાને શું મારે છે !
અમલ તારો અજ્ય દેખું લખ્યું તેને ખરું લેખું,
સજડ મારી અરે મેખું મરેલાને શું મારે છે !
ધણા ગ્રન્થો વિલોકીને ખરે થાક્યો હવે હું તો,
મજે પત્તો નહિ તું તો મરેલાને શું મારે છે !
કીયાં શાઓ વિષે તારી ગતિ વિચરો રહી ભારી,
સજે કરતાં કંઈ પારી મરેલાને શું મારે છે !
નમી પડતી મને કંઈ અમ ડરું દેખી હું તારો દમ,
ભયાં બેઠો થકી તુજ બમ મરેલાને શું મારે છે !
પલકમાં પાદબાહને તું છુરો હાલત બનાવે છે,

મિખારી ભાગ ઉઘાવે છે મરેલાને શું મારે છે !
 લતા લીલી જહાં દેખું ધડીમાં ના કંઈ પેખું,
 હવું તેનું નહિ લેખું મરેલાને શું મારે છે !
 પડે પાસા બધા પોખાર ન હારે તું તો એકે વાર,
 કરે ધાર્યું ખરે નિરધાર મરેલાને શું મારે છે !
 ભલે વિપધર અંધર લટકે સુતો નીચે નહિ છટકે,
 ન ધાર્યું તે તો ત્યાં ન ટકે મરેલાને શું મારે છે !
 ફરે ચોપાસ મારામાં દયા દીસે જો ત્હારામાં,
 ધુળરો છુટે ધારામાં મરેલાને શું મારે છે !
 ભલે પૂરી મૂકે પાતાળ અનુકુળ હોય તો તું હાથ,
 બંધનનો ત્યાં ખરે શું ખ્યાલ મરેલાને શું મારે છે !
 પ્રતિકુળ તું પડ્યો જોના શરણુ તેને જવું કો'ના,
 થયાં પાપો પ્રગટ તેનાં મરેલાને શું મારે છે !
 જાદુષ્ઠ જળ તારીમાં બંધી દુનિયા ફસી આવી,
 પાકો તું પારથી ભાવી મરેલાને શું મારે છે !
 ખરો ખૂની ગણું તો તું વળી ગુણી ગણું તો તું,
 મહા મુનિ ગણું તો તું મરેલાને શું મારે છે !
 ખરો ન્યાયી ગણું તો તું ભણું અન્યાયી તો પણ તું,
 ગુણો માધ ફરે તો તું મરેલાને શું મારે છે !
 વિધી મળવા વીધિ શી તે બતાવે કાણુ કે દેખું,
 ઉભો નજરે હું તો પેખું મરેલાને શું મારે છે !
 બધો ઉભરો આ અંતરનો તને મરતી કંઈ ખાલી,
 અરે આવું કું ક્યાં આલી મરેલાને શું મારે છે !

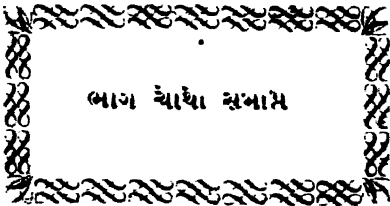
રહે છે જાસમાં તું રાજ વચર મોઢે ફરે તું માન,
 અજળ આનંદ આપીને મરેલાને શું મારે છે !
 નહિ આશર તારો કાંઈ કરે બમણા મિતરની માંહી,
 ચલાવે રાજ તું બેસી ક્યાંઈ મરેલાને શું મારે છે !
 વીધી તું તો વીધે પળમાં ખુબી તારી કર્મ કળમાં,
 જુઝા હલે થઈ હવે જળમાં મરેલાને શું મારે છે !
 જવા ધાર્યું ત્યાં આગળ તું છુપી રતિ મળે ચાલી,
 છટકવા ધુન્ય છે હાલી મરેલાને શું મારે છે !
 વળાવાની નથી મારે જરૂર નોંધતી કાંઈ અત્યારે,
 કહું મોટા હું પોકારે મરેલાને શું મારે છે !
 જઈ જ્યાં તું જવા દે તો અતિ ઉપકાર છે તારો,
 હવે થા મુજથી ન્યારો મરેલાને શું મારે છે !
 અકળાયો અમુક્કયો સુખો દુઃખો શીરે હું સહીશ,
 અધા દોષો એ તુજને દહશ મરેલાને શું મારે છે !
 મળે તું તે હું મુકું નહીં ચલાવું ને હું મુકું નહીં,
 મને મેળા કરી ને કાંઈ મરેલાને શું મારે છે !
 જુઝો આ શું અરે બોલ્યો અવ્યાનક કાળમાં ડાલ્યો,
 મને ભાર્યો અજળ જોખા મરેલાને શું મારે છે !

શંકરલાલ-ચંદ્ર માન.

જય જય વિશ્વાધાર હવે આ રંગને તારા કદમમાં દે !
 જોઈકા હથી, “આતે હાલનો રંગ કે રંગમાં જાંગ ?” કહે-
 તાની સાથે એક જગડું ફરિયાદું મોઢું આબરું, અને હીર

ઝાલને દરિયામાં ઝપટ મારી ઘસડી ગયું; દરબારી બનાવે
 હાથની કારમી ચીસ પાડી ગભરાતાં ધ્રુજતાં તોફાનમાંથી માડ
 માડ પાછાં વળ્યાં અને ઘણાજ શ્રમે બંદરને કીનારે પહોંચ્યા
 અને રડતા હૃદયે વરસાબના ડુબવાના માઠા સમાચાર બહાર
 માણસોને કહ્યા; વીજળીના વેગે આ સમાચાર મામને લે-
 ગયા; અને ત્યાંથી આખા ભાવનગરમાં ફેરી વળ્યા, નતંત્ર
 ડાહાકાર થઈ રહ્યો અને મામાને ત્યાં જબરૂં છાતીફાટ : બહુ
 થઈ રહ્યું ! હરીની ગતિ અકળ છે ! રંગનો ભંગ થાય નહીં
 ભંગનો રંગ થાય !

જનસમાજમાં ખાસ વખણાયેલી

નવલકથાઓ.

ગુર્જરી-મુંબાઈની શેકાણી. સચિત્ર ૨-૦-૦

મિલન-મંદિર. (સચિત્ર.) ૨-૦-૦

કુસુમકુમારી. (સચિત્ર.) ૩-૦-૦

રત્નમુંદરી. (સચિત્ર.) ૨-૦-૦

સ્વગૃહની રંગા. (સચિત્ર) ૩-૦-૦

સરોજમુંદરી-સુધરેલો જમાનો. ૨-૮-૦

શ્રીગોની રંગભૂમિ. ૨-૮-૦

સંસાર રોગજી ભાગ ૧ લો. ૧-૮-૦

સંસાર રોગજી ભાગ ૨ ભો. ૧-૮-૦

સંસાર રોગજી ભાગ ૩ ભો. ૨-૦-૦

કર્મ-બંધન યાને વિધવાની કર્મકથા. ૧-૮-૦

વીર રાઠોડ (વિરરસથી બરપૂર) ૨-૮-૦

વિચિત્રું વિધાન. (સચિત્ર) ૨-૮-૦

કુંદન અને કુસુમ ભાગ ૧ થી ૮

દરેક ભાગની ૧-૪-૦

સરસ્વતી. (સામાજિક નવલ.) ૧-૪-૦

વનવાસિની. (ઐતિહાસીક) ૨-૦-૦

કુસુમલતા. ૧-૮-૦

કુલિનકાન્તા. ૧-૦-૦

કુસુમકુમારો. ૧-૮-૦

માનવ સંયતાન. ૧-૮-૦

પ્રિયપિંજર કે પુત્રી ખંજર. ૧-૮-૦

સન્મિત્ર કે સંયતાન. ૧-૦-૦

વસંત-વિહાર. (ગણેશનો આંકાર) ૨-૮-૦

